

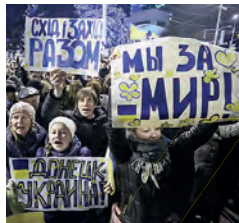
Віталій Власов, Станіслав Кульчицький, Олександр Панарін

Історія України

11

КЛАС

профільний рівень

УКРАЇНА

1945–1960

1946 р. – Львівський псевдособор, на якому ліквідували УГКЦ

1954 р. – указ про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР

1953–1954 рр. – повстання політичних в'язнів у сталінських концтаборах

1958 р. – на Всесвітній виставці в Брюсселі фільм О. Довженка «Земля» внесли до списку 12 найкращих фільмів усіх часів

1948 р. – ухвалення «Загальної декларації прав людини»

1952 р. – створення Європейського співтовариства вугілля та сталі

1949 р. – заснування Організації Північноатлантичного договору (НАТО)

1945 р. – заснування Організації Об'єднаних Націй

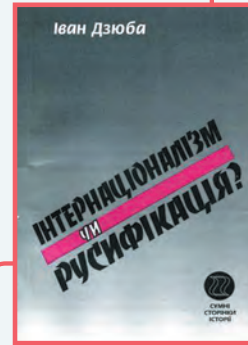
1945–1960

1960–1975

1962 р. – Карибська криза

1970 р. – вихід у світ першого номера позацензурного часопису «Український вісник»

1965 р. – вихід у самвидавці праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

1965 р. – прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків»

1960 р. – заснування Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві

1968 р. – «Празька весна»

1970-ті роки – падіння авторитарних режимів у Південно-Західній Європі

1960–1975

1975–1990

1989 р. – створення Організації кримськотатарського національного руху

1986 р. – аварія на Чорнобильській АЕС

1986 р. – у США вийшло дослідження про Голодомор Р. Конквеста «Жива скорботи»

1976 р. – заснування Української Гельсінської групи

1975 р. – підписання в Гельсінкі Заключного акта Конференції з безпеки та співробітництва в Європі керівниками країн Європи й Північної Америки

1975–1990

Віталій Власов
Станіслав Кульчицький
Олександр Панарін

Історія України

11 КЛАС

(профільний рівень)

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Літера ЛТД»
2024

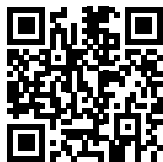
УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)
В 58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 19.04.2024 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Власов В. С.
В 58 Історія України (профільний рівень) : підручник для
11 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов,
С. В. Кульчицький, О. Є. Панарін. – Київ : Літера ЛТД,
2024. – 368 с.
ISBN 978-966-945-485-0

УДК [94(477)''18'':37.016](075.3)

Електронний додаток
<http://istukr-11-profil-2024.e-litera.com.ua/>

ISBN 978-966-945-485-0

© Власов В. С.,
Кульчицький С. В.,
Панарін О. Є., 2024
© «Літера ЛТД», 2024

Як працювати з підручником

Створюючи підручник профільного рівня, автори мали на меті розвивати в учнів і учениць творчу самосвідомість, формувати дослідницькі уміння та навички задля подальшої успішної самореалізації. Суворі реалії сьогодення довели, що така самореалізація неможлива без глибокого розуміння історії, її закономірностей. Профільне вивчення цього предмета передбачає ґрунтовніше опанування понять, законів, теорій, організування дослідницької та проектної діяльності. Підручник сприяє формуванню свідомої та активної громадянської позиції, ціннісного ставлення до української історії. Вивчення цієї дисципліни на профільному рівні допоможе опанувати навички боротьби з історичними фейками та пропагандою ворога, який намагається привласнити наше минуле й знищити наше мабутнє.

Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів – навчальних текстах, джерелах (уривках із документів, свідченнях очевидців, спогадах сучасників, матеріалах тогочасної преси, оцінках істориків тощо). Джерелами історичної інформації є також ілюстрації – переважно фотодокументи, плакати й карикатури, доповнені уривками з текстових джерел, а також карти.

Для цього періоду, окрім документів, з якими ви працювали протягом багатьох років вивчення історії, у значній кількості з'являються нові історичні свідчення – фотографії безпосередньо історичних подій, відео- й аудіоджерела, які легко знайти в інтернеті, й навіть дописи в соціальних мережах. Опрацювання зображувальних (візуальних) та аудіовізуальних джерел передбачає кілька етапів.

ЯК ПРАЦЮВАТИ ІЗ ЗОБРАЖУВАЛЬНИМ (ВІЗУАЛЬНИМ) ДЖЕРЕЛОМ

1. Визначте, що зображено, зверніть увагу на назву / підпис джерела.
2. Дізнайтеся, хто є автором / авторкою, з якою метою було зроблено зображення і коли.
3. Встановіть, коли і де сталися зображувані події, чи варто їх «оживити» за допомогою інших джерел, зокрема текстів. Будь-яке зображення також може бути підробкою або маніпуляцією, а якщо це карикатури, пропагандистські плакати з політичними гаслами – потрібно ще пильніше їх аналізувати і ставитися до них максимально критично.
4. Поміркуйте, які висновки ви можете зробити унаслідок такого вивчення зображувального джерела. Дослідження фільму або звукозапису відбувається за тією самою схемою, однак тут полегшує роботу зазначений час і транскрипція у вигляді тексту.

Зверніть увагу, що аналіз актових історичних джерел має певні особливості. На відміну від оповідних, ці джерела створено в процесі діяльності державних, громадських установ, організацій тощо, тож вони мали свого часу практичне значення, чим зумовлено їхній діловий, офіційний характер.

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ІСТОРИЧНИМИ ДОКУМЕНТАМИ

1. Дізнайтеся, коли, де і за яких обставин з'явився аналізований документ, тобто схарактеризуйте історичні умови його створення, а також узагальніть, про що в ньому йдеться. Усе стисло запишіть у першій частині відповіді.

2. Визначте, які результати мало ухвалення документа, які зміни в державі та суспільстві загалом зумовило або могло зумовити впровадження цього документа. Сформулюйте значення документа і наслідки реалізації закладених у ньому ідей для історичного процесу.
3. Поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть ставлення до заходів, передбачених цим документом, до основних ідей, які в ньому задекларовано. Чи мало ухвалення документа ті наслідки, на які сподівалися його укладачі?

Змістові компоненти параграфу супроводжуються запитаннями і завданнями, позначеними піктограмами: – *працюйте самостійно*; – *працюйте в парах*; – *працюйте в групах*.

Завдання, які радимо виконувати в парах, спонукають до розмірковування, навчають порівнювати, аналізувати, робити висновки. У тих завданнях, які запропоновано виконувати в групах, здебільшого передбачено пошук відповіді на дискусійні запитання. Обговорення цих запитань привчатиме дослухатися до думки інших, поважати її, бути толерантними до тих, хто не поділяє ваших поглядів, наводити аргументи й докази для підтвердження власних переконань. Дискусійні запитання – це ще й можливість спроектувати минуле в майбутнє, порівняти різні підходи, протилежні оцінки, що притаманне історії як науці.

Із найяскравішими постатями вітчизняної історії вас знайомитиме рубрика «Історична постать».

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових для вас слів і термінів, які подано на берегах книжки. Ці слова треба вміти пояснювати і вживати під час відповіді.

Є в підручнику й практичні заняття. Вони містять першоджерела, які ви опрацюватимете самостійно, вдосконалюючи вміння та навички.

Перевірити, чи добре засвоїли матеріал параграфу, вам допоможуть запитання й завдання рубрики «**Перевірте, чого навчилися**». Наприкінці кожного практичного заняття пропонуємо вам виконати **самооцінювання**. Це допоможе вам виявити й усвідомити, що добре вивчили під час заняття, а над чим іще варто попрацювати.

ЯК ПРОВЕСТИ САМООЦІНЮВАННЯ

1. Напишіть, що ви дізналися з теми. Опишіть, як ви це зробили (наприклад, прочитали параграф підручника, слухали розповідь учителя, читали джерела, виконували завдання тощо).
2. Напишіть, що було цікаве, нове і що не сподобалося.
3. Проаналізуйте і напишіть, що засвоїли добре, а над чим іще варто попрацювати.
4. Визначте цілі для майбутнього навчання та напишіть, яким шляхом можна цього досягти. Відстежуйте свій прогрес на кожному уроці або наприкінці кожної теми.

Цікавого вам навчання!

ВСТУП

Шановні одинадцятикласники і одинадцятикласниці!

Завдяки самовідданості та професіоналізмові Сил безпеки й оборони України й усіх, хто захищає нашу державу від російського ворога, існує сьогодні Україна, а ви маєте можливість вивчати її історію за цим підручником. Вивчаючи минуле, завжди пам'ятайте про тих, хто виборює наше майбутнє!

Підручник охоплює шість хронологічних періодів історії України тривалістю від 1945 року до сьогодні. Кожен із них по-своєму унікальний, у кожному відбулися доленосні події, які й досі впливають на характер і особливості суспільно-політичного процесу, соціально-економічного розвитку, становища України у світі. Курс історії України, який ви вивчаєте в цих хронологічних межах, сприятиме вашому становленню як громадян і громадянок України, що стоятимуть на її захисті від зовнішньої небезпеки, будуватимуть її майбутнє та розвиватимуть громадянське суспільство.

Ми живемо в демократичному суспільстві, тож у засобах масової інформації представлено найрізноманітніші погляди на події та процеси сьогодні. Вам траплятимуться й фейкові новини, що з'являються під впливом ворожої пропаганди, адже у нас триває війна. Повсякчас виникатиме проблема просіювання колосального і не завжди якісного масиву інформації з інтернету. Підручник навчатиме вас критично ставитися до різних оцінок одного явища, однієї події, однієї особи. Важливо, щоб ви сприймали інформацію, яка стосується минулого й нерозривно пов'язана із сьогоднішнім, вдумливо, спираючись на цивілізаційні цінності, історичний досвід як регіону, у якому живете, так і всієї України, сімейні традиції, особистий досвід.

Значення подій 1914–1945 рр. для історичної долі України

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Якого історичного періоду вони стосуються? Які деталі дали змогу визначити час створення фотодокументів? ►► 2. Які події (явища, процеси) вони засвідчують? Пригадайте сутність цих подій або явищ, їхні причини та наслідки. ►► 3. Які реалії суспільного життя вони ілюструють? Чому всі вони є важливим історичним джерелом?

Проаналізуйте карту, присвячену подіям першої половини ХХ ст. Інформацію про які історичні факти, події та явища відображено на карті? Прокоментуйте кожен із фактів, які ви виявили на карті. Узагальніть інформацію про територіальні зміни, зумовлені найважливішими подіями доби. Які території, населені етнічними українцями, не увійшли до складу України? Чому?

За допомогою підручника й додаткових джерел інформації підготуйте короткий виступ, присвячений причинам і негативним наслідкам поразки в боротьбі за українську державну незалежність у першій половині ХХ ст. Яке значення для сучасної України мають події першої половини ХХ ст.?

Подискууйте з іншими групами на цю тему.

Попередній історичний період заклав підвалини для багатьох суспільно-політичних і культурних процесів, вплив яких відчувається й досі. Охопивши дві світові війни – найбільші за масштабами і втратами, він також завершився значними територіальними змінами, що сприяли формуванню сучасних кордонів України, проте не враховували реальних кордонів проживання українців. Це був період зародження і стрімкого розвитку української національної державності під час Української національної революції, а також подальшого неприхованого прагнення комуністичної влади фізично знищити українців і українок, зокрема створивши штучний голод – Голодомор, що забрав мільйони людських життів.

Світові війни, які прокотилися всіма українськими територіями, майже щораз знищували промисловість і сільське господарство. До цих трагедій додалися й реалії радянського життя з його програмами індустріального будівництва, які часто завдавали більше шкоди, ніж користі. Складні суспільно-політичні процеси також були позначені незліченними людськими трагедіями – війна з більшовиками, штучний голод, розкуркулення, пацифікація та інші події фізично знищували українців і українок.

Означений період став часом піднесення українського національно-визвольного руху. Українське суспільство не нехтувало можливостями заявити про свої національні інтереси – було проголошено Українську національну державу. Перебіг подальших подій не завжди сприяв її збереженню та розбудові, проте українське питання вдалося повернути на порядок денний європейської історії. Ба більше: було закладено важливі державотворчі підвалини, а звитяга борців за державну незалежність і нині не лише надихає українців та українок, а й жахає ворога!

Уроки світової історії від 1914 до 1945 року дуже дорого коштували людству. Саме цей період став часом масового порушення

прав людини – непорушних свобод, якими людина наділена за своєю природою. Світові війни продемонстрували цілковите нехтування правами людини, ігнорування постулату, що навіть війна має свої правила та звичаї, яких мусять дотримуватися сторони. З'явилися такі ганебні явища, як **воєнні злочини**. Панування тоталітарних режимів та їхня антилюдська спрямованість спричинили появу ще одного поняття – **злочини проти людства**. Їх вважають найбільш тяжкими злочинами, адже вони чинять серйозний руйнівний вплив на людську гідність, принижують і спричиняють деградацію особистості. Вони не є ізольованими або одиничними випадками, а становлять частину або однієї урядової політики, або поширеного звірства, яке замовчує або виправдовує уряд чи влада.

СЛОВНИК

Права людини – моральні права, які має кожна особа у світі просто лише завдяки тому, що він або вона є людиною.

Воєнний злочин – порушення законів і звичаїв війни.

Геноцид – фізичне знищення окремих груп населення за расовими, національними та релігійними мотивами, один із найтяжчих злочинів проти людства.

Найганебнішим і найтяжчим різновидом злочинів проти людства є **геноцид**. Поняття це з'явилося лише під час Другої світової війни, проте його прояви в українській історії виникали задовго до неї. Усі перелічені вище поняття та явища неможливі в умовах громадянського демократичного суспільства. Вони пов'язані виключно з існуванням *тоталітарних імперій* – вищої форми імперіалізму, коли наддержавна встановлює всеохопний контроль над суспільством, проникає в його первинні ланки (громаду, сім'ю) і контролює кожну людину особисто. Тих, хто не піддається контролю, чинить опір системі або ж просто їй не подобається (без пояснення причини), – знищують.

Про всі ці явища дуже хотілося б розповідати лише як про прояви минулого, аби вони не повторювалися знову. Та сьогодні, на превеликий жаль, ми бачимо їх щодня. Чергова спроба Росії, яка розв'язала найбільшу з часів Другої світової війни в Європі, створити свою імперію, омивається кров'ю українців та українок. Геноцид, військові злочини, злочини проти людяності – це все те, що сьогодні чинить Росія в Україні. Це все те, що відроджує фашизм у його новій формі – *рашизмі*. Уроки історії першої половини ХХ ст. сьогодні набувають характеру не просто знань про минуле – вони є дороговказами для існування України в майбутньому.

Періодизація історії України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Україна в повоєнний період (1945–1955). Цей період увійшов у новітню історію як час повоєнної відбудови. Друга світова війна завдала величезних втрат продуктивним силам України й супроводжувалася колосальними жертвами. Водночас її важливим наслідком стало возз'єднання українських земель, здійснене завдяки рішенням глав провідних держав антигітлерівської коаліції. З огляду на вагомий внесок у розгром нацистської Німеччини та її союзників Україна стала співзасновницею Організації Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародної організації, створеної з метою збереження миру та розвитку співпраці між народами. Економіку України відбудовували в надзвичайно складних

умовах – внутрішніх і міжнародних. Ситуація погіршувалася через масовий голод 1946–1947 рр. Водночас розгорталася «холодна війна» між учасниками антигітлерівської коаліції. Сталінський Радянський Союз вдався до наступальної політики в Європі та Азії, прагнучи нав'язати свій суспільно-політичний устрій і соціально-економічний лад багатьом країнам. З цією метою витрачалися величезні кошти на створення ракетно-ядерної зброї. Україна, як і в довоєнні часи, перебувала в епіцентрі сталінських репресій. Особливо жорсткого тиску зазнали західні області, які методами партизанської війни опиралися «радянській».

Україна в умовах десталінізації (1956–1964). Сучасники характеризували цей період як «відлигу» посеред тоталітарної зими. З політичної сцени зійшла людина, яка тримала у своїх руках усі важелі управління, безжально розправляючись із цілими народами й наводячи жах навіть на найближче оточення. Наступники швидко прибрали його кривавих соратників. Лібералізація суспільно-політичного устрою наступниками Сталіна, послаблення ідеологічних лещат і звільнення багатьох сотень тисяч в'язнів концтаборів позитивно позначилися на економічному, національному й культурному житті України. Водночас поверховість цих процесів не призвела до зміни панівної системи.

Україна в період системної кризи СРСР (1965–1984). Цей етап тривав два десятиліття й увійшов до новітньої історії України як період «застою». Радянська економіка розвивалася здебільшого екстенсивним шляхом, не виходячи за межі індустріальної стадії розвитку, тоді як провідні країни світу в повоєнні десятиліття досягли вже **постіндустріальної стадії**. Унаслідок цього «економіка вугілля і сталі» відставала чимдалі більше. Системна криза російсько-радянської наддержави ще більше поглиблювалася через відмову Кремля від реформ. Кризові явища особливо позначалися на Україні. Тягар «холодної війни» й передусім гонитва озброєнь на тлі глибокої ідеологічної кризи загрожували розпадом радянської імперії. В українському суспільстві посилювалося соціальне напруження, послідовне зросійщення України спричинювало дедалі потужніший опір.

Відновлення державної незалежності України (1985–1991). Період розгортався під знаком політики гласності й «нового мислення».

Під тиском системної кризи нове компартійно-радянське керівництво взяло курс на «перебудову» всіх сфер суспільно-політичного устрою і соціально-економічного життя. Замислена як «революція згори», «перебудова» поступово переросла в «революцію знизу». Після реалізації конституційної реформи 1988 р. центральна влада, передавши владні повноваження від партії до рад, утрачала контроль над суспільними процесами. В Україні, як і в інших республіках СРСР, з'явилися невідконтрольні Москві «неформальні»

СЛОВНИК

Постіндустріальне (інформаційне) суспільство – один з етапів розвитку людства. Розрізняють *аграрне суспільство*, на частку якого припадає більша частина історії людства, *індустріальне суспільство*, яке почало розвиватися після перетворення мануфактури на фабрику, і *постіндустріальне суспільство*, до якого найбільш технічно розвинені країни почали входити після Другої світової війни. Економіка постіндустріального суспільства базується на поширенні й засвоєнні інформації про знання та інновації.

організації, передусім Народний рух за перебудову. Перші вибори на альтернативних засадах до Верховної Ради УРСР у березні 1990 р. позначилися якісною зміною політичної ситуації. Верховна Рада УРСР під тиском громадськості ухвалила Декларацію про державний суверенітет, а услід за нею – Акт проголошення незалежності України. На референдумі 1 грудня 1991 р. український народ висловився за незалежність своєї держави.

Розвиток України як незалежної держави (1992–2013). Період охоплює події та явища в суспільно-політичному й соціально-економічному житті на першому етапі існування незалежної України, коли відбувались основні трансформаційні процеси й перетворення, закладались основи демократичних процесів та ринкової економіки. Приватизаційні процеси, перетворення економіки командного типу на ринкову, подолання у відносинах між державою та суспільством *патерналізму* (так називають систему суспільних відносин, за якої представники влади поведуться щодо решти суспільства як «батьки» щодо «дітей», а громадяни очікують від влади ухвалення рішень і сподіваних благ, не беручи на себе відповідальність за суспільний розвиток), формування громадянського суспільства, налагодження співпраці з країнами Європи й усього світу – такими були визначальні риси цього історичного періоду.

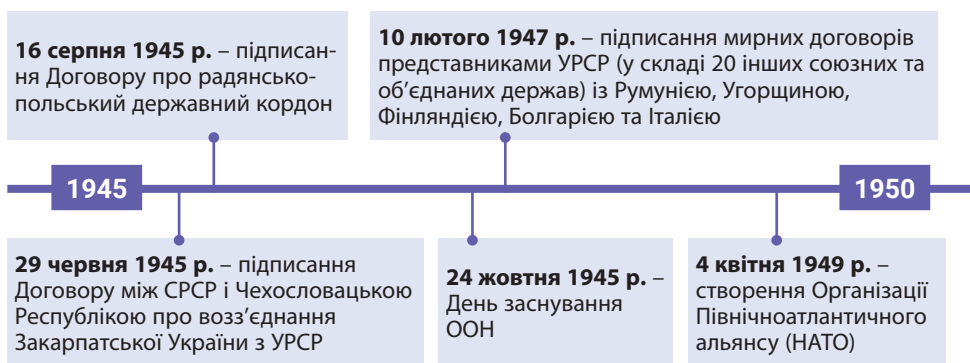
Європейський вибір України. Російсько-українська війна (з 2014 р.) – це сучасність. У наші дні події в Україні вперше стали предметом постійного інтересу з боку світових політиків і засобів масової інформації. Виявилось, що «холодна війна» не поставила остаточної крапки в протистоянні між сучасними демократіями та вчорашніми імперіями. Російська Федерація, так само як колись Радянський Союз, прагне утвердити себе впливовою наддержавою, використовуючи одержану від радянського минулого ракетно-ядерну зброю й незаконно посівши місце в постійному складі Ради Безпеки ООН. Чимдалі більшу загрозу своїй незалежності відчують усі країни вздовж її кордонів (за винятком Китаю).

Українське суспільство прагне закріпити й обстояти стратегічні вектори економічної та політичної інтеграції з країнами Європи. Українці не бажають знову потрапити в російсько-радянську імперію, яку прагне відродити Кремль. Прихована боротьба за контроль над Україною, яка тривала від досягнення нашою державою політичної незалежності, відбувається тепер у відкритій формі широкомасштабної війни. Вибір європейського майбутнього та боротьба з російським ворогом сприяли остаточному формуванню **української громадянської (політичної) нації**, головною ідеєю та цінністю якої є Україна.

СЛОВНИК

Українська громадянська (політична) нація – сукупність громадян України, незалежно від етнічного походження, мовної чи конфесійної належності, які вбачають головною спільною цінністю існування та розвиток України як незалежної європейської держави.

Однак у цьому цивілізаційному протистоянні ми не залишаємося наодинці з підступним ворогом. Нам допомагають демократичні держави усього світу. Передусім це країни Європейського Союзу, Велика Британія та Норвегія, держави Північної та Південної Америки, Австралія, Японія, Південна Корея, Пакистан, ОАЕ, а також інші арабські, африканські та азійські країни. У цій боротьбі зміцнюється єдність українського народу, гартується його воля до перемоги.

§ 1 Україна в системі міжнародних відносин

Повоєнний період мав низку особливостей в усіх сферах життя, проте передусім – у людській свідомості. Суспільство болісно переходило до мирного життя, хоча люди, попри усі труднощі, сподівалися на краще. Утім, майбутнє поліпшення життя суперечило суті сталінського режиму. Випробуваними раніше методами режим прагнув якнайшвидше ліквідувати наслідки війни, апелюючи до патріотизму людей. Однак відносини між державою і суспільством анітрохи не пом'якшилися: представники влади й надалі зловживали безкарністю, придушуючи спроби інакомислення і нехтуючи елементарними людськими правами.

За роки війни зріс міжнародний авторитет України, яка витримала тягар нацистської окупації і відіграла велику роль у перемозі Об'єднаних Націй. Уперше за багато століть більшість українських етнічних земель було об'єднано в межах однієї держави. Міжнародна спільнота визнала західні кордони УРСР та її право перебувати серед країн – засновниць Організації Об'єднаних Націй (ООН). На думку сучасних істориків, членство в ООН не стало основною причиною відновлення прав зовнішнього представництва республіки. Про причини виходу України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права дізнаєтеся з тексту параграфа.

1. Міжнародне становище

Переживши драматичні події Другої світової війни, Україна, не з власної волі, була втягнута в «холодну війну». Так називають глобальне протистояння двох наддержав – СРСР і США – та їхніх блоків у сфері політики, ідеології, економіки й культури, що супроводжувалося гонитвою озброєнь. Протидіяти російсько-радянському експансіонізму першим закликав Вінстон Черчилль. Виступаючи в березні 1946 р. у Фултоні, у присутності президента США Гаррі Трумена, він попередив, що треба подолати пов'язану з утворенням Організації Об'єднаних Націй ейфорію і мобілізувати ресурси вільного світу для відсічі Радянському Союзу.

Мобілізацію здійснювали за двома напрямками: воєнно-політичним та економічним. **4 квітня 1949 р. США і країнами Західної Європи** було

↑ Карикатура з газети «Вашингтон пост», США. Січень 1949 р.

Текст до карикатури:

«План Маршалла – те саме, що план маршала Сталіна, але без механічних проблем»

створено **Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ)**, члени якої могли користуватися сировинними й паливними ресурсами СРСР за цінами, нижчими від світових. У 1955 р. економічний союз було доповнено військовим – **Організацією Варшавського договору (ОВД)**. Він юридично закріпив присутність радянських військ у Центрально-Східній Європі.

СЛОВНИК

Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) – міжнародна економічна організація країн «народної демократії», яку створили в Москві в січні 1949 р. СРСР, Болгарія, Польща, Румунія, Угорщина, Чехословаччина.

- ▶▶ 1. Проаналізуйте візуальне джерело. Яким реаліям політичного життя повоєнної Європи присвячено карикатуру?
- ▶▶ 2. Чому сталінська теорія самодостатності економіки СРСР стала приводом для глузувань? Пригадайте, яким було економічне становище СРСР напередодні Другої світової війни.
- ▶▶ 3. Поділіться міркуваннями, з яких причин Сталін відмовився від допомоги за планом Маршалла.

2. Україна – співзасновниця ООН. Участь УРСР у міжнародних організаціях

У 1945 р. Україна стала країною – засновницею ООН. Восени 1945 р. Підготовча комісія розробила порядок денний першої сесії Генеральної Асамблеї ООН. Віцеголовою Підготовчої комісії був тодішній нарком закордонних справ УРСР Дмитро Мануйльський.

Запрошення делегації УРСР на **Сан-Франциську конференцію 1945 р.**, за офіційною версією, свідчило про міжнародне визнання внеску українського народу в перемогу в Другій світовій війні. Українська РСР (звісно, у складі

СРСР) стала настільки помітним фактором антигітлерівської коаліції, що здобула право бути фундатором **Організації Об'єднаних Націй**.

Утім вихід УРСР на міжнародну арену відбувся за наполяганням і під особистим контролем Сталіна. Москві були потрібні не лише голоси в ООН. Підтримуючи Україну на дипломатичній арені, московська влада сподівалася, що це допоможе розв'язати проблеми на заході України, який перетворився на осередок спротиву комуністичному режиму. Цей крок, за задумом Сталіна, мав нейтралізувати національно-визвольні сили, які прагнули відродження незалежної української держави. Метою виходу УРСР на міжнародну арену було продемонструвати міжнародній спільноті «толерантне» ставлення Москви до самостійницьких прагнень українців. Міжнародна діяльність УРСР мала переконати всіх у реальності існування української державності, що сприяло б розколу української діаспори в західних державах.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН, яка працювала в січні 1946 р. у Лондоні, УРСР було обрано членом Економічної і соціальної ради терміном на один рік. Представники УРСР почали працювати в численних органах і службах ООН: Статистичній комісії, Комітеті у справах біженців і переміщених осіб, Комісії з прав людини, Комісії з народонаселення тощо. На другій сесії Генеральної Асамблеї **Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН)**, що відбулася в листопаді 1947 р., Україну на два роки (1948–1949) обрали членом Ради Безпеки.

Обговоріть, яку роль відіграла участь України в органах ООН для підготовки самостійної дипломатичної служби незалежної України.

Увінчалися успіхом заходи української дипломатії, пов'язані з діяльністю в Україні **Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (ЮНРРА)**. До цієї міжнародної організації Україна приєдналася в 1945 р. ЮНРРА мала фонд, сформований за рахунок внесків держав-членів, які не були окуповані під час Другої світової війни. Вона надавала допомогу без будь-якого відшкодування. Передбачалося також, що організація опікуватиметься поверненням на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, допомагатиме інвалідам, хворим і дітям, сприятиме підготовці працівників у галузі соціального забезпечення. ЮНРРА доправила в Україну продовольства на суму 100,3 млн дол. США, устаткування і матеріалів для промисловості та сільського господарства – на 34,4 млн дол., медичного обладнання – на 2,3 млн дол.

14 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила закон «Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР». Такі комісаріати було створено в усіх союзних республіках. Сталін був зацікавлений у тому, щоб до ООН увійшли всі радянські республіки. Проте держави-засновниці погодилися на участь, крім СРСР, лише України та Білорусі.

СЛОВНИК

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – найвпливовіша у світі міждержавна організація з підтримання миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва. Засновано **24 жовтня 1945 р.**

Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН) – представницький орган ООН, який визначає її політику. До її складу входять усі держави – члени ООН.

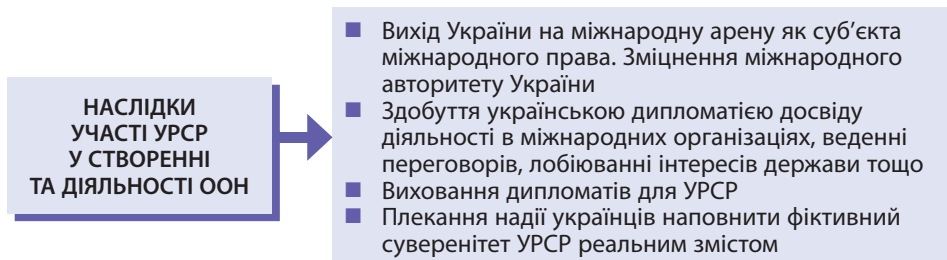
Україна в повоєнний період стала однією з держав – засновниць міжнародних організацій. За її участю в липні 1946 р. було засновано Всесвітню організацію охорони здоров'я. У 1947–1948 рр. Україна вступила до Всесвітнього поштового союзу, Всесвітньої метеорологічної організації, Міжнародного союзу електрозв'язку. У 1950 р. вона брала участь у роботі вже 20 міжнародних організацій.

Проаналізуйте схему «Наслідки участі УРСР у створенні та діяльності ООН».

▶▶ 1. У чому відмінність між поняттями «країна» і «держава»? Чи впливала зовнішньополітична діяльність на зміну статусу УРСР? ▶▶ 2. Підтвердьте кожен тезу конкретними фактами. ▶▶ 3. Які тези вважаєте суперечливими?

У чому виявляються ці суперечності?

▶▶ 4. Чи могли радянські республіки, з огляду на природу влади в СРСР, самостійно керувати зовнішньополітичною діяльністю? Чи погоджуєтеся ви із судженням американських дипломатів щодо можливості встановлення дипломатичних відносин з Україною у 1947 р.: «Оскільки Україна не є суверенною державою, її членство в ООН – результат обставин війни і є фікцією. До того ж дипломатичне визнання України з боку Сполучених Штатів може ускладнити відносини з СРСР?»

Виділіть здобутки і недоліки участі в ООН УРСР та України на сучасному етапі. Уявіть, що ви перенеслися в часі на засідання Генеральної Асамблеї ООН скликання 1940-х років. Оберіть країну, яку представлятимете. Підготуйте кількахвилинний виступ від імені представника чи представниці цієї країни і обґрунтуйте у своєму виступі важливість існування та діяльності організації для збереження глобальної безпеки з позиції сучасної людини.

3. Установлення кордонів УРСР у міжнародних договорах

Перемога у війні зумовила актуальність розв'язання територіальних проблем і встановлення державних кордонів. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів Закарпатської України ухвалив маніфест, у якому було порушено питання подальшої долі Закарпаття. Переговори між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу закінчилися підписанням **29 червня 1945 р. у Москві договору між СРСР і ЧСР** про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та її возз'єднання з УРСР. Кордони між Словаччиною, Угорщиною та Закарпатською Україною, що були чинними до 29 вересня 1938 р., віднині ставали кордонами між СРСР, Угорщиною та Чехословаччиною.

У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила оновлені атрибути державності (герб, прапор і гімн УРСР із прославлянням Й. Сталіна). ▶▶ 1. Які елементи символіки, що є відображенням радянської ідеології, використано в новому гербі і прапорі УРСР? Доведіть пропагандистську сут-

ність цих символів. ▶▶ 2. За допомогою додаткових джерел інформації відшукайте текст гімну УРСР 1949 р. Які пропагандистські прийоми використано в його тексті? ▶▶ 3. Поміркуйте, чи сприяв цей текст популяризації історичних міфів. Яких саме? ▶▶ 4. Що вам відомо про автора? Поміркуйте, що змусило його створити такий текст.

Від 29 липня до 15 жовтня 1946 р. делегація УРСР брала участь у Паризькій мирній конференції, що підготувала проекти мирних договорів держав – учасниць антигітлерівської коаліції з європейськими країнами, які брали участь у Другій світовій війні на боці гітлерівської Німеччини: Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією. 10 лютого 1947 р. представники цих країн підписали мирні договори. Зокрема, Румунія передала СРСР Бессарабію і Північну Буковину. Угорщина відмовилася від претензій на Закарпатську Україну.

16 серпня 1945 р. у Москві було підписано Договір про радянсько-польський державний кордон. Кордон установили відповідно до лінії Керзона з деякою корекцією на користь Польщі. Останній обмін територіями з Польщею відбувся в лютому 1951 р.: до складу УРСР перейшов Забузький район із центром у Белзі та місто Христинопіль (тепер – місто Шептицький), до Польщі – Нижньо-Устрицький район Дрогобицької області (верхів'я Сяну) – обидві території площею по 480 км². Із земель, які за угодою про «обмін ділянками державних територій» 1951 р. мали відійти до Польщі, радянська влада виселяла всіх без винятку мешканців. Депортовані були позбавлені права вільно вибирати місце майбутнього мешкання. Багатьох депортували до південних районів УРСР із важкими побутовими та незвичними природно-кліматичними умовами.

← Збір підписів під відозвою Постійного комітету Всесвітньої ради миру про заборону атомної зброї. Київ. 1950 р.

▶▶ Які деталі на фотографії указують на її зрежисований характер? Яку ідеологічну мету прагнули реалізувати цим фото його постановники?

ЗАУВАЖТЕ

22 січня 1946 р. у складі УРСР було створено Закарпатську область із центром у м. Ужгород. Крім неї, до західних областей належали: *Волинська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Дрогобицька* (у 1959 р. об'єднана із Львівською), *Станіславська* (у 1962 р. перейменована на Івано-Франківську), *Чернівецька, Ізмаїльська* (існувала у 1940–1954 рр., у 1954 р. увійшла до складу Одеської області).

СЛОВНИК

Депортація – примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Про які події та явища йдеться в документі? ►► 2. Як відбувалося переселення? Чи є підстави кваліфікувати дії сталінського режиму як злочинні? ►► 3. Які настрої та емоції очевидців передає джерело? Які емоції викликає джерело у вас? ►► 4. Як характеризує дії влади прагнення масового приниження людської гідності? ►► 5. Які наслідки, на вашу думку, мало цілеспрямоване розмивання моральних настанов?

«Оголосили в селі, що будуть переселяти, щоб збиралися в дорогу.

Коли солдати приїхали до нашого будинку, батьків вдома не було. Але на це ніхто не зважав. Солдати почали евакуювати нас, дітей. Ми з сестрою плакали, опиралися, бо боялися їхати в далеку дорогу без батьків, але солдати і слухати нічого не хотіли. Майно і нас кинули на вантажну машину і повезли у Самбір на вокзал. А корова так і лишилася прив'язана у стайні. Потім із лікарні привезли батьків. Їм навіть не дозволили попрощатися з рідним обійстям і забрати корову, а повезли відразу на вокзал. На вокзалі ми чекали близько тижня, поки звезуть усіх людей, а потім стільки ж, поки подадуть вагони. ...татова сестра... привела нам нашу корову-годувальницю. А наш дідо, котрий жив у неї, накосив на горі Магура трави, висушив і привіз на станцію для корови, бо вона голодною дуже ревіла. Корови вантажили в один вагон, і на зупинках батьки ходили їх годувати, поїти, доїти, щоб було дорогоцінне молоко, яке рятувало від голоду.

Нам обіцяли, що привезуть на все готове, що чекають на нас готові будинки. Нас привезли на Одещину, в с. Романівку Любашівського району. Скинули на підвір'ї в однієї жінки і поїхали. Хатинка маленька, місця немає. З дощок, які ми привезли, збудували сарай для сина, і ми з татом там спали. Вже холодно, 6 градусів морозу. Тоді голова колгоспу змилосолюбився і поселив нас у невеличку хату. Тоді вона здавалася нам раєм, бо не так дошкуляв мороз. Опалювали хату різним сміттям і соломкою. За соломкою ходили за 6 кілометрів, інакше не було на чому їсти приготувати і годувати корову. А ходили темними ночами крадучись, бо ніхто соломи нам не виділяв, тому доводилось красти. Збиралися по кілька чоловік, щоб не так було страшно йти вночі. А вдома ніхто й не знав, що то таке – красти. У нас лише підпирали двері палицею чи мітлою, щоб усі знали, що нікого немає вдома...» (зі спогадів Павла Лисейка, 1935 р. н., уродженця с. Михновець Дрогобицької обл. (нині – Республіка Польща)).

Проаналізуйте фрагмент праці історика. ►► 1. Чи мала Україна реально такі самі суверенні права, як ті країни, що їх згадує історик? Чому? ►► 2. Чому автор так високо оцінює участь України у створенні ООН? ►► 3. Чи погоджуєтесь ви з твердженням, що Україна була «однією з головних жертв» Другої світової війни? Свою відповідь обґрунтуйте.

«Членство України в ООН було надане республіці як члену-засновнику на конференції в Сан-Франциско... підвищило її міжнародний статус, зрівнявши з британським домініоном Канадою та Австралією або навіть суверенними державами на зразок Бельгії чи Бразилії. ...Якщо не брати до уваги місце в ООН та підвищення рівня міжнародного статусу, наприкінці війни Україна являла собою сумне видовище. Хоча із мапи виникало враження, що Україна є одним із головних бенефіціарів війни – її територія зросла більш ніж на 15 %, – насправді республіка стала однією з головних її жертв» (Сергій Плохій. «Брама Європи»).

4. Доля переміщених з України осіб після завершення війни

Нацистська окупація України мала тяжкі демографічні наслідки. Одним із їхніх проявів було вивезення населення з території України. До цієї категорії

належали остарбайтери, які в перші місяці радянсько-німецької війни добровільно виїхали на роботи до Німеччини (таких було небагато), та вивезені примусово, а також в'язні концентраційних таборів. Вивезене на роботи населення працювало переважно в сільському господарстві, гірничодобувній і металургійній промисловості та на військових заводах, які виготовляли озброєння для армії. За підрахунками науковців, з кінця 1941 до початку 1944 р. з території України до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн людей. Здебільшого це були молоді та здорові дівчата, хоча було й чимало неповнолітніх юнаків. Загальну чисельність вивезених для примусової праці громадян європейських країн оцінюють у 13 млн осіб.

↑ Вивезення українських жінок на примусові роботи до Німеччини. Київ. 1943 р.

Після завершення війни більшість переміщених осіб повернулася на Батьківщину: всіх, хто перебував у радянській, британській або французькій зоні окупації, депортували до СРСР примусово. Це передбачали міжнародні угоди учасників антигітлерівської коаліції.

Радянський режим убачав у репатріантах – остарбайтерах і в'язнях концтаборів – «зрадників Батьківщини». Їх вважали соціально небезпечними, і після перевірки в таборах або фільтраційних пунктах Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) на них чекали репресії. Тільки 59 % репатріантів змогли повернутися до своїх родин. 20 % чоловіків були мобілізовані до Червоної армії (переважно – у штрафбати), ще 14 % – до так званих трудових батальйонів, 7 % було заарештовано.

Від жовтня 1945 р. генерал Ейзенгауер заборонив в американській зоні застосування сили для **репатріації**, що спонукало багатьох переміщених осіб, які з тих чи тих причин не бажали повертатися, тікати до американської частини окупованої Німеччини. Звідти вони виїжджали до США, Канади, Австралії чи Південної Америки. Тих, хто розумів, що може їх чекати вдома, та відмовився повертатися до СРСР, називали *неповерненнями*. За тогочасними законами їх прирівнювали до зрадників Батьківщини.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які емоції викликає у вас прочитаний текст? ►► 2. Наведіть докази, щоби спростувати або підтвердити слова автора. ►► 3. Поміркуйте, чим керувалися люди, які відмовилися повертатись до СРСР, і люди, які повернулися. ►► 4. Які ще літературні твори І. Багряного ви знаєте? Як письменник змальовував життя в Радянському Союзі?

«Я повернуся до своєї Вітчизни з мільйонами братів і сестер, що перебувають тут, в Європі, і там, по Сибірських концтраках, тоді, коли тоталітарна кривава більшовицька система буде знесена так, як гітлерівська. Коли НКВД піде вслід за Гестапо, коли червоний російський фашизм щезне так, як щез фашизм німецький. Коли нам – Українському Народові – буде повернено право на свободу і незалежність в ім'я християнства і справедливості» (Іван Багряний. «Чому я не хочу вертати на "родіну"», 1946 р.).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Складіть розповідь про події повоєнних років, використавши поняття, терміни й назви: ООН, ГА ООН, РЕВ, НАТО, ОВД.
2. Установіть хронологічну послідовність подій повоєнних років: ► останній обмін територіями УРСР із Польщею ► створення Закарпатської області ► заснування ООН, державою-засновницею якої була й Україна.
3. Покажіть на карті зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у повоєнний період. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між подіями та цими змінами. Які території, заселені українцями, опинилися поза кордонами УРСР?
4. З яких міжнародних документів наведено уривки? Визначте, коли, де та за яких обставин вони з'явилися. Які результати зумовило або могло зумовити впровадження цього документа? Сформулюйте наслідки реалізації закладених у ньому ідей.
«Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі договору від 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, зі своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки».
«Від імені Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки ми маємо честь подати таку заяву Конференції Об'єднаних Націй у Сан-Франциско, скликаній із метою створення Міжнародної Організації в справі підтримання миру і безпеки: УРСР була об'єктом численних іноземних вторгнень... тому перебуває в числі держав, які найбільш заінтересовані в охороні своєї безпеки від нападів агресорів. Уряд УРСР впевнений в тому, що Україна буде спроможна внести великий вклад у справу зміцнення миру і підтримання загальної безпеки».
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Мені батько якраз перед виселенням хату побудував. Все зробив так, як треба, а в 51-му році – виселення. Хоч казали про це, та ніхто не вірив. Як так, куди підеш з хати? Нам казали, що Сталін з поляками домовився, щоб наш нафтовий район відійшов до Польщі, бо поляки не мали нафти, а Сталіну віддали Червоноградський вугільний басейн. Поміняли територію. Про людей хто тоді думав? Ніхто» (Адам Криль, 1925 р. н., с. Чорна).
6. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
► Вихід УРСР на зовнішньополітичну арену був зумовлений стратегічними інтересами СРСР. ► Повоєнний процес урегулювання кордонів УРСР відбувався методами, притаманними тоталітарним режимам, і з огляду на стратегічні інтереси СРСР.
7. Підготуйте навчальний проєкт на тему «Україна для ООН. ООН для України» і презентуйте його результати у класі.
8. Скориставшись електронним додатком до підручника, перегляньте відео з просвітницького ресурсу «Читомо» про «Ді-Пі».
<https://nx.litera.ltd/s/DBEzHRYy9kiGrHJ>
Дайте відповіді на запитання: Хто такі «Ді-Пі»? Як ви оцінюєте їхню діяльність? Прокоментуйте слова сучасної української письменниці Оксани Забужко, яка в інтерв'ю виданню «Локальна історія» зазначила: «Планета Ді-Пі врятувала незалежність України. Весь український видавничий бізнес 1990-х років – це все планета Ді-Пі. Треба розуміти, хто це все видавав. Так, це все були гроші українського заокеанського бізнесу. Завдяки еміграції Україна вперше пересвідчилась, що може сама себе обслуговувати сучасною літературою власного виробу». Чи погоджуєтесь із думкою письменниці? Відповідь аргументуйте. Висловіть міркування, яке значення «Планета Ді-Пі» мала для формування і збереження української ідентичності в роки радянської окупації України.

Січень – квітень
1946 р. – «Велика
блокада»

28 квітня –
29 липня 1947 р. –
акція «Вісла»

1944

1946

1947

1950

9 вересня 1944 р. – підписання між Польським комітетом національного визволення і урядом УРСР угоди про обмін населенням

21–26 жовтня
1947 р. –
операція «Захід»

5 березня 1950 р. –
загибель Романа
Шухевича

§ 2 Депортації українців. Національно-визвольний рух

У листі до Й. Сталіна від 15 листопада 1945 р. М. Хрущов писав, що розгром Німеччини і Японії, зміцнення воєнно-економічної могутності й зростання міжнародного авторитету СРСР викликають розгубленість і почуття приреченості серед «залишків банд українсько-німецьких націоналістів». Життя показало, однак, що велетенська наддержава не змогла придушити підпільно-партизанську активність у західних областях УРСР упродовж десяти років – до середини 1950-х років.

Пропагандисти не могли знайти раціонального пояснення поведінці людей, які під час «Великої блокади» були ізольовані від сіл і сиділи в неопалюваних схронах без руху, бо сніг видавав сліди спостерігачам із літаків, що патрулювали над зимовим лісом. Чим вони керувалися, не здаючись владі? Адже влада не раз обіцяла амністію для тих, хто з'явиться з повинною. Інформуючи ЦК КП(б)У про ситуацію в західних областях, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач 28 травня 1946 р. вкотре заявив, що націоналістам завдано «вирішальної поразки». Однак він змушений був додати, що повстанці й підпільники є фанатиками, які боротимуться з радянською владою до кінця.

Антикомуністичний опір Організації українських націоналістів (ОУН) і Української повстанської армії (УПА) в Україні мав чималий резонанс як в українському суспільстві, так і за кордоном.

1. Обмін населенням між Польщею і УРСР. Масові депортації (1944–1946)

9 вересня 1944 р. в Любліні між прорадянським Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР було *підписано угоду про обмін населенням* – українців із території Польщі й поляків із території УРСР. В урядових договорах проголошувалося, що це добровільне переселення.

Проаналізуйте карту. З'ясуйте, яким було становище заходу України в повоєнний період. З огляду на розклад сил, об'єкти й події, що відображені на карті, сформулюйте якомога більше запитань; запропонуйте їх іншим групам і вислухайте відповіді. Знайдіть на сучасній політичній карті Європи ті населені пункти, звідки примусово виселяли українське населення в рамках операції «Вісла». Чи змінилися їхні назви? Про що це свідчить? Знайдіть інформацію про те,

куди переселяли українське населення. Позначте в застосунку Google maps ці території. Проаналізуйте віддаленість цих населених пунктів один від одного. Висловіть припущення, за яким принципом розселяли українські родини. Чому? Які наслідки це має сьогодні?

Спочатку переселення здійснювалося й справді на добровільних засадах. Обидві держави взяли на себе зобов'язання організації сприяти переселенцям і надавати їм матеріальну допомогу. Поляки, які мали право на виїзд до Польщі як громадяни Другої Речі Посполитої, переселялися охоче, щоб уникнути колгоспного рабства.

Протягом 1944–1946 рр. з Галичини і Волині до Польщі було переселено понад 800 тис. поляків, а з Польщі до України – близько пів мільйона українців.

Однак далеко не всі українці, які жили на своїй етнічній території впродовж багатьох поколінь, прагнули переселитися до Радянського Союзу. Попри тиск офіційних представників обох держав, десятки тисяч українців рішуче відмовилися від переселення.

Небажання українців переїжджати підважувало плани влади обох країн. Тому незабаром розпочалися силові акції, що мали на меті примусове виселення. Спеціальні загони, сформовані з поляків, які походили з колишніх східних воєводств, нападали на українські села й руйнували їх, убивали людей, щоб посіяти страх і змусити до виїзду. Озброєним польським загонам допомагали державна міліція, служба безпеки, а також частини радянських прикордонних військ НКВС, які в різних місцях переходили польсько-радянський кордон. Проте терор не давав бажаних результатів. У вересні 1945 р. підтримуваний Москвою польський уряд спрямував проти мирного населення три піхотні дивізії. Розпочалася нова хвиля терору. Проводили генеральні прочісування лісів, масові облави, зухвалі напади на українські села. У всіх цих акціях польське військо й спецзагони підтримували підрозділи НКВС.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які настрої українців передано в джерелі? Наведіть приклади, щоби підтвердити або спростувати погляди авторів джерела на життя українців у СРСР. ►► 2. На підставі джерела визначте характер і особливості процесу переселення українців.

«...У межах Радянського Союзу, куди нас хочуть вивозити й де мешкає вся решта українського понад 40-мільйонного народу, наш народ не має жодних національно-політичних, релігійних, ні соціальних людських прав. Український народ терпить у рамках СРСР нечуваний національно-політичний і соціальний гніт. Советський режим, у якому доводиться жити українському і другим народам, – це режим тотальної диктатури і тиранії, у якому наших братів позбавлено всіх людських прав. Тому з цілого приблизно мільйона українців, які мешкають за лінією Керзона, майже ніхто не хотів і не хоче від'їжджати добровільно до СРСР...» (із відкритого листа українців Закерзоння в жовтні 1945 р.).

2. Акція «Вісла»

Наприкінці 1946 р. на південно-східних територіях Польщі мешкали, за різними даними, 150–200 тис. українців. Для польської влади це означало, що *українську проблему не розв'язано*.

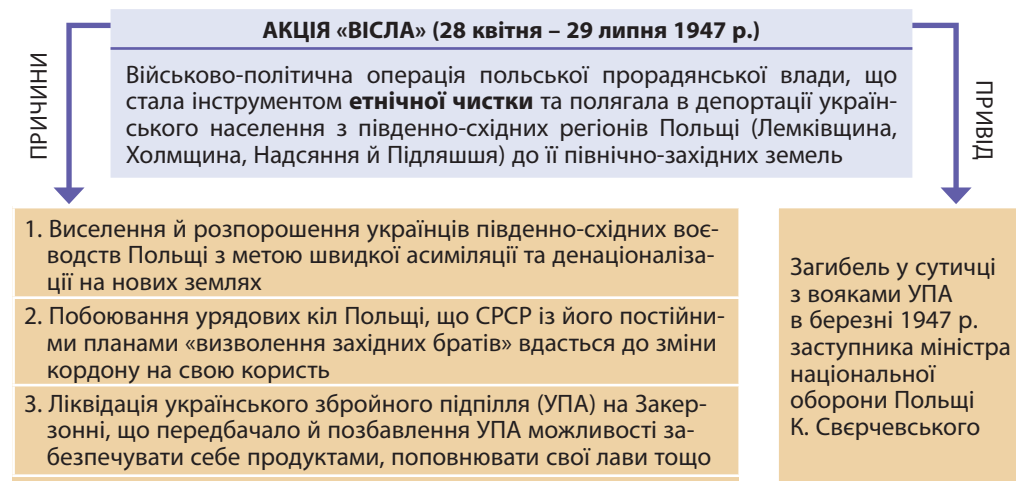
У січні 1947 р. військові підрозділи на території південно-східних воєводств одержали наказ скласти списки українських сімей, що їх не переселили в 1944–1946 рр. Було запропоновано план виселення українців і членів змішаних українсько-польських родин на західні землі, приєднані до Польщі за рішенням Потсдамської конференції. На цих землях українці мали асимілюватися з поляками.

СЛОВНИК

Етнічна чистка – усунення насильницькими методами з визначених територій представників «небажаних» етнічних груп.

Операція «Вісла» розпочалася 28 квітня 1947 р. Шість дивізій Війська Польського заблокували українські села, а частини прикордонних військ НКВС і чехословацької прикордонної служби перекрили кордон на сході та півдні Польщі. Упродовж наступних трьох місяців у західні та північні воєводства

з теренів Закерзоння (українських етнічних земель Надсяння, Лемківщини, Холмщини й Підляшшя) було депортовано понад 140 тис. українців. До кінця 1947 р. вивезли ще понад 10 тис. осіб.

Щоб зібратися, людям давали лише дві-три години. Брати із собою в дорогу дозволяли лише найнеобхідніше. Селян довго тримали в пересильних пунктах. На нових місцях, як правило, переселенцям виділяли найгірші землі. Не лише влада, а й сусіди ставилися до них переважно вороже, називаючи «українськими бандитами».

Ще у квітні 1947 р. політбюро ЦК Польської партії робітничої ухвалило створити для застрашення непокірних українців **концтабір у Явожно** (Сілезьке воєводство) – на місці колишнього філіалу нацистського концентраційного табору «Аушвіц» (Освенцим). Тут було ув'язнено майже 4 тис. осіб. За час функціонування концтабору (травень 1947 р. – січень 1949 р.) загинули близько 200 в'язнів.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Обґрунтуйте, що акція «Вісла» була не просто переселенням, а депортацією, яка суперечила будь-яким юридичним нормам, правам людини та принципам справедливості.

«...Ми мали декілька зупинок у великих містах: Горлиці, Явожно і Вроцлаві. Найбільше ми побоювалися зупинки в Освенцимі, ми думали, що нас везуть до концтабору. Через деякий час, однак, ми рушили далі. Найгіршою була зупинка у Явожно. Дійшло там до великої трагедії. З потягу було забрано на допит багато чоловіків і священників у зв'язку з нашою уявною співпрацею з УПА. Ми боялися, що вже ніколи не побачимо наших близьких, що будуть убиті – так справді нізащо. Найгірше було те, що ми нічого не могли зробити. Кожен добре знав, якщо

підніmemo бунт, то теж потрапимо на допит. Панувала тиша, спричинена смутком, печаллю, жахом і безпомічністю. Навіть не мали надії, що ще їх колись побачимо, бо Явожно відоме своєю жорстокістю, побиттями і тортурами» (*Хелена і Шимон Бвоншчаки, нар. обоє у с. Чертижному*).

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Які деталі операції «Вісла» вони засвідчують? ►► 2. Про які почуття і настрої свідчать обличчя, пози й жести зображених? Чи співчуваєте ви цим людям?

↑ Виселення українського населення солдатами батальйону Корпусу внутрішньої безпеки «Познань» під час акції «Вісла». 1947 р.

→ Василь Мадзеляна. Акція «Вісла» 1947 року. Гравюра

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. З'ясуйте, як польська влада офіційно визначила мету акції «Вісла» (спочатку вона мала назву «Схід»). ►► 2. З яким нацистським формулюванням щодо євреїв перегукується мета операції, зазначена в документі? Про що це свідчить? ►► 3. Яке місце в операції належало діям проти УПА? ►► 4. Поміркуйте, чому Варшава прагнула виправдатися перед Заходом за акцію депортації, характеризуючи її як прояв гуманізму й пояснюючи бажанням припинити українсько-польські міжусобиці.

«Цілком таємно. І. Завдання: остаточне розв'язання української проблеми в Польщі. З цією метою:

а) У порозумінні з Державним репатріаційним управлінням провести евакуацію всіх осіб української національності з південної та східної прикордонної смуги на північно-західні землі, розселяючи їх там за принципом якомога більшої розпорошеності.

б) Евакуацією будуть охоплені всі групи української національності з лемками включно, а також мішані польсько-українські сім'ї.

в) У районі головного розсадника банд, на південно-східному виступі держави (район Сянока), має бути проведена повна евакуація, яка захопить також поль-

ське цивільне населення, без огляду на професійну, соціальну чи партійну належність. Цей район буде в майбутньому заселений військовими колоністами.

г) З огляду на необхідність проведення посівних робіт новими осадниками в районах нового поселення евакуаційна акція має бути проведена в максимально короткий строк (якщо можливо, протягом 4 тижнів).

д) Одночасно з акцією виселення має бути проведена акція активної ліквідації банд УПА, які повинні бути нещадно знищені після завершення евакуації» (1947 р., квітня 16, Варшава. Проєкт організації операції «Схід», підготовлений Міністерством національної оборони та Міністерством громадської безпеки).

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Про які події та явища йдеться в документі? Що найбільше вразило в спогадах оповідача? ►► 2. Порівняйте свідчення, наведені в документах із попередніх завдань і в цьому документі. Що спільного і принципово відмінного у розповідях очевидців подій?

►► 3. Як польська влада ставилася до українців?

«28 квітня із самого ранку жовніри польського війська оточили наше село і дали людям лишень дві години на пакування господарського реманенту, своїх речей та худоби. Це стосувалося українців, що проживали в селі. У цьому хаосі, наповненому криками та плачем, люди не могли одразу збагнути, що ж насправді відбувається, та й, зрештою, і не знали, куди і для чого їх будуть вивозити.

Після відведеного часу колона людей у супроводі військових вирушила до пункту збору. Хто на возі, а більшість – пішки за возами, на яких було усе, що вдалось прихопити. Збір був у містечку Лукавиця, що майже за 25 кілометрів від Терки.

У перший день, як тільки ми прибули з Терки до Лукавиці, – всіх, кого підозрювали у співпраці з УПА, в тому числі нашого батька, відокремили від інших і забрали до концтабору в Явожні. Ми думали, що вже ніколи не побачимо його. Нас залишилося троє братів-сиріт. Ми їхали з Лукавиці на нове місце призначення щонайменше два тижні. Прибули на північний захід Польщі до Старгарда Щецінського. Звідти нас вантажівками завезли до Сухані, що близько 20 км на схід від Старгарда. Там ми побачили чималий гурт поляків, що вибирали собі з новоприбулих дармову робочу силу. Мене, старшого брата Романа та молодшого Юліана також розібрали господарі для праці і проживання. Ми працювали в різних господарів зранку до вечора і не мали змоги навіть бачитися. Зустрілись аж восени, коли пішли до школи.

Я в хліві викидав гній, пас худобу, словом, що мені казали, те й мусив робити. Не можу нарікати, бо господарі добре ставилися до мене – не кричали, не били. Ми втрюх з братами ходили до школи до січня 1948 р., коли батька випустили з концтабору. Він нас усіх позбирав, і ми мешкали у селі Жуково, у напіврозваленій хаті разом з коровою. Вона в одній кімнаті, а ми в другій.

Повертатися після виселення до рідних місць не можна було. За це саджали до в'язниці або відсиляли до концентраційного табору до Явожна» (зі спогадів Ярослава Вайди, 1936 р. н., уродженця села Терка колишнього Львівського повіту).

Поміркуйте, що дає підстави для наведених нижче оцінок українського історика Ярослава Дашкевича. Висловіть власні міркування щодо викладених думок.

►► Акція «Вісла» – єдина депортація середини ХХ ст., виконана як помста за національно-визвольну боротьбу із застосуванням колективної відповідальності (кожного українця трактували як націоналіста, співучасника УПА).

►► Акція була спадкоємною до довготривалої тенденції польської політики «остаточного розв'язання» українського питання із застосуванням політичної провокації та брутальної сили, щоб довести до етноциду.

3. Український визвольний рух

Швидкий відступ німецької та наступ радянської армій змістили центр уваги УПА. Остання, досягнувши найбільшої боєздатності, розглядала Червону армію як основного противника. Водночас УПА була розділена лінією фронту. Проти тієї частини повстанців, що опинилися в тилу радянської армії, було кинато кілька дивізій НКВС. Біля села Гурби на Рівненщині 21–25 квітня 1944 р. відбувся бій між військами НКВС та УПА.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Чому ці твори Ніла Хасевича називають «бойовими листками Української повстанської армії»? ►► 2. Який символічний зміст має кожне зображення? ►► 3. Яке ставлення до подій та явищ тогочасної доби прагнув сформувати у глядачів автор? ►► 4. Проаналізуйте написи на плакатах. Які гасла використовували підпільники? До чого вони заклика-

ють? ►► 5. Які події зображує автор, щоб пробудити у співвітчизниках історичну пам'ять? ►► 6. З якою метою створювали плакати? Свої думки обґрунтуйте. Виберіть дієслова або запропонуйте власні, що окреслюють мету, з якою ці плакати створено: 1) пропагувати; 2) інформувати; 3) формувати ставлення до фактів, що відповідає ідеології; 4) засуджувати; 5) викликати несприйняття й ненависть. Свій вибір обґрунтуйте деталями плакатів та історичними фактами.

Хоча війська НКВС чисельно переважали УПА (близько 15 і 4 тисяч відповідно), повстанцям удалося вийти з оточення. Каральні загони НКВС повністю знищили два села поблизу місця битви – Гурби та Антонівці (Тернопільська область). Результатом битви стало переформатування УПА та зміна тактики боротьби проти радянського режиму.

Після закінчення радянсько-німецької війни діяльність збройного підпілля ОУН та УПА за активної підтримки населення була спрямована на те, щоб

↑ Повстанський загін. Рівненщина. 1947 р.

ЗАУВАЖТЕ

У постанові Президії ЦК КПРС «Про політичний і господарський стан західних областей Української РСР» від 26 травня 1953 р. було підбито перші підсумки боротьби в цьому регіоні від 1944 до 1952 р.: репресовано державою до 500 тис. осіб, з-поміж них заарештовано 134 тис., убито 153 тис., вислано довічно з України 203 тис. осіб.

не допустити встановлення в західних областях України сталінського тоталітарного режиму. Боротьба українських націоналістів тривала близько десяти років. Перші два роки протистояння (1944–1945) були найкривавішими. За цей час підпілля ОУН і УПА здійснило 6600 акцій, яким радянські органи безпеки протиставили 39 773 каральні операції.

На початку 1945 р. відбулася нарада членів головного проводу ОУН(б), на якій постало питання про перспективи боротьби. Прохання С. Бандери організувати його повернення в Україну було відхилено. Бандера залишився представником ОУН в еміграції.

Учасники наради ухвалили продовжувати боротьбу, сподіваючись на допомогу країн Заходу.

Після війни ОУН і УПА відмовилися від відкритих боїв. Великі підрозділи повстанців були переформовані на менші з дислокацією в лісових масивах, де розгорнулося будівництво підземних сховищ (бункерів, криївок). Повстанці перейшли до тактики партизанської війни «малими групами», спрямовуючи свої акції проти непопулярних заходів радянської влади: проведення масової мобілізації, переслідування УГКЦ, депортації місцевого цивільного населення, насильницької колективізації. **Основні методи боротьби в повоснні роки** – антирадянська пропаганда, терористичні акти проти співробітників каральних органів, партійно-радянських працівників, колгоспної адміністрації, фахівців з інших областей УРСР. Підпільники псували колгоспне майно, руйнували МТС, клуби, кіноустановки, зривали відвантаження сільгосппродукції тощо. Створена розгалужена мережа протистояла місцевим радянським органам влади, завдяки чому повстанці утримували під своїм контролем майже всю територію заходу України. Радянські війська могли контролювати лише міста, залізниці та важливі стратегічні центри. Але навіть після зміцнення своїх позицій радянська влада здебільшого діяла лише вдень. Із настанням сутінок і аж до світанку тривав час влади УПА.

Черговий етап протистояння повстанців і влади був пов'язаний із **виборами до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р.**, які мали легалізувати радянську окупацію. Прагнучи забезпечити високу явку, органи влади примусово залучили до пропагандистської кампанії західноукраїнську інтелігенцію. УПА у відповідь поширювала серед населення заклики до бойкоту виборів. Повстанці писали в листівках: «*Сталінські вибори – це глум над демократією. Геть такі вибори! Ні один не підемо до виборів! Хай живуть справжні вільні вибори в Українській самостійній державі!*». Вони нищили документацію виборчих комісій, радянські агітаційні матеріали, здійснювали напади на виборчі дільниці тощо.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Яким історичним явищем присвячено листівки? ►► 2. Що роблять зображені на них персонажі? ►► 3. Яке ставлення до події намагався сформувавши художник у глядачів? ►► 4. Поміркуйте, чому окупаційна влада будь-що прагне провести на окупованих територіях вибори.

Наведіть інші приклади подібних дій в історії.

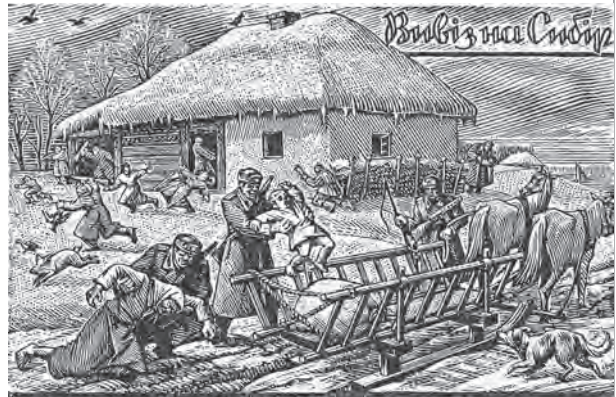
➔ Вивіз на Сибір у 1947-му. Листівка УПА. Дереворит Н. Хасевича

Проаналізуйте візуальне джерело.

- ▶▶ *Із якою метою створено листівку? Якими мистецькими засобами скористався художник, щоб відтворити події?*
- ▶▶ *Яке ставлення до них він намагався сформуванати у глядачів?*

↑ Текст на плакаті: «Україна має право виходу з СРСР» (із Конституції УРСР).

Існувала висока ймовірність того, що населення, яке не забуло вільних виборів у довоєнній Польщі, не погодиться солідаризуватися з чужою для нього владою. Тому Кремль розгорнув у західних областях України безпрецедентну за масштабами і залученими силами акцію, що одержала назву «**Велика блокада**». Кремль розглядав проведення виборів як украй важливу складову ствердження своєї влади на заході України. Московські керівники розраховували використати їх результати задля прискорення радянської краю та остаточного придушення націоналістичного спротиву. На території західних областей у січні – квітні 1946 р. було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ (на додаток до завжди присутніх військ НКВС), а також 3593 гарнізони, сформовані з винищувальних батальйонів. Цими силами владі вдалося заблокувати всі села й перекрити доступ до них повстанців. Останні пережили надзвичайно важку зиму. Однак «Велика блокада» не зламала їх. У цей час відділи УПА діяли також на Закарпатті.

Щоб подолати спротив ОУН та УПА, партійно-радянське керівництво спрямувало зусилля на проведення колективізації сільського господарства і встановлення повного контролю над селами заходу України, звідки черпав сили визвольний рух. По всіх західних областях України й у Польщі НКВС насаджував свою агентуру, яка збирала інформацію про дії націоналістів.

Загони НКВС спалювали села, виселяли людей із місцевостей, де розташовувалися бази УПА, ув'язнювали «бандпособників» або депортували їх цілими сім'ями до Сибіру. Щоб виявити «бандпособників» і поширити уявлення про бандерівців серед місцевих жителів як про звичайних злочинців, органи безпеки створювали провокаційні псевдобандерівські загони, які вдавалися до грабунків, убивств, гвалтувань.

21–26 жовтня 1947 р. на території УРСР було здійснено *операцію з депортації цивільного населення Західної України* з метою знищення соціальної бази українського визвольного руху. *Цю одну з наймасовіших каральних акцій сталінського режиму*, співмірну з депортацією кримських татар у 1944 р. чи акцією «Вісла», *назвали операцією «Захід»*. Із західних областей України було депортовано понад 77 тис. українців (близько 26 тис. сімей). До регіону депортації входили Волинська, Дрогобицька, Станіславська, Львівська, Рівненська, Тернопільська й Чернівецька області. Вихідців із західних областей направляли за

СЛОВНИК

Спецпоселення – місце примусового утримання окремих категорій населення та представників етносів, яких радянська влада вважала політично небезпечними або ворожими.

тисячі кілометрів від України на **спецпоселення** в Казахську РСР, Красноярський край, Іркутську, Омську, Читинську та інші області РРФСР. Виселенню підлягали *«родини учасників банд ОУН, пособники учасникам ОУН та члени їхніх родин, куркулі-націоналісти та їхні родини»*.

Наприкінці 1940-х років становище в повстанському середовищі ускладнилося. Унаслідок чекістських операцій і агентурно-оперативних дій, депортацій у східні регіони прихильного до повстанців та підпільників населення, колективізації сільського господарства катастрофічно танула матеріальна база ОУН і УПА, ріділи лави повстанців та підпільників.

У вересні 1949 р. голова Генерального секретаріату Української головної визвольної ради (УГВР), головнокомандувач УПА **Роман Шухевич** видав наказ, згідно з яким підрозділи і штаби УПА припиняли діяльність як бойові одиниці та органи управління. Зусилля загонів УПА та підпілля ОУН спрямовувалися на пропагандистську роботу й саботаж.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Роман Шухевич (псевдо Тарас Чупринка, 1907–1950)

Політичний і військовий діяч українського революційно-визвольного руху 1920–1950-х років, генерал-хорунжий УПА (1944). Брав активну участь у діяльності Карпатської Січі. Під час розколу в ОУН увійшов до складу Революційного проводу ОУН, створеного С. Бандерою. Навесні 1941 р. очолив батальйон «Нахтігаль» з української сторони. Брав участь у проголошенні Акта відновлення української державності 30 червня 1941 р. У серпні 1943 р. був обраний головою Бюро Проводу ОУН

і призначений головним командиром Української повстанської армії.

«Політична й життєва принциповість, безмежна особиста відвага, рухливість, жива й весела вдача, простота в щоденному житті та поведінці, “тверда рука” й разом з цим батьківська дбайливість про інших – ось характерні риси характеру генерала

Шухевича – Чупринки, що ними він скрізь і завжди завойовував собі симпатії, створював життєрадісний, бадьорий настрій, закликав на безстрашну, безкомпромісну і тверду боротьбу з ворогами України» (з повідомлення УПА-УГВР-ОУН про загибель Р. Шухевича).

«Не виділявся нічим зі свого оточення. Але око ніким не розпізнаного Командира не поминало нічого, що було варте уваги. В чудесному настрої Командир ділився спостереженнями і враженнями з дороги, розказував живо і дотепно багато цікавих подробиць... В його живій пам'яті не тільки зберігалися назви сіл, місцевостей, псевдо старшин і організаторів районів, а й відразу складалась правильна оцінка вперше зустрінутих окремих людей... Він зав'язував принагідні розмови з вояками і старшинами і зручно, непомітно наводив балачки на політичні теми. І тут, подібно, як в інших ситуаціях, його висока культура, товариська виробленість та вроджений дар співжити з людьми створювали одразу атмосферу вояцької широти» (зі спогадів діяча ОУН, члена УГВР Омеляна Логуша).

►► Поміркуйте, на які особистісні риси Р. Шухевича звертають увагу в спогадах його соратники. Чому саме на них? Наскільки важливими для політичного провідника ви вважаєте людяність, товариськість, життєрадісність?

►► Як Р. Шухевич виявляв свої лідерські якості? Що свідчить про авторитет Р. Шухевича в лавах повстанців?

У березні 1950 р. в селі Білогорща неподалік Львова, захищаючись у власній кривіці, Р. Шухевич загинув. Вважають, що це зумовило швидкий занепад руху опору в Україні. Однак смерть Р. Шухевича, втрати командних кадрів, труднощі підтримання організаційних зв'язків не зупинили повстанців і підпільників у прагненні продовжувати антирадянську боротьбу.

У травні 1954 р. у підземному бункері на Львівщині був заарештований голова Генерального секретаріату УГВР, головний командир УПА та провідник ОУН в Україні **Василь Кук**.

Проаналізуйте фрагменти історичних джерел. ►► 1. Про що в них ідеться?

►► 2. Які форми та методи боротьби українських підпільників із комуністичним режимом у повоєнні часи засвідчують фрагменти джерел? Із чим це було пов'язано? ►► 3. Сформулюйте, у чому полягало значення подій та явищ, про які розповідається в джерелах. Стисло викладіть своє ставлення до них.

«26.IV.1945 р. в год. 19-й підвідділи вирушили лісистим тереном в напрямі м. Радехова та зайняли раніше намічені рубежі. Друга частина підвідділу к-ра Гліба мала завдання звільнити людей з табору (арештованих українців). Підвідділ к-ра Вірного, враз з одним підвідділом к-ра Шум та з боївкою КП під командуванням к-ра Ігора мав за завдання розбити дома НКВД і НКГБ. Перед акцією підміновано залізничні рейки й шоси, на яких, крім того, пороблено завали. В останньому моменті перервано телефонічний зв'язок. Наші вояки приступом взяли будинки НКВД-НКГБ. Будинки зруйновано до решти. У тому часі к-р Гліб зі своїм почтом і двома роями увірвалися в будинки, в яких були в'язні. Розбито двері, і з тюрми вийшли ув'язнені. В цій хвилині доходило до зворушливих моментів. Визволені зі сльозами на очах кидалися в обійми наших бійців, розпізнавали своїх близьких і знайомих. Забезпеченими вулицями наші випровадили визволених за місто, і вони відразу розійшлися у своїх напрямках. З ранком наші підвідділи залишили місто. Ройовий П. післав похованим в льохах енкаведистам ще кілька дарунків з гранатомета 82 мм. Наскоком на м. Радехів звільнено понад 200 людей та розбито будинки НКВД і НКГБ. Наші підвідділи зустрілися з гідним признанням від

↑ Підпільники за роботою над пропагандистськими матеріалами в криївці

українського населення, яке скріпилось у вірі в нашу перемогу...» (з повстанського звіту).

«Починаючи від 1946 р., український визвольний революційний рух в СРСР почав переходити від форм широкої повстанської боротьби до форм боротьби глибоко підпільної. Практично ця зміна тактики виявилася передовсім в такому: 1) поступово, відповідно до обстановки та до потреб в окремих районах, розформовувано відділи УПА, а їхніх учасників, командирів та бійців включувано в рамки підпілля, до підпільної сітки; 2) весь побут підпілля, а теж його роботу, глибоко законспіровано; 3) в протилежність до того, як це воно було в період широких дій УПА

(головна мета цих дій: не дати ворогові розтягнути його владу поза обл- та район-центри), тепер на перший плян висунено політично-пропагандивну та політично-організаторську роботу. В теперішній момент основною формою боротьби українського визвольного-революційного руху в СРСР є збройне підпілля. Воно діє, зберігаючи всі вимоги якнайсуворішої конспірації» (зі статті одного з провідних діячів збройного опору, ідеолога ОУН і УПА Петра Федуна (псевдо Полтава)).

«...Бункер Полтави був майже цілковито схованою землянкою. Її викопали розкопом, обклали кругляками, тобто необтесаними молодими деревами, переважно сосновими. Як уже заклали стелю, тоді засипали на поверхні так, як було перед розкопом, спадисто, згідно з нахилом гори. Стеля була похила, задня стіна вища за передню, що мала вікно. Перед вікном залишали відкриту квадратну яму. Денне світло падало в яму і крізь вікно – всередину бункера. Мати денне світло було важливим для збереження очей, та й не доводилося заготовлювати так багато нафти, яку було тоді важко дістати.

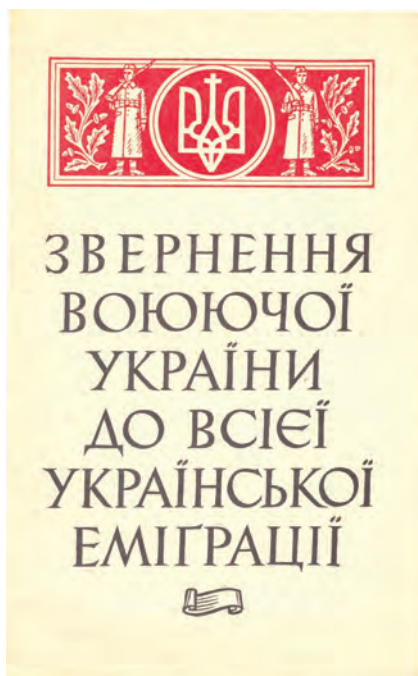
Такі бункери будували тільки в лісах неприступних гір. Їх завжди охороняла варта. Коли б під час облави енкаведисти налізли на сам бункер, то його побачили б. Та якби проходили усього кілька метрів побіч, бункера не помітили б. Коли б відкрили такий бункер, залага могла б боронитися і пробиватися або також відступити запасним виходом. Тоді, восени 1947 року, большевики ще не були панами карпатських лісів. Однак трохи згодом МВД дібралось і туди й так прочісувало карпатські бори, що подібні споруди більше не видержували. Бункер ГОСПу (Головного осередку пропаганди. – Авт.) був набагато просторіший за пересічні бункери підпільників. Він складався з двох великих кімнат, сполучених довгим коридором, у стінах якого були видовбані харчовий магазин (склад. – Авт.), а подалі – туалет...» (зі спогадів підпільниці Марії Савчин про криївку Петра Федуна (Полтави)).

Не припинявся повстанський рух і на історичних українських землях – на Кубані. Козацька повстанська армія (КоПА), яка воювала в регіоні ще з 1941 р., боролася як із нацистською, так і з радянською окупаційною системою. Її основою були кубанські козаки, що пам'ятали про своє історичне коріння, та вихідці з центру й заходу України. Після повернення більшовиків кілька сотень осіб продовжили боротьбу. Їхньою найуспішнішою акцією у цей період було звільнення 9 травня 1945 р. на перевалі Гойтх понад 200 репресованих, яких потягом переправляли до Москви. До 1950 р. КоПА вела партизанську боротьбу, допоки не саморозпустилася.

4. Оунівський рух в еміграції

Зміна розстановки сил на радянсько-німецькому фронті зумовила початок підготовки націоналістичного підпілля до боротьби в умовах панування радянської системи. Тих, хто під час війни вийшов із підпілля, було вирішено вивести за кордон, решту планували залишити на території УРСР. Останні мали зосередитися на підривної діяльності проти радянського ладу, проникаючи до органів влади, армії тощо, та діяти поодинці. При цьому мельниківці – ОУН(м) – майже повністю вивели своїх членів в еміграцію.

ОУН(б) на початку лютого 1945 р. провела у Відні нараду, на якій було створено Закордонний центр ОУН(б) на чолі зі Степаном Бандерою. На першій конференції проводу Закордонного центру ОУН(б), яка відбулася в серпні того самого року, було вирішено формувати мережу ОУН(б) в Європі. Мережа мала діяти напівлегально і спрямувати зусилля на створення Антибільшовицького блоку народів. Мета організації залишилася незмінною – утворення незалежної української держави.

↑ Обкладинка брошури «Звернення Воюючої України до всієї української еміграції». 1949 р.

Поміркуйте, чому вороги України досі бояться С. Бандеру. Які фейки про С. Бандеру поширює російська пропаганда?

У 1946 р. головою проводу Закордонних частин обрали С. Бандеру, проте єдності в національній еміграції, на жаль, не було. Опозиційні до С. Бандери сили прагнули демократизувати ОУН(б) та посилити контакти з іншими представниками української еміграції. Проте погляди опозиційного крила не знайшли широкої підтримки, й воно досить швидко втратило вплив в організації.

Із метою об'єднати всіх українських патріотів УГВР, УПА й ОУН видали у 1949 р. «Звернення Воюючої України до всієї української еміграції» із закликом активізувати визвольну боротьбу за кордоном.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. З'ясуйте причини появи джерела, уривки з якого наведено. ►► 2. Про що свідчить місце його появи та час? ►► 3. Чи актуальні заклики авторів звернення в наш час? Наведіть аргументи.

«1. Бути єдиним воюючим фронтом, допомагати спільній справі боротьби з більшовиками на Заході. 2. Гідно репрезентувати свій народ і його боротьбу перед світом. 3. Нести правду про сталінський імперіалізм і закликати усі народи до боротьби з ним. 4. Лише організацією єдиного фронту всіх поневолених і загрожених більшовизмом народів можна його побороти. 5. Усі політичні протистояння мусять бути підпорядковані одній меті – визволенню українського народу. 6. Звернення до представників різних соціальних прошарків, віку і статі – кожному на

своєму відтинку, в міру своїх можливостей працювати заради спільної справи, на благо України» (зі «Звернення Воюючої України до всієї української еміграції». Україна, жовтень 1949 р.).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Перегляньте документальний фільм «Остання поїздка додому» режисера Романа Крика. Про які події в ньому йдеться? Чому варто зберігати пам'ять і свідчення очевидців про ті події? Як би ви описали враження від фільму у своїх соціальних мережах?
2. Складіть розповідь про події повоєнних років, використавши поняття, терміни й назви: акція «Вісла», операція «Захід», депортація, етнічна чистка, обмін населенням, спецпоселення.
3. Покажіть на карті події, що відбувалися в повоєнний період на західноукраїнських землях. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між зазначеними подіями.
4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Ми одержали дві години. Ми не знали, куди будемо вислані. То були трудні роки, два роки після війни, нічого не було певного. Ми брали із собою основні речі: постіль, їжу і худобу. Кожен міг взяти один віз. Якщо хтось не мав коня – то віз тягнули корови. Села мусили залишити всі, за винятком поляків. Утікати ніхто не намагався. Ми знали, що то не має сенсу, бо нас було би зловлено і вислано до концтаборів або до роботи. Військо не допомагало нам у пакуванні чи складанні майна. Погнали нас» (*Марія Криницька, нар. у с. Нижня Мохначка*).
5. Як, на вашу думку, українське населення сприймало ідею змінити місця проживання в 1945–1951 рр.? Чому «обмін ділянками державних територій» 1951 р. називають «останньою депортацією» українців? Чи відомо вам про повторення таких злочинів у XXI ст.?
6. Прокоментуйте оцінки акції «Вісла». Яку з них вважаєте найбільш слушною? Свою думку доведіть. ► Акція «Вісла»: «відплатна» акція чи послідовна політика? ► Акція «Вісла»: геноцид, воєнний злочин чи етнічна чистка?
7. Як український філософ пояснює поняття «пандемія зла»? Якими історичними фактами аргументує це визначення? Чому «повоєнні роки» стали продовженням глобальної пандемії зла?
«У 20 ст. всесвітня історія зіткнулася з феноменом абсолютної помилки, коли неймовірні жертви, людські та матеріальні ресурси витрачались на недосяжні цілі... Жертви 20 ст. виявились такими страшними за масштабом, що це поставило під удар навіть долю Бога. Річ тут не тільки в тому, що гітлеризм розпочав свідому провокацію проти Декалогу, випробування десяти заповідей їх запереченням, а марксистський атеїзм намагався затвердити життя під порожніми небесами. Зрозуміти загибель сотень мільйонів людей (у тому числі мільйонів дітей) у горнилі двох світових війн та тоталітарного терору можна лише за умови визнання самого Бога жертвою пандемії зла» (*український філософ Сергій Кримський*).
8. Підготуйте навчальний проєкт на тему «Студії боротьби за незалежність: від УНР до УПА» та презентуйте його результати у класі.
9. Скориставшись електронним додатком до підручника, перегляньте відео «Пишемо історію. "Депортації та примусові переселення українців"». <https://nx.litera.ltd/s/BwYf3qFCdRzHS37>
Проаналізуйте відеоматеріал. Чи є розбіжності в матеріалі й тій інформації, що ви дізналися на уроці? Поміркуйте, чи перегукується політика комуністичної Польщі та СРСР із політикою сучасної РФ на тимчасово окупованих територіях. На підставі здобутих знань напишіть есе «Примусові депортації колись і тепер як спосіб знищення ідентичності народу».

8–10 березня 1946 р. –
Львівський псевдособор, на
якому було ліквідовано УГКЦ

1945

Квітень 1945 р. – арешт
митрополита УГКЦ Йосипа
Сліпого (ув'язнений до 1963 р.)

1946

1950

1950 р. – завершення
суцільної колективізації
в західних областях України

§ 3 Радянізація західних областей УРСР

З усіх регіонів України, що зазнали лиха від війни та нацистської окупації, у найгіршому становищі перебував західний. Утвердження радянської партійно-політичної системи посилювало гнітючі настрої від повоєнної руїни, оскільки радянізація західноукраїнських земель супроводжувалася масовими репресіями. Відновлення партійного контролю фактично означало його запровадження, оскільки радянський режим до німецького вторгнення тривав менш ніж два роки. Політиці **радянізації** активно протистояв український визвольний рух.

Важливим наслідком радянізації регіонів, які перебували на кордоні з Європою, було швидке подолання їхньої економічної відсталості. Тоталітарна влада, яка зосереджувала у своїх руках усі економічні ресурси наддержави, спромоглася за короткий термін індустріалізувати основну частину західноукраїнських земель. Проте головним напрямом радянізації була колективізація сільського господарства. На відміну від основної частини України, де колективізація села супроводжувалася переважно «глухим» спротивом (саботажем), тут опір набув збройних форм завдяки сприятливим природним умовам і наявності в регіоні повстанських структур ОУН та УПА. Десятирічне протистояння ОУН і УПА збройним силам наддержави стало можливим тому, що національно-визвольна боротьба поєднувалася із соціально-економічною.

Потенційні позитивні наслідки таких заходів радянської влади, як ліквідація неписьменності, розгортання соціальних програм, культурне будівництво, мінімізувалися через загалом негативне сприйняття населенням карально-репресивної форми їх проведення. Людей обурювали заборона греко-католицької церкви, політика русифікації культурного життя, брак демократії і недотримання прав людини.

СЛОВНИК

Радянізація – силове насадження норм суспільно-політичного, економічного, культурного життя, притаманних тоталітарному ладу в СРСР.

1. Кадрова політика й індустріалізація в західних областях

Улітку 1944 р. відновили роботу обласні комітети КП(б)У. Партійні структури в західних областях України, як і в інших регіонах СРСР, брали на себе

не лише партійні, а й державні функції. До їхньої компетенції належало регулювання діяльності абсолютно всіх сфер життя.

У повоєнний період *тоталітарний режим остаточно ліквідував традиційні політичні та громадські структури західного регіону*. Керівництво в громадських об'єднаннях, культурницьких спілках перейшло до людей, які приїхали з інших регіонів і здебільшого не знали місцевих особливостей, а інколи навіть української мови. Зі східних областей України, а також з інших республік до краю приїжджали десятки тисяч апаратних працівників, спеціалістів народного господарства, працівників медичних і культурно-освітніх установ. До органів міліції за ці роки прибули понад 18 тис. працівників. Загалом до середини 1946 р. у західні області було відряджено понад 86 тис. працівників, які здійснювали «радянізацію» краю.

Наслідком такої кадрової експансії стали відчутні зміни в етнічному складі західного регіону. До західних областей переселилася значна кількість росіян. Наприкінці 1950-х років чисельність росіян становила 330 тис., або 5 % населення.

Разючі зміни зумовив форсований розвиток промисловості. У травні 1945 р. ЦК КП(б)У і уряд УРСР прийняли постанову «*Про заходи по відбудові та подальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.*». Уже цим документом було взято курс на реконструкцію і розвиток як традиційних для заходу України галузей промисловості (нафтовидобувної, газової та ін.), так і нових – машинобудівної, приладобудівної, металообробної, хімічної тощо.

Поставлені завдання виконували іноді шляхом переведення підприємств разом із спеціалістами і кваліфікованими робітниками із Центральної Росії. Наприклад, до Львова завод телефонної і телеграфної апаратури було перебазовано з Калуги. Понад 730 робітників та інженерно-технічних працівників з Ленінграда перевели на електроламповий завод. Замість автоскладального побудували великий завод автотранспорту. Розгорнулося будівництво автобусного заводу.

У 1946–1947 рр. у Дрогобицькій області було відкрито газові родовища, а в 1948 р. – побудовано найбільший тоді в СРСР і Європі магістральний газогін *Дашава – Київ*. У 1951 р. західноукраїнський газ почала одержувати Москва.

У північній частині Львівської і на півдні Волинської областей було знайдено промислові запаси вугілля. З 1949 р. у *Львівсько-Волинському кам'яновугільному басейні* почалося будівництво шахт. У 1950 р. відкрили найбільше в СРСР *Роздольське родовище сірки*. Незабаром тут почалося будівництво великого гірничохімічного комбінату. Було реконструйовано хімічні комбінати в *Калуші* і *Стебнику*, *Солотвинський соляний рудник* у Закарпатті. Став до ладу потужний *цементний завод у Миколаєві* Дрогобицької області.

Швидкі темпи індустріалізації зумовили зміни в структурі зайнятості населення: скоротилася кількість людей, що працювали в сільському господарстві, натомість зросла частка працівників інших галузей.

Індустріалізація дала змогу істотно підвищити промисловий потенціал краю. Львів перетворився на потужний промисловий центр. Водночас харчова й легка галузі промисловості, які забезпечували потреби населення, розвивалися повільно. Суперечливий характер індустріалізації виявлявся також

у тому, що значне зростання промислового потенціалу краю супроводжувалося його розчиненням у загальносоюзному комплексі.

До тверджень у висновку історика доберіть конкретні факти.

«Позитивним наслідком “радянізації” Західної України стала індустріалізація цього краю. Вона велася досить швидкими темпами, і вже у 1952 р. обсяг місцевої промислової продукції у три рази перевищував довоєнний. Відкрилися нові галузі виробництва – автобудівна, видобуток газу, вугілля і т. д. Уперше за історію 20 ст. західноукраїнські селяни дістали шанс дістати працю на промисловому виробництві, і у перші повоєнні десятиліття розпочався їх масовий відхід у міста. Але так само, як вся Радянська Україна страждала від несправедливого розподілу всесоюзного бюджету, так і Західна Україна протягом перших двох післявоєнних десятиліть залишалася упослідженою внаслідок його перерозподілу в межах республіки. У результаті західноукраїнська індустріалізація охопила лише незначну частину місцевої робочої сили. Фахові робітники і техніки засилялись з Росії і зі Сходу України. Це вело до часткової русифікації західноукраїнських міст» (Ярослав Грицак. *«Нарис історії України. Формування модерної української нації. ХІХ–ХХ ст.»*).

2. Особливості колективізації сільського господарства

На фоні індустріалізації з 1948 р. розпочалась і традиційна радянська колективізація. У західних областях було чимало хуторів і невеличких сіл, де, як вважала місцева влада, існували так звані куркульські господарства – господарства заможних селян. Розуміючи, що вони чинитимуть опір колективізації, державні органи збільшили обсяги обов'язкового постачання державі сільськогосподарських продуктів одноосібними господарствами: зерна, соняшнику, картоплі, овочів, сіна, м'яса й молока – на 50 %, вовни – на 100 %. Для так званих куркульських господарств різко скоротили терміни здавання продукції, скасували будь-які пільги. Це помітно прискорило темпи колективізації: заможні селяни часто першими вступали до колгоспів, сподіваючись уникнути непосильних податків.

Домігшись суцільної колективізації, радянська тоталітарна система не змогла забезпечити ефективності колгоспного виробництва. Особливо низькою залишалася продуктивність тваринництва. Грошові надходження від нього в 1952 р. становили лише 16,2 % усіх прибутків. Селяни не бажали працювати задарма, а тому намагалися ухилитися від праці в колгоспах.

Новостворені колгоспи були такими економічно слабкими, що багато з них без

→ У колгоспі ім. І. Франка на Львівщині перевіряють виконання денної норми. 1948 р.

допомоги працівників із міст не могли провести сівбу, доглянути за посівами, зібрати врожай. Щоб не допустити зриву заготівлі продуктів, влада була змушена організувати допомогу колгоспам. У 1949 р. підприємства й установи м. Львова встановили шефство над 352 колгоспами.

Ціною величезних зусиль і жертв влада нав'язала західному регіонові України радянську модель колективного господарювання. **До середини 1950 р. в 7190 колгоспах було об'єднано 98 % селянських господарств.** Через кілька місяців їх було укрупнено. З метою зміцнення контролю за діяльністю колгоспів при МТС утворювали політичні відділи, які проіснували до 1953 р. Пропаганда всіляко вихваляла «переваги» колгоспного ладу і взагалі все, що відбувалося за сталінськими вказівками в західних областях України.

Попри запевнення, що колективізація здійснюється з дотриманням принципу «поступовості й добровільності», відбувалися численні порушення законності та прав людини. Звичайним явищем стали репресії і депортації місцевого населення. Десятки тисяч селян виселили на Урал і до Сибіру. Репресивна політика партійно-радянських органів викликала спротив селян, який підтримували сили ОУН і УПА.

Проаналізуйте візуальні джерела та коментарі до них. ►► 1. Про яке ставлення до персонажів свідчать карикатури? ►► 2. Яку оцінку явищ вони демонструють? Чи згодні ви з нею? ►► 3. Які ідеї та політичні погляди обстоюють автори? Чому ви так думаєте? ►► 4. Визначте основні ідеї карикатур і назвіть художні засоби, за допомогою яких їх утілено.

ЯК СТАЛІНСЬКІ ВЕЛЬМОЖІ ЗМУШАЮТЬСЯ НАД УКРАЇНСЬКИМИ КОЛГОСПНИЦЯМИ

У с. Нігин Смотрицького р-ну колгоспниці тягали борони.
У с. Жабинці Оришківського р-ну колгоспниці скопали лопатами 23 га колгоспного поля.
У с. Великий Олександрів Вінківського р-ну колгоспниці носили гній на колгоспне поле на віддалі 1 км. На один трудовень треба було вивести 3 раз.

У Кал.-Под. обл., весна 1948 р.

Так має жити вірний український селянин!

А так живе український селянин у сталінських колгоспах!

Проаналізуйте фрагмент джерела. У контексті «протиколгоспної агітації» підтвердьте тези, які наводить автор, відомими вам фактами. Чому українські селяни віддавали перевагу одноосібним приватним господарствам, а не об'єднаному «колгоспному раю»? Про які риси української ментальності свідчить небажання українців вступати до колгоспів?

«...ОУН мусить повести широку протиколгоспну акцію. Одним з дуже важливих пунктів акції буде наша протиколгоспна агітація. Цю агітацію треба вести всіма можливими в нас засобами і в усіх можливих формах. Усно і за допомогою літератури (відповідні статті, листівки, заклики, афіші-карикатури) треба: а) роз'яснювати, що большевики за допомогою колгоспної системи експлуатують і поневолюють українських селян; б) роз'яснювати, як за допомогою цієї системи вони експлуатують Україну як окрему національну територію; в) закликати народ до якнайширшого і найрішучішого спротиву; г) давати селянству конкретні вказівки щодо того, як боротися проти колективізації, поширювати серед селянських мас досвід цієї боротьби, здобутий на окремих теренах» (із листа ідеолога ОУН, провідного діяча підпілля Петра Федуна (Полтави), листопад 1947 р.).

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Про які особливості колективізації свідчить дата виступу? ►► 2. Чому радянська влада пов'язувала український націоналізм з індивідуальною власністю?

«Коли ми цю роботу не проведемо в кожному селі до приходу весни, то ще на рік затягнемо справу завершення колективізації, а значить, ще на рік продовжимо існування націоналістичних банд, тому що при індивідуальному господарстві їм легше триматися» (із виступу першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова на нараді секретарів міських і районних комітетів партії, начальників районних відділів МДБ Львівської області, грудень 1949 р.).

3. Ліквідація Української греко-католицької церкви

Боротьба з будь-якими проявами української ідентичності на заході України передбачала грубе втручання властей у релігійні справи. Радянська влада вважала, що успішна «радянська» неможлива без підриву духовного життя регіону та ліквідації УГКЦ.

1 листопада 1944 р. помер **митрополит Андрей Шептицький**, який мав серед населення Східної Галичини безмежний авторитет. Це полегшило задуману Сталіним ліквідацію греко-католицької церкви.

Духовенству й вірянам було запропоновано злитися зі штучно створеною Сталіним Російською православною церквою. Коли вищі ієрархи УГКЦ відмовилися розглянути таку пропозицію, за справу взяли органи державної безпеки. **Новопризначеного митрополита Йосипа Сліпого у квітні 1945 р. заарештували** з усім єпископатом УГКЦ за звинуваченням у «ворожій діяльності проти УРСР, співпраці з німецько-фашистськими окупантами». У березні 1946 р. усіх засудили на великі терміни ув'язнення в таборах віддалених регіонів СРСР.

Щоб замаскувати репресивний характер заходів, пов'язаних із ліквідацією УГКЦ, партійно-радянське керівництво розпорядилося висвітлювати цю подію як акт самоліквідації. У травні 1945 р. у Львові виникла «Ініціативна група

ЗАУВАЖТЕ

Упродовж кількох десятиліть УГКЦ діяла в підпіллі. «Катакомбний» період завершився 1 грудня 1989 р. офіційним визнанням права на діяльність греко-католицьких громад в УРСР.

→ 10 березня 1946 р. на паперті храму Св. Юра відбулася церемонія вручення для президії собору ікони Божої Матері Києво-Печерської лаври. Це мало символізувати возз'єднання УГКЦ з РПЦ

з возз'єднання греко-католицької церкви з православною церквою». Після ретельно проведеної роботи за сценарієм НКДБ УРСР **8–10 березня 1946 р. у Львові в кафедральному соборі Св. Юра відбувся псевдособор** представників духовенства і вірян греко-католицьких епархій Східної Галичини, на якому **ухвалено рішення про скасування Берестейської церковної унії 1596 р. та підпорядкування УГКЦ юрисдикції РПЦ.**

У підпорядкування РПЦ було переведено близько 3 тис. парафій ліквідованої УГКЦ, храми та майно УГКЦ конфісковано й передано державі або РПЦ. Тривалі спроби радянської влади схилити греко-католицьке духовенство Закарпаття до співпраці не мали успіху. Більшість духовенства відправили до тюрем і концтаборів, а у 1949 р. проголосили акт «переходу греко-католиків під управління РПЦ».

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Йосип Сліпий (1892–1984)

Митрополит Української греко-католицької церкви від 1944 р. З 1929 р. перший ректор греко-католицької Львівської богословської академії, створеної на базі греко-католицької семінарії з ініціативи митрополита Андрея Шептицького в 1928 р. У 1945 р. заарештований, перебував в ув'язненні, на каторжних роботах, у засланні. 1963 р. звільнений за клопотання Папи Римського Івана XXIII та президента США Джона Кеннеді. Виїхав до Італії, оселився у Ватикані. 1965 р. Папа Павло VI надав Й. Сліпому титул кардинала.

«Це були втрачені найкращі 18 років мого життя, коли я ще міг служити у повноті своїх сил. Замість того, щоб я працював як митрополит, мене били, опльовували, руки ламали, ноги мені перемерзли, а я мусив думати про виживання» (*Йосип Сліпий про період свого ув'язнення*).

«Виглядав велично навіть у своїй арештантській одежі. Його поведінка змушувала навіть вартових солдатів ставитися до нього ввічливо. Спокійний, висококультурний, він сидів у тому кип'ячому казані злодійської каламуті вже друге десятиріччя й був дуже хворий. Та тримався непохитно, старався не бути тягарем нікому» (*співкамерник Йосипа Сліпого Авраам Шифрін*).

Подискутуйте. «Мої дорогі! Поставте собі питання: що про вас одного дня скаже історія?» – цю фразу часто повторював Й. Сліпий. Як ці слова характеризують митрополита? Скориставшись інформацією підручника та додаткових джерел інформації, складіть план розповіді про Й. Сліпого як особистість.

Проаналізуйте фрагмент дослідження. Поміркуйте, чому організаторам акції з ліквідації УГКЦ було важливо схилити духовенство до співпраці з НКВС. Наведіть факти, які свідчать, що одним із механізмів радянської на заході України була деморалізація суспільства.

«Ця акція мала на меті не тільки повністю знищити греко-католицьку церкву як релігійну і національну інституцію, яка найбільшою мірою охороняла український народ від русифікації, але й терором зламати частину духовництва, змусити його до співпраці з НКВС і в такий спосіб підірвати авторитет церкви. Після собору було вислано до духовництва відозву приєднуватися до нової церкви. Священники, що не хотіли підписати "повернення", відразу потрапляли в НКВС. Кілька місяців після собору понад 1400 священників, що не приєдналися, і 800 монахів і монахинь заслано в Сибір, а 200 розстріляно» (український історик Іван Патер).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Яку роль відігравала УГКЦ у суспільному житті західних областей України? Чому радянська влада прагнула ліквідувати УГКЦ?
2. Складіть розповідь про події повоєнних років, використавши поняття, терміни й назви: «радянська», псевдособор, колективізація, УГКЦ.
3. Дізнайтеся, чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь Й. Сліпого, С. Бандери. Підготуйте звернення до органів місцевого самоврядування з обґрунтуванням перейменування однієї з вулиць на ім'я Й. Сліпого або С. Бандери. Чому на честь цих діячів названо вулиці в багатьох населених пунктах України?
4. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
 - ▶ До «радянської» заходу України широко залучали працівників партійно-комсомольського і радянських апаратів, службовців органів державної безпеки, культури та освіти з інших районів СРСР, переважно зі сходу України.
 - ▶ Формована індустріалізація супроводжувалася повільним розвитком харчової, легкої та інших галузей промисловості, які виробляли товари для людей.
 - ▶ Колективізація здійснювалася примусом, залякуванням, погрозами, шантажем, провокаціями, вивезенням до Сибіру.
 - ▶ Основною тактикою для поширення впливу українського підпілля на західноукраїнські терени в повоєнний період були агітаційно-пропагандистські та диверсійні рейди боївок ОУН.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«...Слава Ісусу Христу. Цим відкриваю наш святий собор, скликаний Ініціативною групою по воз'єднанню греко-католицької церкви з Руською православною церквою... Пропоную, щоб собор вирішив оці чотири точки. Перше: скасувати постанову Берестейської унії 1596 року. Друге: відірватися від Римської папської церкви. Третє: повернутися до нашої предківської святої православної віри. Четверте: воз'єднатися з Руською православною церквою в Радянському Союзі. Хто за цю пропозицію, нехай піднесе руку...» (з *хронікально-документального кінофільму*).
6. Поміркуйте, що дає підстави для запропонованого нижче висновку.

«Суперечливо й неоднозначно проходили "соціалістичні перетворення" на західноукраїнських землях. Швидкі темпи промислового розвитку, що випереджали загальнодержавні показники, поява нових галузей промисловості, зрушення у сфері освіти й т. ін. драматично перепліталися із заходами щодо насильницької колективізації, ліквідації греко-католицької церкви, масових репресій проти корінної нації, депортацій. Репресивні дії властей, зрозуміло, викликали масове невдоволення, опір місцевого населення...» (український історик Володимир Баран).

1946–1947 рр. – масовий голод в УРСР

1948 р. – ліквідація Єврейського антифашистського комітету

1946

1947

1948

Березень 1946 р. – затвердження Верховною Радою УРСР п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр.

1948 р. – розгортання антисемітської кампанії цькування так званих космополітів

§ 4 Економічне й суспільно-політичне життя

Попри трагічні наслідки Другої світової війни (колосальні людські втрати, зруйнований економічний потенціал), Радянський Союз у стислий термін відновив довоєнний рівень виробництва. Щоправда, це мало позначилося на добробуті громадян: життя радянських людей минало в тяжкій і виснажливій праці, злиденному й напівголодному побуті. Влада не поспішала розв'язувати гострі соціальні проблеми.

Саме в перші повоєнні роки остаточно вкорінився на довгі десятиліття режим однопартійної бюрократії, яка правила країною вже не тільки методами масових репресій, а й використовуючи страх, посіяний у душах людей.

Прямим наслідком дій сталінських ідеологів були потворні утиски духовної сфери, нагнітання страху і невпевненості серед інтелігенції. Митці не могли за умов, коли поширювалися ворожнеча, донощиктво та інтриганство, повноцінно виконувати свою творчу місію.

1. Особливості внутрішньополітичного життя

Централізація влади у повоєнні роки досягла піку. Користуючись безмежною особистою владою, Й. Сталін відверто ігнорував керівні органи державної партії. З'їзди не скликали роками. Понад п'ять із половиною років не відбувалися пленуми ЦК. Не збиралося в повному складі навіть політбюро ЦК. Тільки у жовтні 1952 р. відбувся перший після війни XIX з'їзд партії. ВКП(б) було перейменовано на *Комуністичну партію Радянського Союзу* (скорочено – *КПРС*).

Визначальною рисою суспільно-політичного життя було поклоніння Сталіну. Партійні ідеологи та публіцисти змагалися у вигадуванні епітетів: «*полководець усіх часів і народів*», «*корифей усіх наук*», «*найкращий друг дітей*» тощо. Будь-які варті уваги здобутки, як реальні, так і удавані, приписували радянському керівництву. Кожен день починався й закінчувався уславленням безцінних заслуг вождя засобами масової інформації.

У березні 1953 р. Сталін помер. Розпочалася гостра боротьба за одноосібну владу між представниками центрального керівництва. Певним компромісом у цій боротьбі стало «*колективне керівництво*», ключову роль у якому відігра-

вали голова Ради Міністрів СРСР Г. Маленков, секретар ЦК КПРС М. Хрущов і міністр внутрішніх справ СРСР Л. Берія.

У 1953 р. Хрущов домігся усунення першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова і призначення О. Кириченка – першого українця на цій посаді. За згоди Хрущова він узяв курс на використання місцевих кадрів на керівних партійно-радянських посадах у республіці. За національним складом Центральний комітет, сформований після XVIII з'їзду Компартії України (березень 1954 р.), відповідав національній структурі населення республіки. Президія ЦК майже цілком складалася з українців.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Які явища суспільно-політичного життя засвідчують фото і плакат? Що між ними спільного? ►► 2. Про що свідчать гасла на них? ►► 3. Які три плани використав художник-пропагандист? ►► 4. Які пропагандистські ідеї доби втілено на фото і плакаті?

►► 5. Відшукайте в інтернеті сучасні пропагандистські плакати й порівняйте їх із плакатами тієї доби.

↑ Радянський політичний плакат. 1951 р.
Напис на плакаті (російською мовою): «Під кермуванням великого Сталіна – вперед до комунізму!»

↑ Мітинг на підтримку кандидата в депутати Верховної Ради УРСР Й. Сталіна. Київ. 1951 р.

Боротьба за владу в «колективному керівництві» загострилася влітку 1953 р. 10 липня газети повідомили про арешт Л. Берії. Усунення його від влади через змову, звинувачення в шпигунстві, розстріл без гласного суду свідчили про те, що природа радянської політичної системи не змінилася.

Проаналізуйте фрагменти праць істориків. ►► 1. Чому Україна зазнала таких колосальних втрат і збитків у Другій світовій війні? Чи можна було уникнути таких наслідків? ►► 2. Чому радянське керівництво не планувало відновлювати довоєнну роль УРСР? Про що це свідчить? За рахунок яких ресурсів мало відбуватися відновлення України за умов таких низьких капіталовкладень? Зробіть припущення щодо основних джерел і напрямів фінансування економіки. Свій вибір обгрунтуйте.

«... [Україна] втратила до 7 мільйонів громадян, що становило більш ніж 15 % її населення. З 36 мільйонів українців, які залишилися, близько 10 мільйонів не мали даху над головою, а близько 700 міст та містечок і 28 тисяч сіл лежали в руїнах. Україна втратила 40 % багатства та понад 80 % промислового та сільськогосподарського обладнання. 1945 року республіка виробляла лише 25 % від довоєнних обсягів промислового виробництва та 40 % від обсягів сільськогосподарської

продукції. ...У деяких місцях Україну потрібно було відновлювати майже з нуля» (Сергій Плохій. «Брама Європи»).

«Радянські плани відбудови господарства не передбачали відновлення у всьому обсязі довоєнної ролі Української РСР у господарському комплексі СРСР. Україна понесла 42 % всіх матеріальних втрат СРСР у війні – але, відповідно до четвертого п'ятирічного плану (1946–1950), в українську економіку мали помістити лише 19 % всесоюзних капіталовкладень» (Ярослав Грицак. «Нарис історії України»).

2. Відбудова промисловості

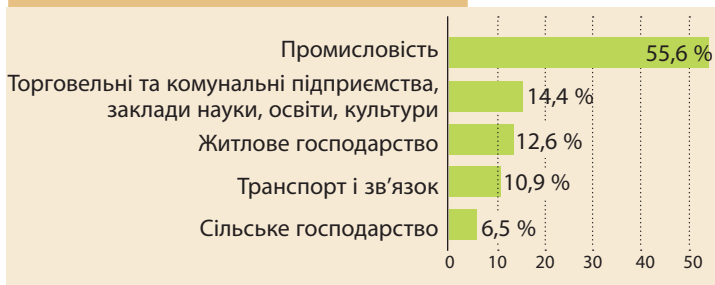
Українську промисловість відбудовували досить швидко, якщо порівняти досягнуті результати з масштабами руйнувань. Об'єкти, потрібні центральному керівництву, – підприємства важкої промисловості та військово-оборонної сфери – не мали труднощів із фінансуванням. Обсяг капіталовкладень у господарство України становив у першій повоєнній п'ятирічці 6,7 млрд руб. (19,2 % загальносоюзного).

Важливі для системи галузі фінансували за рахунок економії на галузях, що спеціалізувалися на товарах щоденного вжитку. Їх в УРСР виробляли в надто малій кількості. У республіці, як і загалом у СРСР, склався залишковий принцип виділення ресурсів для розвитку матеріально-побутової сфери.

Проаналізуйте діаграму. У які галузі економіки УРСР у 4-й п'ятирічці було виділено коштів найбільше, у які – найменше? Які це мало причини та наслідки?

Структура капіталовкладень в економіку УРСР у 4-й п'ятирічці (1946–1950)

Основні зусилля було спрямовано насамперед на відбудову паливно-енергетичної галузі. За п'ятирічку було відбудовано 129 шахт потужністю 52 млн тонн вугілля на рік і закладено 60 нових шахт потужністю 32 млн тонн. Почалося освоєння Львівсько-Волинського басейну, де було знайдено шари вугілля промислового значення.

Поряд з успішною відбудовою *нафтових промислів* у Бориславському районі було відкрито перспективні родовища нафти в Станіславській області (м. Долина). Було **введено в дію газові промисли** на Дашавському й Опарському родовищах, розвідано нові перспективні родовища – Більче-Волицьке, Угерське. У жовтні 1948 р. газета «Правда» повідомляла про **закінчення будівництва газогону Дашава – Київ**. Незабаром прикарпатський газ почав надходити до Києва. Україна в 1950 р. дала чверть загальносоюзного видобутку газу.

Особливе значення мала найбільша Дніпровська гідроелектростанція, у відродженні якої брали участь 120 підприємств із багатьох міст країни. Щодня тут працювали понад 50 тис. осіб. Роботи проводили здебільшого вручну з використанням гужового транспорту колгоспів. У 1950 р. Дніпрогес вийшов на проектну потужність, а свій перший струм дав іще в 1947 р. Проведено значну роботу щодо відбудови електроенергетики, зокрема теплових станцій – Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської та ін. Розгорнуто будівництво нових електростанцій, зокрема Одеської, Миронівської, Дарницької, Добротвірської тощо.

Успішно відроджувалася металургія. Стали до ладу «Азовсталь», «Запоріжсталь», Дніпропетровський металургійний завод, інші гіганти металургії півдня України. На початку 1950-х років у металургійній галузі виробляли майже стільки металу, скільки до війни. Україна знову посіла провідне місце серед республік як паливно-енергетична база СРСР, що постачала в загальносоюзному вимірі третину палива, сталі й прокату, майже половину чавуну тощо.

Відбудову головних об'єктів машинобудівної промисловості було закінчено в 1948 р. Ставали до ладу Харківський тракторний завод, Київський завод «Більшовик», Ворошиловградський паротягобудівний завод і т. д.

Проаналізуйте візуальне джерело.

►► 1. Про які зміни в побуті свідчить карикатура? З якими явищами соціально-економічного життя пов'язані ці зміни? ►► 2. Обґрунтуйте пропагандистський характер малюнка. За допомогою яких художніх засобів його досягнуто? ►► 3. Чи усім громадянам були доступні такі покращення?

Карикатура з журналу «Перець», 1948 р.

Текст до карикатури:

«До зустрічі нового квартиранта.

– Добро пожалувати, товаришу ГАЗ!»

→ Карикатура. Журнал «Перець». 1951 р.

►► Як ви думаєте, чому карикатурист головними персонажами малюнка зробив персоніфіковані образи паротягів? Які почуття в читачів прагнули викликати цією карикатурою радянські пропагандисти? Прокоментуйте зображення робітників. Як ця карикатура характеризує радянську економічну систему?

СЛОВНИК

Репатріація – повернення до країни осіб, які внаслідок різних причин опинилися на території інших держав. У 1945 р. кількість репатріантів перевищила 2 млн осіб. Більшість становили українці й білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини.

Експлуатаційну довжину залізниць в Україні було відновлено ще в 1947 р., але обсяг перевезень відставав. У багатьох обласних центрах побудували нові залізничні вокзали. Машинобудування почало постачати транспорту електровози й перші зразки тепловозів – ТЕ-1, ТЕ-2. Було електрифіковано ділянки залізниць у Криворізькому залізничному басейні й на Київському вузлі. Але загалом на залізницях ще панувала парова тяга.

Усьому цьому сприяли мобілізаційно-пропагандистські заходи, що їх здійснював тодішній режим, заохочуючи «соціалістичне змагання» та різні «рухи передовиків і новаторів виробництва».

Повоєнне відновлення економіки здійснювалося здебільшого на **екстенсивній основі**. Понад 70 % робітників промислових підприємств досягали норм виробітку переважно ручною працею. Брак належної техніки безпеки часто призводив до травматизму. Під час відбудови й спорудження нових об'єктів майже не брали до уваги екологічні та інші показники раціональності виробництва. Ігнорування світового досвіду, ідеологічні амбіції завдавали великої шкоди в царині науково-технічного й соціального прогресу.

На відбудові окремих об'єктів використовували примусову працю військовополонених, що суперечило міжнародним конвенціям. До примусової праці, крім військовополонених, залучали також **репатріантів**, інтернованих, мобілізованих у трудові батальйони. Окрім того, чимало українців, що стали в'язнями виправно-трудоих таборів по всій країні, працювали у вкрай важких умовах. Загалом кількість таких осіб, залучених до відбудови економіки СРСР, на початку четвертої п'ятирічки досягала 1,8 млн. За участю цього «спецконтингенту» відбудовували, зокрема, заводи «Азовсталь», «Запоріжсталь», ім. Петровського, ім. Дзержинського, підприємства в Нікополі, Єнакієвому, Горлівці тощо.

Проаналізуйте візуальне джерело. ►► 1. Які деталі свідчать про надзвичайно важкі умови праці? Які знаряддя праці ви помітили? ►► 2. Чому на фото зображено тільки жінок? ►► 3. Як можете пояснити однотипність їхнього одягу? Чи зручний цей одяг для такої роботи? ►► 4. Як ви думаєте, чи велику винагороду отримували за свою працю жінки? Що вони відчували? ►► 5. Чи доводилося вам бачити кінофільми, зняті в Голлівуді у повоєнні роки? Що, по-вашому, найістотніше відрізняє життя, засвідчене тими кінострічками і цією фотографією?

3. Стан сільського господарства. Голод 1946–1947 рр.

Найбільшою бідою сільського господарства було те, що його вважали «самодостатнім» і в повоєнні роки майже не фінансували. Водночас держава, як і раніше, висмоктувала із села все, що могла. Бракувало не тільки придатних для роботи тракторів, комбайнів, автомашин, а й найпростіших землеробських знарядь, тягла. У плуг доводилося впрягати корів, а якщо їх не було, впрягалися жінки-колгоспниці як основна на той час робоча сила. Чимало земельних площ за період окупації було занедбано, поголів'я худоби скоротилося. Гостро бракувало кваліфікованих кадрів. Такому стану сільського господарства відповідало вкрай безправне, принижене (навіть за мірками сталінських часів) становище сільського населення. Воно було позбавлене свободи пересування, оскільки не мало паспортів. Не мало воно й пенсійного забезпечення. Скрутним було матеріальне становище всіх, хто працював у радгоспах і колгоспах за символічні трудовні. Не маючи прибутку з колгоспної праці, вони жили зі свого присадибного господарства. При цьому відновлення колгоспного ладу мало стратегічно важливе значення для радянського режиму. Зрозуміло, що за таких умов селяни прагнули уникати роботи в колгоспі. Тоді влада підвищила податок на присадибний клопоть землі. У результаті стало не вигідно вирощувати городину, утримувати худобу, птицю. Щоб не платити податок, люди почали вирубувати плодові дерева.

Для активізації підневільної праці селян влада вдавалася до політики батога і пряника. За «пряник» правило **«соціалістичне змагання»**. Посушливого літа 1946 р. температура повітря в окремих місцевостях України піднімалася до 39 °С. Щоб виростити рекордний урожай, доводилося возити воду на поля діжками. Звичайно, це можна було зробити на обмеженій площі, тобто на окремих, здебільшого гектарних ділянках майбутніх Героїв соціалістичної праці. Каторжна праця тих, хто йшов на рекорд, поєднувалася з розрахунком на «показуху» у тих, хто роздавав медалі «Золота зірка».

Що ж до політики батога, то вона виявилася, зокрема, в указі Президії Верховної Ради СРСР, виданому з ініціативи М. Хрушова в лютому 1948 р. *«Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя»*. Цей указ став для місцевої влади засобом шантажу й залякування колгоспників. Самі селяни мали порушувати на зборах питання про виселення за межі України осіб, які «підривають колгоспне виробництво». За 1948–1950 рр. було винесено 12 тис. «громадських вироків». Було ухвалено також до 20 тис. попереджень із взяттям від порушників дисципліни письмового зобов'язання надалі сумлінно працювати в колгоспному виробництві.

ЗАУВАЖТЕ

У 1945 р. чисельність працездатного населення в українському селі не перевищувала 3,5 млн проти 7,2 млн перед війною. Після повернення людей з армії, німецької каторги і радянського тилу кількість працездатних у сільськогосподарському виробництві зросла до 5,6 млн, але не досягла довоєнного рівня. У колгоспах працювали здебільшого жінки.

Проаналізуйте візуальні джерела й дайте відповіді на запитання. ►► 1. Які деталі на фотографії свідчать про надзвичайне зубожіння українського села в повоєнні роки? Чи змальовано реальний стан сільського господарства на повоєнному плакаті? ►► 2. Яку пропагандистську ідею прагнув утілити автор плаката? З якою метою?

↑ Оранка в колгоспі «Більшовик» на Полтавщині, 1946 р.

← Радянський плакат. 1947 р.

Напис на плакаті (російською мовою):
«Добре трудиться – хліб уродить!»

Бажаючи зміцнити контроль компартійно-радянських органів над колгоспним виробництвом, Хрущов здійснив **укрупнення колгоспів**. На кінець 1950 р. в Україні залишилося 19 295 колгоспів (у 1940 р. – 28 374).

Зима 1945–1946 рр. виявилася малосніжною та морозною. Навесні 1946 р. загинуло 350 тис. га посівів зернових, і п'яту частину посівних площ довелося пересіяти. Весна і літо в Європі видалися більш посушливими, аніж у 1921 р. В Україні особливо постраждали від посухи південні області – від Ізмаїльської до Ворошиловградської. У серпні температура на ґрунті там сягала 50 °С. Ці температурні рекорди не подолано й досі. Валовий збір зернових у 1946 р. становив лише 3,8 ц з га. У колгоспах Миколаївської області було зібрано 2–3 ц, Ізмаїльської – 1 ц з га. Колгоспники опинилися в украй важкій продовольчій ситуації, адже врожай картоплі та овочів на присадибних ділянках теж було втрачено. Унаслідок нестачі кормів пустили під ніж десятки тисяч голів великої рогатої худоби.

Попри ситуацію, що склалася, Кремль установив для України жорсткий план. Хліб вибивали з господарств примусовими методами, тому що радянський уряд мав виконати зобов'язання перед іншими країнами. У лютому 1946 р. було укладено угоду про постачання до Польщі 200 тис. т зерна, у квітні – про постачання до Франції 500 тис. т зерна. Радянський хліб одержали також Болгарія, Румунія, Чехословаччина.

У позбавленому продовольства українському селі почався голод. З огляду на неврожай і голод М. Хрущов звернувся до ЦК ВКП(б) із проханням зменшити хлібозаготівельний план. Підтверджена органами державної безпеки, його інформація про голод залишилася без жодної реакції з боку центральної влади. Натомість 26 листопада 1946 р. Й. Сталін і А. Жданов надіслали теле-

граму М. Хрущову і Д. Коротченку, у якій вимагали покінчити з небільшовицьким ставленням до виконання плану хлібозаготівель і покарати тих, хто приховує хліб. Пізніше у своїх спогадах М. Хрущов писав про нездатність керівництва республіки зробити щось, щоб урятувати від голоду селян: Москва, як і раніше, ухвалювала життєво важливі рішення, які визначали, кому жити й кому помирати в Україні.

За останніми даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, жертвами голоду 1946–1947 рр. стали близько 700 тис. осіб.

ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1946–1947 рр.

- Посуха і неврожай 1946 р.
- Надмірно високі плани хлібозаготівель
- Зменшення внаслідок війни посівних площ, занепад матеріально-технічної бази колгоспів, нестача спеціалістів і робочої сили
- Зовнішньополітичні інтереси керівництва Радянського Союзу

Поміркуйте, що засвідчує факт: 10 жовтня 1947 р. М. Хрущов і Л. Каганович доповіли Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %».

↑ Молотьба зернових у колгоспі ім. М. Хрущова на Станіславщині (сучасна Івано-Франківська область). 1948 р.

↑ Колона з хлібом прямує на елеватор. Одещина. 1947 р.

Подискутуйте. ►► 1. Порівняйте фотодокументи, розміщені в тексті пункту. Які з них відображають реальне становище українського села, а які є підстави вважати пропагандистськими? Які деталі свідчать про це? ►► 2. Чи випадково в об'єктив камери потрапили радянські плакати із зображенням Сталіна або словами подяки йому? Як за допомогою пропаганди партійні ідеологи «створювали» нову реальність? Навіщо це робили?

Проаналізуйте тези «Особливості відбудови промисловості в УРСР у першому повоєнному десятилітті». До кожної з них доберіть факти на її підтвердження. Висловіть припущення, які з тез можуть характеризувати й наступні періоди розвитку промисловості.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУДОВИ ПРОМИСЛОВОСТІ В УРСР У ПЕРШОМУ ПОВОЄННОМУ ДЕСЯТИЛІТТІ

- Функціонування промисловості на засадах директивного планування і в умовах, коли взагалі не було ринкового обміну продукцією виробничого призначення.
- Пріоритетний розвиток промисловості, що виробляла засоби виробництва, порівняно з промисловістю, яка виробляла предмети вжитку.
- Пріоритетний розвиток галузей воєнно-промислового комплексу порівняно з усіма іншими галузями.
- Ставка на моральні чинники в кампаніях щодо забезпечення зростання продуктивності праці.
- Пріоритетний розвиток галузей промисловості, які давали продукцію для країн Центрально-Східної Європи, з метою розвитку радянського експорту (наприклад, електроенергетика, видобуток залізної руди тощо).
- Зосередження наявних ресурсів на відбудовному процесі.
- Використання промислових потужностей, вивезених із Німеччини за репараціями.
- Максимальне викачування сільськогосподарських ресурсів на розвиток промисловості.
- Ускладнення відбудовного процесу голодом 1946–1947 рр.
- Використання праці жінок, підлітків, військовополонених, репатріантів.

4. Ідеологічні кампанії боротьби з «українським націоналізмом» і «космополітизмом»

Повоєнне утвердження сталінського тоталітарного режиму та зміцнення командно-бюрократичної системи виявилися і в різкому посиленні ідеологічного тиску на українську інтелігенцію, насамперед на діячів літератури і мистецтва, науки та освіти. *Влада взяла курс на боротьбу з «буржуазним націоналізмом»*, під яким часто розуміли прояви природного національного почуття з боку представників будь-яких народів, крім російського. Цей вислів використовували для ідеологічного виправдання репресій в Україні, а також для обґрунтування боротьби з діаспорою.

СЛОВНИК

«**Буржуазний націоналіст**» – ідеологічно зумовлений термін радянського періоду, яким позначали тих, хто виступав за розвиток національної культури, мови, збереження звичаїв та історичних традицій свого народу.

«**Ждановщина**» – ідеологічна кампанія з переслідування та дискредитації діячів культури і науки в СРСР, інспірована секретарем ЦК ВКП(б) А. Ждановим.

Перші ознаки нової репресивної кампанії з'явилися ще в січні 1944 р., коли Сталін зустрівся в Кремлі з групою українських діячів культури і дав зелене світло відкритому цькуванню кінорежисера і письменника *Олександра Довженка* за «*відхід від засад марксизму-ленінізму, український буржуазний націоналізм*». Й. Сталін особисто заборонив друкувати й екранізувати його кіноповість «Україна в огні».

У перші повоєнні роки антидовженківська кампанія розгорнулася з новою силою, а об'єктами цькування ставали й інші діячі української культури. Їх паплюжили в пресі та на різних зборах, залякували, примушували каятися, принижено випрошувати

прошення за «неймовірні помилки». Це спричинило нагнітання істерії, закриття періодичних друкованих видань, заборону літературних та інших творів митців, які «завинили».

Кампанію з наведення «ідеологічної дисципліни» очолював ЦК ВКП(б). Секретареві ЦК **Андрію Жданову** Сталін доручив приборкати «неслухняних» інтелектуалів. Кампанія, що дістала назву «**ждановщина**», була спрямована проти «*буржуазної культури*» та її носіїв, які нібито зміцнили позиції в роки війни, задля піднесення радянської, а насправді – російської культури й науки як альтернативи західній.

Особливої гостроти боротьба за «ідейну чистоту» української інтелігенції набула під час перебування Л. Кагановича на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. Дві з половиною години тривав один із його виступів на пленумі Спілки письменників України у вересні 1947 р. Він піддав нищівній критиці І. Сенченка, Ю. Яновського, А. Малишка, М. Рильського.

Об'єктом цькування став і письменник-гуморист **Остан Вишня**, який незадовго до того повернувся з ГУЛАГу. У статті, опублікованій у газеті «Правда», було зазначено, що його твори ідеологічно шкідливі. Особливих нападок зазнали його ліричні «Мисливські усмішки».

У 1951 р., невдовзі після Декади української літератури та мистецтва, що пройшла в Москві, у газеті «Правда» з'явилася редакційна стаття «Проти ідеологічних перекирвань у літературі», яка **затаврувала вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну» (написаний ще в 1944 р.) як «ідейно-порочний націоналістичний твір».**

Радянський режим почав сприймати те, що під час війни сприяло мобілізації українського патріотизму для відсічі нацистській агресії, як вияв націоналізму, адже прагнув зміцнити контроль над раніше окупованими територіями.

Цькували не лише письменників. Наприклад, представниками «*антинародного, формалістичного, згубного для радянської музики напрямку*» називали українських композиторів Бориса Лятошинського, Миколу Колесу, Михайла Вериківського та ін.

З ініціативи Сталіна наприкінці 1948 р. розгорнулося гоніння проти так званих космополітів – інтелектуалів єврейської національності. Їх називали «*безрідними космополітами*», «*антипатріотами*», «*низькопоклонниками*», що плазують перед реакційною культурою буржуазного Заходу. Пошуки «космополітів» і їх критика були поширені на всі культурні центри республіки та всі сфери літературно-художньої творчості.

↑ Олександр Довженко

СЛОВНИК

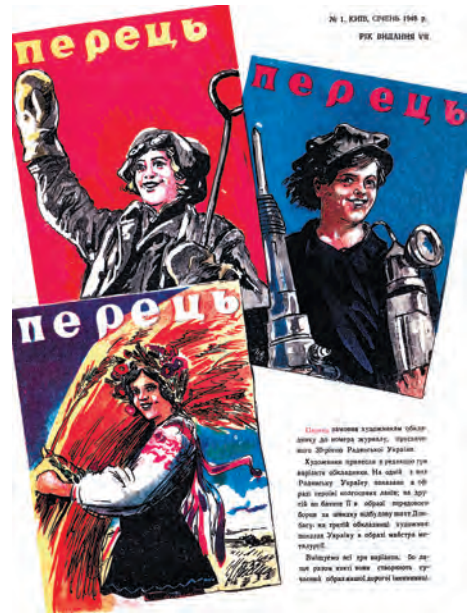
Космополітизм – система поглядів, що передбачає розширення поняття «*батьківщина*» на весь світ. Сьогодні космополітами називають, зокрема, тих, хто вважає себе громадянами світу.

Антисемітизм – форма національної та релігійної нетерпимості у ставленні до євреїв як на побутовому, так і на державному рівні.

Проаналізуйте візуальне джерело і текст. ►► 1. Як, на вашу думку, поставилися до цього зображення в тогочасній Україні? ►► 2. Запропонуйте свій варіант обкладинки журналу, присвяченого 30-річчю радянської України, який урахував би факти, наведені в підручнику.

Текст на обкладинці журналу: «Перець замовив художникам обкладинку до номера журналу, присвяченого 30-річчю Радянської України. Художники принесли в редакцію три варіанти обкладинки. На одній з них Україну показано в образі героїні колгоспних ланів; на другій ви бачите її в образі передового борця за швидку відбудову шахт Донбасу; на третій обкладинці художник показав Україну в образі майстра металургії. Вміщуємо всі три варіанти, бо лише разом взяті вони створюють сучасний образ нашої дорогої імениниці».

Антисемітизм фактично став державною політикою щодо євреїв. 1948 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б) як «центр антирадянської пропаганди» ліквідовано **Єврейський антифашистський комітет (ЄАК)**, що в роки війни збирав кошти серед єврейських громад світу на користь Радянського Союзу. У справі ЄАК заарештували 110 осіб, а в 1952 р. винесли смертний вирок 13 особам, зокрема п'ятьом вихідцям з України – відомим єврейським письменникам.

У розпалі «чистки» було ліквідовано **Кабінет єврейської історії та культури АН УРСР**. У цій установі збирали рідкісні видання, фольклорні матеріали, фонозаписи, укладали й досліджували приватні фонди відомих науковців-юдаїстів. Більшість співробітників кабінету зазнали репресій.

Використайте штучний інтелект, наприклад чат GPT, для створення діалогу між Й. Сталіним та А. Ждановим щодо причин переслідування звинувачених в: «українському буржуазному націоналізмі» (О. Довженка, Остапа Вишні, В. Сосюри тощо); «безрідному космополітизмі» («Справа лікарів», переслідування «Єврейського антифашистського комітету»); «низькопоклонстві перед Заходом». Проаналізуйте кожен із діалогів, висловіть міркування, чи достовірно ШІ відтворив імовірний діалог Сталіна і Жданова. Що в діалозі викликає сумніви? Чому?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Перегляньте документальний фільм «Повоєнна відбудова України: правда і міфи». Що вас вразило найбільше? Чому? Чому повоєнна відбудова була не меншим випробуванням, аніж війна?
2. Складіть розповідь про події та явища повоєнних часів, використавши поняття і терміни: відбудовний процес, укрупнення колгоспів, кампанія боротьби з «буржуазним націоналізмом», кампанія боротьби з «безрідними космополітами», «ждановщина».

3. За допомогою додаткових джерел інформації визначте приблизну чисельність українців, які загинули в результаті штучно створених радянською системою голодів і Голодомору у ХХ ст. Визначте орієнтовні прямі та опосередковані втрати.
4. Проілюструйте конкретними фактами тези про особливості розвитку сільськогосподарства в повоєнний період: ► Екстенсивний розвиток сільського господарства як головна риса колгоспної системи. ► Голод 1946–1947 рр. як показник відвернення ресурсів села в інші сфери виробництва. ► Панування ручної праці в сільському господарстві. ► Переважання в колгоспному виробництві праці жінок, підлітків і людей похилого віку. ► Репресії як основний засіб стимулювання праці в колгоспному виробництві. ► Заходи держави з обмеження праці колгоспників у присадибному господарстві.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
 «...Верховна Рада СРСР установлює, що основні завдання п'ятирічного плану відновлення та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр. полягають у тому, щоб відновити райони країни, що постраждали, відновити довоєнну промисловість і сільське господарство й потім перевершити той рівень у значних розмірах. Із цією метою необхідно: 1. Забезпечити першочергове відновлення та розвиток важкої промисловості й залізничного транспорту, без яких неможливе швидке й успішне відновлення та розвиток усього народного господарства СРСР. 2. Домогтися піднесення сільського господарства й промисловості, що виробляє засоби споживання для забезпечення матеріального благополуччя народів Радянського Союзу й створення в країні достатньої кількості основних предметів споживання...» (з ухвали Верховної Ради СРСР).
 «...Важко нам, обірвані ми всі, голі й босі, брудні й голодні, на людей не схожі, гірше худоби живемо. Ніколи нам не було так важко, як в цю хвилину, люди з голоду мруть, діти від недоїдання і хвороб стають каліками. Харчуємося ми лободою, корою, а у кого є гроші, їдуть у місто і купують хліб у комерційних магазинах, але за хлібом іти далеко – 140–180 км, а у нас ніхто не продає, з колгоспу ми нічого не отримали і немає надії, все згоріло, як виконаємо план, то всі подохнемо...» (з листа колгоспників с. Попелюхи Вінницької області до Микити Хрущова).
 «Треба рішуче покінчити з “об’єктивістським” підходом до питань історії, літератури і вносити в розгляд питань історії, літератури і т. д. партійність, підходити до всіх питань суспільних, технічних, сільськогосподарських та інших наук з позицій нашої більшовицької партії, з позиції Леніна і Сталіна...» (Лазар Каганович).
6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.
 «На думку верховодів Кремля, заплановані акції боротьби з “низькопоклонством перед Заходом”, а згодом – з “космополітизмом” повинні були посилити культурну ізоляцію країни, розколоти інтелігенцію, протиставити її іншим соціальним групам суспільства, розпалити шовіністичні й антисемітські настрої, активізувати процеси русифікації» (український історик Олег Бажан).
7. Підготуйте есе на тему «Голод 1946–1947 років – черговий злочин радянської системи проти українців».
8. Підготуйте навчальний проєкт на тему «Примусове трудове використання військовополонених та “інтернованих і мобілізованих німців” на території України» та презентуйте його результати у класі.
9. Які інноваційні технології використовували в роки повоєнної відбудови в УРСР та у світі? Про що це свідчить? Як це впливало на суспільно-економічний розвиток?

§ 5 Особливості розвитку культури повоєнних років

Культурне життя УРСР у повоєнний період було складним і суперечливим. Давалися взнаки занепад господарства й матеріальна скрута, колосальні руйнування, величезні втрати людського потенціалу, втрачені або вивезені культурні та наукові цінності. Водночас розвиткові культури перешкождала атмосфера ідеологічної нетерпимості, гоніння за творчий пошук, переслідування інодумців. Відповідно до партійних настанов багатьох українських письменників, художників, літературознавців та істориків було звинувачено в «буржуазному націоналізмі» та навмисному ігноруванні зображення сучасності. Ідеологічний тиск не оминув і науку. Та, попри морально-психологічне цькування, некваліфіковане втручання партійних і державних чиновників у наукове життя, репресії, українські вчені збагатили науку фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями.

1. Освіта

У повоєнні роки першочергову увагу традиційно приділяли освіті – це був випробуваний напрям ідеологічної роботи з виховання в комуністично-атеїстичному дусі. Станом на 1950 р. уже відродили довоєнну шкільну мережу. Однак нормальне навчання налагоджувалося з труднощами. Не вистачало учителів, підручників, зошитів. А учні й у місті, і на селі настільки зголодніли та обносилися, що часто не могли відвідувати школу. З такої скрути знайшли єдиний вихід: за кошти держави багатьох дітей забезпечили одягом, взуттям, а в школах нерідко годували дітей сніданками.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Що свідчить про заідеологізованість тогочасної радянської системи шкільної освіти? ►► 2. Назвіть деталі, які вказують на зубожіння і низький рівень задоволення побутових потреб. ►► 3. Чому, попри матеріальні труднощі, було впроваджено обов'язкове семирічне навчання? ►► 4. Навіщо створювали нові вищі навчальні заклади в містах заходу України?

← Учні ремісничого училища – учасники лижного комсомольського пробігу, присвяченого черговим виборам. Львівщина. 1949 р.

↓ Урок в одній із шкіл м. Києва, 1945 р. На уроці – міністр освіти УРСР П. Тичина

Повоєнна система освіти фактично нічим не відрізнялася від довоєнної. Головна її вада – *заідеологізованість* – *перетворювала загальноосвітню школу на знаряддя контролю комуністичної партії над молодим поколінням*. Негативно позначалася на якості освіти й перевантаженість класів учнями, недостатня кваліфікація вчителів. Уся робота піонерської та комсомольської організації була спрямована на виховання відданості Сталіну та комуністичній партії. Водночас безсумнівними досягненнями було *впровадження обов'язкового семирічного навчання* і створення 1300 шкіл на 400 тис. учнівських місць. У 1950 р. було майже повністю відновлено довоєнну мережу шкіл. До школи повернулися ті, кому війна завадила здобути нормальну освіту, тож поширення набули вечірня та заочна форми навчання у школі.

Протягом перших повоєнних років було відновлено діяльність 160 вишів. Поряд з уславленими закладами (Київським, Харківським, Одеським університетами) почали діяти нові: Ужгородський державний університет, Чернівецький медичний інститут тощо. При цьому посилювався курс на русифікацію освіти. У 1953 р. шкільну освіту українською мовою здобували близько 1,4 млн учнів і учениць, а російською та за змішаною формою навчання – 3,9 млн. Ще гірша ситуація склалася у вищій освіті, де викладали переважно російською мовою.

2. Наука

Особливу увагу було приділено відродженню *Академії наук*. Держава не шкодувала коштів на її розвиток, і за короткий термін кількість інститутів зросла до 44. Вони об'єднувалися в три відділення: природничих, технічних і суспільних наук. Було створено 20 нових наукових інститутів із найперспективніших напрямів науки – радіофізики й електроніки, напівпровідників, металокераміки та спеціальних сплавів тощо.

Після *Олександра Богомольця* в 1946 р. президентом Академії наук УРСР став академік *Олександр Палладін*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Олександр Богомолец (1881–1946)

Видатний учений-патофізіолог, праці якого сприяли розвитку майже всіх напрямів патологічної фізіології, ендокринології, дослідженням у галузі імунітету тощо. Дослідник вивчав суть і біологічні процеси старіння, обґрунтував провідні засади геронтології. Його роботи про продовження життя, боротьбу з багатьма на той час невиліковними хворобами стали науковим проривом, який слугував фундаментальною основою для сучасної медицини.

Значним досягненням учених України стало розроблення й виготовлення в Інституті електродинаміки (тоді Інститут електротехніки АН УРСР) під керівництвом академіка *Сергія Лебедєва* першої в СРСР і Європі малої електронної обчислювальної машини (МЕОМ). Ця розробка заклала фундамент для подальшого розвитку комп'ютерної науки й техніки в Україні.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

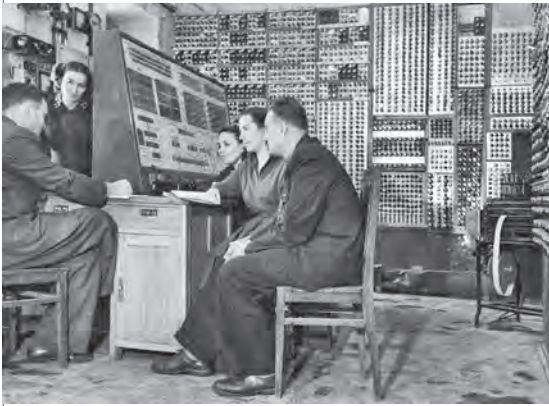
Олександр Палладін (1885–1972)

Один з основоположників вітчизняної біологічної хімії, засновник української школи біохіміків, родоначальник нейрохімії як науки. Був фундатором Інституту біохімії АН УРСР (згодом названий його ім'ям). Наукові праці вченого стосуються біохімії нервової системи і м'язової діяльності. У 1967 р. на Міжнародному нейрохімічному конгресі в Страсбурзі О. Палладіна вшанували як патріарха світової нейрохімії.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Сергій Лебедев (1902–1974)

Дослідник у галузі електротехніки, розробник і конструктор першого комп'ютера в СРСР. Директор Інституту електротехніки АН УРСР у 1948–1951 рр., директор Інституту точної механіки та обчислювальної техніки АН СРСР у 1952–1974 рр. Основоположник вітчизняного комп'ютеробудування: лабораторія С. Лебедева стала організаційним зародком Обчислювального центру АН України, а згодом Інституту кібернетики АН України.

← Перша електронна обчислювальна машина в Європі. Київ, Академія наук УРСР. 1950 р.

В Інституті електрозварювання АН УРСР удосконалювали *технологію зварювання металу*, яку використали під час спорудження газогону Дашава – Київ, першого у світі суцільнозварного мосту завдовжки 1543 метри (міст імені Патона в Києві) тощо.

Одним із лідерів світової медичної науки і практичної медицини був Інститут очних хвороб і тканинної терапії, створений в Одесі у 1936 р. зусиллями видатного вченого-офтальмолога *Володимира Філатова*. Ще в 1938 р. науковець одним із перших у світі провів успішну операцію з пересадження рогівки ока, розробив багато нововведень у методиці клінічних досліджень хвороб ока.

Утім і фундаментальні природничі науки зазнавали ідеологічного тиску. Значної шкоди поглибленню біологічних досліджень, зокрема, завдала «*лисенківщина*», виявом якої стало цькування вчених-генетиків, викладачів біології, чий концептуальні погляди не збігалися з уявленнями академіка Т. Лисенка. Лисенко оголосив генетику «*реакційною лженаукою*». Серед

науковців розпочалися «чистки», під час яких багатьох учених та викладачів – прихильників класичної генетики – було звільнено з роботи, згорнуто програму наукових досліджень найперспективніших напрямів біологічної науки. Було усунуто від виконання обов'язків голови відділу сільськогосподарських наук АН УРСР і позбавлено можливості займатися генетикою академіка АН УРСР **Миколу Гришка** – фундатора Національного ботанічного саду АН України. Звільнено завідувача кафедри дарвінізму Київського університету професора **Сергія Гершензона**. «Буржуазною лженаукою» оголосили й **кібернетику**. Така політика мала вкрай негативні наслідки для розвитку цілих наукових напрямів.

Лисенківщина – політична кампанія з переслідування учених-біологів, зокрема генетиків, та інших науковців, погляди яких не відповідали державній ідеології.

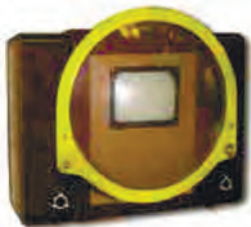
Зрозуміло, що ідеологічний тиск не оминув і вчених суспільно-гуманітарних наук. У серпні 1947 р. визнали незадовільною роботу Інституту історії України Академії наук УРСР, директора **Миколу Петровського** звільнили з посади. Наслідком «*викриття школи Грушевського*» було каяття українських істориків, які стали слухняними виконавцями волі партапаратників. Це загальмувало розвиток історичної науки в Україні на багато десятиліть. З історії викидали події, факти та історичних осіб, які не вписувалися в затверджений Й. Сталіним «Короткий курс історії ВКП(б)».

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Поміркуйте, чим було спричинено його появу. ►► 2. Наскільки компетентними були партапаратники, щоб писати такі звинувачення? Про що це говорить? ►► 3. Виберіть словосполучення, які свідчать про упередженість тексту. ►► 4. Наведіть тези, що викривають прагнення влади нав'язати суспільству бажані для неї погляди.

«Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу, йдуть по шляху українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів, починаючи і слідуючи в цьому питанні по курсу Грушевського «Історія України-Руси». Відомо, що Київська Русь була коліскою трьох братніх народів – російського, українського та білоруського, але Грушевський та інші націоналісти намагалися довести, що начебто Київська Русь була тільки українською державою. Радянські історики з Інституту історії не викрили цю фальсифікацію історії. Автори робіт з історії України повинні були висвітлити визвольну війну українського народу 1648–1654 рр. як боротьбу насамперед селянських мас проти польських загарбників і феодального гніту взагалі. У зв'язку з цим вони зобов'язані були показати видатну роль Богдана Хмельницького, який, спрямовуючи народний гнів проти великої феодальної української знаті, що була орієнтована на Польщу, очолив боротьбу народних мас за знищення польського гніту і забезпечив, завдяки визвольній війні, об'єднання українського народу зі своїми братами – російським і білоруським народами, що врятувало український народ від польського, німецького та турецького поневолення» (із постанови ЦК КП(б)У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (1947 р., 29 серпня)).

Щоб посилити ідеологічний вплив на суспільну свідомість, у повоєнні роки розширювали мережу культурно-освітніх закладів: клубів, музеїв, театрів, кінотеатрів тощо. У 1949 р. у Києві відкрився Літературно-художній музей Т. Шевченка. У 1951 р. почав працювати професійний телецентр на Хрещатику в Києві – так було започатковано українське телебачення. Від 1952 р. розгорнув діяльність Київський планетарій. Проте весь арсенал культури був підпорядкований агітаційно-пропагандистським завданням державної партії.

← Перший масовий телевізор КВН-49. Його чорно-білий екран був розміром із долоню. Щоб збільшити зображення, перед екраном установлювали збільшувальну лінзу, між скельцями якої, з'єднаними разом, заливали дистильовану воду.

3. Літературно-мистецький процес

Однією з головних рис, що визначала літературно-мистецьке життя повоєнної доби, було грубе й некомпетентне втручання влади у творчу діяльність, заперечення елементарних художніх свобод.

Провідними темами творів літератури в ті часи були трагічний і героїчний військовий досвід радянського народу в радянсько-німецькій війні, яку потрактували як Велику Вітчизняну, проблеми людини та її виробничої діяльності.

Гострої, нищівної критики зазнали твори О. Довженка (кіносценарій «Україна в огні»), Ю. Яновського (роман «Жива вода», у якому зображено воєнну і повоєнну дійсність України), І. Сенченка (роман із життя київської молоді повоєнних років «Його покоління»), М. Рильського (поетичні твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави»). Ви вже знаєте про кампанію проти вірша В. Сосюри «Любіть Україну».

Такі кампанії проти митців були покликані домогтися, щоб усі вони творили в межах так званого *соціалістичного реалізму*, що зводив художню майстерність до безмежного уславлення Сталіна, радянської влади і «незмірних досягнень соціалізму» (індустріалізації та колективізації). Наприклад, у прозі провідними були ідеї радянського патріотизму, уславлення народу як рушійної сили історії. Найяскравіше це виявилось в романі *Олеся Гончара «Прапороносці»*. Цю книжку перекладено багатьма мовами.

Та навіть за такого ідеологічного тиску українська література в повоєнні десятиріччя збагатилася високохудожніми творами. Активно розвивалися всі жанри письменства. У зв'язку з цим варто згадати мистецьки довершені поезії: «Шевченко і Чернишевський» П. Тичини, «Троянди і виноград» М. Рильського, «Вітчизна» В. Сосюри та ін.

Проаналізуйте фрагмент праці історика. ►► 1. Чому найбільшого утиску й контролю зазнавали саме письменники та літератори? ►► 2. Якою була мета проведення партійних чисток? Чому приводом для них стали саме культурні процеси? ►► 3. Як тематика проведених лекцій відображає становище українців у СРСР?

«У листопаді 1951 року відбувся пленум ЦК КП(б)У, присвячений ідеологічній роботі. На ньому було засуджено помилки у творчості українських письменників – Юрія Яновського, Ірини Вільде, Платона Воронька та ін. Для поліпшення ідеологічної роботи вирішено провести тотальну ідеологічну перевірку всіх українських комуністів. У результаті партійних “чисток” за період із січня 1949-го по вересень 1952 року з КП(б)У було виключено близько 3 % її складу. Водночас в Україні розгорнулася ідеологічна кампанія “промивання очей”. Лише у 1951-му році прочитано близько 25 тисяч лекцій, які примусово відвідали 7,7 млн осіб. На лекціях домінували теми “Великий російський народ – провідна нація СРСР” або “Українські буржуазні націоналісти – смертельний ворог українського народу» (Ярослав Грицак. «Нарис історії України»).

Зусиллями талановитих митців України розвивалося **театральне, музичне і кіномистецтво**.

У 1950-х роках в Україні діяли близько 70 професійних театрів: опери та балету, оперети, музично-драматичних, драматичних, юного глядача, лялькових тощо. Провідними театрами України, відомими далеко за її межами, були академічні драматичні театри ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові та ім. М. Заньковецької у Львові, Київський драмтеатр ім. Лесі Українки, Київський театр опери та балету ім. Т. Шевченка. У театрах України працювали талановиті актори та режисери.

Кіномистецтво в Україні в перші повоєнні роки було представлено лише роботами Київської кіностудії, яка щороку випускала один-два фільми. Вельми популярними були, зокрема, стрічки «Третій удар» І. Савченка, «Подвиг розвідника» і «Щедре літо» Б. Барнета. У 1951 р. на екрани вийшов останній фільм видатного українського кінорежисера **Ігоря Савченка «Тарас Шевченко»**, головну роль у якому зіграв С. Бондарчук. Цензурні вимоги унеможливили

↑ Колгоспники на виставі в Українському драматичному театрі. Чернівці. 1950 р.

↑ Кадр із фільму «Тарас Шевченко». 1951 р.

створення переконливого образу поета, адже належало подати *«революціонера-демократа»*, який слухняно діє за настановами старших російських братів. Попри те, у фільмі є і правдиво зображені факти – насамперед в епізодах, що оповідають про роки заслання, солдатчини. І. Савченко раптово помер, тож стрічку завершували учні й асистенти режисера.

Незважаючи на всі труднощі, збагачувалося музичне мистецтво України. Значний розголос мала *опера «Богдан Хмельницький» Костянтина Данькевича*. Під час показу в Москві партійні пропагандисти

↑ Сцена з четвертої дії опери «Богдан Хмельницький». 1953 р.

виявили, що її лібрето, яке написали О. Корнійчук і В. Василевська, містило численні «ідейні прорахунки» – тобто не відповідало кремлівським поглядам на українську історію.

Проаналізуйте фрагменти джерел. ►► 1. Визначте, які епізоди (картини) не сприйняла влада. Чому саме ці? ►► 2. Чому твори вимагали доопрацьовувати, а не просто забороняли? ►► 3. Чому обмеження свободи творчості стосуються не самих лише митців, а загалом прав людини? ►► 4. Як пропонувані доопрацювання мистецьких творів характеризують політику влади в галузі культури? ►► 5. У загальному колі обміняйтеся думками про те, що спільного і чим відрізняється загальний тон зауважень.

«Секретарю ЦК ВКП(б) товаришу Сталіну. Відповідно до ваших інструкцій Міністерство кінематографії намічає провести наступні виправлення по фільму «Тарас Шевченко»:

1. Ширше представити Шевченка як поета. Для цього перезняти кілька нових сцен, дві з яких будуть основними: одна на початку фільму перед художньою майстернею Шевченка, друга – у будинку його сестри Ярини, під час приїзду поета в Україну. 2. Повніше і яскравіше показати роль Чернишевського як великого російського мислителя та революційного демократа та його вплив на Шевченка. Крім того, у фільм вводиться нова сцена на березі Неви, де Шевченко розповідає про значення естетичних поглядів Чернишевського для всієї творчості поета. У фільмі також буде розширена роль Добролюбова. 3. Для правильного трактування Куліша як українського націоналіста будуть перероблені окремі сцени, в яких Куліш представлений карикатурним... 6. Перезняти зустріч Шевченка в Петербурзі після його повернення із заслання. Замість сцени зустрічі Шевченка на квартирі у Толстих буде знято нову сцену зустрічі поета в Петербурзі з представниками прогресивних прошарків російського суспільства...» (із пропозицій Міністерства кінематографії СРСР щодо доопрацювання фільму «Тарас Шевченко», 14 лютого 1951 р.).

«У новому варіанті лібрето автори врахували зауваження, зроблені після показу опери в Москві в постановці Київського театру опери та балету. Вони заново ввели першу картину, в якій показані страждання українського народу, введено мотив біженства українських селян в Росію від гніту польської шляхти... Однак у новому варіанті лібрето є й серйозні недоліки: у лібрето не повністю усунений основний недолік першого варіанта – відсутність сцен-зіткнень між українським народом і польською шляхтою... Деякі епізоди лібрето містять не антишляхетський, а антипольський характер... Образ Богдана, як і раніше, подано в лібрето

однобічно... У лібрето не розвинута тема єднання російського та українського народів...» (із зауважень відділу художньої літератури та мистецтва ЦК ВКП(б) до лібрето опери «Богдан Хмельницький», березень 1952 р.).

Хорове мистецтво України розвивалося завдяки діяльності визначних хормейстерів Г. Верьовки, М. Вериківського, П. Козицького та ін. Національний академічний народний хор імені Г. Верьовки протягом усіх років існування був і залишається центром національної музичної культури.

Активно розвивався й пісенний жанр. Плідно співпрацювали поет А. Малишко і композитор П. Майборода, які подарували світові «Київський вальс», «Білі каштани», «Ми підемо, де трави похилі», «Пісню про рушник», «Стежину».

↑ Державний український народний хор під час виступу. У центрі художній керівник і диригент Г. Верьовка. Київ. 1952 р.

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Перед *архітекторами* в цей час стояло завдання не просто відбудувати зруйновані міста і села, а й провести докорінну їх реконструкцію на основі найновіших досягнень науки і техніки. Забудова житлових масивів, розташованих недалеко від центрів міст, була переважно малоповерховою. Тоді ще не існувало реальних можливостей для масового зведення багатоповерхових будинків.

Повоєнна реконструкція зруйнованих районів великих міст супроводжувалася розвитком ансамблевої забудови. Одним із найбільш значних ансамблів, створених у повоєнні роки, є центральна магістраль Києва – Хрещатик.

У той період рівень українського *живопису* визначали твори різних за характером обдарування живописців: Г. Меліхова, Т. Яблонської, В. Костецького, С. Григор'єва, М. Хмелька та інших. Прикметно, що найвищі досягнення в царині живопису належали переважно поколінню живописців, яке

↑ Хрещатик у Києві. 1948–1953 рр.

↑ Володимир Костецький.
Повернення. 1947 р.

сформувалося напередодні війни в річищі приписів *соціалістичного реалізму*.

Найбільших успіхів було досягнуто в історичному та побутовому жанрах. Саме як історичні твори варто розглядати полотна перших повоєнних років, присвячені подіям радянсько-німецької війни, виконані часом на основі безпосередніх вражень.

Звернення до сучасності зумовило розвиток побутового жанру, основною темою якого стала мирна праця. Українські живописці відповідно до партійних настанов зосереджували увагу на розкритті громадянськості повсякденного життя, зображенні чеснот радянських людей, як-от патріотизм, ентузіазм, самопожертва, скромність, багатий внутрішній світ. Таке розуміння побутового жанру характерне, зокрема, для творів *Тетяни Яблонської*. Її картина «Хліб» стала подією в радянському образотворчому мистецтві. Про

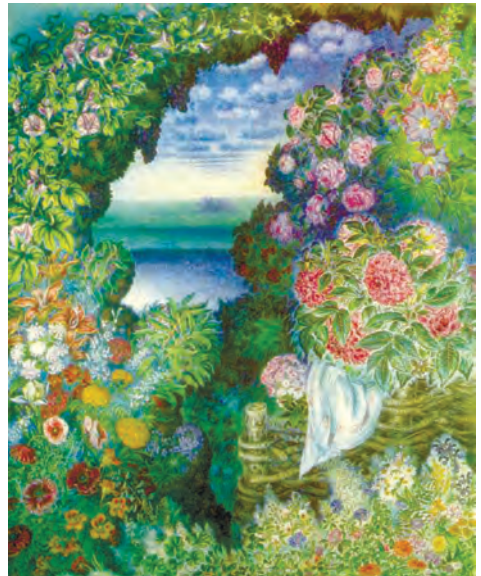
неї говорили й писали з позицій соціалістичного реалізму як про твір, що оспівує людину праці: тільки в праці вповні виявляється людська краса. Досконале художнє втілення цієї ідеї визначило долю картини: вона стала хрестоматійною ілюстрацією в радянських шкільних підручниках.

Унікальним явищем українського образотворчого мистецтва тих часів є творчість *Катерини Білокур*, картини якої уособлюють мистецький напрям, відомий як *народний примітивізм*. Три картини художниці – «Цар-Колос»,

↑ Катерина Білокур. Хата в Богданівці.
1955 р.

→ Катерина Білокур. Колгоспне поле.
1948–1949 рр.

«Берізка» і «Колгоспне поле» – були в експозиції радянського мистецтва на Міжнародній виставці в Парижі (1954).

Народилася К. Білокур у с. Богданівка на Київщині, секрети живопису опанувала самотужки. Основна тема її картин – невмируща краса й щедрі дари української природи. Найбільше любила художниця зображувати квіти – вважала їх символом життя. Глибоко національний живопис К. Білокур – оригінальне явище у вітчизняному та світовому образотворчому мистецтві. Пабло Пікассо, побачивши її картини на Міжнародній виставці в Парижі у 1954 р., зауважив: «Якби в нас в Іспанії була така талановита художниця, ми б змусили заговорити про неї увесь світ».

Пригадайте фото повсякденного життя колгоспників у повоєнну добу. Які невідповідності зображення на картині і реального життя впадають в око? Доведіть, що ця картина є типовим зразком соціалістичного реалізму.

↑ Тетяна Яблонська. Хліб. 1949 р.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Укажіть прізвища українських діячів, дотичних до розвитку зазначених сфер культурного життя та науки. Коротко схарактеризуйте їхню діяльність.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне і театральне мистецтво	Кіно

О. Гончар, В. Філатов, В. Сосюра, О. Богомолець, О. Довженко, О. Вишня, С. Лебедев, Ю. Яновський, М. Гришко, М. Петровський, Т. Яблонська, В. Костецький, С. Григор'єв, Г. Верьовка, К. Данькевич, О. Палладін, К. Білокур.

2. За допомогою додаткових джерел інформації підготуйте повідомлення про діячів культури та науки – представників вашого краю.
3. Складіть розповідь про події та явища повоєнної України, використавши поняття і терміни: соціалістичний реалізм, «лисенківщина», «буржуазний націоналізм», повоєнний голод 1946–1947 рр.
4. Підготуйте презентацію досягнень українських учених у галузі природничих наук, техніки і технологій у повоєнний період.
5. До положень, що характеризують розвиток культури в повоєнне десятиріччя, доберіть конкретні факти.
 - ▶ Суворий ідеологічний контроль за діяльністю творчої інтелігенції. ▶ Панування методу соціалістичного реалізму в масовій культурі. ▶ Перетворення теми героїзму радянського народу в радянсько-німецькій війні на провідну.
6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«...Центральний орган всевладної московської компартії визнав заклик любити Україну виявом ворожих, “антирадянських”, як тоді казали, поглядів. Саме про це йшлося у статті “Проти ідеологічних перекичень у літературі”, надрукованій у газеті “Правда” 2 липня 1951 року. Якраз того літа я перейшов із дев’ятого класу до випускного – десятого – середньої школи № 5 м. Стрия на Львівщині. Коли ми у вересні прийшли до школи, то статтю з “самої” центральної “Правди” мусили студіювати за найновішою шкільною програмою. Незабаром її текст з’явився і в хрестоматії з української літератури для 10 класу. При цьому і в українських газетах, і у хрестоматії вірш Сосюри цитувався не в українському оригіналі, а у російському перекладі... Навіть школярам було ясно: подається російський переклад, щоб не популяризувати український оригінал» (зі спогадів Ярослава Ісаєвича).
7. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.

«Погромні ідеологічні кампанії наприкінці 40-х – на початку 50-х років були реакцією на розгортання і поглиблення “холодної війни”; способом посилення культурно-ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення тотального ідеологічного контролю за суспільними процесами; засобом реанімації образу внутрішнього ворога – важливого фактора функціонування тоталітарного режиму; методом нейтралізації активної патріотично настроєної національної еліти» (Олександр Бойко).
8. Підготуйте есе на тему «Боротьба з “українським буржуазним націоналізмом”: переслідування українських митців».
9. Виберіть будь-який твір мистецтва, створений українським митцем або мисткинею у повоєнний період. Охарактеризуйте цей твір і порівняйте з творами мистецтва, створеними в цей самий час у світі. Які характерні особливості українського мистецтва можна назвати? Які причини подібності та відмінності панівних художніх стилів?

§ 6 Повсякденне життя. Практичне заняття № 1

1. Повсякденне життя робітництва за тогочасними джерелами

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Про які деталі матеріально-побутового становища жителів Донецького регіону довідалися з тексту? ►► 2. Як ви думаєте, чому справжні суспільні настрої не впливали на ідеологічний клімат у країні? ►► 3. Чому, попри важкі умови життя, робітництво й селянство не зважувалися на протести? ►► 4. Яку роль у блокуванні поширення протестних настроїв відіграла пропаганда?

Наведіть 4–5 фактів, що вразили найбільше. Зробіть висновок про рівень життя робітників в УРСР. Обміняйтеся враженнями в загальному колі. Як ви можете пояснити появу документа? Навіщо, на вашу думку, ОУН збирала таку інформацію?

З аналітичного огляду ОУН «Шахтарі Донбасу – чорні невільники сталінського режиму» (1948): «Переважає більшість шахтарів – це люди приїжджі, привезені, які гніздяться у великій тісноті по гуртожитках (попідпираних з усіх боків стовпами, щоб не розвалилися), – харчуються в більшості по шахтарських їдальнях. Це довгі похмурі бараки з декількома столами та поламаними стільцями, де варять баланду з кислої капусти, буряка та зелених помідорів. Часом до такої “чортової юшки” потрапляє мерзла картоплина чи кусень м’яса. Страву подають до столу в залізних коробках, зроблених з американських консервних банок (для того, бачите, щоб не побились!). Ложок тут немає.

Правда, у свята, як 1 травня, 7 листопада і т. п., можна побачити кілька щасливчиків, що дістануть тут ложку, а останні, коли не мають своєї ложки, залишаються без неї. Тут же видають хліб, коли можна назвати хлібом якийсь місиво, від якого можна “дуба дати”, як кажуть тут люди. На це адміністрація не звертає уваги, а коли сказати, – відповідають: “Поїсте, не дуже велике панство! У колгоспах вам і цього не давали!”. Але не думайте, що й це все дістається легко: спершу “барішня” з накрашеними нігтями відріже у вашій карточці певну кількість талонів, заплатите гроші, а далі одну-дві години почекаєте в черзі. Коли взяти в середньому ціни на обіди та хліб, то за місяць це коштуватиме 300–350 руб. на одну особу. За картку прожити неможливо, тому робітники змушені докуповувати собі харчі з базару.

Не краще поставлена справа і з приміщеннями. Робітники Донбасу переважно перебувають у вогких, без світла та повітря, неумебльованих та непристосованих до життя приміщеннях-гуртожитках, а часто й у землянках, які розташовані скрізь навколо промислових центрів у ярах, кар’єрах, де рвуть каміння, у старих, вироблених шахтах, де перебувають у нелюдських умовах, злиднях, тісноті та бруді. У кімнаті з житловою площею, розрахованою на 10 чоловік, живе не менше як 40 осіб. При тому кожний житель повинен платити державі за таке помешкання, обслуговування, опалення, освітлення та воду 46 руб. у місяць, хоча в дійсності це “комфортабельне” більшовицьке комунальне господарство поставлене так, що часто тижнями не дістанете й склянки води, не те, щоб помитися, але й напитися.

З одягом ще гірше. Спецодяг, який видають на певні строки – забійнику та врубмашиністам на пів року, всім іншим на рік, – держиться на шкірі не більше 2–3 місяці, а останній час робітник змушений ходити буквально в ганчірках. Начальники не звертають на це жодної уваги. Коли ж такий робітник не виходить на роботу, то його звичайно судять (дають пів року примусової праці), позбавляють продуктово-хлібної картки та 25 % щомісячного вичоту з вироблених грошей. Він змушений іти на роботу голий, босий, в морози і сніг. Так же само, по-советськи, поставлена сангігієна та різне “культурне” обслуговування робітника. По шахтарських трущобах та гуртожитках, де велика тіснота і бруд, дуже часто виникають вогнища різних хвороб, що передчасно валять з ніг робітників та їхні родини, а до лікарні, коли ви не маєте грошей, приступитись важко тому, що всі справи та відпустки не даються, а продаються. Дійсно хворий робітник повинен працювати до того часу, поки його ноги носять.

Умови праці шахтаря під землею – дуже важкі. Хто не пробував працювати на “соціалістическою підприємстві”, тому важко буде уявити жахливі форми і методи більшовицької експлуатації людини. Щоб мати ще більше дармової сили, більшовики за законом з 1940 р. цілком і повністю закріпили робітника за його підприємством. За 20-хвилинне спізнання його “законно” карають судом, закинуть до тюрми або висилають відбувати кару на примусових роботах» (*Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*).

Проаналізуйте фрагменти наукової праці та джерел. ►► 1. Про які деталі повсякденного життя робітників довідалися з тексту? Наведіть 4–5 фактів, що вразили найбільше. ►► 2. Зробіть висновок про рівень життя робітників в УРСР.

«...У злиднях скніли дорослі працівники, що їх мобілізували на заводи і фабрики. Проте у звітах парткомів важко знайти бодай-які негативні відомості. Так, Харківський обком звітував ЦК ВКП(б) про належні умови, створені на заводах для робітників. Але вилучена цензурою НКДБ УРСР кореспонденція робітників заводів області свідчила зовсім про інше:

“Працюю на 75-му заводі, жити нам тут важко. У гуртожитку холодно, світло буває рідко, прати білизну ніде. Харчуємося в їдальні – один раз на день, грошей отримуємо 70–80 рублів на місяць... Не знаю, чи зможу я пережити цей важкий час”;

“...25 днів пройшло, як мене мобілізували з дому, до сьогоднішнього дня я ще ні разу не роздягався, не роззувався, білизна брудна, з’явилася вошивість від тривалого носіння брудного одягу. У лазні були ще в Дніпропетровську... Переносиш і голод, і холод. Якщо я витримаю, то ще поживу, а в таких умовах можна ні за що загинути...” (ХЕМЗ, РЗС);

“...живу погано, декаду буду жити без хліба, купувала чоботи і продала картку за декаду. Зараз без хліба і без грошей. Носити нічого немає, ні взуття, ні одягу...” (завод № 75).

На будівництві Каховської ГЕС десятки тисяч людей, переважно з села, використовували як звичайну тяглову силу, частину з них нашвидкуруч навчали на теслярів, штукатурів, котельничих тощо. Селянам на будівництві виплачували мінімальні гроші, лише на харчі, остаточні розрахунки з ними начебто мали проводити їхні колгоспи, хоча гідровузол будувала держава. Багатьох працівників привозили із західних областей України. Там також при мобілізації не покладалися на добровільність.

Неймовірно важкі умови праці та жалюгідний рівень життя були характерними для Донбасу. Про це свідчать, приміром, листи шахтарів, вилучені цензурою. Наведемо кілька витягів:

“...Життя моє дуже важке, у магазині продукти за картками не дають, хліб теж іноді по 2–3 дні не дають. Є вже пухлі люди, місцеві жителі виїжджають хто куди. Багато хлопці наші поїхали, але їх ловлять і віддають під суд. Я не знаю, що мені робити, кожного дня недоідаю, а норму виробки потребують. Якщо норму не виконав, весь день не входить в заробіток, і я вирішив краще не жити на білому світі, ніж так мучитися” (*Горлівський р-н, шахта “Кондратьєвська”*).

“...Зараз я працюю в м. Сталіно на шахті, живемо, як вільні, але така воля гірше неволі. Платять так, що не вистачає на мізерне харчування, а на стороні ніде не заробиш. На моїх очах багато товаришів уже богу душу віддали – картина страшна, дуже багато хлопців розбіглося, багатьох судять за крадіжку. Я зараз абсолютного не маю совісті, можу хліб з рук вирвати, і більше мені нічого не треба, а скільки нас тут таких нещасних” (*Бянкін, м. Сталіно, шахта “Смолянка”*).

Становище робітників ілюструє лист українця з Шепетівки, який у 1951 р. перебрався з України на Захід: “Звичайний робітник в СРСР заробляє тепер коло 900 рублів. Цифра велика, а користі мало, бо ціни в Україні тепер дуже високі. Фунт масла коштує 40 рублів, фунт ковбаси – 38 рублів, фунт солонини – до 50 рублів, фунт м’яса з худоби – 23 рублі, а свиняче, овече, куряче і т. п. – 28 рублів. Фунт крупи – 20 1/2 рублів, фунт гарної муки – 18 рублів і вище, фунт капусти – 3 рублі. М’ясо їдять тільки партійні комуністи і всякі начальники та директори, які заробляють багато грошей (начальник магазину, наприклад, 5000 рублів). Звичайні робітники в комуністичнім раю їдять тільки картоплю з сухим хлібом, а працюють дуже тяжко. Інтелігенція одержує місячно 2000–3000 рублів і також не опливає в гараздах. Совецькі газети пишуть багато, що в західних країнах панує нерівність між людьми і експлуатація людини людиною. Та ледве чи є ще де у світі більше нерівність, ніж в совєцькім раю. Також ніде певно нема такого пригнічення людини, як тут”» (*Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України).

Заповніть таблицю, навівши приклади з документа і зробивши відповідні висновки.

Повсякденне життя робітників у повоєнні часи в УРСР

Напрями з дотримання прав робітників	Приклади фактів (по 2–3)	Висновок (теза) про особливості повсякденного життя в окресленій сфері
1. Побутове обслуговування робітників на заводах і шахтах		
2. Забезпечення санітарно-гігієнічних умов		
3. Забезпечення продуктами		
4. Рівень оплати праці		

2. Що розповідали очевидці про селянське повсякдення

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Визначте основну думку кожного з уривків та виокремте історичні деталі (факти) з тексту документів. ►► 2. Які нові для вас деталі повсякденного життя українських селян відкривають документи? ►► 3. На основі джерела наведіть конкретні факти, які відображають суть матеріально-побутового становища селян. Які з фактів вразили вас найбільше? Чому?

З інформаційних вісток про становище на Житомирщині, укладених емісаром Крайового проводу ОУН ПЗУЗ на Сході Т. Березденем (псевдо Семен) (1949): «Населення по колгоспах живе дуже бідно, окрім того, що мало присадибної землі, з якої треба платити великі податки. Колгоспники з колгоспу на трудодні дістають дуже мало або нічого. Про погане соціальне життя колгоспників можуть посвідчити такі факти:

В с. Медведеве (колгосп “П’ятирічка в чотири роки”), р-н Ємільчино, з 150 дворів. Колгосп має 15 пар коней, 140 голів рогатої худоби, 150 овець і 50 свиней. Колгосп, як населення каже, “багатий” (примітка: бо в інших колгоспах є менше). Колгоспники в 1948 р. отримували на трудодень по 300 г хліба і більше нічого. Тому що в цім колгоспі брак тяглової сили, а з Ємільчанської МТС дали для польових робіт навесні в 1949 р. тільки одного трактора, який порвав від ранку до півдня та й став на ремонт, що протягнувся цілий період весняних робіт. Ремонт проводився за рахунок колгоспу. Хоч бракує тієї тяглової сили, правління колгоспу по “плановій інструкції” з району заставило колгоспників копати поле мотиками на овес, ячмінь і просо (з *оповіді колгоспника з цього села*).

У с. Ковалі, р-н Коростень, колгосп налічує 140 дворів. У колгоспі є 3 пари коней і 30 голів рогатої худоби. Колгоспники в 1948 р. отримали на трудодень по 100 грамів хліба. Від місяця березня 1949 р. 90 % колгоспників у цьому селі не мають хліба.

У с. Плещівка (колгосп XVII партз’їзду), р-н Коростень, колгоспники від 1944 р. включно по 1948 рік на трудодні з колгоспу не отримували нічого. Правління колгоспу говорило, що колгосп лишився ще винен державі, бо не перевиконав плану, а колгоспники можуть прожити з присадибної землі (говорив це голова колгоспу). Норма трудоднів на кожного колгоспника, яку мусить виробити в цьому колгоспі, така: на чоловіка – 250 трудоднів, а на жінку – 200. За те, що колгоспник не виробить норми трудоднів, його вивозять з цілою родиною. За те, що колгоспник не піде на роботу один день, відраховують у нього 5 трудоднів...

У кожному районі по селах є клуби. Переважно молодь, а навіть старші громадяни відвідують клуби майже кожного вечора. Особливо багато молоді і старших сходиться до клубу в суботу і неділю. Старші громадяни в клубі грають в шахи і читають газети, натомість молодь організовує танці. (У кожний клуб більшовики дали гармошку.) Газетами молодь цікавиться мало, за винятком середньошкільної. Щодо більшовицьких книжок, то молодь читає їх дуже мало (з *оповіді юнака*).

Церква є тільки по райцентрах і то не в кожному. По селах трапляються дуже рідко. Населення до церкви ходить, але переважно старші громадяни, натомість молодь – рідше» (*Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*).

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. З'ясуйте, що визначало побут сільських мешканців УРСР у повоєнні часи. ►► 2. Чи змінилися умови та спосіб життя селянства, якщо порівнювати їх з довоєнними часами? Якщо так, то у чому ці зміни виявлялися? ►► 3. Що у свідченнях авторки джерела є для вас несподіваним? Чи доводилося чути спогади про життя в ті роки від старших родичів? ►► 4. Які факти свідчать про нерівномірність економічного розвитку? Як це позначалося на правах селян? Чому молодь прагнула «втекти» із села?

Зі спогадів Валентини Борисенко: «У 1950-х вже майже усі були в колгоспі. Колгоспники мали 60–80 соток присадибної землі. У селі велику площу, як переважно на Вінниччині, займали посіви цукрового буряка. Це була основна технічна культура. Пам'ятаю, як мама, не в силі вправитися зі своєю нормою, брала і нас з братом на копання тих буряків. Лопата загрузала в мокрій землі, руки мерзли, а у мами вони були такі порепані і чорні, що вже не схожі були на руки. Ввечері вона тихенько постогнувала, бо дуже боліли. За те пізно восени вона отримувала неповний мішок цукру.

Людей, як тоді говорили, “гонили на роботу” взимку на розкидання гною, ще на жнива, на тік до “машини”, де провіювали зерно. Та машина працювала цілодобово, траплялося, що посилали туди і учнів-старшокласників.

Колгоспникам важко було залишитися вдома, щоб обробити свою присадибну ділянку. Ґрунти тут переважно сірі родючі, де добре родять плодові дерева. Люди вирощували чимало полуниць, малини, але особливо багато фруктів. У домашньому господарстві були свині (одна або двоє на рік), корова, кури та різна дрібна живність. Рідше розводили гусей, качок, індиків. У кількох родинах була ще й пасіка...

Сухофрукти становили основну статтю прибутку майже кожного селянина. Цей промисел, досить трудомісткий, був основним ще в 19 ст., але він продовжувався і за колгоспного часу. Оскільки на трудовні майже нічого не платили, то колгоспники мали додатковий прибуток із садівництва. Тому вони вціліли навіть тоді, коли кожне дерево обкладалося податками.

Старі довоєнні хати під стріхою нещадно протікали, осувалися, і потрібно було братися до нового будівництва. Будівельні матеріали, як цегла, дерево, залізо чи шифер для покриття, були дорогими і дефіцитними. Рідко кому вдавалося привезти їх із Росії, продавши там сухофрукти. Уже тоді входили в лексику такі поняття, як десь “дістати”. Як правило це “діставання” відбувалося по спекулятивній ціні і було недоступне більшості колгоспників. Певними пільгами могло користуватися лише сільське начальство. Тоді люди використовували старе дерево з розібраних будівель, частково доповнивши його новим матеріалом.

Осінньо-зимовий одяг був однаковим для чоловіків і жінок – ватяна куфайка. Жінки на свято мали короткі пальта “сачки” із сукна. Поверх них одягали великі картаті вовняні хустки ще довоєнних запасів. Кожухи, хоч у декого ще були у скринях, майже не носили.

Їжа повсякденна і святкова подолян була переважно традиційною, хоч з'являлися і нові страви. У раціоні харчування селянської родини переважала борошняна та молочна їжа. М'яса і риби споживали мало, переважно на свята. Готували їжу в печі, але вже використовували керосиновий примус, який був далеко не в кожній родині. Готували також вареники, найчастіше з підсоленим сиром, які заправляли підсмаженим з цибулею салом. Нечасто подавали на снідання “смаженю” на салі (яечню).

З продуктів купляли переважно хліб. Рибні консерви купляли у випадках різних okazji. У селян на куповані продукти не було грошей.

Але варто зауважити, що наявність на присадибних ділянках значної кількості полуниці, малини, вишень, ранніх сортів яблук і груш давала можливість жителям с. Хижинці мати завжди свіжу копійчину. Гроші ці були невеликими. Їх витрачали на купівлю хліба, цвяхів, різного домашнього начиння, на посуд, який був великим дефіцитом» (Валентина Борисенко. *Повсякдення мешканців подільського села 1950–1960-х років (на прикладі села Хижинець Вінницької області)* // *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 618–634).

Сформулюйте 4–5 тверджень про умови та спосіб життя українських селян у повоєнні часи.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Які явища повсякденного життя українців вони засвідчують? ►► 2. Які з фотографій мають пропагандистський характер?

У чому він виявляється? ►► 3. Роздивіться людей на фотографіях. Про які почуття і настрої говорять їхні обличчя, постанти й жести? ►► 4. Які деталі на фото свідчать про рівень добробуту цих людей, їхній моральний і психологічний стан? ►► 5. Що ви відчуваєте до зображених людей?

➤ Житомирські колгоспниці на відкритті Все-союзної сільськогосподарської виставки. Москва. 1952 р.

➤ Колгоспниці колгоспу ім. В. Леніна розвантажують хліб на пункті заготзерна. Бровари, Київська обл. 1946 р.

➤ Політвиховна година в колгоспі ім. Сталіна на Львівщині. 1949 р.

3. Історичні джерела про життя городян у повоєнні часи (на прикладі Одеси)

Проаналізуйте фрагмент джерела.

►► 1. Виберіть рядки, що свідчать про побутові умови городян. ►► 2. Чому матеріальне забезпечення одеситів було ліпшим, ніж в інших містах, віддалених від моря й портів? ►► 3. Як життя одеситів відрізнялося від повсякдення селян? ►► 4. У чому полягали труднощі із забезпечення одеситів житлом?

«Батьки мої жили в одноповерховому будиночку в центрі Одеси, за пів кварталу від вулиці Пушкінської. У перші повоєнні роки з продовольством було, як

і раніше, кепсько. Щоб хоч бодай як послабити напругу, людям стали роздавати землю під городи. Як і всі містяни, ми доглядали свій город, врожай дбайливо збирали і зберігали – перебирали, що треба, підсушували, щось засолювали і відправляли до льоху, викопаного у дворі (теж характерна риса 1940-х).

Найбільше раділи картоплі. Дітей у сім'ї було шестеро. Картопля, солоні огірки, капуста були, звісно, смачніші від макухи, коржів з висівок, толокна та інших таких продуктів з Привозу, які найчастіше бачили на столі одесити. Завжди жаданим був вінегрет, він посідав почесне місце на столі.

В Одесі, звісно, виручала й морська риба і морепродукти, серед яких найпоширенішими були рачки (креветки). З часом у крамницях поряд з такими звичними і обридливими баночками бичків у томаті, крабів далекосхідних, червоної ікри на вагу стали частіше з'являтися м'ясо, курки, всіма улюблені ковбаси, розширився асортимент кондитерських виробів, котрі якимось непомітно витіснили саморобні льодяники, іриски, пісний цукор та інші ласощі з базару. Але одесити звикли, що справжні продукти купують на Привозі. Дуже цінувалося знайомство з продавцями і працівниками сфери торгівлі, поширеним був бартер.

У моїй школі не було ні буфета, ані їдальні. У велику перерву ми, діти, вибігали щось купити на вулицю, де жваво торгували піріжками (8–15 коп.), вареними рачками, пшонкою (вареною кукурудзою), соняшниковим насінням. Особливим попитом у школярів користувалися булочки-франзольки (6 коп.). Про збирання грошей з батьків на ремонт, прибирання, якісь там подарунки вчителям і не йшлося.

Взуття доволі тривалий час носили парусинове, чистили його крейдою або зубним порошком. Популярним було гумове взуття – від калош до коротеньких жіночих ботиків на підборах.

На перших порах речі купували на товкучці, на якій було все – від примусних голок та гнітів до гасниць і аж до дамських ридикюлів і боа з пір'я. Специфікою Одеси було те, що з товкучкою успішно конкурували комісійні магазини. То вже був інший рівень, саме до них надходив товар від моряків торговельного флоту, китобоїв флотилії “Слава”. Останніх взагалі в Одесі щораз зустрічали з великою повагою. Комісійні весь час поповнювалися одягом, взуттям, посудом, килимами, сувенірами тощо» (*Віра Мазур. Повоєнні роки в Одесі: повсякденне життя // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 635–640*).

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які факти в розповіді очевидці свідчать про зверхнє ставлення городян до мешканців передмість і сіл? ►► 2. Які факти підтверджують, що таке ставлення було наслідком соціальної політики держави? ►► 3. Як антагонізм між соціальними групами виявлявся в мові? ►► 4. Чому селяни, потрапляючи до міста, намагалися перейти на російську мову?

Із репортажу підпільниці, яка живе на західноукраїнських землях, про поїздку в Одесу (вересень 1948 р.): «Місто, як я вже згадувала, гарне, вулиці широкі, обсажені деревами, роблять гарне враження.

Транспорт в місті організований слабо. Трамвайних ліній відкрито всього лиш кілька і то на кожній з них проходить лише по кілька возів.

Крамниць в місті повно, та дістати з них щось путнього важко. Легко купити можна тільки різні сорти алкоголю. У ресторанах дуже рідко дістається щонебудь теплого з'їсти, звичайно є тільки горілка і проста закуска до всього. Гастрономи теж в більшості заповнені винами, поза тим вибір товарів дуже обмежений. Вибір буває хіба тільки в комісійних крамницях, де на вітринах зустрінете

найкращі заграничні шуби, одяги тощо. У книгарнях справила не дістанете того, що шукаєте. Повно там тільки комуністичної літератури. Видання українською мовою займають зовсім дрібненьке місце.

Крамниць з хлібом багато. Хліб на смак дуже поганий, чорний, клейкий, вимішаний з кукурудзою, можна чого дістати кожночасно по державній ціні. Деколи появляються білі булки (6–7 рб.), то за ними негайно уставляються довжелезні череди. Населення закупає потрібні харчі на базарі, де можна все купити, та, очевидно, за вищою ціною. Ось декілька базарних цін: 1 кг пшеничної муки – 21–24 рб., 1 кг гречаної каші – 15–20 рб., 1 кг цукру – 27–30 рб., 1 кг масла – 68–70 рб., 1 яйце – 2 рб., 1 картопля – 4–5 рб., 1 кг помідорів – 2 рб., 1 кг огірків – 0,20 рб., 1 кг риби – 26–27 рб.

У центрі міста та в околицях курортів люди одягнені непогано, досить елегантно, хоч назагал скромно. Зрештою в пору великої жари одяг населення важко оцінити, бо всі одягаються так, щоб не було жарко, отже мало що потребують, будучи в більшості одягнені в заграничні (трофейні) матеріали. Елегантно одягнених мужчин не стрічається. Зовсім друга картина відкривається, коли увійти в передмістя. Там люди одягнені в лахміття, житла їх мають враження звірячих нір, діти обдерті, валяються в грязі, як безроги. Живе тут, очевидно, міське робітництво. У самому місті також зустрічається немало помешкань-нір, та не так масово, як на пригороднях, малі діти в місті справляють добре враження, виглядають веселі і добре відживлені. Про їхній одяг важко що-небудь сказати, бо вони вліті ходять тільки в плавцях.

На вулиці зразу можна розпізнати колгоспників, зокрема дитину колгоспника. Це окремий клас паріїв, що, немов примари, снуються по місті в пошукуванні за кусником хліба. Все міське населення ставиться до них погірдливо, і слово “колхознік” вчується не раз як образливе слово.

Розмовною мовою в місті є російська мова. Скільки разів я почула українську мову, стільки разів мусіла оглянутися за тою людиною, таке воно небуденне явище в цьому великому місті Української РСР. По-українськи говорять колгоспники, які російської мови так і не знають. По-українськи говорять молоді селянські хлопці, яких щойно тільки позабирали до шкіл. Та вони стараються якомога швидше перейти на мову “найкультурнішої нації”» (*Літопис УПА. Том 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України*).

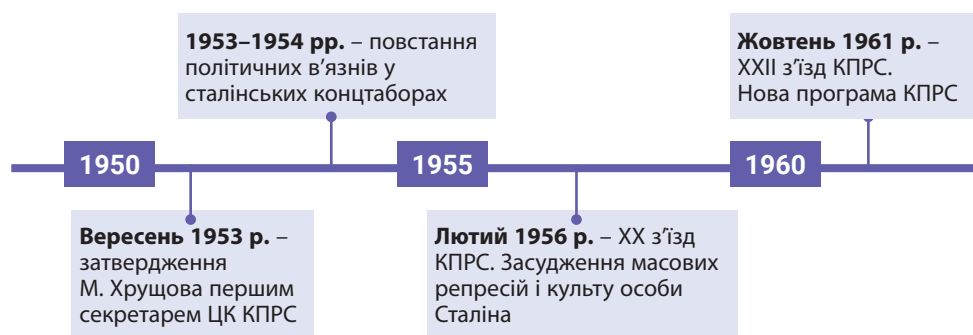

Поділіться враженнями про повсякденне життя мешканців Одеси в повоєнні часи: наведіть 5–6 фактів, що вразили найбільше, зробіть висновок про наслідки державної соціальної політики.

Враження від уроку. Як інформація опрацьованих на уроці джерел змінила ваші уявлення про життя в СРСР у повоєнні роки? Чи легко вам уявити повсякденне життя тієї доби? Чому? Які деталі у свідченнях очевидців про події та явища повоєнних років справили на вас найбільше враження?

Проведіть самооцінювання, зарахувавши за різні етапи роботи відповідні бали: за кожне із завдань (рубрики «Виконайте самостійно») – від 1 до 3 балів. Так само (від 1 до 3 балів) оцініть свою участь в обговоренні в парах / групах (максимальна оцінка – 12 балів).

§ 7 Суспільно-політичне становище в УРСР

Смерть Й. Сталіна поклала край одноосібній диктатурі, що панувала в Радянському Союзі чверть століття. Тому в політичному житті країни, яке

не регулювалося конституційним шляхом, розгорнулися непередбачувані події. На верхівці радянської владної піраміди закріпився М. Хрущов. Період його керівництва країною письменники та журналісти назвали «**відлигою**».

У сталінську добу Україна зазнавала найбільш жорстоких репресій. Зі смертю диктатора її становище в СРСР змінювалося із різкою швидкістю. *По-перше*, відбулася загальна **лібералізація** суспільно-політичного життя. *По-друге*, УРСР почала одержувати політичні дивіденди від статусу найбільшої національної республіки. Колосальна, як порівняти з іншими національними республіками, концентрація людських і матеріальних ресурсів робила Україну важливим чинником у боротьбі за владу на політичному Олімпі. *По-третє*, М. Хрущов, позиції якого в Кремлі зміцнилися після XX з'їзду КПРС, ставився до України прихильно, розглядаючи компартійно-радянських апаратників республіки як своїх союзників.

Лібералізація політичного режиму почалася одразу після смерті Сталіна. XX з'їзд КПРС схвалив новий політичний курс і зробив невідворотною

СЛОВНИК

«**Відлига**» – неофіційна назва періоду історії СРСР, що почався після смерті Й. Сталіна і тривав до середини 1960-х років. Його характерні риси – відхід від терористичної сталінської системи управління, спроби її лібералізації, гуманізація політичного та громадського життя. Історичний термін «відлига» походить від однойменної повісті письменника Іллі Еренбурга «Відлига» і характеризує суть епохи: відлига посеред тоталітарної зими.

Лібералізація (в добу «відлиги») – курс на пом'якшення політичного режиму, зокрема припинення масових репресій, часткова реабілітація жертв сталінських репресій, послаблення ідеологічного контролю, заклики до відновлення «соціалістичної законності» тощо.

відмову радянської влади від терористичних методів управління. З'їзд підтвердив курс на десталінізацію. Найважливішим її елементом була ліквідація ГУЛАґу. Сотні тисяч в'язнів концтаборів і спецпоселенців, яким пощастило вижити в нелюдських умовах, повернулися до України. Мільйони громадян, найчастіше вже помертно, були реабілітовані.

1. XX з'їзд КПРС

СЛОВНИК

Культ особи – беззастережне, надмірне звеличення особи, сліпе поклоніння, а іноді й обожнювання лідера, надмірне перебільшення його заслуг, функцій і ролі. Його насаджують за допомогою певних процедур і церемоній, а також завдяки пропаганді.

Спираючись на партійний апарат, Хрущов у 1953–1955 рр. вийшов на провідні позиції в «колективному керівництві». У процесі політичної боротьби він позбувся конкурентів – найближчих соратників Сталіна – та перетворився на одноосібного лідера. Його безсумнівним політичним успіхом стало проведення XX з'їзду КПРС, який узаконив відмову від масового терору як важеля державного управління. *Цей партійний з'їзд уважають початком доби Хрущова в історії радянського суспільства.*

XX з'їзд КПРС працював від 14 до 25 лютого 1956 р. У звітній доповіді ЦК, з якою виступив М. Хрущов, було підтверджено лінію на розрядку міжнародної напруженості та обґрунтовано положення про те, що немає фатальної неминучості нової світової війни. У галузі внутрішньої політики особливу увагу приділено поліпшенню становища в сільському господарстві, прискоренню темпів виробництва товарів народного споживання, розгортанню житлового будівництва.

В останній день роботи з'їзду зібрався новий склад Центрального комітету, який обрав Президію і секретаріат. Персональний склад Президії ЦК з 11 членів не змінився (до нього увійшли, зокрема, й найбільш послідовні противники першого секретаря: Л. Каганович, Г. Маленков, В. Молотов). Проте ЦК КПРС істотно розширився і вже наполовину складався з людей, зобов'язаних своєю кар'єрою М. Хрущову, значна частина з яких була українцями або ж такими, що зробили свою кар'єру в Україні. Коли з'їзд затверджував результати голосування виборів керівних органів партії, М. Хрущов повідомив, що делегати повинні зібратися на ще одне, закрите засідання. На ньому він протягом чотирьох годин читав *довідку «Про культ особи та його наслідки»*.

У доповіді Хрущов підтвердив факт існування давно опублікованого на Заході «заповіту» В. Леніна («Лист до з'їзду»), у якому, посилаючись на негативні риси Сталіна-керівника, той рекомендував «партійним товаришам» передати пост генсека комусь іншому. Було перелічено неспростовні факти, що доводили особисту відповідальність Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, за депортації цілих народів, масові репресії 1937–1938 рр. і повоєнних років.

Проте доповідь Хрущова скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого. У ній було *засуджено тільки зовнішні прояви тоталітаризму («культ особи») і найбільш разочі випадки зловживання владою (масові репресії, депортації)*. Що ж до політики партії на всіх етапах «соціалістичного

і комуністичного будівництва», то її було визнано правильною. Жодним словом Хрущов не згадав про політичні переслідування мільйонів людей, цькування культури, Голодомор 1932–1933 рр., а також депортації цілих народів. Однак запущений процес змінив радянське суспільство.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Життя **Микити Хрущова** (1894–1971) з юнацьких років було пов'язане з Україною. Він працював на шахтах Донбасу, навчався на робітфаці Донецького гірничого технікуму. Починаючи з 1931 р. робив кар'єру в Московській партійній організації. У 1935 р. очолив Московський міський і обласний комітети партії. У січні 1938 р. Сталін відправив його до Києва першим секретарем ЦК КП(б)У. З 1939 р. М. Хрущов став членом політбюро ЦК ВКП(б). У грудні 1949 р. за розпорядженням Сталіна він повернувся до Москви, де очолив міську та обласну партійні організації.

У вересні 1953 р. відбувся пленум ЦК КПРС, на якому було нарешті обрано першого секретаря. Ним став М. Хрущов – він фактично виконував ці функції після смерті Сталіна. Одночасно в 1958–1964 рр. працював головою Ради Міністрів СРСР. Звільнений з обох посад і відправлений на пенсію жовтневим (1964) пленумом ЦК КПРС.

«Хрущов з однаковою енергією та завзяттям утілював і свої правильні, і помилкові ідеї; таких у нього було теж більш ніж достатньо. Почавши з потрібних країні реформ, з історичної промови на XX з'їзді, що завдала удару по сталінізму, з визволення політ'язнів – тих, які ще залишилися живі в надрах ГУЛАГу, Хрущов не зміг знайти собі опору в країні, не був достатньо послідовний і передбачливий. Йому просто не вистачило сил і знань, щоб повністю відірватися від всіх тих догм, які були основою його діяльності раніше, коли він був “улюбленцем” Сталіна і виконавцем його злочинної волі. Але від багатьох догм Хрущов відійшов; саме це, разом з природним розумом і бажанням опинитися на висоті становища, – джерело його заслуг, які переважають, як я вважаю, на терезах історії його помилки і навіть злочини. Друга половина періоду його влади, однак, більше рясніє помилками і авантюрами. Тут позначилися брак мудрих та істинно доброзичливих радників, втрата почуття реальності за видимості необмеженої влади... Все ж те, що Хрущов вийшов з Карибської кризи, показує істинний масштаб його особистості – хоча він же і загнав світ у цей небезпечний “кут”» (Андрій Сахаров, радянський фізик, один із винахідників водневої бомби, згодом правозахисник).

«Микита Сергійович залишив мене у моєму кабінеті, де я два з половиною дні сидів і писав (ідеться про доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. – Авт.). Так ось, я написав текст на аркушах паперу. Рукопис віддав Хрущову, а сам поїхав на з'їзд. Коли він потім читав доповідь, я чув у ній свої цілі абзаци. Однак текст хтось перелопатив. Хто зробив остаточний варіант? Сам Хрущов?... Тоді це були б диктовки, бо Микита Сергійович сам ніколи не писав: у нього були труднощі з орфографією, і він це знав. Я бачив усього один напис на документі у такому варіанті: “Азнакомица”...» (зі спогадів секретаря ЦК КПРС Дмитра Шенілова).

►► Чому, аналізуючи результати політичної діяльності М. Хрущова, А. Сахаров усе-таки наголошує на досягненнях цього радянського вождя? У чому полягає непересічність постаті М. Хрущова? Що варто вважати його найбільшим досягненням як державного діяча? Чому, на вашу думку, недостатня освіта не перешкодила М. Хрущову в партійній кар'єрі?

СЛОВНИК

Десталінізація – процес ліквідації наслідків низки злочинів, учинених режимом Й. Сталіна, часткової реабілітації та амністії засуджених, припинення масових репресій та ліквідації культу особи Й. Сталіна.

партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу.

На хвилі **десталінізації** М. Хрущов остаточно скомпрометував колишніх противників. Після цього він міг собі дозволити високу оцінку окремих творів і дій генсека, знову почав називати його видатним марксистом-ленінцем і заявив, що партія *«не віддасть ім'я Сталіна ворогам комунізму»*. Поглиблення десталінізації загрожувало підвалинам тоталітарного ладу.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які факти свідчать про особисту відповідальність Сталіна за масові репресії? ►► 2. Чому в доповіді акцентовано на хворобливій недовірливості й підозрливості вождя? ►► 3. Як ви можете пояснити той факт, що чимало партійних осередків сприйняли текст доповіді як наклеп на радянську владу? ►► 4. Що в тексті документа свідчить про те, що *«розвінчання культу особи»* Хрущовим було тактичним кроком, потрібним для утвердження на вершині влади?

«...Свавілля Сталіна стосовно партії, її Центрального Комітету особливо виявилось після XVII з'їзду партії, який відбувся 1934 р. ...Комісія ознайомилася з великою кількістю матеріалів в архівах НКВС, з іншими документами і виявила численні факти фальсифікованих справ проти комуністів, неправдивих звинувачень, кричущих порушень соціалістичної законності, внаслідок чого загинули невинні люди. Виявляється, що багато партійних, радянських, господарських працівників, яких оголосили в 1937–1938 рр. «ворогами», насправді ніколи ворогами, шпигунами, шкідниками і т. ін. не були, що вони, по суті, завжди лишалися чесними комуністами, але були обмовлені, а іноді, не витримавши звірячих тортур, самі зводили на себе наклеп (під диктовку слідчих-фальсифікаторів) у всіляких тяжких і неймовірних звинуваченнях. Встановлено, що зі 139 членів і кандидатів у члени Центрального Комітету, обраних на XVII з'їзді партії, було заарештовано і розстріляно (переважно у 1937–1938 рр.) 98 осіб, тобто 70 відсотків.

...Це відбулося внаслідок зловживання владою з боку Сталіна, який почав застосовувати масовий терор проти кадрів партії. ...Склалася порочна практика, коли в НКВС складалися списки людей, справи яких підлягали розгляду на Військової Колегії, і їм заздалегідь визначалася міра покарання. Ці списки передавалися Єжовим особисто Сталіну для санкціонування пропонуваного мір покарання. В 1937–1938 рр. Сталіну було направлено 383 такі списки на багато тисяч партійних, комсомольських, військових і господарських працівників і було отримано санкцію... Сталін був людиною дуже недовірливою, з хворобливою підозрливістю... Хвороблива підозрливість призвела його до огульної недовіри, у тому числі й стосовно видатних діячів партії, яких він знав багато років... Маючи необмежену владу, він припускався жорстокого свавілля, пригнічував людину морально і фізично...» (із доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС *«Про культ особи та його наслідки»*. 25 лютого 1956 р.).

2. Реабілітація жертв сталінських репресій

Лібералізація суспільно-політичного життя почалася одразу після смерті Сталіна. *Виступ М. Хрущова з доповіддю на закритому засіданні XX з'їзду КПРС перевів процес лібералізації в нову площину – десталінізацію.* Ці процеси тотожні й відрізняються один від одного тільки ступенем гласності.

Держава, спираючись на злочинні закони, десятиріччями відправляла на смерть і в концтабори мільйони неповинних людей. Під час перегляду конкретних справ вона «реабілітувала» репресованих громадян, тобто визнавала, що вони не мають вини перед державою.

У 1956 р. розпочато кампанію за **реабілітацію** українських письменників та інших діячів культури, які стали жертвами сталінського терору. Зокрема, було реабілітовано М. Куліша, З. Тулуб, Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, Є. Плужника, М. Ірчана, Г. Хоткевича, А. Кримського, Леся Курбаса та багатьох інших.

На початок 1956 р. з таборів і спецпоселень повернулися додому понад 60 тис. осіб, засуджених за членство в ОУН, участь в УПА або «бандпособництво». З 1956 по 1959 р. в Україні було реабілітовано понад 250 тис. осіб.

На початок 1959 р. у таборах і колоніях МВС СРСР ще утримували 11 тис. осіб за «контрреволюційні злочини» (це 1,2 % загальної кількості в'язнів). В Україні було переглянуто близько 1 млн справ жертв політичних репресій, реабілітовано близько 300 тис. осіб. При цьому вироки та покарання лишалися незмінними для тих, хто був звинувачений в українському націоналізмі, брав участь у націоналістичному підпіллі або співпрацював із німцями. Все ж тисячі учасників українського національного руху та представники релігійних організацій (серед яких і католицькі та греко-католицькі) були звільнені з ГУЛАГу, хоча й поставлені під суворий контроль КДБ. На початку 1960-х років М. Хрущов уже заявляв, що в СРСР немає політичних в'язнів.

Апогеєм десталінізації хрущовської доби став XXII з'їзд КПРС (жовтень 1961 р.).

З'їзд ухвалив винести з мавзолею Леніна саркофаг із набальзамованим тілом Сталіна. Труну поховали біля Кремлівської стіни. По всій країні розпочався демонтаж пам'ятників Сталіну. Закривали присвячені йому музеї. Вулиці, підприємства, навчальні заклади і міста, які мали ім'я Сталіна, терміново перейменовували. З листопада 1961 р. місто Сталіно (колишня Юзівка) називали Донецьком, Сталінську область відповідно перейменовували на Донецьку.

СЛОВНИК

Реабілітація – поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої або безпідставно звинуваченої людини. **Політичною реабілітацією** вважають винесення виправдувального вироку під час перегляду справи за браком складу злочину або в разі недоведення участі в скоєнні злочину.

ЗАУВАЖТЕ

Найближчі соратники і сучасники Й. Сталіна більшою мірою розуміли його особисту відповідальність за здійснені злочини та змарновані десятки мільйонів людських життів. Натомість у сучасній Росії активно відроджують культ Сталіна, встановлюють йому пам'ятники та всіляко виправдовують його діяльність.

На тому ж з'їзді було ухвалено нову програму партії, у якій стверджувалося, що через 20 років, тобто в 1981 р., «*нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі*».

Проаналізуйте фрагмент джерела. У чому полягала утопічність висловлених ідей?

«У найближче десятиліття (1961–1970) Радянський Союз, створюючи матеріально-технічну базу комунізму, перевищить за виробництвом продукції на душу населення найбільш потужну і багату країну капіталізму – США... Усім буде забезпечений матеріальний достаток; всі колгоспи і радгоспи перетворяться на високопродуктивні і високодохідні господарства; в основному будуть задоволені потреби радянських людей у впорядкованому житті... У підсумку другого десятиліття буде створена матеріально-технічна база комунізму, що забезпечує надлишок матеріальних і культурних благ для всього населення; радянське суспільство впритул підійде до здійснення принципу розподілу за потребами, відбудеться поступовий перехід до єдиної загальнонародної власності. Таким чином, у СРСР буде в основному побудоване комуністичне суспільство» (3 програми КПРС, 1961).

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Які світоглядні ідеали доби в них утілено? ►► 2. Що символізують постать Хрущова на першому радянському пропагандистському плакаті та постаті пересічних громадян на другому? ►► 3. Поміркуйте, яку роль відіграють кольори, різні шрифти, завдяки яким автор привертає увагу глядачів до ключових слів. Як пояснити ці слова? ►► 4. З якою метою створено плакати?

Напис на плакаті (російською мовою): «Наші цілі зрозумілі, завдання визначені. За роботу, товариші!»

3. Ліквідація ГУЛАГу. Українці в повстаннях у таборах ГУЛАГу

Перегляньте відео «Три повстання українців, які розвалили ГУЛАГ». Придумайте по 3–5 запитань до відео, дайте відповіді на запитання між групами. Висловіть припущення, чи було б знищено ГУЛАГ, якби українці не чинили опір у таборах. Відповідь обґрунтуйте.

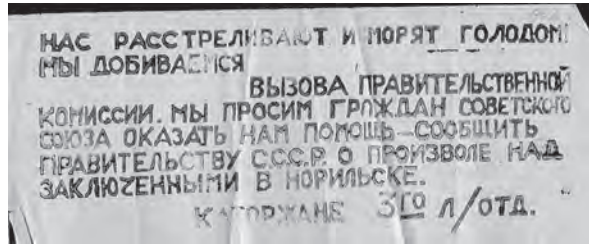

<https://nx.litera.ltd/s/dpqoMLAobyaZ3wk>

У СРСР із 1934 р. існувала єдина система виправно-трудова таборів і трудових поселень – ГУТАБ (Головне управління таборів), більше відома за російською аббревіатурою як ГУЛАГ. На ГУЛАГ покладали завдання ізоляції «ненадійних елементів», використання їх як дешевої робочої сили.

ЗАУВАЖТЕ

За підрахунками істориків, у 1949 р. табірний комплекс МВС СРСР давав 100 % союзного видобутку платини, алмазів, понад 90 % золота, більше ніж 70 % олова, 40 % міді, 33 % нікелю, 13 % лісу і т. п., а загалом – 10 % валового випуску продукції в країні.

↑ Листівка Норильського повстання

Текст листівки (російською мовою): «Нас розстрілюють і морять голодом! Ми домагаємося виклику урядової комісії. Ми просимо громадян Радянського Союзу надати нам допомогу – повідомити уряду СРСР про сваволю над ув'язненими в Норильську. Каторжани 3-го т/відд.»

Проте навіть в умовах табірної дійсності ув'язнені не полишали спротиву системі. Від середини 1940-х до середини 1950-х років у системі ГУЛАГу відбулося майже пів сотні повстань. Боротьба в'язнів спричинила кризу системи трудових таборів. Страйки й повстання стали поштовхом до поступової ліквідації цієї системи. **Найвідомішими в таборах ГУЛАГу були повстання в Норильську** (місто в Красноярському краї, РФ) у травні – серпні 1953 р., **Воркуті** (місто в Республіці Комі, РФ) у травні – серпні 1953 р., **Кенгірі** (Казахстан) у травні – червні 1954 р.

У 1948 р. на базі шести табірних відділень **Норильтабору** створено табір особливого режиму – **Горлаг** (Головний особливо режимний табір), де політичних в'язнів утримували окремо від засуджених за кримінально-побутові злочини. В'язні Горлагу (понад 16 тис. осіб) працювали на мідно-нікелевому руднику, вугільних шахтах, заводах, а також зводили місто Норильськ.

Проаналізуйте фрагмент джерела. З'ясуйте, у яких умовах перебували ув'язнені в Норильтаборі. Поділіться припущеннями, чи відрізнялися умови життя в інших таборах ГУЛАГу.

«Був дуже суворий режим, украй важка праця і нестерпні умови проживання. Нас розмістили на тому місці, де згодом виріс Норильськ, жили в палатках. Вночі волосся примерзало до брезенту. Одягали в недоноски з фронту. На військовій одежі були дірки від куль та осколків, засохла кров. Загризли воші. Не вистачало води. Її добували зі снігу. Їсти давали два рази на день. З житньої муки варили рідку баланду, до якої додавали гнилу кільку. Хліба отримували мізерну кількість, і то з якимись домішками. На нас страшно було дивитися.

Робота каторжна, працювали в кар'єрах по 12 годин, жінкам доводили ту саму норму виробітку, що й чоловікам. Дозволялося писати додому тільки два листи на рік. Нашим здоров'ям ніхто не цікавився, натомість на кожному кроці – знєвага, нещасні випадки. Люди божеволіли. Про те все тяжко забути, не кожна каторжанка могла знести такі умови» (зі спогадів політув'язненої Оксани Юрчук).

У травні 1953 р. в'язні 4-ї зони Горлагу на чолі з українцем Євгеном Грицяком припинили роботу і відмовилися повертатися в житлову зону. Згодом до

ЗАУВАЖТЕ

ГУЛАГ було ліквідовано, однак мережа тюрем і таборів надалі діяла.

ні страйкові комітети табірних відділень, провідну роль у яких відігравали члени ОУН, колишні бійці УПА та балтійські націоналісти. Протистояння тривало до початку липня й було придушене.

Одним із найбільших виступів в'язнів у СРСР у післясталінський період було Кенгірське повстання в'язнів ГУЛАГу. Повстання тривало 42 дні у травні – червні 1954 р. Усі ув'язнені в Кенгірі (6500 осіб) відмовилися виходити на роботу. До них приєдналися 12 тис. в'язнів, що працювали на сусідніх рудниках. Повстанням керував Конспіративний центр націоналістів, переважно українських. Незабаром до Кенгіра прибув військовий ешелон внутрішніх військ, у складі якого було п'ять екіпажів танків Т-34.

Очевидець тих подій Ференц Варконі згадував: *«Побачивши танки, в'язні жіночого табору, щоб рятувати своїх друзів, вийшли назустріч ворогу. Майже всі вони були святково вдягнуті у вишиті сорочки. Близько двох сотень жінок і дівчат взялися за руки і лавами рушили проти танків. Але танки не зупинилися. Вони навіть не зменшили швидкість й один за одним переїхали живу фалангу. Одночасно солдати кинулися до бараків, розстрілюючи кожного зустрічного». Повстання було придушене. Убитих і покалічених повстанців налічувалося понад 700 осіб.*

Унаслідок повстань влада пішла на певні поступки в'язням спецтаборів: їм дозволили вільно пересуватися поза бараками в межах зони; скасували номери на одязі ув'язнених; дозволили виходити на працю без конвою; встановили 8-годинний робочий день, за який в'язні отримували як плату картки на їжу, яку могли придбати на території зони; дозволили побачення з рідними тощо.

На кінець 1950-х років 70 % таборів і колоній МВС СРСР було розформовано. Офіційно ГУЛАГ скасували в січні 1960 р.

↑ Зразки табірної одягу ув'язнених жінок. З експозиції Музею визвольної боротьби України у Львові

↑ Жінки-політв'язні на роботі в копальнях

Відшукайте у мережі Інтернет мапу розташування концтаборів ГУЛАГу. Про що свідчить кількість і місцезонашування таборів? Відшукайте в доступних вам джерелах інформацію про кількість українців – в'язнів ГУЛАГу. Про що свідчать такі цифри?

4. Міжнародне становище. Зовнішньополітична діяльність УРСР

Наступники Сталіна почали виїздити за межі країни й запевнювати лідерів інших країн у своїй миролюбності. Однак протистояння НАТО та ОВД тривало. Перший в історії візит радянського керівника до США у вересні 1959 р. виявився безплідним. Не дала результатів і зустріч М. Хрущова з американським президентом Дж. Кеннеді в червні 1961 р. у Відні.

Ще 1954 р. на підставі доповідної записки головного конструктора Сергія Корольова радянський уряд ухвалив рішення створити ракету для виведення в космічний простір штучного супутника Землі. Виробництво балістичних ракет конструкції Михайла Янгеля у Дніпропетровську (нині Дніпро) було поставлено на потік.

У перші роки СРСР випереджав США в космічній гонитві. Хрущов використовував таку перевагу для здійснення наступальної зовнішньої політики. У серпні 1961 р. на прийомі в Кремлі після повернення з космосу другого космонавта Германа Титова він заявив: «У нас нема 50- або 100-мегатонних бомб (ідеться про потужність бомб у тротиловому еквіваленті: 1 мегатонна – це мільйон тонн тротилу. – Авт.), у нас є бомби потужністю понад 100 мегатонн. Ми вивели в космос Гагаріна і Титова, але ми можемо замінити їх іншим вантажем і спрямувати його в будь-яке місце на Землі».

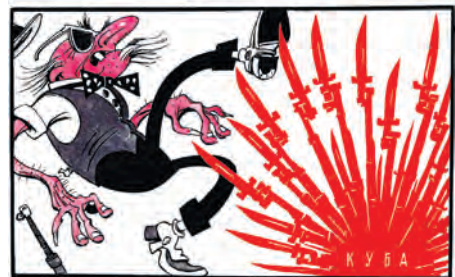
Україна була безпосередньо долучена до цієї гонитви. У Жовтих Водах розробляли уранові родовища, а в Дніпропетровську було збудовано найбільші в Європі потужності з виробництва ракет.

Проаналізуйте візуальне джерело. Якими художніми засобами карикатурист утілює партійні ідеологічні настанови щодо Карибської кризи? Прокоментуйте перетворення кубинських пальм на червоні багнети. Поділіться припущеннями, чому такий сюжет з'явився в українському сатиричному журналі.

→ Карикатура з журналу «Перець» за 1962 р.

Текст до карикатури: «Представники західних держав всіляко запевняють, що вони стоять за мир, за роззброєння. Але як можна поєднати ці запевнення з тим, що вони зберігають окупаційний режим у Західному Берліні, оточують соціалістичні держави військовими базами НАТО? Все це їм потрібно не для миру, а для підготовки нової війни (з промови товариша М. С. Хрущова)»

У жовтні 1962 р. спалахнула Карибська криза, пов'язана із завезенням на Кубу радянських ракет. Кілька днів світ балансував на межі ракетно-ядерної війни. Після подолання кризи між Кремлем і Білим домом було встановлено лінію прямого зв'язку.

Безпосереднім наслідком Карибської кризи стало прискорення порозуміння у справі заборони ядерних випробувань. 5 серпня 1963 р. міністри закордонних справ СРСР, США і Великої Британії підписали в Москві Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою. Після цього Договір було відкрито для підписання усіма державами – членами ООН, які виявляли таке бажання. У жовтні його підписали представники УРСР. Наприкінці листопада 1963 р. Верховна Рада УРСР ратифікувала договір.

Радянська Україна не могла мати безпосередні відносини з будь-якою закордонною країною. Проте українським дипломатам дозволили діяти в міжнародних організаціях. Вони активно працювали в ЮНЕСКО, Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ), Міжнародному бюро освіти, Міжнародній організації праці. За поданням української делегації ЮНЕСКО прийняла постанову про відзначення в усьому світі у 1964 р. 150-ї річниці від дня народження Т. Шевченка. Під егідою ЮНЕСКО відбувся завершальний акт святкування – Міжнародний форум діячів культури в Києві.

У 1957 р. в Нью-Йорку відкрилося Постійне представництво УРСР при ООН. Його робота сприяла ширшій участі України в міжнародному житті. У середині 1960-х років українські дипломати працювали в трьох десятках міжнародних організацій.

Зовнішньоекономічні зв'язки України розвивалися здебільшого з країнами соціалістичного блоку, їх координувала Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ). Адже саме в країні Центрально-Східної Європи було спрямовано до 80 % українського експорту: сировинні ресурси, паливо, метал та сільськогосподарську продукцію. Натомість в Україну завозили машини, устаткування і товари широкого вжитку. Поступово в українському експорті зросла частка машинобудівної продукції. У 1964 р. розпочався експорт літаків Ту-124 і Ан-24.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Висловіть власну думку щодо твердження: «М. Хрущов був першим, хто розпочав декомунізацію». Чому процес декомунізації та деімперіалізації є важливою складовою національної незалежності?
2. Схарактеризуйте поняття і терміни: лібералізація, десталінізація, ГУЛАГ, «відлига», реабілітація, культ особи.
3. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
▶ ГУЛАГ було ліквідовано, але мережа тюрем і таборів залишалася. ▶ Доповідь М. Хрущова «Про культ особи та його наслідки» скоріше маскувала, ніж змальовувала справжню картину минулого. ▶ Апогеєм десталінізації хрущовської доби став XXII з'їзд КПРС.
4. Які явища суспільно-політичного життя засвідчує фрагмент?
«Рада Міністрів зібралася у повному складі. В обговоренні повинні були брати участь не тільки члени Президії, але й міністри, голови союзних комітетів,

частина керівних працівників відділів ЦК і керівники республік. Всього зібралося близько 200 осіб. Чекаємо. Прийшов Микита Сергійович. Не сідаючи за стіл, поклав руку на текст програми і сказав: "Я уважно все вивчив. Пропозиції добрі, їх треба приймати... Думаю, проводити дискусію нема потреби. Нема заперечень?" Усі мовчать. Хрущов підсумував: "Будемо вважати прийнятим"» (зі слогадів колишнього голови Держплану СРСР В. Новікова про обговорення проекту програми КПРС у керівних колах).

5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.
«Перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого, реабілітація жертв політичного терору в процесі десталінізації зовсім не означали, що група вищих функціонерів і вождів комуністичної партії змінила своє ставлення до інакомислення як суспільно-політичного явища в житті радянського суспільства. Правляча верхівка на чолі з М. Хрущовим, так само як і Сталін, розглядала різні прояви опозиційності як смертельну загрозу пануючому режимові» (український історик Олег Бажан).
6. Які особливості суспільно-політичного життя доби «відлиги» висміяно в тогочасних анекдотах?
 1. «На XX з'їзді М. Хрущов виступає з доповіддю, описуючи злочини Сталіна. Раптом хтось вигукує із залу:
– А чому ж ви мовчали?
Зупинившись, Хрущов звертається до залу:
– Хто це сказав?
У відповідь мовчання. Хрущов знову:
– То хто це сказав?
Знову мовчання. Тоді Хрущов, показуючи рукою в зал:
– Мовчите?! Ось так і ми мовчали!».
 2. «Іде Хрущов автострадою. За ним женуться гангстери. Він написав записку й викинув її у вікно. Гангстери повтікали.
– Що ви таке написали? – запитує водій.
– Написав, що ця дорога веде до комунізму, – відповів Хрущов».
7. Підготуйте есе на тему «"Відлига": особливості суспільно-політичних настроїв населення України».
8. За допомогою додаткових джерел інформації відшукайте дані про кількість в'язнів німецьких концентраційних таборів часів Другої світової війни та кількість в'язнів ГУЛАГу за весь період його існування. Порівняйте дані та зробіть висновки. Поміркуйте, чому ніхто не поніс відповідальність за діяльність ГУЛАГу.
9. Проаналізуйте матеріал параграфа. Використовуючи штучний інтелект, наприклад застосунок Canva, створіть карикатуру, присвячену суспільно-політичним, економічним, культурно-ідеологічним, міжнародним подіям і процесам, описаним у параграфі. Представте результати роботи в класі. Запропонуйте однокласникам і однокурсникам відгадати, яких саме подій чи процесів стосується ваша карикатура. Поміркуйте, як довести недостовірність створеної ШІ карикатури.

§ 8 Соціально-економічні процеси за доби «відлиги»

У середині 1950-х років керівництво СРСР перейшло до нового курсу економічної та соціальної політики. Ішлося передусім про пристосування країни до *науково-технічної революції (НТР)*, яка почалася на Заході. Через специфіку радянської системи господарювання досягнення науково-технічного прогресу доводилося примусово запроваджувати у виробництво. Оскільки командна економіка насправді залишалася мертвою, державні структури впроваджували потрібні їм інновації, вдаючись до наказів і директив.

Керівники радянської держави прагнули посилити ракетно-ядерний потенціал і військово-промисловий комплекс загалом. Водночас новий курс мав позбавити СРСР рис поліційної держави і забезпечити його населенню бодай мінімальне підвищення рівня та якості життя.

Кардинальна зміна політичного становища України у складі СРСР вплинула і на її економічний розвиток. Доба М. Хрущова ознаменувалася високими темпами капітального будівництва як у галузях, що були традиційними, так і в нових, покликаних до життя науково-технічною революцією.

Що ж до розвитку сільського господарства республіки, то на ньому позначився суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова. Якщо в другій половині 1950-х років сільське господарство завдяки державним капіталовкладенням швидко розвивалося, то в першій половині 1960-х почало занепадати. Посуха 1963 р. започаткувала появу якісно нової риси в економічному становищі країни – імпоротної залежності в зернових культурах, зокрема пшениці.

1. Промислова політика центру в Україні

Упродовж першого повоєнного десятиліття керівництво країни найбільше опікувалося розвитком базових галузей промисловості, якими вважали металургію та пов'язані з нею видобуток вугілля і руд, електроенергетику, машинобудування. Основним споживачем цих галузей був **воєнно-промисловий комплекс**. У структурі ВПК основну увагу приділяли розвитку підприємств і промислово-наукових комплексів, які забезпечували конструкторське розроблення і серійне виготовлення ядерної зброї та способів її доставки.

СЛОВНИК

Воєнно-промисловий комплекс (ВПК) – сукупність підприємств і організацій країни, які виготовляють озброєння і військову техніку для потреб збройних сил своєї держави та на експорт.

Гонитва озброєнь спричинила істотне прискорення розвитку ВПК у країнах Заходу. Власне, ще в останні роки Другої світової війни завдяки колосальним пільгам та інвестиціям із державного бюджету в цих країнах почали стрімко розвиватися нові галузі хімічної індустрії, приладо- і машинобудування, кольорової металургії. Ці тенденції в розвитку світової економіки, яким не надавав істотного значення Й. Сталін, привернули пильну увагу його наступ-

ників. Вони поставили перед ученими завдання визначити місце, яке посідав Радянський Союз за основними напрямками індустріального розвитку. Фахівці проаналізували півтора десятка основних напрямів технічного прогресу і виявили, що країна відстає в усіх, крім одного-двох. У своїх висновках фахівці оперували невластивим для радянських плановиків та управлінців поняттям науково-технічної революції.

Розв'язуючи проблему прискорення науково-технічного прогресу, М. Хрущов прийняв кілька принципових рішень, які визначили характер розвитку економіки на весь подальший період існування радянської держави.

Йому вдалося змінити пропорції між фондами нагромадження і споживання в національному доході на користь останнього. У сталінські часи фонд вжитку в національному доході був невеликий і не міг забезпечити фінансовими ресурсами активну соціальну політику. Водночас було змінено структуру фінансування оборонного потенціалу. Істотне скорочення армії дало змогу вкладати більше коштів у нарощування ракетно-ядерної зброї. Щоб не створювати галузі з нуля, було вирішено закуповувати новітню техніку за кордоном. Керівники НАТО ретельно стежили, щоб технічний рівень радянського ВПК не зростав завдяки імпортованій техніці і технологіям. Здебільшого це вдавалося. Проте за доби М. Хрущова США ще відставали від СРСР у космічній програмі, яка була лакмусовим папірцем для визначення результативності ракетно-ядерної гонитви.

У 1961 р. було здійснено другу за повоєнні часи грошову реформу, пов'язану зі зміною масштабу цін. Вона не мала конфіскаційного характеру, як попередня, старі гроші безперешкодно обмінювали на нові відповідно до нового масштабу цін – 10:1.

Найбільш резонансною економічною реформою М. Хрущова була **децентралізація управління** промисловістю. Намагаючись підвищити ефективність виробництва, радянський керівник відмовився від попередньої практики, коли кожне велике підприємство було підпорядковане Москві, де зосереджувалися *галузеві центри управління – міністерства*. Технічна неможливість передбачити з одного центру нюанси виробничого процесу була цілком очевидною.

Було визнано за потрібне ліквідувати більшість галузевих міністерств і організувати замість них територіальні ради народного господарства – **раднаргоспи (РНГ)**. Незабаром було ліквідовано 10 загальносоюзних і 15 союзно-республіканських міністерств. Замість них було створено раднаргоспи, зокрема 11 – в Україні. У відання українських раднаргоспів перейшли 2,8 тис. підприємств, які виробляли більшість промислової продукції республіки.

Найбільшими в Україні були Київський (5 областей, 8,5 млн осіб населення), Харківський (3 області, 5,6 млн осіб) і Львівський (4 області, 4,1 млн осіб) раднаргоспи. Місцева політична еліта вперше після 1920-х років отримала можливість контролювати економічний потенціал, за що була вдячна ініціатору реформи. Істотно підвищився престиж секретарів обкомів в областях, де

СЛОВНИК

Децентралізація управління – передання певних повноважень щодо прийняття рішень і розподілу коштів від центральних органів органам на місцях.

Раднаргоспи – державні органи територіального управління й планування у промисловості в 1957–1965 рр.

розташовувалися ради народного господарства. У травні 1960 р. створили ще три раднаргоспи, розукрупнивши вже наявні – Кримський, Полтавський і Черкаський (у складі останнього перебували дві області – Черкаська і Кіровоградська).

Реформатори були переконані, що неефективність промисловості, її несприйнятливість до науково-технічного прогресу відійдуть у минуле, якщо **централізоване керівництво замінити на територіальне**. Утім, побудова управління промисловістю за горизонталлю не змінювала господарського механізму, який **залишався командним, директивним, неринковим**. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно, оскільки ринку засобів виробництва не існувало, все розподілялося через Держплан СРСР і держплани союзних республік. Кожен етап технологічного процесу був розписаний у виробничих планах, виконання яких контролювали чиновники. Відмінність від попередньої системи полягала тільки в тому, що профільні чиновники розפורшилися по всій країні, а не сиділи в одному центрі.

Чергова реорганізація управління промисловістю відбулася у вересні 1963 р. Тоді створили **Вищу раду народного господарства СРСР (ВРНГ СРСР)**, яка контролювала діяльність усіх органів управління народним господарством – РНГ СРСР, Держплану СРСР, Держбуду СРСР і комітетів, створених замість ліквідованих міністерств.

У результаті безперервних реорганізацій управління промисловістю і будівництвом стало не менш централізованим, ніж було за міністерської системи, і набагато більш забюрократизованим.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Які явища економічного життя УРСР вони унаочнюють? ►► 2. До кого, на вашу думку, апелювали карикатуристи, адже навряд чи масовий читач «Перцю» міг впливати на тенденції в економічному житті країни? ►► 3. У чому пропагандистський сенс цих карикатур?

Текст до карикатури: машина для зустрічних перевезень. «Вінницький суперфосфатний завод вивозить свою продукцію на Полтавщину, Сумщину, Харківщину і навіть на Північний Кавказ, а суперфосфат з Костянтинівського хімзаводу (Донбас) завозиться на Вінниччину». Сатирично-гумористичний журнал «Перець». 1956 р.

Вінницький суперфосфатний завод вивозить свою продукцію на Полтавщину, Сумщину, Харківщину і навіть на Північний Кавказ, а суперфосфат з Костянтинівського хімзаводу (Донбас) завозиться на Вінниччину.

2. Індустріальний розвиток України

Уже йшлося про те, що радянська військова промисловість розвивалася здебільшого поза межами України, у глибинних регіонах Росії. Безпосередньо в республіці розміщувалися тільки окремі підприємства. Наприклад, у Дніпропетровську розбудовували найбільший у світі *ракетобудівний комплекс*, на якому працювали десятки тисяч науковців, інженерів, робітників.

Провідною для України залишалася *кам'яновугільна промисловість*. Держава вкладала величезні кошти в нове шахтне будівництво. З другої половини 1950-х років почали освоювати нові вугільні басейни – Львівсько-Волинський і Дніпропетровський буровугільний.

Традиційний для України *газо- і нафтовидобуток* перемістився із західних областей на Лівобережжя. Високу продуктивність, зокрема, мало Шебелинське газоконденсатне родовище на Харківщині в басейні Сіверського Дінця. Потужним на той період було й Радченківське газове родовище в Полтавській області. Видобуті ресурси не лише забезпечували внутрішні потреби, їх також спрямовували до інших республік Радянського Союзу та на експорт.

Прискорено розбудовували *Криворізький залізорудний басейн*. Залізну руду добували у шахтах, а також у кар'єрах, тобто відкритим способом, що виявився найекономнішим. У 1955 р. став до ладу найбільший у Європі Південний гірничозбагачувальний комбінат. За *видобутком залізної руди* Україна посідала друге місце у світі після США, а за видобутком марганцевої руди (4,7 млн тонн у 1965 р.) впевнено утримувала перше місце.

У *металургійній промисловості* були збудовані унікальні за розмірами доменні печі й мартени, але від 1962 р. будівництво мартенів припинилося.

За десятиліття сукупна потужність електростанцій зросла з 6,5 до 18,9 млн кВт. *Було побудовано потужні теплові електростанції* – Бурштинську, Ворошиловградську, Добротворську, Зміївську, Миронівську, Придніпровську, Сімферопольську, Слов'янську та ін., а також основні гідроелектростанції Дніпровського каскаду – Кременчуцьку, Дніпродзержинську, Каховську (зничили російські окупанти в червні 2023 р.), перші агрегати Київської.

Інтенсивно розбудовували лінії електропередач. Зі створенням Західноукраїнської енергосистеми Україна увійшла до об'єднаної енергосистеми «Мир», яка покривала країни РЕВ.

Індустріальний розвиток	1955 р.	1965 р.
Сукупний видобуток вугілля	116 млн тонн	183 млн тонн
Видобуток нафти (разом із газовим конденсатом)	0,5 млн тонн	7,6 млн тонн
Видобуток природного газу	2,9 млрд кубометрів	39,4 млрд кубометрів
Видобуток залізної руди	40 млн тонн	84 млн тонн
Виплавлення сталі	17 млн тонн	37 млн тонн
Виробництво прокату чорних металів	11,6 млн тонн	26 млн тонн
Виробництво електроенергії	30 млрд кВт-год	95 млрд кВт-год (із них експорт до країн РЕВ понад 1 млрд кВт-год)

← ЗАЗ-965А, створений 1960 р. У народі цю модель «Запорожця» називають «горбатий» (сходив із конвеєра в 1960–1969 рр.). Прототипом для нього слугувала модель «Фіат 600» 1956 р.

↑ Масове виробництво автобуса ЛАЗ-695 почалося у 1956 р. і тривало 46 років — так довго не випускали серійно жодну іншу модель автобусів

↓ Тепловоз серії ТЕЗ-2068, побудований на Ворошиловградському (Луганському) тепловозобудівному заводі. Тепловоз ТЕЗ став наймасовішою серією в мережі радянських залізниць

У травні 1958 р. на пленумі ЦК КПРС М. Хрущов поставив питання про *прискорену хімізацію країни*. На розбудову *хімічної промисловості* України було спрямовано за 1959–1963 рр. в півтора рази більше коштів, ніж за всі попередні роки радянської влади. Це дало змогу побудувати 35 нових заводів і понад 250 великих хімічних виробництв. Було оновлено за технічним рівнем найбільший у СРСР Лисичанський хімкомбінат, який виробляв мінеральні добрива і напівфабрикати для багатьох підприємств галузі. Швидко розвивався Рубіжанський хімічний комбінат — найбільше в країні підприємство з виробництва барвників для текстильної промисловості, отрутохімікатів та гербіцидів. На Горлівському азотнотуковому заводі став до ладу комплекс цехів полістиролів різноманітного призначення. Було збудовано й уведено в дію чотири особливо великі підприємства — Роздольський гірничохімічний комбінат, Дніпропетровський шинний завод, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон. Разом із промисловістю розвивались і відповідні наукові установи.

Про обсяги виробництва мінеральних добрив свідчить той факт, що воно посідало в хімічній промисловості України друге місце після продукції, призначеної для ВПК.

Не менш динамічно зростала *машинобудівна промисловість*. В Україні було створено автомобілебудування: у 1960 р. у Запоріжжі зійшов з конвеєра «Запорожець», започаткувавши виробництво легкових автомобілів. У лютому 1956 р. було випущено перший автобус Львівського автобусного заводу.

Традиційно розвинене транспортне машинобудування зростало досить стабільно. З 1956 р. у Ворошиловграді й Харкові налаго-

← Перші пасажери Київського метрополітену. 1960 р.

↑ Спускання на воду судна, побудованого на Миколаївському суднобудівному заводі. 1964 р.

↑ Складальний цех Київського авіаційного заводу. 1965 р.

дили серійний випуск *тепловозів* (виробництво паровозів з 1957 р. припинилося). Завдяки застосуванню тепло- і електровозної тяги залізниці щороку заощаджували десятки мільйонів тонн дефіцитного вугілля.

У 1960 р. в Києві було відкрито першу лінію *метрополітену* з п'ятьма станціями.

Харківський авіазавод налагодив *випуск перших у світі швидкісних лайнерів* Ту-104, а згодом – Ту-124. Турбогвинтовий літак Ан-24 Київського авіазаводу став найпоширенішою машиною свого класу в загальносоюзних пасажирських перевезеннях.

У Миколаєві розпочали *виробництво великовантажних і пасажирських суден*, великих морозильних траулерів-рибозаводів.

Було створено сучасні підприємства, які виробляли радіоелектроніку та обчислювальну техніку.

Від другої половини 1950-х років прискорилося розбудова *харчової та легкої промисловості*. Важка індустрія, яка завжди обслуговувала потреби ВПК і власні, почала більшою мірою використовувати свої потужності для виробництва техніки, потрібної легкій і харчовій промисловості. *Уперше на цих підприємствах почали масово виробляти товари широкого вжитку*, з цією метою на заводах, особливо в найдинамічнішій хімічній галузі, споруджували спеціальні цехи.

Які наслідки для екології та довкілля мало будівництво гідро- та теплоелектростанцій в Україні? Чи виявилось їх спорудження економічно доцільним? Яка доля цих об'єктів сьогодні? Будівництво яких промислових об'єктів того часу мало позитивний вплив на розвиток екології? Чому?

3. Розвиток сільського господарства

Сільське господарство залишалося найслабшою ланкою командної економіки. Пропорційно збільшенню кількості міських споживачів сільськогосподарська продукція ставала дедалі дефіцитнішою. Сама ж галузь від часів запровадження колгоспів не виходила зі стану постійної кризи. Сільське господарство за своїх можливостей і ресурсів залишалося малоефективним.

Реформа у цьому напрямі була б найбільш відчутною та потрібною, проте ідея, і, що головне, прагнення швидких результатів фактично призвели до її провалу.

У динаміці сільськогосподарської продукції в Україні яскраво простежуються два різні за продуктивністю періоди: в 1950–1958 рр. – зростання на 65 %, а в 1958–1964 рр. – лише на 3 %. Ця різниця пояснювалася різними змінами в аграрній політиці М. Хрущова. У 1953 р. село було забезпечене податковими пільгами і водночас держава почала платити за вирощений колгоспниками врожай справжню ціну. Це негайно позначилося на темпах зростання продукції. Після 1958 р., навпаки, держава збільшила податки, підвищила ціни на промислову продукцію для села і давала менше коштів на його розвиток, оскільки її пріоритетом стала «велика хімія».

Проаналізуйте візуальне джерело. ►► 1. Навіщо влада ініціювала такі заходи? ►► 2. Чому в зібранні беруть участь тільки жінки? ►► 3. Про що свідчить одяг зображених? ►► 4. Які висновки можна зробити на підставі фотодокумента про стан розвитку сільського господарства і життя селян на початку 1960-х років?

← Селяни колгоспу «Червоний хлібороб» на Київщині схвалюють виступ М. Хрущова на 15-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. 1960 р.

Під час візиту до США М. Хрущов побачив, як широко американські фермери використовують кукурудзу, особливо для відгодівлі худоби. Після повернення він почав тиснути на партапарат, вимагаючи від нього **розширення посівів кукурудзи** навіть у регіонах, зовсім не придатних для вирощування цієї культури за кліматичними умовами. Наполегливий у цій справі Хрущов дістав прізвисько *Нікіта-кукурудзник*, а його ідеї прозвали *хрущовськими надпрограмами*, адже досягнуті задекларованих результатів було неможливо.

Спроба призвичаїти українських селян до вирощування кукурудзи увінчалася помірним успіхом. У 1961 р. колгоспи і радгоспи республіки виділили 3 млн га найкращих земель для «цариці полів». Оскільки хімічна промисловість стала виробляти в той період більше мінеральних добрив, було зібрано непоганий урожай. Проте під час неврожаю (наприклад, у 1963 р.) збільшення частки кукурудзи в посівах призводило до того, що худобу, як завжди, переводили на солому, а людей почали привчати до специфічного смаку хліба з великою домішкою кукурудзяного борошна. «Кукурудзяна епопея» з усією переконливістю засвідчила, що аграрна політика державного керівництва в добу Хрущова не мала нічого спільного з інтересами селян.

У травні 1958 р. вийшов закон, за яким **замість МТС створювали ремонтно-технічні станції (РТС)**, на які покладали ремонтні й постачальні функції. Колгоспи мали купувати в них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку за цінами, що досить швидко зростали. За раху-

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Яку ідею вони втілюють? ►► 2. Кому адресована кожна з них? Чому художники вдаються до різних засобів відображення провідної ідеї? З якою метою було створено кожен з карикатур (спровокувати суспільне невдоволення, висміяти негативне явище тощо)? Свою думку аргументуйте. ►► 3. Яку з ідей, утілених на радянських карикатурах, вважаєте непозбавленою раціональністю?

↓ «Перець», 1957 р.

Текст до карикатур: 1. «Нема такої культури, яка могла б рівнятися з кукурудзою. Тому і звуть кукурудзу королевою ланів». «Королева ланів і двір її величності». 2. «Кукурудза в наших краях погано росте. Кукурудза в нас не вистигає. Кукурудза – культура не для нас». «Не прикриєшся»

нок цього заповнювали лакуни в державному бюджеті. До кінця 1958 р. колгоспи України купили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої техніки. Викуп її підірвав фінансове становище колгоспів.

Начебто через скорочення адміністративно-управлінського персоналу наприкінці 1950-х років в Україні було приєднано до сусідніх тисячі колгоспів. У 1960 р. функціонували тільки 9634 **укрупнені колгоспи** (проти 19 295 в 1950 р.). Як правило, один колгосп об'єднував кілька населених пунктів. Одразу з'явилася проблема зміцнення центральних садиб колгоспів і ліквідації «неперспективних сіл». Укрупнення колгоспів украй несприятливо позначилося на економіці сільського господарства і побуті селян. За винятком окремих «маяків», для яких штучно створювали найсприятливіші умови, сільські населені пункти поступово деградували. У колгоспів не було коштів, щоб перетворювати свої села на «агроміста»: будувати багатоквартирні будинки, споруджувати водогони, каналізацію, палаци культури і театри.

М. Хрущов вважав, що особисті підсобні господарства втрачатимуть значення, і доклав зусиль, щоб сприяти цьому на практиці. Як і в сталінські часи, на селі почали вилучати корів у колгоспників. Вважалося, що колгоспні тваринницькі ферми можуть забезпечувати щоденні потреби жителів села в молоці. Результатом цієї кампанії стало зменшення кількості худоби в підсобних

господарствах (корів – на 9 %, свиней – на 20 %, овець і кіз – на 53 %). Обсяги продукції, що надходила в базарну торгівлю, скоротилися, а ціни на неї, попри постійний підвищений попит міського населення, зросли. Від цього постраждали як міські споживачі, так і колгоспники.

Проаналізуйте фрагмент праці історика. ►► 1. Чому дослідник пов'язує радянські космічні програми з імовірним покращенням добробуту населення? Чи справді так було в УРСР? ►► 2. У чому відмінність підходу радянської влади до вирішення продовольчої проблеми у 1930-х і 1940-х роках порівняно з 1960-ми роками? Про що це може свідчити? ►► 3. Поміркуйте, як пов'язаний особистий досвід М. Хрущова на посаді керівника УРСР зі зміною політики щодо селянства. ►► 4. Чому зменшення домашніх господарств українських селян не дало очікуваних результатів?

«Як і слід було очікувати, зростання радянської космічної програми та військово-промислового комплексу мало вплинути на добробут населення, яке на початку 1960-х років знову опинилося на межі голоду. Безпосередньою причиною браку продовольства були посухи, що вразили сільське господарство. Але цього разу замість експорту зерна, як це сталося у 1932–33 та 1946–47 роках, уряд вирішив закуповувати зерно за кордоном. Це було помітне відхилення від сталінських часів. Хрущов намагався поліпшити скрутне становище селян і продуктивність колгоспів за рахунок помітного підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (ціна на зерно зросла у 7 разів). Він також зменшив особисті земельні ділянки колгоспників наполовину, вважаючи, що це звільнить їх від додаткових зусиль на домашньому господарстві й залишить більше часу та енергії для роботи в колгоспах» (Сергій Плохій. «Брама Європи»).

Створіть рекламний слоган цілинної кампанії Хрущова. Результати роботи представте у класі.

У середині 1950-х років М. Хрущов розпочав ще одну кампанію. Він ухопився за *ідею освоїти цілинні землі* Північного Казахстану, Південного Уралу й Алтаю. Сотні тисяч механізаторів і спеціалістів, мобілізованих у сільському господарстві багатьох регіонів, приїхали на цілину й організували радгоспи. У 1956 р., коли було одержано найбільший урожай, на цілині працювали понад 75 тис. юнаків і дівчат з України. Зокрема, у 1956 р. новоосвоєні регіони дали половину заготовленого державою хліба. Продуктивні сили сільського господарства України було істотно підірвано впливом спеціалістів і техніки на цілину. А незабаром виявилось, що ефект від освоєння цілини короткотривалий. Щоб запобігти голоду, 1963 р. уряд змушений був закупити у США і Канаді понад 12 млн тонн зерна вартістю 1 млрд доларів США. Маючи величезні можливості й водночас – недолуге управління, СРСР потрапив у *залежність від імпорту хліба*, якої вже не зміг позбутися до кінця свого існування.

Запропонуйте свій шлях економічної реформи, яка б могла вивести сільське господарство з кризи. Які ще реформи, окрім власне економічної, необхідно було для цього провести? Чому цього не було зроблено?

На початку 1960-х років сільське господарство знову перетворилося на найслабшу ланку хронічно хворої радянської економіки. Посуха 1963 р. показала всю гостроту продовольчого становища: почалися труднощі з постачанням хліба населенню. Виросли довжелезні черги по хліб. На Україну були

покладені високі зобов'язання щодо постачання зерна, які вона виконати повністю не змогла. «Справи наші у сільському господарстві плачевні, якщо не гірше», – записав перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест у своєму щоденнику в листопаді 1963 р. Невдача з реформами в сільському господарстві призвела до конфлікту між Хрущовим та українським керівництвом. Він постійно дорікав українським лідерам, що вони не вміють керувати справами сільського господарства. Посилювали цей конфлікт спроби реорганізації управління промисловістю, а його наслідки стали очевидними вже за кілька років.

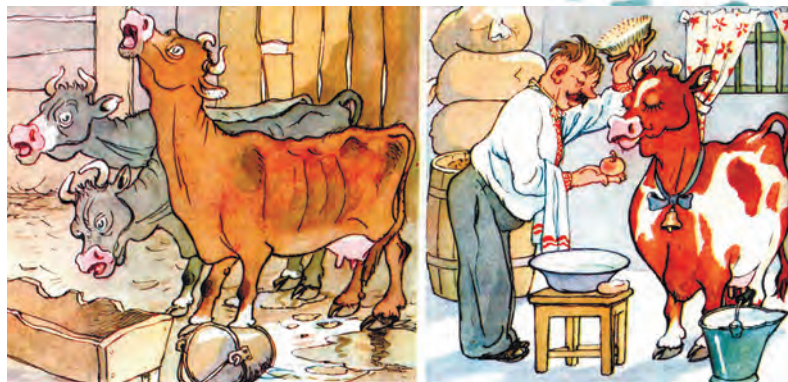

Проаналізуйте візуальні джерела. Яким явищам присвячено карикатури? Що викривають карикатуристи?

«Перець». 1955–1956 рр.

Текст до карикатур:

1. Снігозбиральний комбайн (системи Недбайлівської МТС) (1956).
2. «Чия б корова ревла, аби моя сита була...» (1955)

4. Зрушення в соціальній політиці

Незаперечним досягненням М. Хрущова була соціальна політика, що охопила майже всі сфери суспільного життя. Активізація соціальної політики після припинення масового терору ставала життєво важливою для диктаторського режиму як такого. Люди бажали жити по-людськи, і в умовах без масового терору готові були за це поборотися. На початку 1956 р. Президія ЦК КПРС розглянула два основні питання соціальної політики: про режим робочого часу в 6-й п'ятирічці та про підвищення заробітної плати низькооплачуваним групам робітників і службовців. У березні було ухвалено указ про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців на дві години у передвхідні та передсвяткові дні. У травні було встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років.

Було скасовано закони 1940 р. про заборону змінювати на власний розсуд місце роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу та прогули. Для селян, однак, зберігалися попередні умови: не маючи паспортів, вони не

могли залишити свій колгосп або радгосп. Утратив силу закон про примусовий (мобілізаційного характеру) набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку. Було скасовано плату за навчання в старших класах середніх шкіл і вищих навчальних закладах. Збільшено тривалість відпусток, пов'язаних із вагітністю і пологами (із 77 до 112 календарних днів).

Зміни в законодавстві	Категорії населення	Зміст
щодо щорічного авансування	колгоспники, робітники і службовці	• запроваджено щомісячне авансування та додаткову оплату
щодо тривалості робочого дня	робітники і службовці	• на 2 години скорочено тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні
щодо праці неповнолітніх	діти віком від 16 до 18 років, молодь, яка навчається	• встановлено 6-годинний робочий день
про державні пенсії	робітники і службовці	• знижено пенсійний вік для чоловіків до 60 років, для жінок – до 55 років • збільшено середній розмір пенсій майже вдвічі
щодо тривалості робочого тижня	робітники	• розпочато перехід з 8-годинного на 7-годинний робочий день (за галузями) • уведено 6-годинний робочий день на підземних роботах і на виробництві зі шкідливими умовами праці • почато перехід на 5-денний робочий тиждень із двома вихідними днями і 8-годинним робочим днем
щодо рівня життя населення	робітники і службовці	• підвищено в середньому на третину зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям
щодо пенсійного віку по старості	колгоспники	• знижено пенсійний вік для чоловіків – 65 років (за стажу роботи не менше ніж 25 років), для жінок – 60 років (за стажу роботи не менш як 20 років)

ЗАУВАЖТЕ

Хоча «хрущовки» і покращували стан забезпечення житлом, вони також були прикладом традиційної радянської економії. Ці будинки зводили переважно на 2–3, а у великих містах – на 5 поверхів, адже, за вимогами, у таких будівлях не потрібен був ліфт, що значно здешевлювало будівництво.

Однією з найгостріших була проблема житла. Житлове будівництво в УРСР набуло неабиякого розмаху. Внаслідок відселення або вселення в нові квартири в Україні впродовж 1956–1965 рр. поліпшили житлові умови 17,9 млн осіб. Плата за державне житло становила: 1 руб. 32 коп. за квадратний метр у 1957 р. (після зміни масштабу цін унаслідок реформи 1961 р. – 13 коп.). Щоправда, змінилися і стандарти будівництва: висоту приміщень скоротили з 4 до 2,5 м;

← Київські «хрущовки»

ВИРОБНИЦТВО ТОВАРІВ НАРОДНОГО ВЖИТКУ, тис. штук

Роки	1958	1964
Пральні машини	77	457
Холодильники	51	155
Телевізори	132	515

знизили мінімальну площу кімнат і підсобних приміщень, передусім кухонь. У квартирах із житловою площею до 45 кв. м було дозволено планувати об'єднані санітарні вузли.

Мільйони людей побудували житло власним коштом і за рахунок державного кредиту. Усе це істотно пом'якшило житлову проблему в республіці. П'ятиповерхові панельні «хрущовки» були малогабаритними й не такими комфортними, як «сталінки», але давали можливість жителям міст залишати бараки, комуналки та підвали. Панельне житло будували швидкими темпами, проте якість будівництва не відповідала багатьом нормам. Крім того, панелі виготовляли з дешевих матеріалів, і вони були розраховані на 20-річний термін використання.

У 1950–1960-ті роки дещо більшу увагу почали приділяти медичному і санаторно-курортному обслуговуванню населення.

Поліпшилося постачання населення товарами широкого вжитку. У побут виходили швейні та пральні машини, холодильники й телевізори. Спочатку цих товарів виробляли недостатньо, щоб забезпечити мешканців республіки. Однак поступово їх виробництво збільшувалося.

Проаналізуйте фрагмент наукової праці. Що було причиною кризових явищ на ринку товарів широкого вжитку? Чому автор стверджує, що дефіцит і черги стали соціальною прикметою радянського суспільства?

«...На початку 1960-х років у багатьох областях республіки хронічно не вистачало господарського мила та мийних засобів. Тому союзні органи спланували збудувати в Україні та Казахстані миловарні заводи потужністю 30 тис. т на рік кожний. Протягом цього десятиліття з великими перебоями йшла торгівля авторучками, термосами, гудзиками, грамплатівками, учнівськими зошитами, освітлювальними електролампами, лезами для гоління, кришками для домашнього консервування. Враховуючи заявки торговельних організацій, планові відомства передбачали збільшення випуску дефіцитних товарів, однак згодом з'ясувалося, що з продажу зникали інші товари. Дефіцит і черги стали соціальною прикметою радянського суспільства» (український історик Володимир Баран).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Схарактеризуйте поняття і терміни: воєнно-промисловий комплекс, раднаргопси, укрупнення колгоспів, цілинні землі, агроміста.
2. Які твердження визначають особливості розвитку сільського господарства за часів «відлиги»? Наведіть факти, щоб їх підтвердити або спростувати.

- ▶ Виникнення залежності СРСР від продовольчого імпорту.
 - ▶ Ліквідація МТС.
 - ▶ Примусове затування селян у колгоспи.
 - ▶ Спроби держави загальмувати реалізацію сільгосппродукції з присадибних ділянок.
 - ▶ Терор голодом як метод покарання за невиконання хлібозаготівель і саботаж.
 - ▶ «Ліквідація куркульства як класу».
 - ▶ Необґрунтоване розширення посівних площ кукурудзи.
 - ▶ Укрупнення колгоспів, проблема ліквідації «неперспективних сіл».
3. Які твердження визначають особливості розвитку промисловості за часів «відлиги»? Наведіть факти, що їх підтверджують або спростовують.
- ▶ Заміна галузевого принципу управління промисловістю на територіальний.
 - ▶ Зростання безробіття внаслідок консервування підприємств, для яких бракувало державних ресурсів.
 - ▶ Об'єднання державних підприємств у госпрозрахункові трести на принципах самоокупності та одержання прибутку.
 - ▶ Пріоритетний розвиток галузей ВПК.
 - ▶ Пріоритетний розвиток галузей промисловості, орієнтованих на експорт.
 - ▶ Поєднання директивного управління економікою з ринковими механізмами.
 - ▶ Створення нових галузей промисловості.
 - ▶ Стимулювання випуску продукції економічними засобами.
 - ▶ Пріоритетний розвиток промисловості, що виробляла засоби виробництва, порівняно з промисловістю, яка виробляла предмети споживання.
4. Які твердження визначають особливості соціальних процесів доби «відлиги»? Наведіть факти на їх підтвердження або спростування.
- ▶ Закріплення робітників і службовців за підприємствами та установами і заборона населенню вільно вибирати місце праці.
 - ▶ Запровадження гарантованої оплати праці в колгоспах.
 - ▶ Здійснення грабницької для населення грошової реформи.
 - ▶ Істотне подовження відпусток у зв'язку з вагітністю і пологами.
 - ▶ Оптимізація пенсійного законодавства.
 - ▶ Переорієнтація частини потужностей галузей важкої промисловості на виготовлення товарів народного вжитку.
 - ▶ Різде погіршення житлових умов міського населення.
 - ▶ Скорочення тривалості робочого дня з переходом на п'ятиденний робочий тиждень восьмигодинного робочого дня.
 - ▶ Упровадження плати за навчання у старших класах середніх шкіл та у вищих навчальних закладах.
5. Поміркуйте, чи були підстави для тези, запропонованої ХХІІ з'їздом КПРС. Наведіть аргументи, щоб підтвердити або спростувати викладену думку. Наприкінці жовтня 1961 р. ХХІІ з'їзд КПРС констатував, що у СРСР склалися всі необхідні умови, щоб у найкоротший термін наздогнати й перегнати найрозвинутіші капіталістичні країни за показником виробництва продукції на одну особу населення.
6. Які особливості життя доби «відлиги» висміяно в тогочасних анекдотах? Чи знаєте ви анекдоти або мему про сучасні реалії економічного життя?
1. «Радянські футболісти виграли Олімпійські ігри, коли Микита Сергійович пообіцяв засіяти останнє футбольне поле кукурудзою».
 2. «За Леніна було як у метро: один веде, всюди темрява, попереду світло; за Сталіна було як у трамваї: один веде, половина сидить, інша половина трусить-ся; а за Хрущова – як у літаку: один веде, а всіх нудить і нікуди дітися!».
 3. «Ви вже запаслися милом і пральним порошком?»
– Ні, а що?
– Ну як же, адже Хрущов тепер взявся за хімію!».
7. Відшукайте в художніх творах згадки про «хрущовки». Як їх поява змінила зовнішній вигляд тогочасних населених пунктів? Які недоліки такого житла і чому за багато років, що минули від їх спорудження, ці недоліки так і не усунули?
8. Використайте застосунок Canva і створіть комікс за темою параграфа, наприклад: «Хрущовські надпрограми», «Соціальна політика доби “відлиги”», «Здобутки науково-технічної революції» тощо.

§ 9 Вхідження Кримської області до складу УРСР

1. Передання Кримської області до складу УРСР

Використайте ШІ (наприклад, чат GPT). Створіть уявне інтерв'ю з М. Хрущовим на тему «Причина передання Кримської області до складу УРСР у 1954 р.». Поміркуйте, що в інтерв'ю відповідає історичним фактам, а що є цілковитою вигадкою і не могло б відповідати дійсності. Відповідь обґрунтуйте.

Злочин масової депортації кримськотатарського народу, здійснений радянською владою, мав далекосяжні соціально-економічні наслідки. На початку 1950-х років економічне становище Криму було катастрофічним. Унаслідок депортації корінного населення господарство півострова занепало, а традиційні економічні зв'язки було втрачено. Щоб виправити становище, радянський уряд одразу після вигнання нацистських окупантів почав заселяти степові та гірські райони півострова колгоспниками переважно з російської глибинки. Проте господарське освоєння Криму відбувалося з великими труднощами, адже переселенці не мали досвіду ведення побуту та сільськогосподарських робіт у нових умовах. Актуальним було питання забезпечення водними та паливно-енергетичними ресурсами, посівними матеріалами, технікою. Лише Україна могла стати природним і надійним постачальником Кримського півострова, а також забезпечити його господарську ефективність.

Не беручи до уваги історичних, культурних та економічних зв'язків, аби врятувати Кримський півострів від занепаду, в 1954 р. його було передано УРСР. Ця подія завершила формування сучасних, визнаних усім цивілізованим світом кордонів України.

Проте в Кремлі керувалися не тільки економічними міркуваннями. З початку 1954 р. було розгорнуто пропагандистську кампанію у зв'язку з 300-річчям «входження» України до складу Росії. Цю подію почали називати «возз'єднанням двох братніх народів». ЦК КПРС опублікував «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією».

Центральною подією ювілейних урочистостей стало **передання Україні Кримської області**. За розробленим у ЦК КПРС сценарієм перший крок зробила Президія Верховної Ради РРФСР, яка розглянула це питання в присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. **На користь позитивного рішення висловлювали такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські й культурні зв'язки Криму та України.** Через кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передання Кримської області вона розглядала як **«нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами».**

ЗАУВАЖТЕ

На території Криму в 1959 р. проживали 1,2 млн осіб, серед них 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення.

Етнічний склад був таким: українці – 22,3 %, росіяни – 71,4 % населення.

↑ Демонстрації в Києві та Горлівці (Донецька обл.) з нагоди 300-річчя «возз'єднання». 1954 р.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР, після чого з'явилося рішення, оформлене відповідним указом. 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни до статей Конституції СРСР.

В аргументах сторін, одна з яких у 1954 р. передавала Крим, а інша приймала, були істотні відмінності. Російська сторона обґрунтовувала доцільність передання географічними та економічними міркуваннями, і саме цю аргументацію використали загальносоюзні органи — в указі Президії і у відповідному законі Верховної Ради СРСР. Українська сторона ставила на перший план не географічні та економічні міркування, а ідеологію «дружби народів». При цьому про історичну єдність півострова з Україною та досвід входження Криму до складу Української Держави ніхто не згадував.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Чи може офіційний документ вищого компартійно-радянського керівництва УРСР слугувати підставою для об'єктивної оцінки економічної та соціальної сфер у Криму? Відповідь обґрунтуйте. ►► 2. Чому входження Криму до складу УРСР зумовило швидкий економічний прогрес Кримської області?

«Центральний Комітет КП України і Рада Міністрів Української РСР, розібравшись зі становищем в Кримській області, вважають, що для більш швидкого відновлення і розвитку сільського господарства, міст і курортів Криму необхідно проведення додаткових, спеціальних заходів.

...Передбачається значне розширення посіву овочевих культур, закладка нових садів, виноградників і ягідників, проведення низки заходів щодо істотного збільшення врожайності всіх сільськогосподарських культур і підвищення продуктивності тваринництва. Передбачаються заходи з будівництва і оснащення МТС і радгоспів новою технікою, підвищення рівня механізації обробки садів і виноградників, овочевих і технічних культур, а також намічені роботи з водогосподарського і колгоспного будівництва. З метою заселення Криму проект передбачає додатко-

ве переселення до Кримської області в 1954–1958 рр. 17,8 тис. сімей колгоспників. Передбачено роботи з будівництва оздоровниць і благоустрою курортів з таким розрахунком, щоб у найближчі 3–4 роки довести кількість санаторних ліжок до 33,3 тис. з обслуговуванням 400 тис. осіб на рік. У містах Криму намічені подальші роботи з будівництва житла, поліпшення водопостачання та комунально-побутового обслуговування трудящих. Передбачається відновлення портів і будівництво морських вокзалів у Ялті та Феодосії, а також будівництво портових пунктів у курортних місцевостях Південного берега Криму» (з листа голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка і першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка Раді Міністрів СРСР та ЦК КПРС від 7 квітня 1954 р.).

➔ Ілюстрація з журналу «Перець». 1954 р.

Проаналізуйте візуальне джерело. ►► 1. Розкрийте символічний зміст зображення. ►► 2. Чому персонажі малюнка одягнені в національні костюми? ►► 3. Що символізує постать центрального персонажа, одягненого інакше? ►► 4. Чому на задньому плані зображено пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві? ►► 5. З якою метою сатирично-гумористичний журнал «Перець» опублікував у 1954 р. ілюстрацію? ►► 6. Чи є підстави вважати малюнок сатиричною карикатурою? Як можна визначити його жанр?

2. Соціально-економічна інтеграція Кримського півострова з Україною

Більшість переселенців до Криму становили селяни з глибинних областей Росії. Вони не вміли господарювати в степу та гірській місцевості Криму, не змогли опанувати складну місцеву землеробську культуру. Здебільшого переселенці вперше бачили виноград, тютюн, технічні культури, кукурудзу тощо. Керівництво РРФСР не особливо піклувалось про одну з багатьох своїх областей і не враховувало наслідків депортації, які призвели до економічного та господарського занепаду регіону. Врешті союзна керівництво усвідомило безперспективність заходів переселення на півострів людей із Росії.

Ухваленню рішення про передання Криму Україні передувало вивчення його економічного становища партійно-державним апаратом як у Москві, так і в Києві. Саме тоді виявили величезні прогалини у відновленні регіону після Другої світової війни. Економічні та соціальні показники засвідчували глибоку кризу, адже на початок 1954 р. у більшості галузей область не вийшла навіть на довоєнні показники (1940 р.). Наприклад, площа посівів у Криму скоротилася на 70 тис. гектарів. До того ж Крим потерпав від гострої нестачі води. У важкому становищі перебували також легка та харчова галузі промисловості.

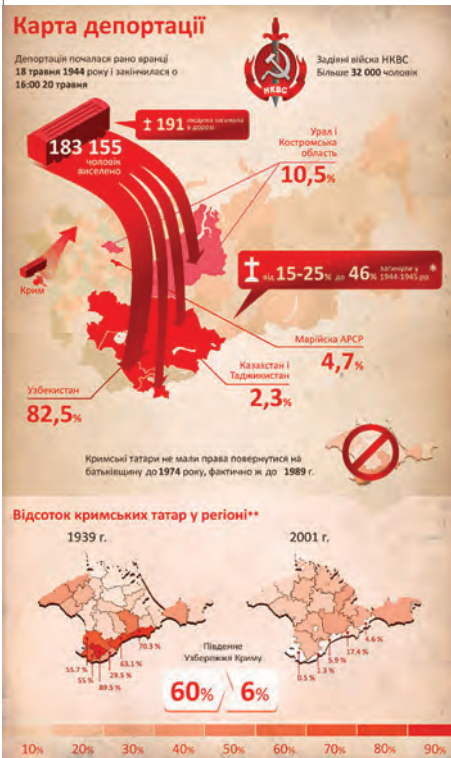

← Запуск води з Дніпра до Північно-кримського каналу. 1963 р.

Паралельно з підготовкою документів щодо передання Криму керівництво України почало розробляти заходи, які могли б забезпечити швидке економічне піднесення Кримської області. При цьому виконання більшості з них лягло на республіканський бюджет. Водночас керівництво УРСР не оминуло увагою й культурологічні аспекти входження півострова до складу України. Було започатковано масову пропагандистську кампанію, публікацію періодики та книжок на українську тематику, сплановано гастролі українських творчих колективів. Уже в другій половині 1954 р. у школах почали викладати українську мову та літературу. У 1957/1958 навчальному році українську мову вивчали понад 26 тис. учнів (проти 619 у 1955 р.). Проте українізацію Криму було зупинено тотальною русифікацією, передбаченою освітньою реформою 1959 р.

Якщо програма «українізації» швидко зійшла нанівець, то промисловий розвиток Криму тривав. Силами українських спеціалістів удалося досить швидко вирішити питання з постачанням води та системою зрошення. У 1963 р. було введено в експлуатацію Північнокримський канал, яким із Каховського водосховища на півострів пішла дніпровська вода.

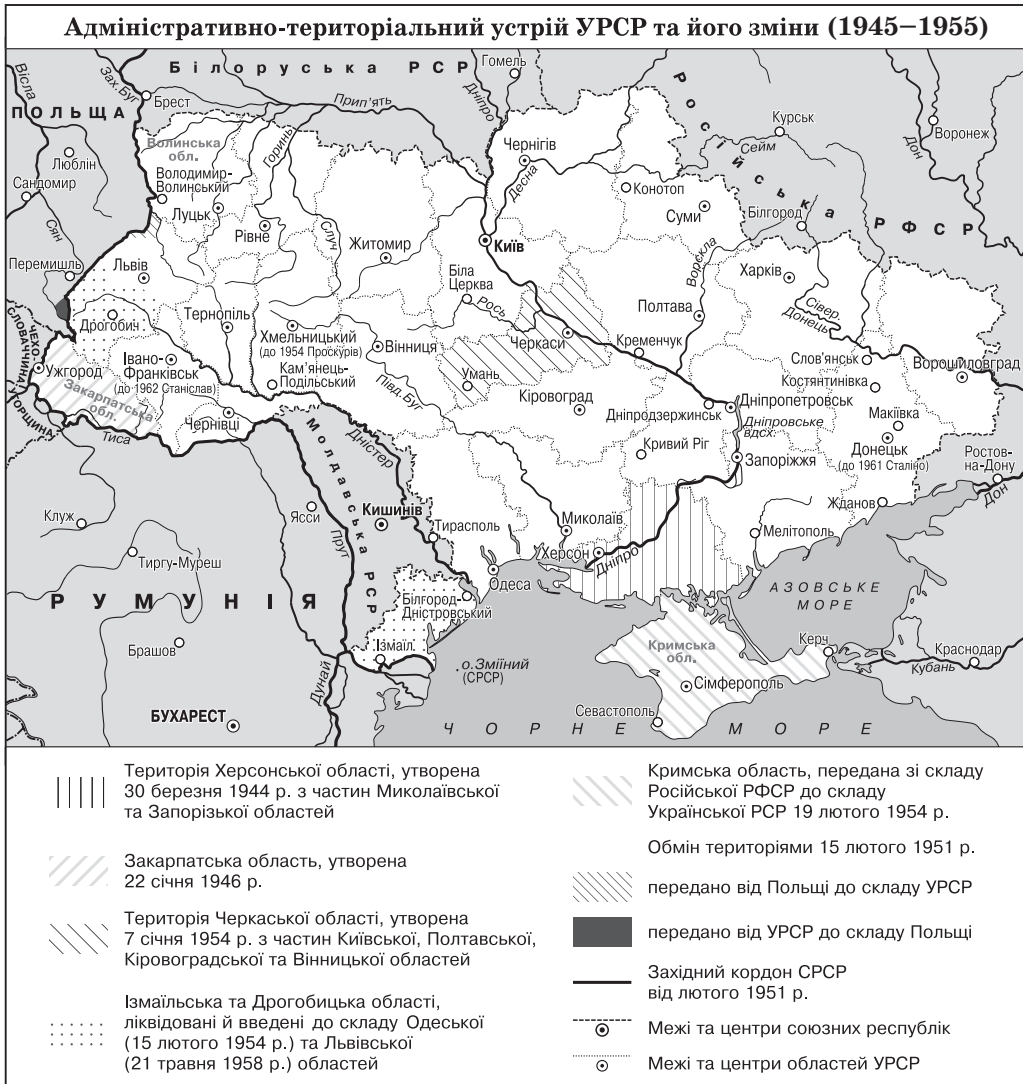
Завдяки вжитим заходам почали розвиватися зрошувальне землеробство, кормовиробництво, рисівництво, промислове садівництво та ставкове рибництво, виноградарство, виноробство, ефіроолійна галузь, тваринництво, птахівництво тощо. Зусиллями України зводили житло та навчальні заклади. Побудували водосховища та порти. Україна перетворила Крим на лікувально-оздоровчий простір. Для цього звели дитячі та спортивні табори, готелі, пансіонати, розбудували транспортну мережу.

← Наслідки депортації кримськотатарського народу 1944 р. Інфографіка із сайту Консульства України в Единбурзі: https://edinburgh.mfa.gov.ua/storage/app/sites/86/imported_content/5df3d0728f330.png

Проаналізуйте карту. Які зміни адміністративно-територіального устрою УРСР у повоєнному десятилітті вона відображає? З огляду на зміст карти сформулюйте якомога більше запитань; запропонуйте їх іншим групам і вислухайте відповіді.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Зіставте дані, наведені в джерелі, з інформацією параграфа. Чи можна говорити про успіхи із впровадження української мови у кримських школах? ►► 2. Про що свідчить рівень успішності та зацікавленості у вивченні української мови? ►► 3. Чому звіт саме за 1958/1959 навчальний рік є показовим для розуміння мовної ситуації в Криму?

«У 1958/1959 навчальному році українська мова вивчалась в усіх других, третіх та п'ятих класах. У других та третіх класах українську мову викладали вчителі, які в минулі роки навчались на курсах. ...З першого вересня минулого року вивчення української мови запроваджено в усіх п'ятих класах. ...Успішність з української мови в школах області задовільна. Учні засвоїли програмний матеріал,

навчились читати, писати, висловлювати свої думки українською мовою. Виправдало себе ведення вивчення української мови в п'ятих класах. Учні з задоволенням вивчають новий для них предмет...» (із річного звіту про роботу шкіл Кримської області за 1958/1959 навчальний рік).

3. Становище кримськотатарського народу в місцях депортації та його боротьба за повернення на Батьківщину

За даними Всесоюзного перепису 1939 р., кількість росіян у Криму становила 558,5 тис. (49,6 % загальної кількості населення), кримських татар – 218,9 тис. (19,4 %), українців – 154,1 тис. (13,7 %), євреїв – 64,5 тис. (5,7 %), німців – 51,3 тис. (4,6 %), греків – 20,7 тис. (1,8 %), болгар – 15,3 тис. (1,4 %), вірмен – 12,9 тис. (1,1 %).

Коли Німеччина вторглася в СРСР, чекісти вивезли з Криму всіх німців, які там проживали з часів Катерини II. Під час окупації нацисти винищили всіх євреїв, яким не вдалося покинути півострів.

11 травня 1944 р. Державний комітет оборони (ДКО) ухвалив постанову «Про кримських татар», за якою всі вони, від людей похилого віку до немовлят, підлягали депортації. Загальна кількість депортованих кримських татар сягнула 191 тис. осіб. 2 червня 1944 р. ДКО ухвалив додаткову постанову, за якою було депортовано 15 040 греків, 12 422 болгарина, 9621 вірменина. До спецпотягів запроторили також до 9 тис. демобілізованих із Червоної армії кримських татар, 1,7 тис. кримських вірмен, болгар і греків.

У червні 1945 р. Кримську АРСР було перетворено на область у складі РРФСР. На цей час населення півострова зменшилося майже удвічі (633 тис. проти 1126 тис. у 1939 р.).

Щоб не допустити повернення кримських татар на Батьківщину, в 1948 р. було видано указ, який передбачав покарання за втечу зі спецпоселення – 20 років каторжних робіт. Окрім того, були різні обмеження в правах, зокрема заборона на самовільний (без письмового дозволу спецкомендатури) перетин меж спецпоселення і кримінальне покарання за це порушення. Відомі численні випадки, коли людей засуджували до багаторічних термінів у таборах за те, що вони відвідували родичів у сусідніх селищах, територія яких належала до іншого спецпоселення. Такі жорстокі заходи діяли до 1956 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Яких сфер життя стосувалися обмеження? Чому? ►► 2. З якою метою встановлювали такі обмеження? ►► 3. У додаткових джерелах інформації знайдіть відомості про те, на які роботи призначали кримськотатарських спецпереселенців. Дізнайтеся, як склалася доля відомих сучасних кримськотатарських діячів і діячок та їхніх батьків. Наприклад, співачки Джамали, режисера й актора Ахтема Сеїтаблаєва, правозахисниці та громадської діячки Таміли Ташевої.

«1. Спецпереселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією Постановою. Спецпереселенці не мають права без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС відлучатися за межі району розселення, який обслуговується цією спецкомендатурою. Самовільна відсутність у межах району розселення, що обслуговується спецкомендатурою, розглядається як втеча і тягне за собою відповідальність у кримінальному порядку.

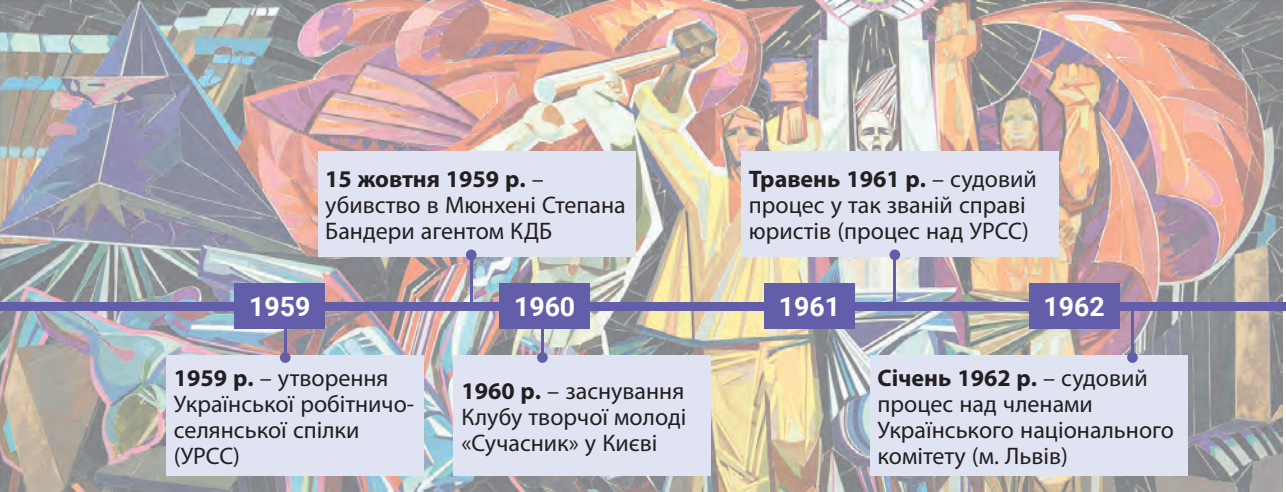
4. Спецпереселенці – голови сімей або особи, які їх замінюють, зобов'язані в 3-денний термін повідомляти в спецкомендатуру НКВС про всі зміни, що відбулися у складі сім'ї (народження дитини, смерть члена сім'ї, втеча і т. п.).

5. Спецпереселенці зобов'язані суворо дотримуватися встановленого для них режиму і громадського порядку у місцях поселення і підкорятися всім розпорядженням спецкомендатур НКВС. За порушення режиму та громадського порядку в місцях поселення спецпереселенці піддаються адміністративному стягненню у вигляді штрафу до 100 руб. або арешту до 5 днів» (постанова Ради народних комісарів СРСР «Про правове становище спецпереселенців». 1945 р.).

За таких умов втрати кримськотатарського народу загиблими досягали 46,2 % початкової чисельності депортованих. Окрім значних людських жертв, депортація мала й катастрофічні для кримських татар матеріальні наслідки. Депортовані могли взяти із собою лише найнеобхідніше, залишивши на Батьківщині усе господарство та майно. На місцях примусового переселення фактично не було створено належних умов для життя та нормального ведення господарства. Родини спецпоселенців із Криму мешкали переважно на житловій площі місцевих колгоспників, робітників та службовців. Люди тулилися в тимчасових бараках, землянках, напівзруйнованих будинках, клубах тощо. Більшість спецпоселенців не мала взуття й теплого одягу.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Об'єднайтесь у групи та підготуйте виступ на тему «Український Крим: історичні факти проти російської пропаганди». У ньому розвінчайте один або кілька міфів російської пропаганди про історію передання Криму до складу УРСР.
2. Установіть хронологічну послідовність подій: ► відкриття Північнокримського каналу ► депортація кримських татар ► передання Кримської області до складу УРСР ► створення кримськотатарських спецпоселень.
3. Покажіть на карті (с. 99) територіальні зміни, які відбулися в 1954 р. Установіть причиново-наслідкові зв'язки між зазначеними подіями.
4. Як, на вашу думку, українське населення сприймало передання Кримської області до складу України? Яке значення надавали цій події в тогочасному суспільстві?
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у праці історика.
«У процесі оголошення указу від 28.04.1956 р. сотні громадян з числа кримських татар, які проживали на території Узбецької РСР, інших республік відкрито висловлювали своє невдоволення рішенням радянського керівництва і наполягали на внесенні суттєвих змін до законодавчого акта. Чимало кримських татар категорично відмовлялися давати будь-яку розписку про ознайомлення з текстом указу, а 233 з них зробили написи на розписках з вимогами повернення їм конфіскованого майна та надання дозволу на виїзд до Криму» (зі статті Олега Бажана у книжці «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)»).
6. Про які особливості тогочасного життя свідчить наведений фрагмент джерела? Чи були описані у фрагменті явища, характерні для інших регіонів? Свою відповідь аргументуйте прикладами.
«У той же час в області допущені серйозні недоліки в розвитку виноградарства і садівництва. Обком партії в гонитві за швидкими темпами розширення багаторічних насаджень, не розібравшись з фінансовими, матеріально-технічними і трудовими можливостями колгоспів і радгоспів, вимагав закладати виноградники і сади без врахування економічного стану господарства, що привело до важкого фінансового стану більшості колгоспів» (постанова ЦК КПУ «Про недоліки розвитку виноградарства і садівництва в Кримській області. 1960 р.).
7. Підготуйте проєкт на тему «Спогади про рідний дім: історія кримськотатарського народу в літературі та мистецтві» та презентуйте його результати у класі.

15 жовтня 1959 р. – убивство в Мюнхені Степана Бандери агентом КДБ

Травень 1961 р. – судовий процес у так званій справі юристів (процес над УРСС)

1959

1960

1961

1962

1959 р. – утворення Української робітничо-селянської спілки (УРСС)

1960 р. – заснування Клубу творчої молоді «Сучасник» у Києві

Січень 1962 р. – судовий процес над членами Українського національного комітету (м. Львів)

§ 10 Народження опозиційного руху

Лібералізація суспільно-політичного життя мала наслідком появу громадян, які, не йдучи на прямий конфлікт із владою, обстоювали активну життєву позицію, сподіваючись, що їм вдасться своєю працею змінити суспільство на краще. Вони вимагали радикальніших перетворень, стаючи в опозицію не до влади як такої, а до тих консервативних сил, які перешкоджали реформам. Таких активістів побільшало в 1960-ті роки. Звідси походить їхня назва – «шістдесятники». Здебільшого до них належали представники молодого покоління.

Шістдесятники своєю практичною діяльністю спонукували режим здійснювати рішучішу десталінізацію, обстоювали верховенство закону в державі, пропагували загальнолюдські цінності. Українських шістдесятників особливо турбували національні проблеми: утвердження пріоритету рідної мови, популяризація здобутків української культури, використання досягнень вітчизняних істориків для духовного відродження нації, звільнення національно-культурного процесу з лещат соціалістичного реалізму.

Шістдесятники, які відмовилися від співпраці з компартійно-радянським режимом у будь-якій формі, започаткували рух, названий *дисидентським*. Дисиденти вважали прийнятною й підпільну боротьбу, але віддавали перевагу її легальним формам.

У політиці компартійно-радянської влади доби М. Хрущова лібералізація суспільно-політичного життя поєднувалася із запеклими гоніннями на релігію та церкву. Однак антирелігійній кампанії в народі чинили спротив. Вірність духовним цінностям, успадкованим від предків, була важливою рисою національної ідентичності українців.

1. Поява шістдесятників

Ідейне визрівання шістдесятників починалося з культурництва. Згуртовуючись, вони спрямовували діяльність передусім на

СЛОВНИК

Шістдесятництво – літературно-мистецька та суспільно-політична течія серед інтелектуальної еліти наприкінці 1950-х – на початку 1970-х років, представники якої обстоювали свободу в усіх її проявах, ідеї гуманізму та антропоцентризму.

→ Шістдесятники, згодом дисиденти:
Іван Гель, Василь Стус та Іван
Світличний

відродження національної культури: виступали за захист української мови, популяризацію здобутків літератури і мистецтва, вивчення й пропаганду української історії, прагнули відмовитися від ідеологічних штампів соціалістичного реалізму.

Такого спрямування зусиль потребувала реальна ситуація в національній культурі. Культурництво як форму діяльності треба було протиставити русифікаторській практиці компартійно-радянського керівництва Москви і Києва, дедалі агресивнішій позиції зрусифікованих мешканців українських міст, до яких належала вже половина населення республіки.

Лібералізація політичного режиму зробила «залізну завісу» між Радянським Союзом і Європою менш щільною. В Україні з'явилися раніше недоступні твори А. Камю, Ф. Кафки, Е. Ремарка, Е. Гемінгвея та інших талановитих письменників. Від 1958 р. відновилося видання журналу «Всесвіт», який друкував найкращі зразки сучасної західної літератури українською мовою. Завідувачем відділу в цьому журналі почав працювати геніальний майстер поетичного слова **Микола Лукаш**. Йому ми зобов'язані перекладами українською мовою шедеврів світової поезії, які за мистецьким рівнем не поступаються оригіналам.

Виберіть одну із зазначених історичних постатей і створіть від її імені уявний щоденниковий запис про мету, яку ставить перед собою ця людина. Результати роботи представте в класі та проаналізуйте.

Основою руху шістдесятництва були:

<i>поети і поетки</i>	Василь Симоненко, Василь Стус, Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Іван Драч
<i>прозаїки</i>	Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд
<i>літературні критики і критикині</i>	Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська
<i>художники і художниці</i>	Алла Горська, Опанас Заливаха, Віктор Зарецький, Галина Севрук, Людмила Семикіна
<i>режисер</i>	Леся Танюк
<i>кінорежисери</i>	Сергій Параджанов, Юрій Ілленко
<i>перекладачі</i>	Григорій Кочур, Микола Лукаш
<i>журналісти</i>	В'ячеслав Чорновіл, Валерій Марченко
<i>філософ</i>	Василь Лісовий

Створіть інтерактивну карту, на якій позначте місця народження та проживання шістдесятників. Проаналізуйте отримані результати. Які висновки можна зробити за допомогою карти?

Проаналізуйте фрагменти джерел. Чому, на вашу думку, Євген Сверстюк для характеристики шістдесятництва наводить саме таку послідовність ознак? Як у «Спогадах» Івана Дзюби витлумачено термін «шістдесятництво»? На якому аспекті в цьому визначенні наголошує автор? Чому?

«Шістдесятники – велике явище другої половини ХХ ст., дивне своєю появою в певну пору “відлиги” і стоїчним протистоянням неосталінізму та живучою енергією в пору лібералізації. ...Серед ознак шістдесятників я б поставив на перше місце юний ідеалізм, який просвітлює, підносить і єднає. Другою ознакою, отже, я б назвав шукання правди і чесної позиції. В самому шуканні вже є неприйняття і опір. Поетів тоді називали формалістами за шукання своєї індивідуальності. Насправді – за шукання істини замість ідеї, спущеної зверху для оспівування. Як третю ознаку я б виділив неприйняття, опір, протистояння офіційній літературі і всьому апаратові будівничих казарм» (Євген Сверстюк. «Блудні сини України»).

«Термін “шістдесятники” спершу стосувався тих представників нового покоління, які стали в більш чи менш виражену опозицію до рутинного стану речей, до панівних поглядів і шукали нових шляхів у мистецтві та правдивого розуміння суспільних проблем, не зупиняючись перед критикою політичного режиму. Поняття “шістдесятник”, “шістдесятництво” асоціювалися з певним еталоном громадянської сміливості, інтелектуальної незалежності й етичної відповідальності...» (Іван Дзюба. «Спогади»).

Восени 1959 р. студенти Київського театрального інституту і консерваторії організували театралізовані групи колядників. Колядували у М. Рильського, Ю. Смолича, М. Стельмаха, інших представників творчої інтелігенції, потім вийшли на вулиці. У міськомі партії взяли за ініціаторів, щоб припинити таке «неподобство», а ті звернулися зі скаргою до популярної газети «Ізвестія». Газета стала на захист киян, і до місцевих діячів надійшла з ЦК КПРС вказівка: не боротися з ініціаторами, а очолити ініціативу. Так на початку 1960 р. за сприяння влади в Києві виник *Клуб творчої молоді «Сучасник» (КТМ)*.

КТМ «Сучасник» відіграв ключову роль у громадсько-політичному й культурному житті Києва, став уособленням шістдесятництва. Його члени проводили літературні вечори, присвячені творчості відомих діячів української культури, мистецькі виставки, театральні постановки, організували лекції з історії України, влаштовували краєзнавчі експедиції. *Першою масовою акцією* КТМ став організований Лесем Танюком вечір до 75-річчя Леся Курбаса, що відбувся **14 травня 1962 р.** в київському Жовтневому палаці культури.

Значення клубу, крім суто культурницької та просвітницької діяльності, полягало в тому, що він об'єднував людей різних професій – не лише літераторів, художників, а й чимало науковців.

«Сучасник» мав п'ять секцій: кіно, театру, письменницьку, художню і музичну. Невдовзі він став популярним місцем зустрічі молоді. Театральна секція ставила напівзаборонені п'єси М. Куліша і Б. Брехта. Художники влаштовували виставки, які влада одразу забороняла, завдяки чому ці заходи мали сенсаційний успіх. Літературно-художні вечори, присвячені Лесеві

Курбасу і М. Кулішу, І. Франку і Лесі Українці, вечір пам'яті Василя Симоненка, який помер у 1963 р., виходили за межі культурництва і були важливими громадськими подіями, у яких уже відчувалися відверте протистояння режиму та національний стрижень.

Діяльність клубу дедалі більше набувала громадського і соціального звучання. Комісія у складі *А. Горської, В. Симоненка і Леся Танюка* відвідала Биківнянський ліс поблизу Києва, щоб перевірити відомості про поховання жертв сталінських масових репресій 1937–1938 рр. У меморандумі до міськради члени комісії висунули вимогу спорудити пам'ятник жертвам репресій. Відтоді почалися цькування, зокрема А. Горської і В. Симоненка.

За київським зразком клуби творчої молоді виникали і в інших містах: Дніпропетровську, Львові, Одесі, Черкасах. *Львівський клуб «Пролісок» став своєрідним форпостом шістдесятників на заході України.* Психолог М. Горинь, його брат, мистецтвознавець Б. Горинь, літературознавець М. Косів, студент І. Гель та ін. сформували осердя клубу.

Більшість шістдесятників мужньо обстоювали свої переконання, шораз частіше вдавалися до аналізу проблем суспільно-політичного життя, переконалися в потребі створення організованого визвольного руху. Із середини 1960-х років у середовищі шістдесятників почав формуватися опозиційний до тоталітарного режиму рух.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Як у ньому схарактеризовано поступову кристалізацію політичних вимог опозиційного до влади суспільного руху? Чому ця поступовість була неминучою? Які обставини «суворого життя» сприяли цьому?

«У багатьох з нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного рожевощого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму. Тільки згодом суворе життя спростувало ці дитячі фантазії, тільки згодом ми побачили... що наш шлях не тільки не встелений трояндами, а й самого шляху власне немає, його ще треба торувати, продираючись крізь хащі бюрократичного тупоумства одних, дешевого скепсису других і прикрої байдужості ще інших...» (*Іван Світличний. Переднє слово до збірки віршів В. Симоненка у самвидаві*).

2. Національно-визвольний рух. Дисидентство

Система політичного нагляду за населенням, яка за сталінських часів була всеохопною, втратила функцію нагляду за партапаратом, однак зберегла недоторканими решту. Як і раніше, існувала величезна кількість штатних і позаштатних працівників та агентів, роботу яких координував Комітет державної безпеки (КДБ).

В Україні органи поліцейного нагляду спеціалізувалися насамперед на боротьбі з націоналізмом. У центрі уваги КДБ перебували люди, які протестували проти приниженого становища українського народу і української культури. Не відчувала себе упослідженою тільки компартійно-радянська номенклатура. Саме вона найбільш ретельно скеровувала чекістів на своєчасне «знешкодження» борців за національну справу.

Після ліквідації ГУЛАГу на батьківщину повернулися десятки тисяч осіб, раніше засуджених за участь в УПА чи зв'язки зі збройним підпіллям. Щоб не допустити відродження повстанського руху в західних областях, компартійна верхівка Москви і Києва приділяла особливу увагу перекриттю каналів зв'язку населення із закордонними центрами націоналістів. Органи державної безпеки уважно стежили за діяльністю різних емігрантських груп, на які розкололася колишня ОУН: Закордонних частин ОУН на чолі з С. Бандерою і Я. Стецьком, Закордонного представництва УГВР (М. Лебедь, І. Гриньох), ОУН за кордоном (З. Матла, В. Стахів), Проводу українських націоналістів під керівництвом А. Мельника. Найбільш небезпечних, з погляду КДБ, ватажків прагнули фізично ліквідувати. Зокрема, у жовтні 1957 р. радянський агент убив професора Льва Ребета, який очолював редакцію журналу «Український самостійник». У жовтні 1959 р. у Мюнхені застрелили С. Бандеру.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ярослав Стецько (1912–1986)

Ідеолог ОУН, член УВО, учасник визвольної боротьби 1940–1950-х років. З початком радянсько-німецької війни повернувся до Львова. Один з ініціаторів скликання Національних зборів і проголошення Акта Тридцятого червня 1941 р. Голова Українського державного правління. Ув'язнений нацистами в концтаборі Заксенгаузен за відмову відкликати Акт. 1968 р. обраний головою Проводу ОУН(б), який очолював до кінця життя. Як президент Антибільшовицького блоку народів проводив активну

політику щодо координації дій світових антикомуністичних організацій та об'єднань. Автор багатьох праць з історії українського національно-визвольного руху.

Для галицької молоді С. Бандера і Р. Шухевич були героями, і час від часу в західних областях виникали підпільні групи, які наслідували тактику легендарної ОУН. Одну з них було викрито у

ЗАУВАЖТЕ

Дисидент – «це той, хто незгідний із офіційною ідеологією, не погоджується із діями офіційної влади... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступили проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу – тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації» (український поет і дисидент Георг Калинець).

1958 р. в Станіславі. Восьмеро робітників і студентів створили «Об'єднану партію визволення України». Після арешту їх судили закритим судом і ув'язнили на строк від 2 до 10 років. У 1961 р. було розгромлено «Український національний комітет», який створили 57 львівських робітників. Ця організація теж запозичила ідеологічні та організаційні засади ОУН. На лаву підсудних потрапили 20 учасників, решту було «профілактовано». Вирок суду виявився надзвичайно жорстким: Б. Грицину та І. Ковалю розстріляли, інші отримали великі терміни ув'язнення – від 10 до 15 років.

Новий етап опозиційного руху, який розпочався з кінця 1950-х років, називають

дисидентським. З огляду на лібералізацію режиму борці за незалежність України відмовилися від боротьби зі зброєю в руках, щоб зосередитися на пропагандистській роботі й цілком відкрито заявляти органам влади і суспільству про незгоду з політичною лінією панівної партії.

Перша дисидентська організація теж виникла в західних областях України. Її засновником став випускник Московського університету ім. М. Ломоносова **Левко Лук'яненко**, коли отримав призначення на посаду пропагандиста Радехівського райкому партії у Львівській області. У 1959 р. він створив підпільну організацію – **Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)**. Організація мусила діяти ненасильницькими, за можливості легальними методами, ставлячи за мету досягнення незалежності України. Пояснюючи в спогадах, написаних через 30 років, потребу змінити тактику, Л. Лук'яненко писав: *«Перехід до агітації витікав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії-бо знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління».*

Спілка поставила за мету здобуття незалежності України через вихід зі складу Радянського Союзу конституційним шляхом. Конституція УРСР (ст. 14) і Конституція СРСР (ст. 17) надавали союзній республіці теоретичне право перетворитися на незалежну державу. Після арешту в січні 1961 р. учасникам організації інкримінували не ст. 62 Кримінального кодексу УРСР (антирадянська агітація і пропаганда), на що сподівався Л. Лук'яненко, а ст. 56 (зрада Батьківщини). Коли він нагадав слідчому, що поставлена УРСС мета відповідає конституційним нормам, той відповів в афористичній формі: *«Конституція існує для закордоння!»*. На закритому судовому процесі члени організації були засуджені на великі строки – від 10 до 15 років. Л. Лук'яненку дали «розстрільну» статтю, яку пізніше замінили на 15-річне ув'язнення.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Левко Лук'яненко (1928–2018)

Дисидент, громадський діяч, засновник Української робітничо-селянської спілки (1959). У 1961–1976 рр. перебував у мордовських таборах. 1977–1988 рр. – повторне ув'язнення за участь у правозахисному русі, пізніше – на засланні. Член-засновник Української Гельсінської групи (УГГ) (1976), у 1988 р. обраний головою Української Гельсінської спілки. Один з авторів тексту Акта проголошення незалежності України (1991). Народний депутат України I, II, IV і V скликань.

↑ Левко Лук'яненко та Іван Кандиба. 1976 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► Про які риси вдачі Л. Лук'яненка свідчать факти з біографічної довідки? Укладіть перелік чеснот на підставі спогадів Р. Руденко. У чому дисидентка вбачає вияв героїзму?

«Я познайомилася з Левком Григоровичем після арешту чоловіка Миколи Руденка. Я підпільно працювала секретарем Української Гельсінської групи. І мене вразило: він щойно відсидів 15 років, був засуджений до розстрілу, більше від місяця перебував у камері смертників, ще не від'ївся домашньої їжі, не прижився на волі, але, почувши про Українську Гельсінську групу, вже за кілька хвилин вирішив приєднатися до неї. Він дуже добре знав, що за це буде наступний арешт. Він тоді був такий піднесений, що в країні створили легальну групу! Уявляєте, наскільки це був мужній і самовідданий чоловік, наскільки він мріяв про незалежну Україну. Він приєднався до УГГ – і знову отримав 15 років ще суворішого режиму. Але він стійко тримався в усі роки. І я можу сказати, що він – взірець навіть для нас, дисидентів. Він ніколи не жалівся, був таким спокійним, так по-філософськи на все дивився. Сприймав це так, ніби по-іншому людина не може себе поводити. Йому було абсолютно незрозумілим, як можна розкаятися чи просити помилування. Для нього це було неприйнятно. Він був справжнім героєм» (Раїса Руденко).

Проаналізуйте фрагмент джерела. Прокоментуйте кожен з причин, якими Л. Лук'яненко пояснював суворий вирок членам спілки. Як справа проти учасників УРСС характеризує суспільно-політичний клімат у СРСР?

Такий суворий вирок мав кілька причин, які Л. Лук'яненко пояснював так: «Перше, ми були групою інтелігентів: три юристи, агроном, міліціонер, партпрацівник, завклубом. Досі національно-визвольний рух мав збройний характер і формувався з простих селянських хлопців... Друге: міжнародна обстановка загострювалась – і це також вплинуло». Крім того, на думку Л. Лук'яненка, відіграв свою роль третій фактор: «Не встигли ще закінчити нашу справу, як розкрили дві підпільні організації: "Український національний комітет", у якому арештували п'ятдесят осіб (судили двадцять), і ходорівську групу (судили дев'ять чоловік)».

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Що спричинило появу джерела? Яке його значення? ►► 2. Хто долучився до створення УРСС? ►► 3. Дізнайтеся, як склалася доля Л. Лук'яненка, І. Кандиби, С. Віруна.

«За пів року в Радехівському районі дійшов порозуміння зі Степаном Віруном та Василем Луцьківим про створення підпільної партії під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Для географічного розширення УРСС в середині 1959 року перейшов до Глинянського району. Написав програму УРСС. Щоб усунути від партійної роботи і мати більше вільного часу, перевівся з райкому партії до адвокатури і дійшов порозуміння з адвокатом Іваном Кандибою та інженером-землевпорядником Олександром Любовичем зі Львова.

Для розширення географії УРСС Кандиба перевівся до адвокатури м. Перемишляни. 7.11.1960 р. у Львові І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків, Ващук і я відбули першу фундаторську зустріч, обговорили програму і через її гострість вирішили її знищити і доручили мені написати до наступної зустрічі, що мала відбутися 22.01.1961 р., іншу програму, м'якшу.

Я написав проєкт нової програми, що в слідчих матеріалах пройшла під назвою "Нотатки". 20 і 21 січня у справі УРСС арештували Івана Кандибу, Степана Віруна, Олександра Любовича, Василя Луцьківа і мене, а трохи згодом Івана Кіпіша та Йосипа Боровницького.

У травні 1961 р. Львівський обласний суд засудив мене до страти, Кандибу до 15 років, Віруна до 11 років, Луцькова, Любовича, Кіпіша і Боровницького до 10 років ув'язнення кожного. Позаяк перший проєкт програми не знищили, КДБ і суд усе звинувачення побудували на цьому першому проєкті програми УРСС. Верховний Суд УРСР замінив мені страту на 15 років ув'язнення, а Кіпішу і Боровницькому замість десятих присудив по сім років ув'язнення» (Левко Лук'яненко. «Спогади»).

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Поміркуйте, чому, на думку автора, «*грізне звинувачення, а у зв'язку з цим суворе покарання не відповідає фактичним обставинам справи, тому що наші діяння такі, яких не тільки немає жодних підстав кваліфікувати як зраду Батьківщині, а й злочинними взагалі*».

►► 2. Виберіть одну з тез, якими схарактеризовано становище України у складі СРСР, обґрунтуйте її кількома аргументами. Ваші думки викладіть у загальному колі.

►► 3. Чому членів УРСС було звинувачено в «*зраді Батьківщині*», а не в «*антирадянській агітації і пропаганді*»? Чи вважаєте ви правомірним вирок суду щодо діяльності членів УРСС?

«У брошурі “Проєкт програми УРСС” з марксистсько-ленінських позицій розглядався існуючий лад. З таких же позицій у ній піддано гострій критиці політику партії і уряду в роки голоду в Україні 1933–1934 рр., масових репресій 30-х років у східних областях України – період, який прийнято делікатно називати “культом особи”. Оцінка цього періоду майже не розходилася з офіційною оцінкою керівниками партії і уряду на ХХ з'їзді КПРС і пізніше.

Особливій критиці піддавалась національна політика в Україні протягом всього періоду існування радянської влади: масове звинувачення мільйонів українців в націоналізмі і фізичне їх винищення, в тому числі тисяч політичних, наукових і культурних діячів України; заборона сотень українських поетів і письменників, істориків, діячів мистецтва і культури.

Вказувалось на обмеження України в її політичних, економічних правах, що вона позбавлена суверенітету, позбавлена права вступати в зносини з іншими державами нашої планети в політичному, економічному відношеннях. Українська мова не стала державною мовою, вона витіснена з органів державної влади, з наукових установ, вищих і середніх навчальних закладів, зі сфери промислових підприємств, з громадсько-культурного життя нації, що Україна являється справжнім придатком Росії, дві третіх її багатств вивозиться за межі України, що над Україною тяжіє в усіх її галузях господарська політика великодержавного російського шовінізму.

А тому на підставі такого становища України робився висновок, що Україна в складі Союзу РСР не має можливості нормально розвиватися як в політичному, так і в економічному і культурному відношенні, що в деяких випадках її становище далеко гірше від становища при царському режимі і, фактично, являється колонією Москви, а в кращому випадку культурною автономією.

За таких обставин автор її приходив до висновку, що для нормального розвитку української нації і її державності Україна повинна вийти згідно зі ст. ст. 14 і 17 Конституції УРСР і СРСР із складу Союзу РСР та стати абсолютно ні від кого не залежною, самостійною державою.

Вказувалося, що для здійснення такого акту необхідно створити організацію з умовною назвою УРСС, котра легально, згідно з Конституцією вела б агітацію і пропаганду серед українського народу за вихід Української РСР із складу Союзу РСР, з постановкою цього питання для здійснення його перед найвищими органами влади.

Також вказувалося, що коли б більшість української нації не підтримала б такої ініціативи, то організація підлягає саморозпуску...» (з листа засудженого у справі УРСС Івана Кандиби до першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста).

3. Антирелігійна кампанія

↑ Антирелігійна бесіда в сільському клубі. Початок 1960-х років

З осені 1955 р. в західні області почали повертатися із заслання репресовані священники. Населення стало вимагати відновлення легальної діяльності греко-католицької церкви. Першою стривожилася РПЦ. На нараді єпископів західних областей у Києві, що відбулася в січні 1957 р., патріарху Алексію було запропоновано «ліквідувати уніатську спадщину» за допомогою влади. Влада пішла назустріч РПЦ. Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР заявила, що про відновлення уніатської церкви не може бути й мови.

Незабаром після цього тиск держави на греко-католицьку церкву перетворився на широкий наступ проти релігії взагалі. Державна партія брала курс на побудову комунізму і форсоване подолання релігійності. Влада розпочала наступ на почуття вірян і на всі церкви, зокрема й на РПЦ. Місцеві органи влади встановили жорсткий нагляд за священниками, фінансовою та господарською діяльністю церкви. Засоби масової інформації повели атаку на церковні громади, обвинувачуючи їх у порушенні радянської законності. **Найпоширенішим в Україні методом боротьби з релігією було закриття храмів і молитовних будинків.** Протягом 1957–1964 рр. майже половина українських церковних громад залишилася без храмів. Припинили діяльність дві третини монастирів.

У 1961 р. М. Хрущов заявив, що будь-які витрати на реставрацію церков є розбазарюванням народних коштів. Після цього з державного обліку було знято 740 історичних пам'яток переважно культового походження.

Прагнучи замінити релігію вірою у світле комуністичне майбутнє, держава витрачала величезні кошти на антирелігійну агітацію і пропаганду. У партійних комітетах почали створювати ради з питань атеїстичного виховання населення, у вищих навчальних закладах відкривали кафедри наукового атеїзму.

Антирелігійна кампанія не дуже вплинула на релігійні погляди людей. На початку 1960-х років у Гадяцькому районі на Полтавщині хрестили 84 % новонароджених. У західних областях хрестили новонароджених, вінчалися в церкві й ховали померлих зі священником майже всі.

ЗАУВАЖТЕ

Тисячі православних церков, мечетей і синагог було закрито під час чергового сплеску антирелігійної кампанії. У період з 1960 до 1965 р. кількість православних церков скоротилася з 8207 до 4565. Особливо постраждали схід і центр України.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Підготуйте повідомлення для іноземних ЗМІ про арешти українських дисидентів: від імені уряду СРСР / УРСР; від імені дисидентських організацій; від імені української діаспори. Проаналізуйте, як одна інформація може транслювати різні змісти.
2. За допомогою ШІ підготуйте колективний лист від вашого класу до влади з вимогою припинити арешти та переслідування дисидентів. Знайдіть факти / імена / явища, вказані у цьому листі, які не відповідають дійсності.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів залежно від їхньої ролі в подіях доби «відлиги»: Л. Лук'яненко, А. Горська, В. Симоненко, Л. Танюк, М. Горинь, І. Кандиба.
4. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
▶ Уособленням шістдесятництва став Клуб творчої молоді «Сучасник». ▶ Найбільш поширеним в Україні методом боротьби з релігією було закриття храмів і молитовних будинків.
5. Яке значення в розгортанні дисидентського руху відіграла організація, уривок із програмного документа якої наведено?
«Ми боремося за самостійну Україну... Методи досягнення цієї мети – мирні, конституційні. УРСР стоїть на ґрунті міжнародного комунізму і поділяє теорію революційного марксизму-ленінізму... Ідея створення самостійної України зі своєю міцною економікою і високорозвиненою національною культурою здавна захоплює світлі голови нашої нації, а скривджений український люд завжди жадав і, при нагоді, відчайдушно воював за самостійність, із якою він пов'язує всі свої надії на кращу долю...»
6. Прокоментуйте події та явища, які засвідчені джерелом.
«Друже! Приходь на вечір Клубу творчої молоді! Поети читатимуть тобі вірші, художники покажуть свої картини. З великою концертною програмою виступить секція джазової музики. Вечір відбудеться 14 жовтня 1962 р. у кінолекційному залі Жовтневого палацу культури (вул. Жовтневої революції, 1). Початок о 18 год 30 хв. Київський міськом ЛКСМУ. Жовтневий палац культури» (оголошення).
7. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.
«Тодішнє національно-культурне відродження не було вузьколітературним явищем, а мало тенденцію розпросторюватись на весь обшир української культури й інтелектуального життя. Особливу роль відіграв тут Клуб творчої молоді, що на короткий час став осередком вільної думки і творчого пошуку» (Іван Дзюба).
8. Підготуйте проект на тему «“В безсмерті холодно. І холодно в житті. О, Боже мій! Де дітися поету?!”. Творчість шістдесятників як закономірна реакція на виклики часу» та представте його результати в класі.

§ 11 Феномен українського шістдесятництва. Практичне заняття № 2

1. Сучасники про роль Алли Горської та Івана Світличного у діяльності шістдесятників

Пригадайте правила опрацювання фрагментів історичних джерел, які описані на с. 3 підручника. Проаналізуйте подані джерела відповідно до цих правил.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Алла Горська (1929–1970)

Художниця, одна з центральних постатей руху шістдесятників. Виріши у зросійщеній родині, сама перейшла на українську мову спілкування. Була одним з організаторів КТМ «Сучасник». Її твори не раз експоновано на всесоюзних і республіканських художніх виставках. За принципову позицію, бунтівну непокору Аллу вигнали зі Спілки художників України. Конфлікт А. Горської з тодішньою владою скінчився убивством мисткині за нез'ясованих обставин.

«Саме Алла і є найяскравішим прикладом неофіта на ниві національного усвідомлення. У ній, людині мистецьки вразливій, емоційно багатій, просто променіє пристрасть новопосвяченого. Щойно припала до національного джерела, відкрила для себе Україну, її мову і себе в Україні, звідси бажання напоїти з цього джерела інших, активне “вербування” соратників – як сенс життя, як мірило оцінок, як спонук до чину. Все її життя, вся діяльність, лінія поведінки – свідчать про це» (Михайлина Коцюбинська).

«Якось одного чудового дня сиділи ми у великій залі інституту, осіб п'ятдесят-шістдесят, аж раптом відчиняються двері й заходить великий гурт екстравагантних молодих людей: художники! Привела їх Алла Горська. Висока, коси хвилями, білий светр, сині брюки спортивного крою. Дуже голосна, життєрадісна – умить усе переінакшила, і за кілька хвилин ми вже говорили про необхідність розвивати мистецтво української театральної афіші, про повернення до джерел і традицій, про необхідність рівнятися на самих себе, на

Бойчука і Курбаса, бути гідними наших поетів (всі ті, хто розстріляний), які вже тоді звучали. Власне, з цього приходу і почався справжній Клуб творчої молоді. Художники-**нонконформісти** принесли із собою дух активного бунту, заперечення старих догматів і форм. А було їх у малярській секції, яку очолила Алла, досить багато, понад двісті чоловік! У клубі вирували пристрасті, – вечори, дискусії, поїздки Україною з метою вивчен-

СЛОВНИК

Нонконформізм (незгода) у широкому значенні – активне неприйняття усталеного ладу, норм, цінностей, традицій або законів. Протилежність: конформізм – настанова на те, щоб бути «як усі».

ня і збереження пам'яток архітектури, театральні вистави, розробки десятків проєктів... Потім почалася навала “кіношників”, протоптали стежки до Клубу молоді поети, прозаїки, журналісти, історики, актори київських театрів, комсомольські та партійні працівники. І саме завдяки численній перевазі загону художників набула практичного сенсу основна ідея Клубу творчої молоді – об'єднати молоді творчі сили Києва, вирвати з-під влади. З березня – квітня 1960 р. Клуб заявив себе по всіх усядах... Алла була душею Клубу, його мотором та організатором» (зі щоденникових записів *Леся Танюка*).

Як, за спогадами *Леся Танюка*, Клуб творчої молоді «Сучасник» перетворився на осередок українського культурного життя? Яке значення мала неоднорідність складу учасників для розвитку клубу?

«Невеличке помешкання *Івана Світличного* в Києві на *Уманській*, 35, стало осередком інтенсивного духовного життя, неофіційним Клубом творчої молоді. Тут почували себе як удома *Василь Симоненко* й *Іван Драч*, *Опанас Заливаха* й *Алла Горська*, *Іван Дзюба* і *Юрій Бадзьо*, *Галина Севрук* і *Василь Стус*, *Ігор Калинець* і *Василь Голобородько*. Тут ми відкривали для себе *Плужника*, *Антонича*, *Зерова*.

Тут вітали кожен паросток неконформістського українського мистецтва. Тут знайшов свій духовний дім *Василь Симоненко* – *Світличний* був його першим критиком і порадником, пускав у світ його “захалавні” твори... Тут, у цій хаті, записувався на плівку *Симоненків* “*Злодій*” та інші поезії, завдяки чому його голос зберігся для нащадків. Тут усі вони знаходили теплу усмішку, підбадьорливе слово, життєдайний духовний (та й не лише духовний!) харч, невибагливу, але безвідмовну ночівлю. Тут було зібрано практично все, що видавали в той час, – книжки, здавалося, от-от витіснять господарів із хати. Та вільне крісло для душевної розмови знаходилося завжди. Тож в історії української культури значення цих по-житейському надто скромних, якщо не сказати вбогих за сучасними стандартами, але духовно багатих пенатів важко переоцінити...

Не володіючи ораторським хистом, *Світличний* якимось непомітно й ненав'язливо опинявся в центрі кожної культурної акції. Сам читав, здається, все вартє уваги і прилучав до цього інших. Пізніше у відкритому листі *Миколі Бажанові* з табору писав, що ця нестримність читацьких інтересів була чи не найголовнішим “криміналом”, за який його було засуджено. Був носієм небезпечного знання. Те, що відкривалося йому, умів зробити надбанням інших.

У своїй передмові до збірки “Серце для куль і для рим” *Іван Дзюба* зауважив, що *Світличний* ішов до українського патріотизму не так від національного сантименту та емоцій, як від загальнолюдських гуманістичних понять і цінностей. Поділяю цю думку. *Йванова* “українськість” була якась спокійно-самозрозуміла, без декларацій. Перекладати українською *Ронсара* чи *Бодлера* – це й було ділове утвердження багатючих можливостей української мови без захоплення її “слов'яністю”. Патріотизм не як гасло, а як робота, як дихання» (зі спогадів *Михайлини Коцюбинської*).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Світличний (1929–1992)

Поет, публіцист, перекладач, один із найкращих літературних критиків 1960-х років. Ідейний натхненник українського національного руху 1960–1970-х років, духовний провідник шістдесятників. Був двічі заарештований за статтею «Антирадянська агітація і пропаганда» (1965, 1972). У 1972 р. засуджений на 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання. Звільнений 1983 р. Повернувшись важкохворим, продовжувати громадську діяльність він уже не міг.

«Історія багатостраждального українського шістдесятництва – літературно-мистецького і суспільно-політичного відродження 60-х років, – як і історія дисидентства, а фактично боротьби за громадянські права, нерозривно пов’язані з іменем Івана Олексійовича Світличного» (*Іван Дзюба*).

«Як очевидець, насмілюся твердити, що практичне здійснення Іваном Світличним свого покликання як критика, наставника молодого покоління було навіть більш вагомим і значущим за його літературно-критичний доробок. Звичайно, з поправкою – просто він не встиг реалізувати повною мірою, “на папері”, у друкованій формі свій непересічний талант, свій аналітичний дар, своє теоретичне мислення... І, нарешті, про головний Іванів Божий дар – мистецтво бути людиною серед людей. Людина м’яка й гранично доброзичлива – і водночас тверда й незламна там, де йдеться про переконання, принципи, моральні засади» (*Михайлина Коцюбинська*).

Завдяки яким якостям І. Світличний став душею осередку шістдесятників? Чому повернення вилучених з історії української літератури імен, переклади українською вершинних зразків європейської літератури, інтелектуальні розмови і були справжнім виявом патріотизму? У чому саме партноменклатура вбачала в такій діяльності небезпеку для системи? Описуючи І. Світличного, М. Коцюбинська зауважила, що він був «носієм небезпечних знань». Про які знання йдеться?

Виберіть із фрагментів джерел влучні характеристики Алли Горської та Івана Світличного. Які деталі у свідченнях очевидців справили на вас найбільше враження? Складіть коротку характеристику постатей, записавши під кожним з імен 2–3 прикметники, якими їх можна схарактеризувати; 2–3 дієслова, які виражають сутність діяльності кожної постаті; речення, що вказує на їхню роль в тогочасному культурному житті; в останньому рядку запишіть один влучний іменник, який визначає місце кожного та кожної з діячів та діячок у русі шістдесятників.

На основі фрагментів джерел зробіть висновок, чи мала підстави М. Коцюбинська твердити, що «Алла Горська й Іван Світличний були головними посталями нашого покоління. В пам’яті це дві яскраві плями. Світличний і Горська об’єднували київське середовище...». Свій висновок обґрунтуйте.

2. Значення київського Клубу творчої молоді «Сучасник» для поширення ідей шістдесятництва

«Восени 1962 р. ми – А. Горська, В. Симоненко і я – були призначені від київського Клубу творчої молоді до складу комісії, яка розслідувала злочини

сталінського періоду порушення законності. Очевидці й реабілітовані, що поверталися з таборів, вивели нас на можливе місце ежовських та беріївських розстрілів. Це ліс навпроти селища Биківня під Києвом, де ми справді знайшли ці жахливі сліди – вимиті з ґрунту черепи, простріляні кулями. Серед них і дитячі, кістяки, рештки одягу. Представники районної влади, до якої ми звернулись за роз'ясненнями, заборонили нам “у це лізти”, бо тут, мовляв, стояв німецький концтабір.

Це неправда. Це розстріли радянського періоду. Концтабір був у Дарниці. А там, у Биківні, німецьких поховань і розстрілів не було. Це засвідчили старожили. Вони ж і підтвердили, що німці, увійшовши до Києва, відразу влаштували тут “показові” розкопки за участі міжнародних представників Червоного Хреста, щоб задемонструвати “звірства більшовиків”. Про це було і в газетах періоду окупації. Існує документальне підтвердження цього і в закордонних виданнях, звичайно, з антирадянською скерованістю... Неупереджена ексгумація здатна підтвердити чи заперечити дані, зібрані нами й передані до Київського міськвиконкому як офіційний “Меморандум” Клубу творчої молоді... Відразу ж після того “Меморандуму” на кожного з нас трьох, які його підписали, почався тиск, який межував з кримінальним» (зі щоденникових записів *Леся Танюка*).

↑ Алла Горська. Портрет Івана Світличного. 1965 р.

Що вам відомо про поховання в Биківнянському лісі? Чому після офіційного подання «Меморандуму» ініціатори акції відчули на собі тиск? Як це характеризує тогочасне суспільно-політичне життя? Чи можна твердити, що поява дисидентського руху була неминучою за таких обставин?

«Було дуже цікаве життя у той час у Києві, – Клуб творчої молоді я застала ще тоді, коли приїздила в гості до Івана, а коли переїхала в 1964 році, його якраз тоді розганяли. Я застала ще останній вечір Шевченка в березні в Жовтневому палаці – то був надзвичайний вечір. Алла Горська робила тоді на нього запрошення... Воно складалося гармонією п'ять на п'ять частин, і на кожній частинці було написано назву якогось твору або якусь цитату Шевченка, і коли перегорталося останню сторінку, то поряд виходило два записи, тобто на двох сторіночках, але вони опинялися поряд. І було таке: “Караюсь, мучуся, але не каюсь”, а поряд: “В сім'ї вольній, новій”. Потім ті запрошення відразу ж, навіть вже того вечора, і пізніше, під час обшуків, вилучали, але в мене воно збереглося. Програма була дуже цікава: був тільки Шевченко. На відміну від сьогоднішніх балакунів, там ніхто ніяких доповідей не виголошував, ніхто не читав своїх творів, а тільки Шевченка, і то три поеми: “Сон”, “Кавказ” та “І мертвим і живим...”. Читав Пономаренко... Враження було надзвичайне. Атмосфера була просто наелектризована, і коли власті, які, звичайно ж, там були, відчули, що це може закінчитися не знати чим і що ці люди понесуть з собою з Жовтневого палацу... Такий мовчазно наелектри-

зований зал був, і слова: “Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття ваші пани...” – і так далі... Реакція була вибухова...» (зі *спогадів Надії Світличної*).

Як ви думаєте, чому організатори вечора відмовилися від будь-яких промов, натомість запропонували слухати тільки поезію Т. Шевченка? Чому запрошення на вечір вилучали під час обшуків?

«У той час КТМ став і тривалий час був Академією духовності, пізнання і практичної діяльності серед загальної атмосфери задухи сталінського режиму. Передувала виникненню Клубу “хрущовська відлига”. Лише ця подія створила умови, коли стало можливим говорити те, про що ми звикли мовчати. І хоча це також була облуда, та все ж вона мала форму лібералізму. Поверталися в’язні, розпочалась реабілітація. Мені раптом розкрились очі: як можна бути художником України і не знати української мови, літератури, історії, мистецтва. Я знала, що ці дисципліни у вищих закладах інститутів та в школах не викладались. Шоковий стан опанував суспільством. Більша частина не хотіла перевчатися, легше було залишатись на звичних позиціях. А я вже не могла і не хотіла, я вже бігла вперед, спотикаючись і падаючи ледве не на кожному кроці. Постійні баталії вдома, на роботі і на вулиці. Я перейшла на жахливий суржик. Наді мною сміялись, та я вперто не відступала.

Іван Світличний (по-справжньому світла людина) весь час підтримував мене і як людину, і як митця. КТМ нас об’єднав, але й поза Клубом ми спілкувалися, радились, навчались. 60-ті роки вважаю найпрекраснішими, найчарівнішими і найбільш творчими роками цілого життя. Була тоді постійно щаслива, ніби купалась у сонячному промінні. Я не ходила, а літала, окрилена потужною високою духовністю Івана Світличного. Він відкрив для мене нове життя, нові дороги в мистецтві. І не тільки для мене. Біля Івана постійно роїлись поети, письменники, художники. Ми озирнулись навколо і побачили тверезими очима те болото і багно, у якому бездумно і безініціативно перебували весь час по війні. Повсякденно було живе спілкування, творча думка нуртувала.

Ми робили вечори політв’язнів (вечір Курбаса, Куліша), ми створили “Вертеп” і з колядками ходили на Різдво до наших однодумців, друзів, і не тільки до них.

Вечір Івана Франка, що ми його організували в одній з університетських аудиторій, особливо запам’ятався, бо після закінчення вечора хтось організував смолоскипи, які запалили, і, співаючи українських пісень, рушили всім гуртом до пам’ятника Іванові Франку. Вулиці були вже темні, і тільки наша жива і світла колона лякала перехожих, що, як щури, тікали від нас. Дух сталінізму ще довго димовою завісою застилатиме очі пересічного громадянина.

А ми тим часом дістались пам’ятника І. Франка і вже там влаштували справжній концерт. Тоді ще нас не розганяли – не мали вказівки.

1963–1965 роки. М. Ю. Брайчевський розпочав у Спілці художників читати лекції з історії України для вільної аудиторії (поки що 2–3 лекції). Читав українською мовою. Приміщення не могло вмістити всіх бажаючих. Пізніше Спілка заборонила ці лекції. Поступово на нас почали тиснути вищі інстанції, забирали приміщення, забороняли вечори. Ми відступали поволі. Переходили

здебільшого на приватний спосіб спілкування. “Хрущовська відлига” закінчувалась.

Нами зацікавився КДБ. Викликали, допитували. Особливо їх нервувала Алла Горська. Дочка директора кіностудії імені Олександра Довженка мала б бути лояльною до КДБ, натомість вона тримала себе з ними зухвало і незалежно. Також російськомовна, як і я, Алла була жертовно безоглядна. Аби навчитись української мови, я влаштувала у своїй майстерні уроки мови. Викладала Надія Світлична – прекрасна вчителька, добра і вірна подруга. Алла, я та Люда Семикіна ходили вечорами на уроки і, як школярки, писали диктанти. Загалом це тріо – Алла, Люда і я – проявило себе досить гучно кілька разів. Були співавторами вітража, по якому славнозвісний ректор Київського університету академік Швець (так він називав себе) топтався власними ногами – у злобі й переляку. Топтався по вже розбитому, розкиданому і знищеному вітражу...» (зі спогадів Галини Севрук).

Про які нові факти діяльності КТМ довідалися? Чому Галина Севрук характеризує період «хрущовської відлиги» як облуду?

На підставі наведених свідчень доведіть, що діяльність КТМ «Сучасник» була одним із найяскравіших виявів українського шістдесятництва.

3. Феномен шістдесятництва

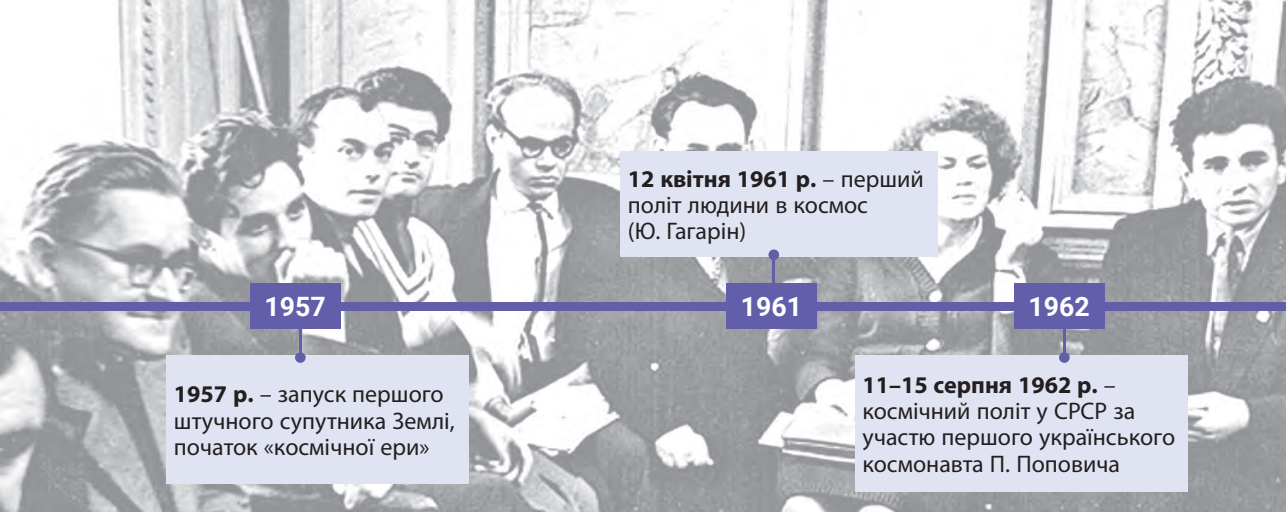
«...Наше покоління формували різні середовища. Художники почали малювати те, чого раніше вони не малювали і що раніше ніяк не могло стати предметом їхньої творчості. У поетів почала з'являтися якась свіжість і свобода. Паралельно розвивалася критика – у той час вона була дуже важливою. Люди чекали буквально кожного слова. Тогочасна критика була не так глибокою, як гострою. Однак якби хтось мене спитав, чи виступили в той час критики з якимись новими ідеями, то я б сказав, що в той час найважливіше завдання полягало в тому, щоб відкрити заборонені й спровофановані цінності...» (зі спогадів Є. Сверстюка).

Як ви розумієте настанову для тогочасної критики «відкривати заборонені й спровофановані цінності»?

Враження від уроку. Узагальнивши свідчення джерел параграфу, сформулюйте кілька тез, які розкривають феномен шістдесятництва. Обґрунтуйте їх, використавши документальний матеріал уроку. Чому шістдесятники й сьогодні залишаються взірцями незламності в боротьбі та носіями високої ідейності?

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

1957

1957 р. – запуск першого штучного супутника Землі, початок «космічної ери»

12 квітня 1961 р. – перший політ людини в космос (Ю. Гагарін)

1961

1962

11–15 серпня 1962 р. – космічний політ у СРСР за участю першого українського космонавта П. Поповича

§ 12 Наука, освіта, література й мистецтво

Друга половина 1950-х і перша половина 1960-х років – це період стрімкого злету української науки, особливо в її академічних формах. Створення десятків нових установ, які швидко виходили на європейський і світовий рівні, істотно збагатили інтелектуальний потенціал нації, сприяло підвищенню авторитету української науки.

У національно-культурному житті особливе місце належало українській літературі та мистецтву. Послаблення ідеологічного тиску викликало посилену творчу активність багатьох представників і старшого покоління, й особливо молоді. Лише формально дотримуючись обов'язкових канонів соціалістичного реалізму, вони у своїх творах виступали проти пропаганди класової ненависті й звеличували загальнолюдські цінності. Письменники й митці вели перед у боротьбі за підвищення соціального статусу української мови, з русифікаторською політикою влади у сфері культури.

1. Науково-технічна революція і розвиток науки

↑ Юрій Гагарін із Сергієм Корольовим. 1961 р.

Ви вже знаєте, що за доби «відлиги» як першочергова постала проблема **прискорення науково-технічного прогресу**. Адже в економічному змаганні з провідними країнами Заходу відставання Радянського Союзу дедалі більше поглиблювалося. Проте в часи М. Хрушова СРСР ще міг більш-менш успішно змагатися з ними в одній вузькій сфері – галузях військово-промислового комплексу. Після того як були розв'язані матеріальні й технічні завдання зі створення атомної (1949) і водневої (1953) бомб, на порядку денному постало питання про виготовлення ракет, здатних переносити цей вантаж на далекі відстані. У травні 1954 р. на підставі доповідної записки генерального конструктора **Сергія Корольова** уряд прийняв рішення створити ракету для

виведення в космічний простір штучного супутника Землі. Справжньою метою поставленого завдання були, однак, не космічні дослідження, а, як зазначено в урядовому рішенні, здатність «забезпечити ураження стратегічних цілей у будь-якому воєнно-географічному районі земної кулі». Провідним підприємством, де створювали суперракету, стало ОКБ-586 в Дніпропетровську, а головним конструктором цієї ракети – *Михайло Янгель*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Сергій Корольов (1906–1966)

Конструктор ракетно-космічної техніки, один з основоположників практичної космонавтики. Народився в Житомирі. З ім'ям С. Корольова пов'язаний початок ери підкорення людством космічного простору. Під його керівництвом створено більшість балістичних та геофізичних ракет, ракет-носіїв, а також пілотованих космічних кораблів, за допомогою яких уперше в історії виконано польоти людини в космос (1961) та здійснено вихід людини у відкритий космічний простір (1965). Ракетно-космічні системи, розроблені під керівництвом С. Корольова, дали змогу здійснити запуски штучних супутників Землі (1957) та Сонця (1961), польоти автоматичних міжпланетних станцій до Місяця (1959), Венери (1960), Марса (1964), м'яку посадку на поверхню Місяця (1966).

У жовтні 1957 р. під керівництвом С. Корольова було запущено перший штучний супутник Землі, а 12 квітня 1961 р. *Юрій Гагарін* здійснив перший політ у космос. Ці досягнення сприймалися як тріумф радянської науки і техніки. Відділи агітації та пропаганди парткомів усіх рівнів подавали їх як свідчення переваг соціалізму, а відставання американців у космічному змаганні пояснювали загніванням капіталістичної економіки. М. Хрущов використовував ці досягнення для втілення наступальної зовнішньої політики.

Розвиткові наукових досліджень у Радянському Союзі надавали великого значення. У державному бюджеті на фундаментальну і прикладну науку, особливо пов'язану з військовими потребами, виділяли десятки мільярдів рублів. Тому науково-технічна революція не минула радянських республік. Щоправда, практичне застосування наукових досягнень відбувалося в набагато менших масштабах, ніж у країнах із ринковою економікою. Якщо в усьому світі здобутки науково-технічної революції дедалі більше змінювали життя людей, то в СРСР вони помітно впливали тільки на технічний рівень галузей ВПК.

В Україні провідну роль у розвитку науки відігравали установи АН УРСР. У лютому 1962 р. загальні збори АН УРСР обрали новий склад Президії, на чолі якої став академік *Борис Патон*.

У 1955 р. було засновано Інститут проблем матеріалознавства, у якому розробляли прогресивну технологію порошкової металургії. Незабаром він став одним із найпотужніших у складі АН УРСР. Тоді ж було організовано Інститут металофізики. Його вчені створювали жароміцні сплави на основі титану для реактивної техніки. Інститут надтвердих матеріалів у 1961 р. розпочав синтез штучних алмазів.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Борис Патон (1918–2020)

Учений, дослідник у галузі електрометалургії, зварювання в космосі та під водою тощо. Від 1953 р. – директор Інституту електрозварювання АН УРСР імені Є. Патона. У цьому інституті було винайдено спосіб дводугового швидкісного зварювання труб великого діаметра для магістральних нафто- і газогонів. У 1962–2020 рр. очолював Національну академію наук України.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Віктор Глушков (1923–1982)

Математик, автор праць із теоретичної та прикладної кібернетики, теорії цифрових автоматів, застосування кібернетичних методів в економіці, створив наукову школу в галузі теоретичної кібернетики; заснований ним Інститут кібернетики НАН України сьогодні має його ім'я.

У 1956 р. в Інституті математики АН УРСР почала працювати лабораторія моделювання та обчислювальної техніки, яку очолив **В. Глушков**. Наступного року її перетворили на Обчислювальний центр, з 1962 р. – Інститут кібернетики.

В Інституті механіки АН УРСР з 1959 р. почали розвивати нові наукові напрями на замовлення керівника ОКБ-586 М. Янгеля. В Інституті фізики в 1960 р. став до ладу ядерний реактор. У складі Фізико-технічного інституту (Харків) у 1956 р. було створено відділ термоядерних реакцій і лабораторію з радіоастрономії, у яких вели дослідження на світовому рівні. З 1957 р. на ділянці в 140 га в Чугуївському районі почалося спорудження найбільшого у світі радіотелескопа. У 1960 р. від ФТІ відокремився Інститут низьких температур. Його створювали як наукову установу нового типу, у якій ідею втілювали аж до стадії промислової технології. Це був науково-технічний комплекс, до складу якого входили безпосередньо інститут, конструкторсько-технологічне бюро, дослідне виробництво, дослідний завод. У 1960 р. АН УРСР поповнилася ще двома інститутами – геофізики і напівпровідників.

Неабиякими здобутками була позначена робота багатьох учених у галузі медицини. У середині 1950-х років під керівництвом **Миколи Амосова** почалося теоретичне розроблення і впровадження в практику нових методів хірургічного лікування серцевих захворювань.

Нова атмосфера, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася на розвиткові **гуманітарних наук**. Дослідники вперше отримали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Тематика досліджень стала різноманітнішою, на її визначення впливали самі вчені. Проте в суспільних науках лібералізація була доволі умовною. За академічними установами ретельно стежили працівники центрального партійного апарату. Їх турбувало передусім те, щоб суспільствознавці не торкалися заборонених тем.

Укладіть схему у формі куща асоціацій, присвячену видатним українським ученим або розвиткові академічної науки.

2. Реформи освіти і процеси зросійщення

Щоб забезпечити основу для розгортання науково-технічної революції, від другої половини 1950-х років держава почала виділяти значно більше коштів на розвиток загальноосвітньої і вищої шкіл. У союзних республіках, зокрема в Україні, розвиток освіти забезпечував невідворотний процес національного відродження. Витрати на освіту в СРСР досягли 10 % національного доходу, тобто стали у відносних величинах найвищими у світі. Однак у першій половині 1960-х років їх почали скорочувати.

Обов'язковою в 1950-х роках була тільки семирічна освіта. У містах здійснювали поступовий перехід на десятирічку. У сільській місцевості семирічки також перетворювали на десятирічки, але уповільненими темпами.

Починаючи реформи, М. Хрущов не оминув освіти. З його ініціативи в 1958 р. у засобах масової інформації розгорнулася дискусія про принципи і напрями реформування школи.

У грудні 1958 р. ухвалили закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти в СРСР». У ньому містилася норма про те, що батьки самі можуть вибирати, якою мовою навчатимуться їхні діти. На етапі обговорення ця норма викликала обурення в багатьох союзних республіках як така, що підважувала в народній освіті конституційний статус *титульної нації* – так у СРСР називали корінні народи союзних республік, статус яких підтверджено назвою (ніби винесено на титул). Утім, далі «титулу» привілеї цих корінних народів ні в чому не виявлялися. Натомість привілейоване становище російської мови та, як наслідок, російської культури в національних республіках ні для кого не було секретом. Не була винятком і Україна, де статус української мови, особливо в містах південних і східних областей, було припущено. Усі розуміли, що батьки, аби полегшити дітям навчання, вибиратимуть у школах великих міст тільки російську мову. Русифікація освіти, що відбувалася знизу, від батьків, була особливо загрозливою.

22 грудня 1958 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Бажана і М. Рильського «В ім'я людини». Добре відомі в Радянському Союзі українські письменники виступили проти положення про запровадження фактичної факультативності у викладанні рідної мови в Україні. Відбулися партійні збори київських письменників, присвячені обговоренню тез ЦК КПРС. В одностайно прийнятій резолюції було заявлено, що не можна віддавати на волю батьків розв'язання питання, яку мову обов'язково вивчатимуть їхні діти. Фактично дійшло до відвертої опозиції освітній реформі. Позиція українського керівництва, підтримувана широкими колами громадськості, особливо наголошувала на двох аспектах: українська мова мала залишатися обов'язковою для вивчення у російськомовних школах України, а республіканські права щодо контролю над освітою слід було розширити.

Верховна Рада УРСР ухвалила закон про освіту у квітні 1959 р. Проблему вивчення рідної мови в школі під час його прийняття не обговорювали. *Дані*

про співвідношення українських і російських шкіл у регіонах республіки стали такою самою державною таємницею, як статистика про виробництво танків і ракет на українських підприємствах. За 1959–1966 рр. кількість шкіл із російською мовою викладання збільшилася майже на 500, а кількість українських шкіл скоротилася більш як на 2 тис. В Одесі, Донецьку, Харкові та інших великих містах сходу і півдня лишилося по кілька невеликих за чисельністю українських шкіл.

Ще гіршою була ситуація на історично населених українцями землях – Кубані, Стародубщині, Північній та Східній Слобожанщині, – які опинилися у складі РСФСР. Там національні права українців навіть не ставили на порядок денний, а місцева та центральна влади робили все, аби перетворити тамтешніх українців на «росіян», перш за все позбавивши їх можливості вивчати рідну мову.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Про які характерні особливості культури Кубані йдеться? ►► 2. Що найбільше здивувало автора в описаних подіях? ►► 3. Поміркуйте, чому боротьба з русифікацією на Кубані була активнішою, ніж в Україні. Чому саме діти були носіями цієї боротьби? Як цей досвід може бути використано сьогодні?

«1953 року я почав працювати вчителем у станиці Шкуринській (колишнього кубанського козачого війська), і виявилось, що деякі школярі 8-го класу не говорять російською. Мені відповідали за підручником напам'ять. Кубанці – нащадки запорожців, їх рідна мова – українська, але за 7 років можна ж було чогось навчитися... [питаю мати однієї з учениць] “Чому ж не навчили доньку своєї рідної мови?” – “Що ви, їй проходу не було! Били смертним боєм!” Виявилось, що хлопчачки років п'яти, дошкільнята, своїми крихітними кулачками змусили дітей переселенців балакати по-місцевому [українською]. У школі це тривало. За кожне російське слово на перерві – по зубах. “По-русски” тільки на уроці, вчителю. Заборона знімалася з 8-го класу. Учні старших класів – відрізана скиба, вони збиралися в місто, вчитися, і їм треба було говорити мовою міста. Я не думаю, що опір було свідомо організовано дорослими. Організацію вибили б в 1936–1939 роках або в 1944-му, під час ліквідації неблагонадійних, які співпрацювали з німцями. Ні, ніякої організації не було. Була козацька самосвідомість, яку діти відчували, і дитяча самодіяльність. Діти зберегли панування української мови в кубанських станицях...» (зі спогадів російського дисидента Григорія Померанца, шкільного вчителя на Кубані).

Розпочалася **політехнізація освіти**. Від 1955 р. у школах було запроваджено викладання теоретичних і практичних знань із найпоширеніших у промисловості та сільському господарстві професій. Школи вибирали професії залежно від місця розташування і наявних технологічних можливостей. Часто вони укладали договори з підприємствами й організували на них учнівські ділянки та цехи. Так само часто в школах влаштовували майстерні.

Новий закон про народну освіту передбачав запровадження з 1960/1961 навчального року в місті й на селі **восьмирічної освіти**. У середній школі термін навчання збільшили до 11 років.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Які явища в розвитку тогочасної освіти засвідчені на карикатурах журналу «Перець»? ►► 2. Висловте міркування щодо другої карикатури. Чому проблема перевантаження учнів актуальна й сьогодні? ►► 3. Як на першій карикатурі викрито демагогічний характер гасла про «зв'язок школи з життям»? Що, на вашу думку, перешкоджало втілити його в життя?

→ Зустріч у МТС.

Текст до карикатури:

«У Ново-Георгіївському училищі механізації сільського господарства (Кіровоградська область) немає ні тракторів для практичних занять, ні підручників по трактору «ХТЗ-7».

— Дозвольте з вами познайомитись, товаришу трактор. Я так багато хорошого чув про вас в училищі!»

→ Текст до карикатури:

«Кілька років точаться дискусії про перевантаження учнів середніх шкіл, а віз і нині там.

К і н ь: Та я вам що — учень середньої школи? Йй-богу, я стільки не потягну!»

3. Література

Суперечливий і болісний процес десталінізації суспільства зумовив істотне поживлення національно-культурного життя. Виникли сприятливі умови для розвитку української літератури, піднесення творчої та громадянської активності майстрів слова.

Українські літератори десятиліттями були скуті канонами соціалістичного реалізму, що визначали не тільки зміст їхньої творчості, а й форму зображення дійсності. Тому вони висловили підтримку викладеній езоповою мовою статті **Олександра Довженка** «Мистецтво живопису і сучасність». Її надрукувала у червні 1955 р. московська «Літературная газета». Закликаючи *«розширювати творчі межі соціалістичного реалізму»*, український письменник і кінорежисер подавав сигнал до вільного творчого пошуку. Власним прикладом він показував, що пошук може бути плідним і натхненним. Після XX з'їзду КПРС було відновлено присудження Ленінських премій як найвищих у Радянському Союзі державних нагород за твори літератури та мистецтва. У 1959 р. О. Довженко став лауреатом цієї премії за далекий від казенних канонів **кіносценарій «Поєма про море»**.

→ М. Рильський, народна поетеса з Буковини П. Амбросій і народний художник СРСР В. Касіян. Чернівці, 1957 р.

→ Літературна молодь (справа наліво): Є. Сверстюк, Л. Костенко, І. Світличний, І. Драч, І. Дзюба, М. Вінграновський у Спілці письменників України. Середина 1960-х років

Творча інтелігенція скористалася послабленням ідеологічного пресингу дезорієнтованого ХХ з'їздом КПРС партійного апарату. Реалізуючи давні задуми, В. Сосюра написав щиру автобіографічну повість «Третя рота», поеми «Розстріляне безсмертя» і «Мазепа». Щоправда, опублікувати їх не вдалося. Нові грані давно визнаного таланту виявили інші митці поетичного слова: М. Бажан, М. Рильський, П. Тичина. Плідно працював М. Стельмах, з-під пера якого вийшли романи «Кров людська – не водиця», «Хліб і сіль». Роман О. Гончара «Тронка» захопив багатьох читачів. Письменник був відзначений Ленінською премією. Г. Тютюнник назавжди вписав своє ім'я в українську літературу романом «Вир». Л. Первомайський виступив зі збіркою новел «Материн солодкий хліб» і романом «Дикий мед».

У літературу ввійшла обдарована молодь: М. Вінграновський, Є. Гуцало, І. Драч, Р. Іваничук, І. Калинець, Л. Костенко, Р. Лубківський, Д. Павличко, В. Симоненко, В. Стус, В. Шевчук та ін. Це були представники покоління шістдесятників.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Василь Симоненко (1935–1963)

У 1957 р. закінчив факультет журналістики Київського університету. Серед молодих поетів привертав увагу самобутністю обдаровання. Ще під час навчання виявив хист до високої громадянської поезії. Провідна ідея творчості поета – любов до Батьківщини. Щирість і безкомпромісність його першої поетичної збірки «Тиша і грім» (1962), глибина посмертно виданих поезій («Земне тяжіння», 1964) і сповідальність фрагментів щоденника справили величезний вплив на покоління 1960-х.

«Ще за життя Симоненка його вірші були дуже популярними. Коли він приїздив із Черкас і мав якусь відкриту зустріч, то завжди викликав фурор. Я думаю, що це був наслідок того, що в його поезії простота форми, влучність суджень поєднувалася з емоційною глибиною й часто небуденним інтелектуальним змістом» (Іван Дзюба).

Пригадайте з уроків літератури творчість Василя Симоненка. Наведіть приклади, які свідчать про патріотичні, громадянські мотиви у поезії В. Симоненка. Доберіть кілька життєствердних цитат поета, які актуальні й сьогодні.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Ліна Костенко (1930)

Три перші збірки поезій «Проміння землі» (1958), «Вітрила» (1959) і «Мандрівки серця» (1961) засвідчили надзвичайно яскравий талант молодшої мисткині, здатність філософськи осмислювати дійсність та викладати оригінальні думки в досконалій поетичній формі. Глибокий і колоритний світ художнього слова поетеси став подією в літературному житті України. Однак охоронці ідеологічної чистоти літератури перестали її друкувати ще до кінця «відлиги». Проте поетеса не відступила й кроку від своїх моральних та естетичних принципів, а писала «в шухляду». Упродовж років замовчування на папір лягли найвидатніші її твори – численні поезії та романи у віршах «Маруся Чурай» і «Берестечко».

Творча молодь завдавала великого клопоту режиму. У квітні 1963 р. в Києві відбулася нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників державної партії. Ідеологи докоряли М. Вінграновському, І. Дзюбі, І. Драчеві, що їхні твори використовують «українські буржуазно-націоналістичні контрреволюціонери за кордоном». І. Драча, Л. Костенко та інших поетів звинувачували у «формалістичних викрутасах». У пресі розгорнулося цькування тих, на кого вказали компартійні бонзи. Найбільше дісталось **Іванові Драчу** за вірш «Ода чесному боягузові». Цей саркастичний твір викликав особливу лють у письменників старшого покоління.

↑ Іван Драч

У часи «відлиги» в українську культуру повернулися імена багатьох письменників, які були репресовані або навмисно викреслені з пам'яті людей сталінським режимом. Створені у 1956 р. за участю письменників комісії з упорядкування помертної спадщини виявили й опублікували твори О. Досвітнього, М. Ірчана, Г. Косинки, М. Куліша, О. Фальківського, В. Чумака та ін. Особливу активність у поверненні народу творчості незаслужено забутих і несправедливо репресованих діячів української культури виявив **М. Рильський**. Він домігся реабілітації поетів Миколи Вороного й Олександра Олеся, перевидання творів видатних українських композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя.

До активного літературного життя долучилися письменники, яким пощастило вижити в ГУЛАГу: Б. Антоненко-Давидович, З. Тулуб та ін. Їхні твори 1920–1940-х років, так само як твори тих, хто був розстріляний або загинув у таборах, були перевидані й викликали невідомий інтерес у нового покоління українців. Особливо популярними стали п'єси І. Микитенка.

Обміняйтеся запитаннями про розвиток літератури в 1950–1960-х роках. На підставі тексту підручника сформулюйте тези, які характеризують літературний процес доби.

4. Мистецтво

Лібералізація політичного життя вплинула на всі види мистецтва. Компарти́йна верхівка змушена була визнати несправедливими звинувачення деяких композиторів і авторів лібрето в політичних помилках, зроблені за часів «ждановщини». 28 травня 1958 р. вийшла постанова ЦК КПРС, що знімала тенденційні звинувачення з опери В. Мураделі «Велика дружба» та з опер українських композиторів К. Данькевича «Богдан Хмельницький» і Г. Жуковського «Від щирого серця». У постанові зазначалося, що недоліки, які мали місце, не були *«великими ідейними хибами»* і не заслуговували на надто суворе засудження. Переглянув несправедливі оцінки творчості деяких композиторів і ЦК Компартії України. Водночас у його постанові вказано на потребу й надалі *«боротися проти удаваного “новаторства”, зараженого впливом реакційного буржуазного мистецтва»*.

Видатними композиторами другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років були К. Данькевич, С. Людкевич, Г. Майборода, П. Майборода, Ю. Мейтус, Л. Ревуцький, А. Штогаренко. У жанрі оперети творили А. Кос-Анатольський, О. Сандлер, Я. Цегляр та ін. Здобула популярність творчість композиторів-пісенників О. Білаша, А. Філіпенка, І. Шамо.

Кількість театрів в Україні у 1950-х роках трималася на рівні восьми десятків, а в середині 1960-х скоротилася до шістдесяти. Майже половина міст обласного підпорядкування не мала постійної театральної трупи. Театральне мистецтво залишалося елітарним, хоча кількість відвідувачів вистав постійно зростала. Театральна мережа скорочувалася, натомість з'явилися малі пересувні трупи, а отже, це майже не позначалося на показниках відвідування. У театрах працювала плеяда майстрів високого класу: А. Бучма, В. Добровольський, М. Крушельницький, М. Романов, Н. Ужвій, К. Хохлов, Ю. Шумський, Г. Юра.

↑ Робота Алли Горської, Віктора Зарецького і Володимира Смирнова – ескіз мозаїки «Стяг перемоги»

→ А. Горська, О. Заливаха, Г. Зубченко, Л. Семикіна, Г. Севрук. Вітраж «Шевченко. Мати» для вестибюля червоного корпусу Київського державного університету ім. Т. Шевченка (за ескізом). 1964 р.

Образотворче мистецтво розвивалося завдяки праці таких прославлених майстрів, як М. Божій, М. Дерегус, В. Касіян, К. Трохименко, О. Шовкуненко, Т. Яблонська.

Молоді митці, що шукали свої шляхи, часто наражалися на нерозуміння з боку чиновників, які ретельно стежили, щоб творча інтелігенція не відходила від усталених канонів. Особливо ревно переслідували авангардистське мистецтво. Твори, що прославляли визвольну боротьбу українського народу, чиновникам здавалися особливо небезпечними. У цьому сенсі характерною є доля вітража для вестибюля Київського університету.

↑ Алла Горська.
Портрет
В. Симоненка. 1964 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Як ви думаєте, що відчувала А. Горська у своєму «онімлому мовчанні»? Чому свідчення М. Коцюбинської є важливим історичним джерелом?

«...Інший епізод, пов'язаний з Аллою Горською, стосується знищення вітража, співавтором якого вона була. Вітраж було створено у вестибюлі Київського університету, на ньому зображено Шевченка, який підтримував своїм плечем жінку (символ України). На вітражі слова: "Чи буде суд, чи буде кара...". Вийшло так, що я була єдиною особою, яка бачила цей вітраж в усій красі відразу ж після його завершення. А було це так. Я жила недалеко від університету. Десь опівночі телефонний дзвінок від чоловіка Алли Горської Віктора Зарецького: "Ми закінчили вітраж, приходь, подивисься". Я побігла серед ночі. Отак я й побачила цей вітраж – закінченим і підсвіченим. Він справив на мене велике враження. Ми попросилися, домовляючись про зустріч наступного дня о четвертій годині на урочистому відкритті. Наступного дня я прийшла на четверту годину в університет, але вітража вже не було.

З огляду на те, що складалося таке враження, начебто Шевченко сидить за ґратами (техніка вітража вимагала, аби спеціальна конструкція підтримувала всі складові елементи), ректор університету Швець розбив його власноручно. Усі мої друзі були приголомшені: Люда Семикіна плакала, Віктор Зарецький і Панас Заливаха стояли бліді, а Алла оніміла. За весь день вона не вимовила й слова» (зі спогадів Михайлини Коцюбинської).

Якщо театр був мистецтвом елітарним, то кінотеатри відвідували всі. Аудиторія кіноглядачів у 1958 р. становила 656 млн, тобто була в 50 разів більшою за театральну. Півтора-два десятки нових фільмів щороку – такою була сумарна продукція трьох кіностудій у Києві, Одесі та Ялті. Фільми за поодинокими винятками знімали російською мовою. Показовою у зв'язку з радянською мовною політикою є історія *кінокомедії* «За двома зайцями». Ця екранізація водевіля класика української літератури Михайла Старицького, створеного на основі п'єси І. Нечуя-Левицького «На Кожум'яках», вийшла на екрани 1961 р. Стрічку було знято українською мовою, проте переозвучено російською: саме російською, із суржилом у вустах головного героя Свирида Голохвостого, фільм випустили у всесоюзний прокат. Що ж до української версії популярної кінокомедії, то вона зникла і майже пів століття її вважали втраченою. Випадково копію виявили в Маріуполі аж 2013-го.

Плідно працювали також Київська студія науково-документальних фільмів і Українська студія хронікально-документальних фільмів.

Попри суворий ідеологічний контроль із боку партійних комітетів усіх рівнів, у літературі й мистецтві з'явилися новаторські твори, які відображали духовне відродження нації. Лібералізація суспільно-політичного життя була могутнім чинником розкріпачення творчої думки.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Порівняйте основні жанри й теми, з якими працювали українські митці та їхні закордонні колеги в 1950–1960-х роках. Що у них спільного, а що відмінного? Чому?
2. Укажіть прізвища українських діячів, дотичних до розвитку зазначених сфер культурного життя та науки.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне й театральне мистецтво

М. Рильський, А. Горська, С. Корольов, Б. Патон, В. Шевчук, В. Касіян, В. Глушков, М. Амосов, П. Майборода, М. Янгель, Л. Костенко, А. Кос-Анатольський, М. Дерегус, Г. Майборода, В. Симоненко, І. Драч, К. Данькевич, С. Людкевич, Т. Яблонська, М. Вінграновський.

3. Схарактеризуйте поняття і терміни: зросійщення освіти, політехнізація народної освіти.
4. До положень, що характеризують розвиток культури, освіти, науки за часів «відлиги», доберіть конкретні факти.

- ▶ Наукові здобутки здебільшого впливали на розвиток технічного рівня галузей ВПК.
- ▶ Збереження суворого ідеологічного контролю за культурним процесом за відмови від надто жорстких форм нагляду за діячами культури.
- ▶ Посиленню русифікації сприяла норма нового закону про освіту щодо права батьків вибирати, якою мовою повинні навчатися їхні діти.

5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«...Вітраж дає грубо спотворений, архаїзований в душі середньовічної ікони, образ Т. Г. Шевченка, який нічого спільного не має з образом великого революціонера-демократа, якого гаряче любить український народ і народи всього світу. У такому ж іконописному душі витриманий в ескізі образ Катерини, який є нічим іншим, як стилізованим зображенням богоматері... В образах вітража немає й найменшої спроби показати Шевченка радянського світогляду. Образи, що створені художниками, навмисно повертають у далеке минуле. В результаті всього цього художники створили твір, глибоко чужий принципам соціалістичного реалізму...» (з рішення бюро Спілки художників України, 1964).

«Наша юність і молодість, наше тодішнє молоде життя мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок в школі, а другу – поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву. З цього бунту й почалося шістдесятництво» (Микола Вінграновський).

6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.

«Духовне життя в період “хрущовської відлиги” характеризується взаємодією різних тенденцій, непослідовністю, половинчастістю і суперечливістю реформ: демократичні прориви в окремих сферах культури фактично блокувалися збереженням позицій сталінізму на інших. З одного боку, це невдалі спроби реформування освіти, русифікація, адміністративне утвердження атеїзму, а з іншого – певне ослаблення тиску системи на культуру, розширення меж для творчої та наукової самореалізації, поява перших паростків громадського пробудження і національного відродження; вихід на літературні та суспільні обрії творчої молоді» (Олег Бойко).

7. Підготуйте проєкт на тему «Ті, хто відкрили шлях у космос (внесок українців в освоєння космічного простору)» та презентуйте його у класі.

8. Підготуйте лист від імені учнів або батьків загальноосвітньої школи на адресу місцевих компартійних органів із вимогою продовжувати навчання виключно українською мовою.

§ 13 Кримські татари у місцях депортації: форми опору, боротьба за повернення додому. Практичне заняття № 3

Об'єднайтеся в групи. Проаналізуйте уривки з історичних джерел, створіть лінію часу і позначте на ній дати подій, згаданих в уривках із джерел, дайте відповіді на запитання. ►► 1. В які умови потрапило кримськотатарське населення після насильницької депортації з Криму? Які відносини склалися з місцевими жителями? Чому? ►► 2. Що допомогло кримським татарам і татаркам не асимілюватися? Що спричинило активізацію кримськотатарського національного руху? ►► 3. Які форми опору та боротьби за повернення до Криму використовувало кримськотатарське населення? ►► 4. Поміркуйте, які спільні риси в діях радянської влади щодо створення негативного образу кримськотатарського і українського народів ви можете виділити. Які паралелі між подіями 1950–1960-х років і сьогоднішнім ви можете провести? ►► 5. Із кожного уривку виберіть один факт, фразу, речення, що вразили вас найбільше. Свій вибір поясніть. Пригадайте правила опрацювання фрагментів історичних джерел, які описано на с. 3 підручника. Проаналізуйте подані джерела відповідно до цих правил.

«В Крим родина Зери Баталової повернулася у 1967 році. За декілька років до цього 28 квітня 1956 року вийшла директива “Про зняття обмежень на спеціальні поселення кримських татар... переміщених у роки війни”, яка передбачала дереєстрацію депортованих осіб та їх звільнення від адміністративного нагляду. В реальності все виглядало не так просто, як в офіційних документах. Зера з мамою і вітчимою повернулися в Білогірський район. Декілька років поспіль вони не могли прописатися і отримати документи, які би підтверджували, що вони дійсно мешкають на півострові на офіційних підставах. “Більше того, декілька років поспіль ми мали великі шанси бути депортованими ще раз. На той час представники місцевої влади вишукували тих кримських татар, які повернулися в Крим, і примусово вивозили за межі півострова. Кожного разу, коли ми чули, що до нас можуть прийти, — адже чутки розносяться швидко, ми швиденько їхали з хати, прихопивши найнеобхідніше. Родина по декілька днів

могла ночувати в наметі у лісі, або на березі моря, поки представники влади розшукували їх для того, щоб ще раз примусово виселити. Баталова розповідає випадок, як зустріла на вулиці незнайому жінку, яка почала кричати на неї: «Що вона мені тільки не казала, і що ми — кримські татари — голови всім будемо різати, і що зі шкіри людської ремені собі робимо». Жінка пояснює, що подібна поведінка людей в бік кримських татар у 70-х роках ХХ століття була цілком звична. Через два роки після повернення, у 1969 році, вітчим Зери, Джафер Асанов був за-

← Родина Зери Баталової. Світлина з родинного архіву (справа наліво: дідусь Меджит Ганієв, тітка Біян, бабуся Фатма, дядько Енвер Меджитов, маленька дівчинка — Нуріє, мама Зери)

арештований за порушення паспортного режиму. “На той момент це був лише привід, щоб виселити батька (Зера Баталова називає вітчима батьком. — *Ред.*) або взагалі ув’язнити його. Тоді моя мама поїхала в Москву і розшукала адвоката Миколу Сафонова, який допоміг моєму вітчиму, і в результаті суд виніс покарання у вигляді двох із половиною років виселення з Криму”.

Пізніше незалежний адвокат Микола Сафонов напише книгу “Записки адвоката. Кримські татари”, і перша справа, яку він описуватиме у своїй книзі, буде присвячена вітчиму Зери Баталової. “...у рухах молодої жінки з таким поетичним ім’ям Зера настороженість, і навіть у грі дитини немає дитячої безпосередності, веселощів, дівчина здригається від найменшого стуку у двері і тиснеться ближче до матері”. Так описує Сафонов своє перше знайомство із Зерою Баталовою, коли він приїхав вперше у Білогірськ захищати її вітчима».

*Від війни до війни. Історія однієї депортації. Авторка статті —
Олександра Єфименко. Укрінформ*

«Деякі говорять, що добре, що вислали в Узбекистан, тому що два рідних тюркомовних народи, а нічого подібного. Там уже давно не рідний, а радянський народ був. Вони вже були натаскані на те, що їм везуть “зрадників”, через яких померли на війні їх рідні. Зустрічали нас вороже, деяких камінням закидували. Лише коли побачили, що “зрадники” — це старі люди, жінки та діти, бо чоловіки, як-не-як, а були на фронті, почали, так би мовити, прозрівати. Але оскільки була така от політика, то люди просто боялись проявляти симпатію чи надавати якусь допомогу. Я пам’ятаю, в мене був товариш-узбек, в якого батько був керівником в колгоспі. То він мені часто розповідав, що батько говорив йому триматись на відстані від кримських татар, тому що дружити з вами не дуже добре.

Повернутись на батьківщину було неможливо, тому що існував комендантський режим у спецпоселенні. Згідно з яким кримські татари не мали права покидати комендатури без письмового дозволу. Навіть якщо в тебе в сусідньому селі вмирає батько, а комендант не виписав дозвіл, ти не маєш права вийти за межі власного спецпоселення. А якщо ти без дозволу покинув спецпоселення — це кримінальна стаття і 20 років таборів.

Дорослі кримські татари повинні регулярно “відзначатись” в комендатурі. Існувала і низка інших заборон. Наприклад, спершу кримським татарам було заборонено отримувати освіту понад сім класів. Потім дозволили мати середню освіту, пізніше відкрили професійні навчальні заклади, але деякі факультети були заборонені для кримських татар до самого розвалу СРСР. Саме тому серед кримських татар багато будівельників, лікарів, інженерів, викладачів російської мови та літератури, але мало журналістів, істориків та юристів. Категорично заборонялось вступати у військові ВНЗ.

Після закінчення школи в 1959 році, я хотів вступити в Середньоазійський університет на арабську філологію. Так мені відкрито сказали, що на цей факультет кримських татар не беруть. Мені завідувач приймальної комісії прямо сказав, що я іспити не складу, тому краще забирати документи й подавати їх в інший ВНЗ. Я довго не міг зрозуміти, яку загрозу несе арабська філологія? А потім уже стало відомо, що на цьому факультеті готували кадри для розвідки на Близькому Сході, а з кримських татар радянська агентура виходить так собі.

Після того, як мене не взяли в університет, я працював на авіаційному заводі й весь свій вільний час проводив в Бібліотеці Алішера Навої в Ташкенті, а там було багато довоєнних і дореволюційних видань, а оскільки я був постійний і добросовісний відвідувач, то мені дозволяли користування фондами цих сховищ...»

*Для нас головне – деокупація Криму:
велике інтерв'ю Мустафи Джемілева про депортації,
дисидентство та автономію кримських татар. Телеканал «Прямий»*

«У листі Петру Григоровичу Григоренку в листопаді 1968 року Джемілев розповідає про своє знайомство з членами організації та про перші збори, на яких йому довелося бути присутнім: “У 1962 році, здається, наприкінці лютого у відділі рідкісних і старовинних видань Ташкентської публічної бібліотеки імені Навої, де я рився в книги, що містять відомості з історії Криму і кримських татар, я познайомився з двома молодими людьми моєї національності, яких в бібліотеці цікавила та ж тема... Після нетривалої бесіди вони запропонували мені зібрати матеріали з історії нашого народу і через тижнів два виступити з короткою лекцією перед невеликою, людей на 30–40, аудиторією співвітчизників... У призначений день я з'явився в призначене місце, маючи при собі конспект, сторінок на вісім учнівського зошита, з коротким викладом основних етапів історії кримських татар”.

На довгих лавках у не надто просторій кімнаті сиділи чоловік 25 молодих хлопців і дівчат, переважно студентів і робітників. Вели запеклі суперечки, читали вірші російською і кримськотатарською мовами, обурювалися нерівноправним становищем кримських татар, обговорювали проблеми повернення їх на батьківщину. Промовці критикували існуючі порядки, допускали навіть невтішні епітети на адресу “вірного лєнінця” – Хрущова.

“Мені теж дали слово, і я зачитав свій конспект. Нехтуючи скромністю, скажу, що виступ мій зустріли з великим захопленням. Ніхто в житті мене до цього так уважно не слухав. Мені довго аплодували, кожен просив конспект дати переписати”, – згадує Джемілев.

Потім майже до ранку обговорювали запропоновану кимось ідею створити молодіжну організацію кримських татар для боротьби за свої права. В принципі, продовжує Джемілев, ця організація мала бути “справді лєнінською”, а форми боротьби тільки конституційними. Передбачалося через деякий час, коли

організація стане масовою, звернутися у відповідні інстанції і попросити дозволу на її офіційне існування. Хоча навряд чи хто-небудь серйозно вірив у можливість отримати подібний дозвіл, але ніхто проти такої постановки питання не заперечував... Тут же доручили одному добровольцю скласти проект програми і статут організації, текст клятви для вступників до неї. На закінчення розподілили райони, де слід вести “роз'яснювальну роботу” серед кримських татар.

← Засновники Союзу кримськотатарської молоді Марат Омеров (посередині) і Сейт-Амза Умеров (праворуч)

За початковим задумом організацію було ухвалено назвати “Союзом кримськотатарської молоді”. На зборах був доданий ще вираз: “для повернення на Батьківщину”. Наступні збори планувалося провести через два тижні. Але вже наступного дня, 8 квітня 1962 року, були зроблені кілька арештів. Таким чином, організація, по суті, була розгромлена на самому початку свого існування, до ухвалення документів, які конституують її діяльність.

Мустафа Джемілев згадує подробиці свого допиту в якості свідка у справі: “Мене допитували 3 дні, зазвичай з ранку до ночі без перерви на обід... Питали про те, хто і що говорив на зборах, про ступінь нашого знайомства один з одним, хто є «організатором», чи є у нас зв’язки з чеченцями і інгушами... Були й цілком ідіотські питання, на кшталт:

- З якими іноземними державами збиралися налагодити зв’язок?
- Як і де збиралися дістати зброю?
- Кого з керівників країни збиралися убити? – і тому подібне.

Але переважно мене запитували з приводу мого виступу з історії кримських татар. Їх цікавило, звідки я взяв ті чи інші історичні події для свого конспекту, від кого я «перейняв націоналістичні погляди», з ким із кримських татар старшого покоління я близько знайомий; вимагав, щоб я вказав, кому передав або де сховав свій конспект”.

Зміст цього конспекту правоохоронці знали майже повністю. І взагалі вони знали майже все, про що говорили на зборах. Це дало хлопцям привід припустити, що серед них був інформатор КДБ з кишеньковим магнітофоном.

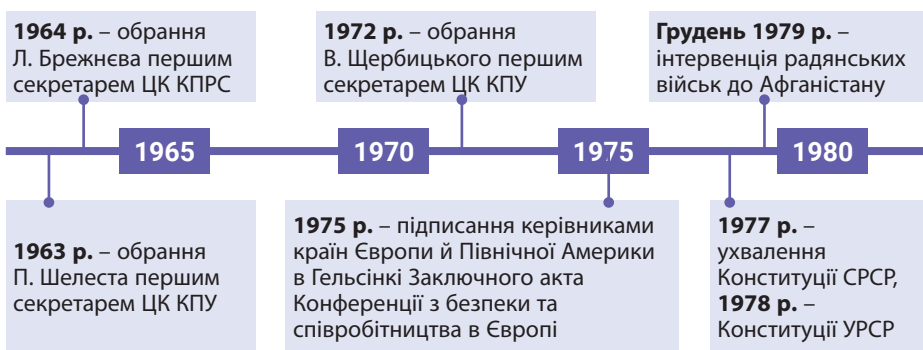
“Значною мірою слідство скористалося і нашою надмірною балакучістю з ними. Всерйоз вважаючи, що КДБ помиляється щодо наших справжніх намірів, хлопці старалися розповісти все, що знали, і старанно доводили на допитах свою правоту, думаючи, що слідчі, переконавшись у чистоті наших помислів і обґрунтованості наших претензій, припинять справу і звільнять товаришів. Але слідчі в наших показаннях вишукували лише моменти, які могли б служити обґрунтуванням заготовленого звинувачення, пускаючись при цьому і на довільне тлумачення наших свідчень”, – розповідає Джемілев.

У серпні 1962 року відбувся суд над Маратом Омеровим і Сеїт-Амзою Умеровим. Справа слухалася у Верховному суді Узбецької РСР. Після чотирьох днів закритого судового процесу був оголошений вирок: Омерова Марата позбавити волі на 4 роки у виправно-трудої колонії посиленого режиму, Умерова Сеїт-Амзу – на 3 роки у ВТК посиленого режиму. Одним з інкримінованих звинувачень Сеїт-Амзі Умерову були вірші, розцінені слідством як “антирадянські й націоналістичні”».

Союз кримськотатарської молоді. Авторка тексту – Гультара Бекірова, кримська історикиня, членкиня Українського ПЕН-клубу. Крим. Реалії

Уявіть, що ви перенеслися на 70 років у минуле і потрапили в місця виселення кримськотатарського населення. Що б ви запитали, що б розповіли чи порадили кримськотатарській молоді? Чи взяли б участь у їхньому русі чи, навпаки, відмовили б від боротьби? Опишіть уявну подорож у форматі журналістського розслідування.

§ 14 Суспільно-політичне життя. Міжнародне становище

Після правління М. Хрущова СРСР на два десятиріччя потрапив у смугу безчасся, яку згодом публіцисти назвали «застоєм». Переконавшись, що реформи становлять загрозу диктатурі, керівництво СРСР відмовилося від них. Компартійно-радянське керівництво на чолі з Л. Брежнєвим обрало жорстку лінію у воєнно-політичному протистоянні західним демократіям і рішуче придушувало національно-визвольний рух у країнах Східної Європи. Радянський Союз був змушений витратити на гонитву озброєнь і допомогу залежним від нього режимам величезні матеріальні ресурси. Економічний тягар, що його накладало виконання функцій «наддержави», ставав дедалі важчим. Намагання подолати кризові явища, ознаки яких з'явилися ще за сталінських часів, хрущовськими надпрограмами врешті переросли в системну кризу радянського ладу.

Образний термін «застій» досить точно відображає основну рису доби Л. Брежнєва. Здавалося, час зупинився. Одна за одною минали п'ятирічки, не лишаючи по собі й згадки. Утім, попри начебто спокійне й розмірене суспільне життя, внутрішні руйнівні процеси набирали обертів, невідворотно наближаючи радянський лад до катастрофи. Нагромаджувалися передумови подій, унаслідок яких цей лад швидко зник разом із наддержавою та державною партією, залишивши суспільству в спадщину важко розв'язувані проблеми в усіх галузях. Кадрові зміни, в яких активно брали участь

ЗАУВАЖТЕ

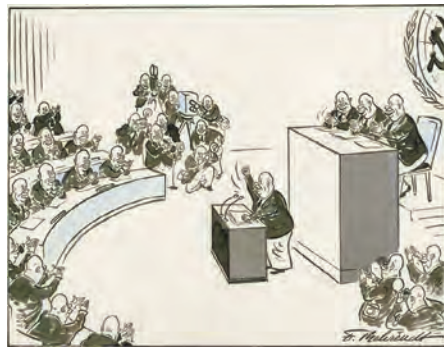
Період «застою» – назва передостаннього періоду в існуванні радянської економічної та політичної системи (від середини 1960-х до середини 1980-х років). Для періоду «застою» характерне зниження основних економічних показників, що призвело до втрати економічних позицій СРСР на міжнародній арені та загострення соціально-економічних проблем у державі (уповільнення темпів зростання реальних доходів населення; зниження рівня охорони здоров'я; загострення екологічних проблем).

представники керівництва України, негативно позначилися на становищі самої України. Знову було запроваджено галузевий принцип управління економікою, а права республіки в цій галузі одразу обмежено. Зупинилася реабілітація осіб, що постраждали від сталінського режиму. Почалася нова хвиля масових арештів і судових процесів.

1. Кадрові зміни в керівництві СРСР і УРСР

Проаналізуйте візуальні джерела. Зважаючи на особисті якості М. Хрущова, висловіть припущення, як події та явища, що їх висміяли іноземні карикатуристи, сприяли усуненню керівника СРСР від влади.

У жовтні 1964 р. М. Хрущова, який на той час утратив не лише авторитет у суспільстві, а й довіру партійно-радянського керівництва, з ініціативи групи змовників усунули від влади. На позачерговому пленумі ЦК КПРС першого секретаря ЦК, члена Президії ЦК і голову Ради Міністрів звільнили від обов'язків із формулюванням: «У зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». Власне, цю зміну влади можна назвати переворотом тільки через те, що влада перетворилася на особисту диктатуру, а зміна її відбувалася без згоди диктатора.

Першим секретарем ЦК КПРС став *Леонід Брежнєв*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Леонід Брежнєв (1906–1982)

Народився в Кам'янському (упродовж 1936–2016 рр. Дніпродзержинськ) у робітничій сім'ї. За сприяння М. Хрущова у повоєнний період увійшов до номенклатури ЦК ВКП(б) і посів посаду першого секретаря спочатку Запорізького, а потім – Дніпропетровського обкомів партії. Після XIX з'їзду КПРС обіймав у центральному партійному апараті ключові посади. З 1964 р. перший секретар, а з 1966-го – генеральний секретар ЦК КПРС; одночасно в 1960–1964 рр. та з 1977 р. – голова Президії Верховної Ради СРСР.

Брежнєв не був харизматичним вождем. На посаді генерального секретаря ЦК КПРС він показав себе як майстер апаратних комбінацій і багатоходових інтриг. Тихо і непомітно, без силової боротьби, інколи через багато років він усував реальних або потенційних суперників.

← XXIV з'їзд КПРС. На передньому плані (зліва направо): Л. Брежнев, П. Шелест. Москва, 1971 р.

У другій половині свого тривалого правління він мав серйозні проблеми зі здоров'ям. Номенклатура підтримувала та заохочувала примхи генерального секретаря ЦК КПРС, особливо його пристрась до нагород і почестей. Генерал-майор у 1945 р., він став генералом армії в 1975 р. і маршалом Радянського Союзу в 1976 р. Генеральний секретар ЦК нагороджений безліччю орденів і медалей, зокрема чотирма медалями «Золота зірка Героя Радянського Союзу» і медаллю «Золота зірка Героя соціалістичної праці».

Ще за Хрушова в липні 1963 р. першим секретарем ЦК Компартії України став **Петро Шелест**. Він був переконаним і послідовним прибічником компартійної диктатури, що тримала республіку в залізних обіймах, проте не підтримував курс на русифікацію України, який із повоєнних часів здійснював центр. Шелест відіграв провідну роль в усуненні від влади М. Хрушова, тож у стосунках із Л. Брежневим повоодився досить незалежно. Ставши в листопаді 1964 р. членом Президії ЦК КПРС, він негайно взявся за відродження національної освіти й знешкодження наслідків реформи Хрушова.

З його ініціативи в 1965 р. затверджено нові правила вступу до вишів, за якими знання української мови надавало абітурієнтам перевагу. У вищих навчальних закладах українською почали викладати соціогуманітарні дисципліни. Підручники, наукові журнали й літературу, зокрема з точних наук, друкували українською мовою.

У листопаді 1966 р. на з'їзді письменників України П. Шелест закликав з повагою ставитися до рідної української мови: *«Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас, і насамперед – ви, письменники, повинні берегти й розвивати»*. На початку 1970-х років вийшла двотомна «Енциклопедія кібернетики», для якої розробили українську термінологію. Зросла кількість українських передач на республіканських радіо і телебаченні.

↑ Петро Шелест

П. Шелест наполегливо українізував управлінський апарат і діловодство. У 1960-х роках три чверті керівних посад у партійно-радянському апараті республіки обіймали українці, із 33 вищих партійних керівників 30 були українцями. Та попри відверто проукраїнську позицію П. Шелеста, саме на роки його керівництва Україною припав розквіт і придушення дисидентського руху, а значну частину його учасників було ув'язнено.

Брежнев не вступав у відкритий конфлікт із Шелестом, але готував йому заміну. У жовтні 1965 р. Брежнев, попри відчайдушний опір Шелеста, наполіг на призначенні

ЗАУВАЖТЕ

Автономістичні тенденції в політиці Шелеста диктувалися насамперед бажанням збільшити свою реальну владу й пов'язані з нею привілеї, обмежуючи втручання московського центру у внутрішні справи республіки.

Щербицького головою Ради Міністрів УРСР. Розв'язка настала у квітні 1971 р. на XXIV з'їзді КПРС. Щербицького, як і Шелеста, обрали членом політбюро ЦК. Було зрозуміло, що хтось із них двох незабаром виявиться зайвим. І справді, у березні 1972 р. П. Шелеста піддали критиці на політбюро ЦК КПРС за «недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму». Однак він був звільнений від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ у зв'язку з призначенням на іншу відповідальну посаду – заступника голови Ради Міністрів СРСР. А за рік його без зайвого галасу вивели зі складу політбюро ЦК КПРС і відправили на пенсію. Першим секретарем ЦК КПУ у травні 1972 р. став **Володимир Щербицький**.

↑ Володимир
Щербицький

Позбавлення П. Шелеста статусу члена політбюро ЦК КПРС зробило його відкритим для критики. З доручення М. Сулова в АН УРСР підготували розгромну рецензію на його книжку «Україно наша Радянська», у якій автора звинувачували в націоналізмі. Журнал «Комуніст України» опублікував рецензію без підписів як редакційну статтю. Кампанію боротьби з націоналізмом і національною обмеженістю здійснювали під керівництвом нового секретаря ЦК КПУ з питань ідеології – В. Маланчука. Останній розпочав тривалу чистку республіканських установ від керівників, звинувачуваних у націоналізмі. У Москві, поза сумнівом, хотіли не просто зупинити, а й повернути назад ті суспільні процеси, які привели до відродження громадянського і культурного життя в Україні у хрущовські часи.

Проаналізуйте фрагменти джерел. ►► 1. У чому рецензенти вбачали основні недоліки книжки, про яку йдеться? Чому її потрактовано як шкідливу? ►► 2. Чи справді, на вашу думку, автор був українським націоналістом? ►► 3. Чому влада вдалася до ідеологічного засудження книжки, а не просто «забула» про неї? ►► 4. Які, з вашого погляду, могли бути наслідки опублікування рецензії в провідному партійному журналі? Як це характеризує суспільно-політичну атмосферу в республіці й країні?

«1. У книзі, яка називається “Україно наша Радянська”, непомірно багато місця відводиться минулому України й дожовтневій історії. При цьому порушується конкретно-історичний підхід до окремих явищ, не вистачає їх класового аналізу, класової оцінки... Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Автор книжки не розкриває роль і місце єдиного народногосподарського комплексу нашої країни, надмірно акцентує увагу на показі досягнень нашої республіки. Всюди підкреслюється, яка багата Україна, скільки вона видобуває вугілля, виплавляє сталі, збирає хліба та ін. Охоче автор порівнює Україну із західними державами... Елементи такого перебільшення ролі та можливостей нашої республіки в книжці очевидні. Їхня шкідливість полягає... у тому, що вони можуть живити націоналістичні ілюзії і передсуди, залишки національної обмеженості і пихи» (з листа директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР М. З. Шамоти, академіка-секретаря відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР В. М. Бабія, заступника директора Інституту історії АН УРСР А. Г. Шевельова до ЦК КПУ. Вересень 1972 р.).

«...У книзі, наприклад, про возз'єднання України з Росією – цю видатну історичну подію, що мала величезне значення для дальшого розвитку двох братніх народів, говориться як про звичайний рядовий факт. Жодним словом автор не обмовився про те, що завдяки цьому історичному актові український народ був врятований від іноземного поневолення, не сказано, які переваги він здобув, вступивши до єдиної централізованої Російської держави.

Відомо, що економіка СРСР являє собою єдиний народногосподарський комплекс і розвивається за єдиним державним планом в інтересах всього Радянського Союзу в цілому і кожної республіки зокрема. У цій діалектичній взаємодії і нерозривній єдності – найглибше джерело, запорука успішного будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Однак у книзі “Україно наша Радянська” розвиток економіки республіки, її досягнення розглядаються значною мірою у відриві від загальних успіхів Радянського Союзу, не розкривається той факт, що розквіт Української РСР є наслідком не лише героїчної праці трудящих України, а й усіх народів СРСР» (зі статті в журналі «Комуніст України» «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» (про книжку П. Шелеста «Україно наша Радянська»). Квітень 1973 р.).

Проаналізуйте фрагмент джерела. Схарактеризуйте ставлення першого секретаря ЦК КПУ до «українського питання» за його виступом на політбюро. Спрогнозуйте, які наслідки могло мати оприлюднення таких оцінок. Як це свідчить про національно-мовну політику в СРСР?

«Побачили світ низка порочних книг, фільмів, спектаклів... Не припиняли щорічних маніфестацій біля пам'ятника Шевченку. Хор “Гомін” виконував націоналістичні обряди (колядки). Спостерігається прагнення ревізії минулого, вихвалання давнини, гербів, прагнення підвищити авторитет гетьманів, пристосовуючись до інтересів націоналізму. Спроби реабілітувати Мазепу, а Б. Хмельницького виставити зрадником, переглянути роль Петлюри, Центральної Ради, переоцінити роль Скрипника, Артема, протиставляючи їх. Створюється етнографічний музей-село Запорозька Січ... Багатьох необґрунтовано реабілітовано (Левинський, Хвильовий, Скрипник, Шумський, Антоненко-Давидович, Винниченко та ін.)... Насильницьке впровадження української мови (видання Пушкіна українською мовою). Трансляція футболу українською мовою по 1-й програмі. У Севастополі на пляжі все українською мовою оголошують. Становище з російською мовою погіршується» (з виступу В. Щербицького на засіданні політбюро ЦК КПУ 19 червня 1972 р.).

2. Зміни в системі влади

Система влади в СРСР нагадувала піраміду, на вершині якої перебували керівники партії і держави. Сотні тисяч працівників партійних і радянських органів, спираючись на профспілки, комсомол та інші організації, забезпечували беззастережне виконання настанов керівників партії. Водночас нижчі управлінські ланки суворо підпорядковувалися вищим. Партійні органи союзних республік формально будувалися як самостійні, хоча реально підпорядковувалися центру.

Комуністична диктатура в добу «застою» зазнала істотних змін: поступово стерлися відмінності між олігархією (носіями влади) і номенклатурою (трансляторами цієї влади у відомствах і на периферії).

Відбувся певний перерозподіл влади між центром і периферією. **Компартійно-радянська олігархія змушена була поступитися частиною своїх повноважень на користь місцевого керівництва.** Генеральний секретар ЦК КПРС

тепер менше залежав від найвищого неформального центру влади – політбюро, більшою мірою спираючись на підтримку периферійних функціонерів – членів ЦК.

Однак Л. Брежнєв зміцнював особисту владу не тільки за допомогою апаратних комбінацій. Йому вдалося згуртувати навколо себе вищих функціонерів у центрі й на периферії під гаслом утвердження політичної стабільності. Правила гри, запропоновані розважливим і толерантним генсеком, цілком влаштували керівну номенклатуру. Після сталінського терору і хрущовської сваволі вона вперше почувалася безпечно. Зациклена на збереженні власних привілеїв, номенклатура нехтувала реальними проблемами в господарському й суспільному житті. Апаратники на чолі з Л. Брежнєвим удавали, що в суспільстві немає жодних серйозних проблем. Наслідком такої політики, в основі якої корінилися особисті інтереси можновладців, була відмова від реформ. Фактично відбулося повернення до сталінської командно-адміністративної системи управління без використання масових репресій. Прихильників такої системи називали *неосталіністами (новими сталіністами)*.

Наприкінці правління Л. Брежнєва у складі політбюро ЦК перебували лише дві особи у віці до 60 років і три – до 70 років. Переважну більшість членів вищого партійного керівництва становили люди похилого віку. Правління олігархів, очолюване координатором колективного керівництва Л. Брежнєвим, перетворилося на *геронтократію*.

Поміркуйте, чому номенклатурі було вигідно підтримувати систему, що існувала. Чи має бути передбачено, на вашу думку, вікові обмеження щодо обіймання державних посад? Відшукайте інформацію про такі обмеження в Україні та інших країнах. З якою метою їх запроваджують?

3. Конституція СРСР 1977 р. Конституція УРСР 1978 р.

Шістдесятю річницю приходу більшовиків до влади ідеологи ЦК КПРС вирішили відзначити ухваленням нової Конституції. На XXV з'їзді КПРС у березні 1976 р. Л. Брежнєв оголосив, що питання про «конституцію **розвиненого соціалізму**» цілком назріло. Було створено Конституційну комісію, яка розробила й у червні 1977 р. опублікувала проект Основного Закону. Після цього події розгорталися за сценарієм, розробленим під час ухвалення сталінської Конституції 1936 р. Організуючи ритуал «всенародного обговорення», компартійний

ЗАУВАЖТЕ

Вершиною влади формально був партійний з'їзд або (в перервах між з'їздами) ЦК КПРС, а фактично – політбюро ЦК. Нечисленні члени політбюро ЦК становили **компартійно-радянську олігархію**. Вона тримала в руках центральний комітет, а через нього – державне управління загалом. Перелік кадрових призначень, які підлягали затвердженню партійним комітетом будь-якого рівня, називали номенклатурою посад. Сукупність управлінців, призначуваних на керівні посади, теж почали називати **номенклатурою**.

ЗАУВАЖТЕ

Під **розвиненим соціалізмом** розуміли смугу розвитку тривалістю в кілька десятиліть між побудованим у 1930-ті роки соціалізмом і повним комунізмом, коли всі матеріальні й культурні блага розподілялися б між громадянами за потребами.

апарат поставив своєрідний рекорд, гідний Книги рекордів Гіннеса. В Україні в обговоренні проєкту взяли участь майже 35 млн осіб (чисельність населення УРСР становила тоді близько 49 млн осіб). У жовтні 1977 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР урочисто прийняла нову Конституцію.

Конституція СРСР 1977 р. принципово не відрізнялася від Основного Закону 1936 р. У ній збереглося декларативне положення про можливість виходу кожної союзної республіки зі складу багатонаціональної держави. Роль КПРС у житті радянського суспільства характеризувалася докладніше, ніж у попередній Конституції, але так само в публіцистичних зворотах, а не мовою правових формул. **Стаття 6-та проголошувала:** «Керівною і спрямовальною силою суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу». Ці слова не розкривали механізмів диктатури державної партії, проте закріплювали монополію КПРС на політичну владу. Услід за Конституцією СРСР почалася робота над новою Конституцією УРСР. Її проєкт винесли на обговорення в березні 1978 р. Воно відбувалося за скороченим сценарієм, але йому також надали «всенародного характеру»: партапаратники провели 280 тис. зборів, у яких узяли участь 32 млн осіб. Конституцію УРСР ухвалили у квітні 1978 р. на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР. У її тексті відтворювалися основні положення Конституції 1937 р.

За допомогою ШІ визначте, які положення Конституції УРСР 1978 р. мали суто декларативний характер. Наведіть факти, що підтверджують або спростовують відповіді ШІ.

4. Міжнародне становище

Щоб зберегти контроль над країнами Організації Варшавського договору, компартійно-радянська олігархія штучно підтримувала в них вищий, ніж у республіках СРСР, добробут населення. Радянізацію економіки країн Східної Європи не було доведено до кінця з політичних причин. У них залишилися деякі елементи ринкових відносин, що робило економіку не такою жорсткою. Проте ці країни чимдалі більше відставали за життєвим рівнем від своїх сусідів на Заході. Політичне становище особливо загострювалося в Чехословаччині й Польщі.

↑ Радянські танки на вулицях Праги. 1968 р.

Статус обмеженого суверенітету не влаштував навіть панівні кола цих країн. Ініціатором реформ у Чехословаччині виступила сама комуністична партія. На початку 1968 р. її очолив молодий і енергійний **Александр Дубчек**. Через кілька місяців після приходу до влади він розпочав ринкові реформи й лібералізував порядки в партії. «**Працька весна**» загрожувала розкласти зсередини встановлений у Центрально-Східній Європі тоталітарний устрій. Стривожилося й компартійно-радянське керівництво в Москві та Києві. **У серпні 1968 р. армії п'яти країн Орга-**

нізації Варшавського договору окупували Чехословаччину. А. Дубчека усунули від влади. Новий вождь КПЧ Густав Гусак розпочав чистку партії від реформаторів. Радянське вторгнення до Чехословаччини мало відгук серед українських патріотів. На знак протесту проти дій радянського режиму та русифікаторської політики 5 листопада 1968 р. **Василь Макух** здійснив акт самоспалення. При цьому він вигукнув: «Геть окупантів!» і «Хай живе вільна Україна!».

На початку 1970-х років СРСР і США досягли воєнно-стратегічного паритету. Розуміючи, що в майбутній ядерній війні переможців не буде, керівники двох наддержав почали переговорний процес. У 1972 р. відбувся візит американського президента Річарда Ніксона до Москви. Під час зустрічі було укладено угоду про граничну кількість міжконтинентальних ракет і ракет на озброєнні підводних човнів. У 1973 р. візит-відповідь у Вашингтон зробив Л. Брежнев. Між обома візитами СРСР і США уклали понад два десятки різноманітних угод у різних сферах: щодо спільної космічної програми, екологічної співпраці, використання ядерної енергії в мирних цілях і т. ін.

Вершиною політики «розрядки» стало підписання в 1975 р. керівниками країн Європи й Північної Америки в Гельсінкі Заключного акта Конференції з безпеки та співробітництва в Європі. Гельсінські угоди мали велике значення для керівників СРСР. Територіальний поділ Європи, який утвердився під час Другої світової війни й був вигідний передусім Радянському Союзу, ці угоди легітимізували. Було визнано радянізацію країн Східної Європи. Компартійно-радянська олігархія сподівалася, що таке визнання забезпечить їй довічний контроль над Центрально-Східною Європою. Введення до Заключного акта статей про захист прав людини, свободу інформації та пересування вона розцінювала як суто декларативний захід.

Політику «розрядки» припинила радянська інтервенція до Афганістану. У 1978 р. в Афганістані прорадянські воєначальники здійснили військовий переворот. Заколотники оголосили про початок національно-демократичної революції. Проте реформи, проваджувані за радянською моделлю, наразилися на значний опір серед афганців. Розпочалася громадянська війна. На «неодноразове прохання уряду дружнього Афганістану» наприкінці грудня 1979 р. СРСР увів до країни так званий обмежений контингент радянських військ. Таке рішення було ухвалено групою осіб, без дотримання чинних у СРСР законів.

Ісламські **моджахеди** (партизани) розпочали війну з радянськими військовими. Спочатку дії радянського контингенту були успішними. Проте згодом, щоби не допустити посилення впливу СРСР у регіоні, моджахедів почали підтримувати США, Пакистан, ОАЕ, Іран, Китай та інші країни. Вони надавали фінансову підтримку та постачали зброю. Моджахеди отримали сучасне озброєння, і війна

→ Меморіальна дошка Василеві Омеляновичу Макуху на місці вчинення акту самоспалення на знак протесту проти зросійщення України та агресії СРСР проти Чехословаччини на будинку на вулиці Хрещатик, 27а, у Києві

набула зтяжнього характеру. Через війну, яка тривала до лютого 1989 р., пройшли близько 546 тис. військовослужбовців радянської армії, з-поміж них – до 150 тис. уродженців України. Загинули близько 14 тис. радянських громадян, з яких до 2,5 тис. – з України. Ще близько 5 тис. військовослужбовців у результаті участі в цій війні отримали інвалідність. Події «Празької весни» та вторгнення в Афганістан не могли не вплинути на українське суспільство, адже українці брали в них безпосередню участь.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Підготуйте лист-звернення до тогочасної влади із засудженням радянської зовнішньої політики в Чехословаччині та Афганістані. Обговоріть свої листи в класі.
2. Схарактеризуйте поняття і терміни: «застій», розвинений соціалізм, компартійно-радянська номенклатура.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби «застою»: Л. Брежнєв, П. Шелест, В. Щербицький.
4. Які твердження визначають особливості суспільно-політичного життя УРСР доби «застою» (1965–1985)?
 - ▶ Відновлення масштабної боротьби з «українським буржуазним націоналізмом».
 - ▶ Закріплення основних засад радянської політичної системи в Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р.
 - ▶ Критика «низькопоклонства перед Заходом» і боротьба з «космополітизмом» як форми таврування.
 - ▶ Незмінність основних принципів побудови радянської політичної системи.
 - ▶ Повернення в Україну сотень тисяч колишніх в'язнів ГУЛАГу та їхній вплив на суспільно-політичне життя.
 - ▶ Спалах «маланчукізму» в Україні після вимушеної відставки П. Шелеста.
 - ▶ Чистки кадрів задля абсолютного винищення інакодумства в органах влади та управління.
5. З якої книжки взято уривок? Які наслідки мало видання книжки для її автора? «Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: “моя Україна”, “наша Україна”. І це цілком природно і закономірно. Тут ми народилися, вирости як громадяни, будівники комунізму... Нинішня наша Україна за рівнем і обсягом промислової продукції – це майже шість довоєнних Україн... По багатьох найважливіших показниках, у тому числі і по обсягу промислової продукції та капіталовкладеннях, Україна досягла рівня, який мав увесь Радянський Союз напередодні Великої Вітчизняної війни».
6. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
 - ▶ Головними елементами режиму за доби «застою» були ігнорування принципу розподілу влади, збереження декоративного характеру органів народного самоуправління, зміцнення політичного монополізму КПРС.
 - ▶ Дотримання певних домовленостей і показового демократизму на вершині влади спричинило небачений раніше різновид диктатури – геронтократію.
7. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела. «Після валуєвських указів чорніших часів для мови українського народу не було ж! І перший нищитель мови – він, Щербицький. З садистською послідовністю виганяє українську мову з усіх нарад, установ, вузів, із радіо; в школі за русифікацію встановив учителям надбавку в 15 рублів, чи то пак 30 срібляників. Як я в ньому помилявся! Як уся наша інтелігенція співчувала йому, коли, потовчений Хрущовим, він у вишитій сорочечці скаржився нам, який він нещасний...» (*Олесь Гончар*).
8. Попрацюйте зі штучним інтелектом. Введіть запит: «Переваги і недоліки доби “застою” в СРСР». Оцініть відповідь ШІ. На підставі вивченого матеріалу висловіть власні міркування, чому ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з відповіддю ШІ. Використайте історичні джерела, спростуйте або підтвердьте висновки ШІ.

Серпень 1965 р. – перша хвиля арештів української інтелігенції в Києві, Львові, Луцьку та інших містах

1972 р. – друга хвиля арештів українських дисидентів

1965

1970

1975

1965 р. – вихід у самвидаві праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

1970 р. – вихід першого номера «Українського вісника» – позацензурного часопису, який нелегально видавали в Україні

1976 р. – заснування в Києві Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод

§ 15 Опозиційний рух

За доби «застою» в Україні *помітно активізувався дисидентський рух* – він став чинником суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше сформулювали основну мету та орієнтири, завдяки самвидаву опозиційні погляди та ідеї почали проникати в маси.

Політика «розрядки» й Гельсінські угоди створили нову ситуацію в Україні та сприяли *трансформації дисидентського руху на рух правозахисників*, який міг розраховувати на підтримку Заходу.

Хоч опозиційний рух і не перетворився на масовий, сталіністи у владі розуміли, що він становить грізну небезпеку. Відмова від масового терору, з одного боку, і відмова від реформ, з іншого, суттєво послабляли здатність керівників партії контролювати суспільні процеси. Вони будь-що прагнули приховати від громадян пропонувані опозиціонерами альтернативи тим методам управління і формам суспільного життя, до яких суспільство звикло за довгі десятиліття.

1. Арешти представників творчої інтелігенції

Наступ сталіністів після утвердження на верхівці влади Л. Брежнєва обурив передову інтелігенцію. Її представники протестували проти ідеологічного тиску партапаратників і припинення розгляду судових і позасудових вироків жертвам сталінських репресій. В Україні опозиційні виступи найчастіше мали національний характер і здебільшого були спрямовані проти русифікації.

Щоб придушити опозицію в зародку, П. Шелест ініціював арешти. Наприкінці серпня й на початку вересня 1965 р. близько тридцяти шістдесятників опинилися у слідчих ізоляторах КДБ. Серед заарештованих були критик І. Світличний, науковець М. Гринь, театральний художник П. Моргун (Київ); студент-заочник І. Гель, науковець-психолог М. Горинь, його брат мистецтвознавець Б. Горинь, викладачі університету М. Осадчий і М. Косів, архівістка М. Зваричевська, літератор і художник М. Масютко, модельєр Я. Менкуш (Львів); музейний працівник І. Герета, викладач музики М. Чубатий (Тернопіль); викладачі педагогічного інституту В. Мороз і Д. Іващенко (Луцьк);

СЛОВНИК

Самвидав – виготовлені й поширені безцензурні та заборонені літературні, публіцистичні й інші тексти. Безцензурну літературу, яку видавали на Заході й провозили нелегально до СРСР, називали **тамвидавом**.

↑ Ілюстрація процесу самвидавної діяльності. Краєзнавчий музей «Верховина», м. Стрий, Львівська область

учителі М. Озерний та В. Іванишин, художник П. Заливаха (Івано-Франківськ). Чекісти вилучили в них 900 примірників видань **самвидаву** і друкарські машинки, на яких виготовляли нелегальну літературу.

Арешти у серпні – вересні 1965 р. були таємними. Тільки на закритих нарадах із лекторським складом працівники КДБ інформували про розкриття націоналістичної організації, яка розповсюджувала антирадянську літературу і мала підпільну друкарню. Проте суспільна атмосфера після першої хвилі десталінізації була вже не така, як у 1930-ті роки.

На захист заарештованих опозиціонерів стали люди, які мали великий авторитет. У листопаді 1965 р. вони надіслали лист-петицію до ЦК КПРС і ЦК КПУ. Їїго підписали, зокрема, відомі представники української інтелігенції: авіаконструктор Олег Антонов, поети Іван Драч і Ліна Костенко, композитори Георгій і Платон Майбороди, кінорежисер Сергій Параджанов.

4 вересня 1965 р. в київському кінотеатрі «Україна» відбувся прем'єрний показ фільму «Тіні забутих предків». Після вступного

слова режисера Сергія Параджанова мікрофон узяв літературний критик Іван Дзюба. Замість того щоб говорити за темою, він оголосив присутнім, що в Україні відбуваються таємні арешти серед інтелігенції. Адміністрація кінотеатру покvapилася розпочати демонстрацію фільму. Коли перегляд закінчився, виявилось, що в залі сидять десятки агентів державної безпеки, які не дали змоги закінчити першу за повоєнні десятиліття акцію громадянського протесту в СРСР.

►► 1. Які факти, викладені в підручнику, свідчать про системний характер нового етапу опозиційного руху в Україні? ►► 2. Чому цей рух охопив передусім кола творчої інтелігенції?

2. Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»

Реакція кадебістів на цю акцію була не надто жорсткою, вона обмежилася звільненням із роботи тих, хто брав у ній участь. І. Дзюба засів за працю про національну політику в радянській Україні. Його твір на 214 сторінках **«Інтернаціоналізм чи русифікація?» став маніфестом українських дисидентів і найважливішим документом українського самвидаву.** На багатьох прикладах автор підводив читача до висновку, який було сформульовано у цій книжці: «У нас уже протягом кількох десятиліть не тільки не ведеться ніякої боротьби з російським шовінізмом та великодержавництвом, а й самі ці поняття виведені

з ужитку, натомість головним ворогом оголошено “місцевий” націоналізм, під який часто-густо підводилися найневинніші, найелементарніші вияви національної гідності й чесності і національного життя». Резюмуючи, І. Дзюба звертався до влади з таким закликом: «Русифікаторському насильству я пропоную протиставити одне: свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення й самовироблення... Тоді не треба буде стежити за кожним українським словом, кожною українською душею, не треба буде витратити колосальні суми й кошти на пильнування, “пресечення”, “искоренення”... І не доведеться запаковувати в кадебістські “ізолятори” людей, вся “вина” яких у тім, що вони люблять Україну синівською любов’ю і тривожаться її долею».

У своїй аргументації І. Дзюба не відходив від засад комуністичної ідеології. Навпаки, він широко використовував думки з праць К. Маркса і В. Леніна. У книжці було висвітлено дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній і мовній сферах. Справедливо розкритиковано офіційні концепції з національного питання, зокрема ідею майбутнього злиття націй за настання комунізму, міф про цивілізаторську місію росіян щодо інших народів СРСР, тезу про добровільність територіальних «возз’єднань» під час виникнення та розширення Російської імперії.

↑ Обкладинки праці І. Дзюби, яку на Заході видавали різними мовами

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Дзюба (1931–2022)

Провідний літературний критик 1960-х років, натхненник незалежного культурного життя в Києві, автор відомого дослідження «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р., еміграційне видання — 1968 р., численні переклади), у якому викрито русифікаторську політику влади щодо союзних республік. У 1957–1962 рр. очолював відділ критики журналу «Вітчизна», звідти його звільнили за «ідеологічні помилки». Затриманий у січні 1972 р., виключений зі Спілки письменників України, після цього заарештований. Процес відбувся через рік, у травні 1973 р. У листопаді 1973 р. після півторарічного перебування в в’язниці визнав

свою провину. Був звільнений. У 1980 р. його поновили в Спілці письменників. У часи «перебудови» почав публікувати праці, присвячені українській культурі.

«...Дзюба умів якось безпосередньо впливати на людей. Його виступи заохочували людей мислити. Він умів говорити так просто, невимушено, що складалося враження,

наче все те, про що він говорив, було дозволене. І це було дуже важливо. Ніхто з числа тих людей, що функціонували півофіційно, не відважилися б сказати того, що говорив колишній комсомольський секретар Донецького педагогічного інституту. Я б тут порівняв Дзюбу із Хвильовим. Таким чином і дозрівали до того, щоб говорити про важливі речі» (Євген Сверстюк).

Дзюбин рукопис потрапив до Праги, а потім був переправлений до ФРН. У 1968 р. видавництво «Сучасність» у Мюнхені надрукувало його українською мовою. Відтоді книжку було перекладено різними мовами й поширено в усьому світі. За словами видатного американського історика Дж. Армстронга, для багатьох на Заході вона стала свідченням існування в Україні «надзвичайно ерудованої опозиції радянській політиці серед українських інтелектуалів». Неприхованість акції започаткувала новий, відкритий етап опозиційної діяльності.

І. Дзюба і не думав приховувати свою книжку від представників влади. Наприкінці грудня 1965 р. він відправив рукопис П. Шелесту і В. Щербицькому, а потім і в Москву – Л. Брежневу.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Чому І. Дзюбу багато років залишали на свободі, хоча його працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що викривала тоталітарну суть радянської системи й руйнувала переконання про добровільне зречення союзними республіками своїх національних прав, активно поширювали у світі?

«...Думаю, КДБ не могло спочатку второпати, що відбувається. Автор не криється, не конспірує свою діяльність – навпаки, легально посилає і тут, у Києві, у ЦК, у журнали свою працю, і до Москви засилає, і навіть до Чехословаччини через Миколу Мушинку – до ЦК Комуністичної партії Чехословаччини передає в надії вплинути через закордонні комуністичні партії на московське партійне керівництво. Як його на арештантський гачок зачепити, яку ж статтю під це підшити, коли все робиться відкрито, із виразним запрошенням до дискусії?» (зі статті директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України Миколи Жулинського).

← Новорічний вертеп за участю дисидентів у Львові. 1972 р.

Проаналізуйте візуальне джерело на с. 146. На його підставі опишіть, який настрій панував у середовищі української інтелігенції. ►► 1. Чому популяризація українських традицій була потужним просвітницьким заходом? ►► 2. Як це впливало на світогляд пересічних мешканців України?

►► 3. Чому в радянській ідеології не було місця національним традиціям?

3. «Український вісник». Арешти дисидентів 1972 р.

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер часопису «Український вісник». Це перший позацензурний журнал, який почали видавати в Україні. Його ініціатором і головним редактором був **В'ячеслав Чорновіл**. Журнал мав кореспондентів у багатьох містах України. У ньому подавали інформацію про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, акції протесту тощо. Редколегія підкреслювала, що журнал є не антикомуністичним або антирадянським, а навпаки, цілком легальним конституційним виданням. Проте його друкували на друкарській машинці на цигарковому папері й розповсюджували підпільно. Упродовж 1970–1971 рр. В. Чорноволу вдалося випустити п'ять номерів журналу, з яких чотири потрапили за кордон. Шостий випуск з'явився в Києві в 1972 р. Його підготували співробітники Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий і Є. Пролюк. В. Чорновола в цей час уже заарештували.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

В'ячеслав Чорновіл (1937–1999)

Учасник дисидентського руху із середини 1960-х. У 1967 р. випустив у самвидаві книжку «Лихо з розуму», у якій ідеться про події 1965 р., коли за «антирадянську» діяльність було заарештовано та засуджено 20 українських інтелігентів. Книжка стала першою ґрунтовною працею про ситуацію в Україні, яка потрапила на Захід з України після Другої світової війни й привернула увагу світової громадськості до українського питання. Кілька разів ув'язнений. Загалом провів у таборах 17 років. Редактор першого незалежного часопису – «Український вісник» (1970–1972, 1987–1989), співзасновник Української Гельсінської спілки (1988). Один

із засновників Народного руху України. Фаховий політик – народний депутат і учасник президентських перегонів, лідер опозиції.

«Чорновіл В. М. 1967 р. написав “твір” під назвою “Лихо з розуму”, у якому зводив наклеп на радянську дійсність, діяльність судово-слідчих органів, брав під захист осіб, засуджених у свій час за антирадянську пропаганду.. Чорновіл В. М. за вироком суду визнаний винним у тому, що він у 1966–1967 рр. писав і розповсюджував “твори”, у яких свідомо наводив неправдиві наклепницькі факти, які ганьблять радянський державний і суспільний лад, і згідно зі статтею 187-1 Кримінального кодексу УРСР засуджений до позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії строком на три роки... Чорновіл В. М. винним себе не визнав, свої дії вважає правомірними, тому що цими творами він нібито звертався до офіційних органів із метою вжиття ними заходів для виправлення судових помилок і полегшення долі осіб, засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду» (з листа співробітника прокуратури до ЦК КПУ щодо судового процесу над В. Чорноволом).

►► 1. У чому компартійно-радянська влада вбачала небезпеку праці В. Чорновола «Лихо з розуму»? ►► 2. Чи були підстави у влади переслідувати автора? ►► 3. Як характеризує В. Чорновола як особистість той факт, що він відмовився визнати себе винним? ►► 4. Поміркуйте, чому автор обрав для свого твору саме таку назву – «Лихо з розуму».

У січні 1972 р. з нової хвилі арештів розпочався широкий наступ на дисидентів, який увійшов в історію під назвою «великий погром». У ніч на 13 січня відбулися масові арешти. Тоді було заарештовано В. Чорновола, І. Калинець, І. Геля, С. Шабатуру, І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, Л. Плюща, В. Стуса та ін. У квітні пройшла друга хвиля репресій. Загалом у 1972 р. ув'язнили близько 100 осіб. Почалася чистка від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, видавництвах, творчих спілках. Було складено списки письменників, перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Переглядали плани видавництв, репертуари театрів, експозиції музеїв. Того ж 1972 р. від влади усунули Петра Шелеста, якого змінив Володимир Щербицький. За часів останнього розпочалося безжалюбне викоріння усього, що містило хоча б натяк на українську самобутність.

Як хвиля арештів 1972 р. пов'язана із суспільно-політичними обставинами того часу? Чому ці арешти спричинили чистку від інакодумців в інститутах АН УРСР, вищих навчальних закладах, творчих спілках?

За підрахунками дослідників, активну участь у дисидентському русі в Україні взяли близько тисячі осіб. Географічно дисидентський рух охоплював майже всю територію України. Хоча значна частка припадає на Київ і Львів, інші області також мали представництво у цьому русі. При цьому кількість дисидентів зі сходу перевищувала чисельність представників заходу України. У національному характері руху виразно переважали українці, росіян було лише близько 0,5 % загальної чисельності – надто мало порівняно з часткою серед населення. Чималу частку становили євреї та кримські татари, що робить основою дисидентського руху саме національне питання.

4. Михайло Брайчевський: «Приєднання чи возз'єднання?»

Великий резонанс в українському суспільстві та за кордоном мала стаття М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». У ній йшлося про те, як оцінювати «входження» України до Російської держави за Переяславською угодою 1654 р. Розкриваючи обставини виникнення терміна «возз'єднання», М. Брайчевський показав його невідповідність попередній радянській історіографії, яка послуговувалася терміном «приєднання», а найголовніше – фактичному стану справ і реальній міжнародно-політичній ситуації середини XVII ст.

М. Брайчевського звільнили з Інституту історії АН УРСР, а згодом – і з Інституту археології АН УРСР. Упродовж багатьох років талановитий учений не міг працювати за фахом.

Загалом за часів Щербицького тенденції у трактуванні історії України набули форми ще радикальнішої, ніж за Сталіна. У 1970-х роках було створено концепцію, яка мала слугувати історичним обґрунтуванням формування «нової історичної спільноти – радянського народу». Саме звідти бере початок

і сьогодні широко розкочувана Росією байка про «єдину давньоруську народність» та «колиску трьох братніх народів», у якому «старшим» за статусом і за віком мав бути російський. Наукова нікчемність цих тверджень була очевидною завжди, натомість ідеологічно використовується дотепер.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Як автор доводить абсурдність тези про «возз'єднання»? ►► 2. Пригадайте з курсу історії України у 8-му класі, чому Переяславська рада 1654 р. не могла бути «критерієм періодизації української історії». ►► 3. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення статті? Чому вона актуальна й досі?

«Інтерпретація історії всіх неросійських народів СРСР подавалася як історія їхніх відносин з Росією. І це видавалося за марксизм! З таких позицій оцінювалася і Переяславська рада: "Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі". Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підбивання підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії); не будемо дивуватися і з того, що саме Переяславська рада стала критерієм періодизації української історії... У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликали його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу» (з праці Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?»).

Проаналізуйте фрагмент праці історика. ►► 1. Чому під тотальні чистки потрапили саме література та історія? ►► 2. Пригадайте з курсу історії України особливості розвитку Русі. Чи справедливими були звинувачення на адресу науковців Інституту археології? Про що це свідчить? ►► 3. Проаналізуйте назви закритих у період чисток журналів. Поміркуйте, чим надруковані в них матеріали могли загрожувати радянській ідеології.

«Йому [Маланчуку – секретарю з ідеології КП(б)У] належала партія "першої скрипки" в організації "чистки" в галузі історії та споріднених із нею наук. Уже наприкінці 1972-го розглядалась "справа Інституту археології". Зокрема, їхня вина полягала у тому, що вони не висвітлювали "зв'язок київських матеріалів з пам'ятками Північно-Східної Русі". ...Ситуація, яка склалася після маланчуківських "чисток" в українській історичній науці, була близька до катастрофи. У 1972–1973-х роках припинили своє існування такі збірники: "Історичні джерела та їх використання", "Історіографічні дослідження в Українській РСР", "Минуле і сучасне Буковини", "Український історико-географічний збірник", "Середні віки на Україні", "Київська старовина". Багато вже готових історичних праць не побачили світу» (Ярослав Грицак. «Нарис історії України»).

5. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод

Погром 1972 р. підірвав опозиційний рух, проте не знищив його. При цьому арешти й переслідування 1970-х років були найбільшими за розмахом репресіями в післясталінський період в Україні. Український самвидав назвав

цей період «великим погромом». У серпні 1975 р. радянські газети опублікували повний текст Заключного акта Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, зокрема й так звані гуманітарні статті. Серед них була стаття про неприпустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання. Спираючись на цю норму міжнародного права, яку публічно визнало вище керівництво СРСР, **дисиденти зробили спробу легально обстоювати право на інакомислення**. Дисидентський рух трансформувався у **правозахисний**.

Правозахисний рух — складова дисидентського руху 1960–1980-х років в Україні. Спрямований на захист прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Петро Григоренко (1907–1987)

Радянський генерал-майор, правозахисник. Перебував у радянських тюрмах, таборах і божевільнях. Член-фундатор Московської Гельсінської групи, підписав більшість її документів, що побачили світ у 1976–1977 рр. Один із засновників Української Гельсінської групи.

Російський правозахисник, радянський фізик, лауреат Нобелівської премії миру (1975) академік Андрій Сахаров у травні **1976 р.** скликав у Москві пресконференцію для західних журналістів. На конференції було оголошено про утворення **Групи сприяння виконанню Гельсінських угод**. Відомі дисиденти, які увійшли до групи, зобов'язалися стежити за тим, як уряд СРСР дотримується гуманітарних статей Заключного акта.

У листопаді того самого року в Києві створили Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група / УГГ). Фундаторами українського руху правозахисників стали письменник **Микола Руденко** (голова), письменник, колишній політ'язень сталінських таборів О. Бердник, генерал-майор **П. Григоренко**, головні дійові особи «справи юристів» І. Кандиба та Л. Лук'яненко, які повністю відсиділи свій 15-річний строк, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, Н. Строката-Караванська, О. Тихий. «Своїм головним завданням, — заявляли члени УГГ, — Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактом порушень на терені України Загальної декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою». Цю заяву вони підписали власними іменами й подали адреси, щоб підкреслити намір діяти суто на легальних засадах. Однак КДБ переслідував їх, не зупиняючись перед провокаціями.

У січні 1977 р. були заарештовані голова УГГ М. Руденко й учитель О. Тихий. Тихого засудили на 10 років таборів і п'ять років заслання. М. Руденко, який унаслідок поранення на війні мав інвалідність, одержав сім років таборів і п'ять років заслання. У липні 1978 р. Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до 10 років таборів і 5 років заслання. Незабаром

→ Члени УГГ Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Зіновій Красівський. Між 1987 і 1990 рр. Фото з Музею-архіву українського самвидаву при видавництві «Смолоскип», м. Київ

почали ув'язнювати й інших членів УГГ за звинуваченнями у скоєнні кримінальних злочинів. Але арешти членів УГГ й суди над ними упродовж 1977–1978 рр. не спричинили знищення або самоліквідації (як це сталося з російською групою) організації. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років до УГГ увійшли нові члени.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Чи сприяла діяльність УГГ дотриманню прав людини в радянській Україні? ►► 2. Чому учасники організації ставили за мету домогтися, щоб відносини між особою і державою ґрунтувалися на принципах Декларації прав людини? Чому ця ідея мала велике значення для зміни суспільно-політичного життя в СРСР? ►► 3. Чому члени УГГ наголошували на потребі окремого представництва України в міжнародних заходах? ►► 4. Чому влада, переслідуючи членів УГГ, інкримінувала їм кримінальні злочини? ►► 5. У чому, на вашу думку, полягає історичне значення УГГ?

«Досвід показує, що виконання Гельсінських угод не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Група сприяння ставить за мету:

1. Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини.

2. [...] активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3. Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають проговорюватися підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4. З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників закордонної преси, створення незалежних пресагентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Загальної декларації прав людини, гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою...» (з Декларації Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод).

6. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину. Опозиційна діяльність національних меншин на теренах УРСР

Серед опозиційних течій і рухів у СРСР помітне місце посідав *кримськотатарський національний рух*, метою якого було повернення на історичну Батьківщину, збереження самотутньої культури, реалізація прав і свобод людей.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Мустафа Джемілев (1943)

Один із провідників кримськотатарського національного руху, правозахисник, учасник дисидентського руху, політв'язень. У 1944 р. разом зі співвітчизниками депортований до Узбекистану. 1961 р. приєднався до національного руху кримських татар за повернення на рідну землю; був одним із засновників у Ташкенті молодіжно-студентського «Союзу кримськотатарської молоді». Упродовж 1966–1983 рр. заарештований шість разів. Провів в ув'язненні 15 років за звинуваченнями в націоналізмі та антирадянській діяльності, антидержавній пропаганді, в укладанні і розповсюдженні антирадянських документів. У 1975–1976 рр.

понад триста днів голодував в Омській тюрмі.

З 1991 до 2013 р. був головою Меджлису кримськотатарського народу. Депутат Верховної Ради України кількох скликань. Уповноважений Президента України у справах кримськотатарського народу у 2014–2019 рр.

У кримськотатарському національному русі вирізнялися дві течії – поміркована, яка передбачала розв'язання проблем у рамках радянських законів, через подання петицій, і більш радикальна, що сподівалася залучити до вирішення кримськотатарського питання міжнародні організації, зокрема ООН.

На початку 1960-х років до кримськотатарського національного руху активно долучилося нове покоління. У грудні 1961 – січні 1962 р. в Ташкенті виник гурток студентської та робітничої молоді, який із перших кроків діяльності ставив завдання поширювати знання про історію та культуру рідного народу. Водночас у молодіжному середовищі виникла ідея створення «Союзу кримськотатарської молоді з повернення на Батьківщину» (*Мустафа Джемілев*, Марат Омеров, Рефат Годженев та ін.). Щоправда, «Союз кримськотатарської молоді» так і не зміг розгорнути повноцінну діяльність. У квітні 1962 р. активних учасників організації заарештували. Проте сама поява організації засвідчила, що національно свідомо молодь ставала ядром і основною опорою.

Активізація в 1970–1980-х роках нерозривно пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з лідерів – М. Джемілева.

У Криму після депортації кримськотатарського народу радянська влада активно перейменовувала населені пункти, аби стерти пам'ять про те, що ця земля – батьківщина кримських татар. Наприклад, родинне село Мустафи Джемілева – Ай-Серез – перейменували на Міжріччя. Масово знищували

пам'ятки, які свідчили про існування й розвиток кримськотатарської культури на цій землі.

Учасники кримськотатарського руху розгорнули масову петиційну кампанію: звернення до керівництва країни з основними вимогами до чергового з'їзду КПРС підписали 120 тис. кримських татар – майже усе доросле населення. Депортовані кримські татари систематично збиралися на мітинги та демонстрації, проводили агітаційні та просвітницькі заходи. При цьому партійно-державне керівництво України було абсолютно не готове до такої активності кримських татар та їхнього прагнення повернутися на історичну Батьківщину.

Проаналізуйте текст джерела. ►► 1. Якими були головні вимоги кримських татар до влади? Про що вони свідчать? ►► 2. Чи реально було задовольнити ці вимоги? Свою думку аргументуйте. ►► 3. Чому автори згадують у зверненні Леніна? З якою метою це зроблено?

«1. Організоване повернення нашого народу у свій рідний край. 2. Повне відновлення національного і політичного рівноправ'я. 3. Повернення (відновлення) нашому народу всього того, що було надано Соціалістичною революцією, ленінською партією, Леніним» (звернення кримськотатарського народу до XXIII з'їзду КПРС).

Не надто суттєві зміни відбулися в часи «застою» і в ставленні до іншої численної національної меншини – євреїв. Політика *державного антисемітизму* залишалась панівною в житті тогочасного Радянського Союзу. Така ситуація, а також формування потужного українського національного руху закономірно вплинули на консолідацію та піднесення єврейського руху в Україні. Українські дисиденти демонстрували не лише потребу, а й можливість заявляти про свої національні інтереси.

Ще в 1950-х роках спостерігалися досить часті прояви дискримінації євреїв у Києві, реальні випадки антисемітизму в школах, вищих навчальних та наукових закладах. Інформація про становище євреїв дедалі частіше опинялася на сторінках західної преси. При цьому радянська влада робила усе можливе, аби євреї, які прагнули виїхати до Ізраїлю, цього здійснити не могли. Натомість кількість поданих заяв для виїзду зростала з кожним роком (наприкінці 1970-х рр. лише в Києві таких заяв було близько 8 тис.).

Проаналізуйте карту на с. 154. Про які нові факти з історії опозиційного руху ви дізналися? Чи діяли опозиційні організації у вашому регіоні?

Про становище єврейського національного руху свідчить і назва ухваленої у 1972 р. постанови ЦК КПРС «Про заходи з посилення боротьби з антирадянською антикомуністичною діяльністю міжнародного сіонізму». Сама постанова узаконила застосування репресій проти «єврейських націоналістів».

Обстоюючи свої права, активісти єврейського руху вдавалися до написання колективних листів до вищих органів влади, масових акцій протесту та мітингів проти заборони на виїзд з СРСР. Деякі з них навіть демонстративно здавали радянські паспорти та відмовлялися від громадянства. При цьому єврейські громади самоорганізовувалися та створювали курси з вивчення національної культури та мови, що особливо непокоїло органи КДБ. Помітним

діячем єврейського національного руху був *Йосип Зісельс*, член Української Гельсінської групи, який відбув кілька термінів ув'язнення за свою діяльність.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Підготуйте повідомлення до часопису «Український вісник» від імені вашої громади. Розкажіть про зміни, яких громада потребує.

2. Схарактеризуйте поняття і терміни: дисидентство, опозиційний рух, самвидав, тамвидав.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби: І. Дзюба, В. Чорновіл, М. Брайчевський, П. Григоренко, М. Руденко, М. Джемільєв.
4. Ім'я якого історичного діяча й назву твору пропущено? У чому значення виходу друком цієї книжки? «Проаналізувавши згаданий лист та матеріал __, комісія прийшла до висновку, що підготовлений __ матеріал __ є від початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР... При цьому він вдається до прийомів, запозичених з арсеналу буржуазно-націоналістичної пропаганди. __ намагається довести, що нібито український народ під впливом русифікаторської політики КПРС втрачає свої риси як нації, всіляко нав'язує читачеві думку про національну кризу на Україні...»
5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби його підтвердити або спростувати.
Діяльність УГГ започаткувала новий етап в українському національно-визвольному русі 1970–1980-х років, що поєднав боротьбу проти національного гніту з боротьбою за демократичні права в УРСР.
6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
«Дуже швидко усі люди з нашого кола знали, що пройшла хвиля арештів. Однак про це знали вибрані; пересічні мешканці Києва, напевно, ні про що таке й не чули, бо все це відбувалося таємно. Ми відразу ж вирішили, що треба робити все можливе, аби люди про це дізналися; звісно, на газети й радіо ми не розраховували. Треба було знайти якусь форму, щоб поінформувати про те, що відбувається. І це міг бути лише якийсь публічний виступ... Саме й трапилася така нагода – була прем'єра фільму Сергія Параджанова “Тіні забутих предків” (Іван Дзюба).
«Ми цілою групою ходили по Львову й колядували. На це колядування до нас приїхав Стус. 11 січня Стус виїхав до Києва, 12 – був у Києві, і його відразу ж заарештували... Через якийсь час після арештів мене і мого брата Богдана викликали на допит у справі Світличного і Дзюби» (Михайло Горинь).
«З нашого села померло 26 осіб, так само і в інших селах. З колгоспів майже нічого не дають. Державну допомогу також перестали давати... Квартири погані, від дощу не захищені. Незабаром нас усіх, напевно, не буде. Надсилаю список померлих: 1) Алжі-Алім, 2) Джаліля, мати Шевкета, 3) Асандонай – батько Есма...» (далі наведено імена ще 16 людей) (з листа Лілі Аблаєвої).
7. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність твердження.
«Легенду про Шелеста – популяризатора й оборонця української культури – підтверджував факт, що пік репресій, внаслідок яких було розгромлено рух шістдесятників, припав на час, коли з його думкою перестали рахуватися, а його формальне усунення від влади, що супроводжувалося гаслом “м'якості до українського націоналізму”, було чистою формальністю».
8. Підготуйте проєкт на тему «Виклик системі» (аналіз творів Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?») та презентуйте результати в класі.

§ 16 Українські дисиденти – виклик системі. Практичне заняття № 4

1. Діяльність українського поета Василя Стуса як загроза компартійно-радянській номенклатурі

Проаналізуйте історичні джерела за алгоритмом, описаним на с. 3.

«Четвертого вересня (1965 р. – *Авт.*) мала бути прем'єра “Тіней забутих предків”. І ми вирішили, що це якраз єдина нагода перед публікою сказати про арешти. Нас кілька чоловік було. Я пригадую, була Михайлина Коцюбинська, був Юрій Бадзьо, я... Не пригадую, хто ще був. У досить вузькому колі ми говорили, що і як треба зробити, і вирішили, що я виступлю і скажу, оголошу про це. Оце, власне, весь задум. Нічого далі. Бо завдання полягало в тому, щоб просто сказати людям, що отаке відбувається, щоб люди знали.

Я не значився в числі офіційних ораторів, але, думаю, що я попрошу слова, оскільки я був до цього колективу творців “Тіней забутих предків” досить близький, з усіма знайомий був, я думав, що мені природно буде виступити і подякувати їм, і щось від себе також сказати, підозри великої не викличе. Так воно, власне, і виправдалось. Я з букетом квітів вийшов... а потім став і сказав, що, товариші, в той час, як таке свято мистецтва в нас, в той час відбулися і трагічні події, гіркі. В Україні відбулися арешти, арештовані ті, ті й ті...

Тільки я почав говорити, включили сирену, стали глушити, на мене директор клубу кинувся, почав зіштовхувати мене зі сцени. І в цей час піднявся Василь Стус. Я абсолютно стопроцентно запевняю, що це чисто спонтанний був його рух. Це не було заплановано, ніхто про це не говорив, і Василь сам ніколи про це не думав... Навіть ніхто тоді не думав, що Василь це зробить, і ніхто до нього не звертався, і сам він не думав. Просто така була атмосфера, суміш і трагізму, і гіркоти, і оцієї брутальності, коли глушать сиренами і хапають за руки. І Василь піднявся, ним щось таке заговорило. І він крикнув, що всі, хто протестує проти арештів, встаньте, чи прошу встати. Кілька спочатку людей піднялися, потім більше, потім більше. Але не всі. Десь так половина піднялася залу, а половина сиділа. Це було.

Треба сказати, що це взагалі небувале було явище, небувала подія. По суті, це перший за роки, ну, якщо не за всі роки радянської влади, то десь, напевне, починаючи з тридцятих років, це перший такий публічний протест був проти політичних арештів.

Але що я хочу сказати, крім того, що це для Василя мало трагічні наслідки? Про те ніхто тоді не думав, і він не думав. Та й навіть якби думав, все одно б на це мусилося піти. Ми то знали. Думали навіть, що нас зразу після цього заарештують і ми звідти не вийдемо. Це була переконаність, що ми звідти не вийдемо, така була думка. І, між іншим, щось там вирішувалося за той час, поки йшов фільм. Бо після цього ми сіли й дивилися фільм, але не до фільму всім було. У всіх там щось кипіло. А за цей час щось вирішувалося, тому що Юрій Ілленко на “Плеяді” говорив, що він не дивився фільм, він вийшов і спостерігав, як в цей час під'їжджали воронки, оточили цей будинок люди відповідні. Але, видно, найвищого дозволу не було» (з інтерв'ю Івана Дзюби про Василя Стуса).

▶▶ 1. Чому виголошений на публічному заході заклик: «Усі, хто проти арештів, встаньте...» І. Дзюба характеризував як «перший, починаючи з тридцятих років, публічний протест проти політичних арештів»? Чому цей заклик можна потрактувати як виклик системі? ▶▶ 2. У чому його невідповідність ідеологічним лозунгам доби?

«До 1972 р. Василь Стус хоч і переслідуваний, а був ще на рідній українській землі. Але в січні того року його таки заарештували. Сьомого вересня 1972 р. Стуса, обвинуваченого в “антирадянській агітації й пропаганді”, Київський обласний суд засудив до п’яти років у виправно-трудовах колоніях і до трьох років заслання.

Протягом відбування свого покарання він був об’єктом багаторазових жорстоких кар і знущань. В останні місяці В. Стуса, зокрема, жорстоко переслідували. В літі 1976 р. у нього забрали всі його творчі надбання – власні вірші і переклади поезій, написані під час перебування в концтаборі. Його офіційно повідомили (прочитали йому акти) про знищення цих творів (разом не менше як 600 поезій). Строк ув’язнення В. Стуса кінчається на початку 1977 р. Далі, згідно з присудом, йому залишається ще три роки заслання. В. Стус – важко хворий.

Згадує Василь Стус і свій поворот на Україну в серпні 1979 р. після закінчення терміну його заслання. Приїхав до Києва, щоб довідатись про переслідування членів і близьких до Гельсінської групи. На брутальність відповів по-своєму: “Бачачи, що Група фактично лишилася напризволяще... вступив до неї, бо просто не міг інакше...” На думку Василя Стуса, хтось мусив же стати “горлом обурення і протесту” на Великій Україні...

Недовго пробув на так званій волі Василь Стус. Мусив працювати на тяжкій роботі, не за фахом. Писав вірші, дописував до інформаційних бюлетенів Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод. Аж ось 14 травня 1980 р. Василя Стуса знову заарештував КДБ. А в грудні засудили на десять років табору особливого режиму і п’ять років заслання. Засудили і відвезли до пермського табору 36-1... Адміністрація користувалась правом повного свавілля. Без актів і без повідомлень відбиралось все. В’язні, як ствердив Василь Стус, втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи...» (український радіожурналіст, кореспондент українського відділу «Голосу Америки» у Вашингтоні Микола Француженко).

▶▶ 1. Як викладені в спогадах факти характеризують В. Стуса? Які риси характеру були йому притаманні? ▶▶ 2. Як свідчення джерела розкривають сутність компартійно-радянської системи? ▶▶ 3. Як ви розумієте вислів «протистояти системі»? Що, на вашу думку, визначає роль особистості в історії?

«— Фашисти-и-и! — обурено кричав Стус, ідучи по коридору від кабінету начальника до камери. — Фашисти-и-и!

— Що сталося, пане Василю? — спитав я пізніше.

— Уже пів року не маю ні від кого листів. Дружина часто пише, а вони не пропускають. І мої листи усі ріжуть. Пів року не можу й слова передати. Конфіскували й червневий. Хотів ударити телеграму до дружини, що писати нічого не дають і заткнули геть чисто рота. Викликав Долматов. Кричить:

— Наклепуєте! Ніхто вам рота не затикає!

— Як не затикає? — питаю. — Ви ж пів року не пропускаєте жодного листа!

– Не пишть націоналізму і тоді пропускатимемо.
– У чому ж ви бачите націоналізм?
– Ви самі добре знаєте, у чому націоналізм.
– У телеграмах теж націоналізм?
– У телеграмах наклеп на нашу радянську дійсність.
– Але ж правда, що ви пів року не пропускаєте моїх листів до дружини.
– Ні, неправда. Це ви самі не хочете, щоб ваші листи дійшли, й тому так пишете.

– Я не пишу ніякої неправди!
– Ви добре знаєте, що можна писати, а чого не можна.
– Та я вже й так вихолостив листи до повної порождечі.
– Але й те, що в них залишилося, – націоналізм та наклепи.
– Для вас націоналізм у самій уже українській мові.
– Пишіть по-російському.
– Тоді пропускатимете?
– Тоді пропускатимемо.
– А з наклепами?
– Тоді їх меншатиме.
– То ви хочете, щоб я перестав бути собою?
– Я хочу, щоб ви стали радянською людиною...» (зі спогадів Левка Лук'яненка про становище в'язнів у виправно-трудовій колонії суворого режиму для засуджених за «особливо небезпечні державні злочини» в с. Кучино Пермської області (РРФСР)).

►► 1. Які деталі в спогадах Л. Лук'яненка свідчать про незламність характеру В. Стуса? ►► 2. Як ви гадаєте, чому таборове начальство домагалось від В. Стуса відмови писати листи рідним українською мовою? ►► 3. Чому в прагненні зробити всіх «радянськими людьми» представники компартійно-радянської системи брутально нехтували правами людини? ►► 4. Чому боротьба за дотримання прав людини була провідною в діяльності дисидентів?

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Василь Стус (1938–1985)

Поет, перекладач, дисидент. Двічі був в'язнем таборів (1972–1979 і 1980–1985). З 1979 р. – член Української Гельсінської групи. Помер у 1985 р. у карцері в таборі особливого режиму в с. Кучино Пермської обл. (РРФСР). Автор чотирьох поетичних збірок, які розповсюджували в самвидаві та в еміграції: «Круговерть», «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Палімпсести». Перша поетична збірка – «Дорога болю» – надрукована в Україні в 1990 р. З рештою віцїлілх віршів читачі змогли ознайомитися лише в другій половині 1990-х.

«Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші. Деякі з них – як на мене – путящі. І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що, повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється од неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це насамперед добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а – робив би коло землі» (Василь Стус).

«Тепер мені байдуже, як мене називатимуть: націоналістом, чи шпигуном, чи зрадником. Я знаю своє і надто катастрофічне духовне існування мого народу, щоб можна було сидіти склавши руки. І не можна звужувати проблеми – питанням репресій чи мук в'язнів. Є питання народу – і масштаб цього питання, звужувати який – гріх» (*Василь Стус*).

«Стус мав почуття гумору. Чорні обставини він, бувало, весело шаржував, складав гумористичні віршики про радянську владу, в'язницю, наглядачів... Стус був імпульсивною людиною. Коли виникала потреба провести якийсь організований захід, його рідко вдавалося поставити в один ланцюг з іншими. Не один раз траплялося так, що ще тільки обговорювали, як вчинити протест та чи треба його робити взагалі, а Стус уже починав голодування чи відправляв письмову скаргу. І люди, часом вважаючи навіть непотрібною таку форму протесту, починали робити те саме із почуття солідарності» (*Левко Лук'яненко*).

«Убити в ньому порядність було просто неможливо. Казав, наприклад, що йому соромно брехати навіть патологічним брехунам...» (*Левко Лук'яненко*).

►► 1. Які рядки з наведених джерел, на вашу думку, щонайкраще підходять для заголовка розповіді про В. Стуса? ►► 2. Поясніть думку митця про те, що поет – це насамперед людина, а людина – насамперед добродій. ►► 3. Складіть перелік чеснот, які, на ваш погляд, найбільше цінував В. Стус.

На основі фрагментів джерел зробіть висновок, чи є слухним твердження, що В. Стус – «*поет-політв'язень, який не міг згнїбити свою честь, гідність, совість на угоду режимові*». Свій висновок обґрунтуйте.

2. Створення УГГ і реакція на це влади

«...Ми з генералом Петром Григоренком, який жив у Москві, подумали, що треба б створити й Українську групу, і взялися за цю справу. Я його умовляв очолити Групу, а він – мене. У другій половині жовтня 1976 р. я мав першу розмову з цього приводу з Оксаною Мешко, колишнім політв'язнем сталінських таборів, відомою громадською діячкою. Мене з нею познайомив П. Григоренко, передавши через неї листа. Ми виявилися одностайними. Я мав добрі стосунки з письменником-фантастом О. Бердником, теж колишнім політв'язнем. Ото ми зійшлися десь годині о 9–10 вечора в другій половині жовтня, дня не пам'ятаю, в О. Мешко. У хаті ми про це не розмовляли, бо все ж у неї прослуховувалося. Ми пішли малоосвітленою вулицею над якусь кручу, на край якогось гігантського каньйону... Ми радилися про створення Групи, аналогічної з Московською, але вона мала бути цілком самостійною. Ми з О. Мешко та О. Бердником домовилися, що звернемося до звільнених у січні після 15-літнього ув'язнення юристів Л. Лук'яненка та І. Кандиби, які перебували під адміністративним наглядом у Чернігові та в Пустомитах під Львовом. Вони не мали права нікуди їздити, о 9-й вечора вже мусили бути вдома... Треба було поїхати до них. Обговорити моральну проблему: люди відбули по 15 років – і знову їх втягувати? Вирішили так: поінформуємо їх про наш задум, вони люди певні, а там хай вирішують. Через день-два ми з Бердником поїхали до Лук'яненка... Рівно через пів години підійшов, узяв нас за руки: “Добре”. Усміхається так сумовито, бо краще за нас знає, яка нас доля чекає. “Гаразд. Я вступаю. Вважайте мене членом Групи”. Отже, Лук'яненко був четвертим. Далі я поїхав у Львів, знайшов М. Гориня. У нього був складний період. Він сказав,

що зараз не готовий стати членом Групи, але сприятиме їй (і після нашого арешту перебрав на себе велику частину роботи). Ми знали його становище, та й мали на меті І. Кандибу... Потім ми пішли по залізниці в якийсь ліс, на лужок. Я відчував, що його щось сковує. Він не погодився. Ніна Строката, дружина політ'язня Святослава Караванського, що й сама шойно відсиділа 4 роки, а тепер жила в Тарусі Калузької області, передала через Гінзбурга, що теж погоджується, бо не може бути осторонь. У Києві не було зарубіжних журналістів, тому я мусив їхати в Москву і там 9 листопада оголосив про створення Української Гельсінської групи. Я залишився ночувати у Григоренка. А вранці Людмила Алексеева подзвонила мені: дружина моя Раїса повідомила їй, що в Кончі-Заспі під Києвом розгромлено нашу квартиру. Як тільки почули повідомлення радіо “Свобода” – так десь між 11–12 вечора – з лісу набігла войовнича рать. Мабуть, їх було багато, бо в один момент, за якісь секунди закидали квартиру на другому поверсі цеглою. Що на вікні була сітка від комах, то не так багато її потрапило в квартиру. А всього набрати можна було її з пів воза... У квартирі були Оксана Яківна Мешко і моя дружина Раїса. Уже були в ліжку, то зразу накинула на себе ковдри і подушки. Оксану Яківну поранили в плече. Отак Комітет державної безпеки салютував на честь створення Української Гельсінської групи... Зрозуміло, що я негайно дав і про це інформацію у всесвітній ефір. Кандиба почув про створення Групи, зрозумів, що я був не агент КДБ, подзвонив мені в Київ, вибачився: “Я думав, що то хтось інший приїхав до мене під вашим іменем”. І приєднався до Групи. Прийшли до нас ще двоє молодих хлопців – Мирослав Маринович і Микола Матусевич. Пригадую слова Мариновича: “Ми хочемо бути свідками падіння імперії і учасниками цих подій”. Це вже дев'ять чоловік. Нам нанесли багато інформації. Ми склали список політ'язнів чоловік на сто – хто в концтаборах, тюрмах, у психіатричках, на засланні. Я написав Меморандум № 1. Ми визначили ставлення до України як геноцид. На це треба було одваги. Декларацію принципів теж писав я. З цими проектами я поїхав до Лук'яненка. Зайшов чоловік. Інтелігентний, підтягнутий, гарно, охайно зодягнутий; Левко мене познайомив з ним: Олекса Тихий. Вони були на “ти”, по-братньому, у них спільне концтабірне минуле. Левко дав Олексі наші документи, мовляв, читай, можеш до нас приєднатися. Тихий став десятим членом – засновником Групи. Потім я зустрівся з ним у грудні в Алчевську на Луганщині, у моєї сестри, провели з добу разом, і я відчув, що це за людина. Нас обох заарештували 5 лютого 1977 р. Відтак зустрілися на одній лаві підсудних...

Це був потужний сплеск національного духу. 5 лютого 1977 р. заарештували мене і Олексу Тихого, а потім пішла майже вся перша десятка, тільки Петра Григоренка вислали на Захід та Ніну Строкату не посадили вдруге. Але після нас один за одним ішли в Групу нові люди, хоч бачили, що оголошений членом Групи на волі довго не тримається.

Члени Групи – це ще не вся Група. Було середовище, був другий ешелон, який збирав інформацію, перевозив, друкував, як-от моя дружина Раїса, фактичний секретар Групи – вона за це й відсиділа 5 років і заслання. Треба сказати, що Українська Гельсінська група не розпалася ані розпустилася. Московська – кого виарештували, кого “видворили” за кордон, хто замовк – і вона в 1982 році саморозпустилася, а наша, хоч була повністю спаралізована арештами (за кордон українців не виганяли), таки вистояла» (з інтерв'ю Миколи Руденка).

►► 1. Які деталі зі спогадів М. Руденка свідчать про надзвичайно складні організаційні обставини, за яких створювали УГГ? ►► 2. Що в розповіді правозахисника вразило найбільше? ►► 3. На які ризики наражалися ініціатори створення групи? Чому люди зважувалися так ризикувати?

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Микола Руденко (1920–2004)

Письменник, учасник радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. Автор багатьох збірок поезії, романів і повістей. З початку 1970-х років – учасник правозахисного руху, засновник і голова Української Гельсінської групи (1976). Засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду до 7 років таборів (відбував у Мордовії і Пермській обл. РРФСР) та 5 років заслання (на Алтаї). Спеціальним розпорядженням Головліту УРСР у 1978 р. були вилучені з обігу в бібліотечній і торговельній мережах усі твори Миколи Руденка – усього 17 назв. У 1987 р. його звільнено. Емігрував спочатку до Німеччини, згодом до США. У 1990 р. повернувся в Україну.

►► 1. Доведіть, покликаючись на фрагменти джерел, що створення УГГ започаткувало правозахисну течію дисидентського руху. ►► 2. Підготуйте невелику промову, у якій обґрунтуйте важливість правозахисної діяльності в той час і сьогодні.

3. Українські дисиденти як виклик компартійно-радянській системі

«Цілком таємно. У 1967–1971 рр. на Україні стало помітне поживлення націоналістичних елементів, що інспірується зарубіжними антирадянськими центрами. Зросла ворожа обробка інтелігенції і молоді в напрямку критики національної політики КППС, закликів до опору нібито “насильницькій русифікації” України, що проводиться, розпалювання антиросійських настроїв, обґрунтування “історичної несправедливості” возз’єднання України з Росією, “нерівноправного” становища УРСР в складі Союзу РСР і т. ін.

Ця за своїм змістом і спрямованістю антирадянська діяльність велася під прикриттям гасел “націонал-комунізму”, маскувалася міркуваннями про необхідність дотримання ленінських положень з національного питання, яскравим проявом чого був пасквілянтський трактат київського літературного критика І. Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, фальсифікаторська стаття історика М. Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”, широко розрекламовані за кордоном, поширювані й пропаговані серед певних кіл інтелігенції та молоді республіки.

Користуючись відсутністю належної відсічі, націоналістичні елементи організовували щорічні зібрання біля пам’ятників Шевченку в Києві й Каневі (наприклад, 22 травня, в день перепоховання праху Т. Г. Шевченка), біля могил націоналістичних діячів у Львові. Націоналістичні прояви зустрічали підтримку в певного кола творчої інтелігенції, особливо з білялітературного середовища, деяких викладачів навчальних закладів і наукових співробітників інститутів АН УРСР (філософії, історії, мовознавства, літератури, археології та ін.).

Інспіраторами вказаних націоналістичних проявів виступала частина колишніх ватажків, учасників і активних пособників банд оунівського підпілля (на Україні їх проживає понад 130 тис. осіб), а також група українських націоналістів з числа інтелігенції – т. з. “шістдесятники”: Дзюба, Світличний, Сверстюк, Франко З., Шумук, Стус і ін. – у м. Києві; Чорновіл, Осадчий, Гель, подружжя Калинець – у м. Львові; Строката – в м. Одесі та інші, що мали спільників у деяких інших містах республіки. Деякі з них раніше вже притягувалися до відповідальності за антирадянську діяльність. Перераховані особи проводили активну націоналістичну обробку свого оточення, головним чином молоді, займалися виготовленням, поширенням в республіці і передачею за кордон документів ворожого змісту. В цілях об’єднання однодумців налагодили випуск нелегального антирадянського журналу “Український вісник”» (з *інформації ЦК КПУ для ЦК КПРС (квітень 1973 р.)*).

«ЦК Компартії України раніше доповідалося про здійснювану органами держбезпеки роботу щодо попередження і локалізації підривної діяльності націоналістичних елементів т. зв. “української групи сприяння виконанню гельсінських угод”.

Після притягнення до кримінальної відповідальності Руденка і його близьких спільників Лук’яненка, Тихого, Матусевича і Мариновича “групу” очолили відомі своєю ворожістю Бердник і Мешко, яким вдалося втягнути до неї раніше засуджених Стрільцівца, Калиниченка, Литвина, Січка П., а також його сина Січка В., залучити до активної підривної роботи Горбалья, Овсієнка та інших їхніх близьких знайомих.

Вжиті в процесі розробки заходи попереджувально-профілактичного характеру не мали належного впливу на Бердника, Січка П. і Січка В., вони продовжували займатися антирадянською діяльністю, вирізняючись при цьому екстремізмом і нахабством, у зв’язку з чим за згодою з інстанціями були арештовані: Бердник – органами КДБ за антирадянську агітацію і пропаганду; Січко П. В. і Січко В. П. – прокуратурою Львівської області за наклеп на радянський державний і суспільний лад. Попереднє слідство щодо них закінчено і в грудні ц. р. будуть проведені судові процеси...

Значно скоротилася кількість переданої на Захід антирадянської та іншої наклепницької інформації. Її відправником фактично залишилася одна Мешко, якій іноді це вдавалося з допомогою своїх зв’язків. У процесі реалізації агентурно-оперативних комбінацій і в офіційному порядку в 1978–79 рр. у Мешко і її близьких знайомих вилучено понад 400 найменувань антирадянських і наклепницьких документів у час їх підготовки і спроб передавання на Захід, в тому числі із закликами до ведення боротьби проти існуючого в країні державного устрою.

Ситуація, що склалася по т. зв. “українській групі сприяння виконанню гельсінських угод”, викликала занепокоєння в закордонних націоналістичних центрах, які розраховують під цим прикриттям згуртувати антирадянські елементи в республіці і, видаючи їх за нібито існуючу на Україні внутрішню опозицію, штовхнути на більш активні підривні дії.

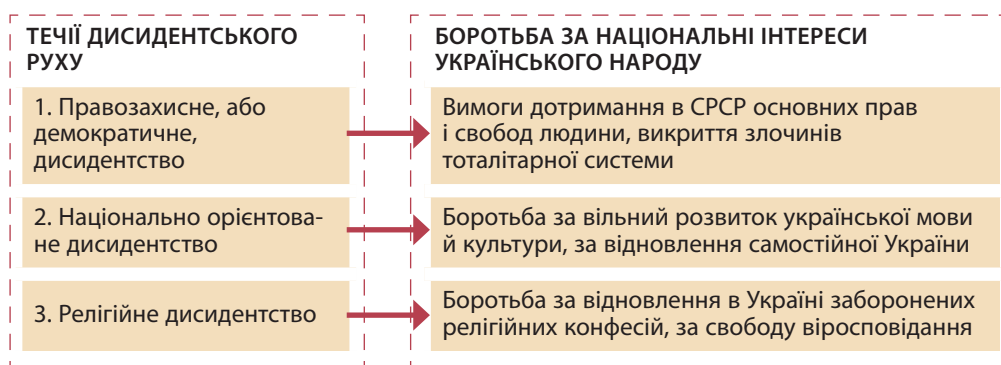
Центри ідеологічної диверсії і антирадянські кола Заходу не припиняють галас із приводу так званих “порушень прав людини” в Радянському Союзі і переслідування “правозахисників” – учасників “гельсінських груп”. В організованих із цієї нагоди кампаніях беруть участь не лише окремі високопоставлені політичні і державні діячі США, Канади та інших країн, але й урядові органи.

Так, за повідомленням “Голосу Америки” від 29 жовтня цього року, Комісія Сполучених Штатів з безпеки і співробітництва в Європі опублікувала заяву, в якій повідомляється про арешт членів “гельсінських груп” у Радянському Союзі. При цьому підкреслюється, що найбільше постраждала “українська група”.

Діяльність нового складу “групи”, за задумами організаторів, як і раніше, буде полягати в збиранні наклепницької інформації, підготовці ворожих документів, можливий випуск “бюлетеня” або схожої до нього збірки антирадянських документів і передавання їх за кордон» (із доповідної записки голови КДБ УРСР В. Щербицькому, 1979 р.).

Проаналізуйте схему. Поміркуйте, ким репрезентовано течію правозахисного дисидентства. Якими подіями та явищами спричинено появу релігійного дисидентства?

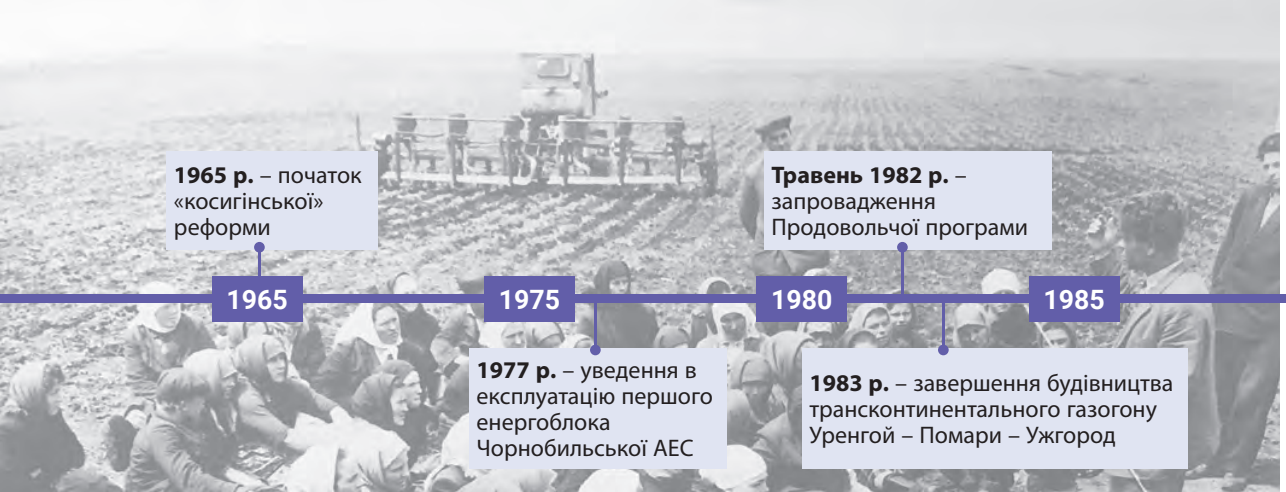
►► 1. Як ви думаєте, чому навіть у документах, призначених для інформування силових і партійних органів, укладачі використовували ідеологічні штампи? Наведіть приклади таких штампів. ►► 2. З якою метою вживали ідеологічні штампи в тогочасній пресі?

Підготуйте проект на тему «49 сміливців проти режиму (дослідження діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод)» і представте його результати в класі.

Враження від уроку. Узагальнивши свідчення джерел параграфу, сформулюйте кілька тез, що розкривають сутність ставлення влади до дисидентів як до виклику компартійно-радянській системі. Обґрунтуйте кожен з тез, використавши документальний матеріал уроку.

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

1965 р. – початок «косигінської» реформи

1965

1975

1977 р. – уведення в експлуатацію першого енергоблока Чорнобильської АЕС

Травень 1982 р. – запровадження Продовольчої програми

1980

1985

1983 р. – завершення будівництва трансконтинентального газопроводу Уренгой – Помари – Ужгород

§ 17 Наростання економічної кризи

Економічний розвиток України відбувався за давно узвичаєними напрямами. Промисловість розвивалася екстенсивним шляхом. У міру того, як вичерпувалися можливості додаткового залучення матеріальних і трудових ресурсів, темпи економічного зростання скорочувалися. Ця закономірність була властива всій радянській економіці, але в Україні проявлялася особливо виразно.

Падіння темпів економічного розвитку негативно позначилося на демографічній ситуації. За два десятиріччя Україна опинилася перед загрозою **депопуляції**.

СЛОВНИК

Депопуляція — систематичне зменшення кількості населення певної країни або території, коли наступні покоління кількісно менші від попередніх (смертність перевищує народжуваність, висока еміграція; обставини, що спричиняють великі втрати людей, наприклад війна).

На демографічну ситуацію вплинула також здійснювана центром штучна активізація міграційних процесів. Мільйони українців, які виїхали за межі республіки на постійну або тимчасову роботу, русифікувалися. Мільйони росіян, які приїжджали до України, вже самою своєю присутністю полегшували Москві й Києву русифікацію республіки.

1960–1980-ті роки позначені бурхливою урбанізацією України. Селяни вперше отримали можливість переїжджати в міста, які гостро потребували робочої сили. Співвідношення сільського й міського населення радикально змінилося на користь останнього. Зменшення кількості селян і панування колгоспно-радгоспної системи призвели до деградації сільського господарства.

У середині 1980-х років економіка була уже не в змозі задовольняти матеріальні потреби суспільства. Це виявлялося в чимдалі гострішому дефіциті промислової та сільськогосподарської продукції.

1. «Косигінська» реформа.

Уповільнення темпів зростання промисловості

У жовтні 1964 р. уряд СРСР очолив О. Косигін. Керівництво країни відмовилося від низки нововведень М. Хрущова. Зокрема, посилилася централіза-

↑ Запорізька АЕС. Нині – найбільша в Європі. 4 березня 2022 р. під час широко-масштабного російського вторгнення була захоплена російськими військами

ЗАУВАЖТЕ

За доби «застою» в Україні збудовано п'ять АЕС:
Чорнобильську (м. Прип'ять, Київська обл.),
Запорізьку (м. Енергодар),
Південноукраїнську (м. Южноукраїнськ, Миколаївська обл.),
Рівненську (м. Вараш) та
Хмельницьку (м. Нетішин).

ція в управлінні економікою – було ліквідовано ради народного господарства й відновлено галузеву систему управління промисловістю через союзні та союзно-республіканські міністерства. **У жовтні 1965 р. Олексій Косигін запропонував розпочати економічну реформу:** розширити права підприємств, зокрема скоротити кількість обов'язкових планових показників, не допускати зміни плану без згоди підприємств, залишати частину прибутку в їхньому розпорядженні. Якщо раніше основним показником ефективності роботи підприємства була кількість виготовленої продукції, то тепер – обсяг реалізованої.

На підприємствах утворювали фонди розвитку виробництва та матеріального заохочення працівників. Запровадження фонду соціально-культурних заходів і житлового будівництва давало підприємствам можливість будувати житло, дитячі садки, бази відпочинку.

Завдяки втіленню економічної реформи 8-ма п'ятирічка (1966–1970) була найуспішнішою серед усіх. Обсяг промислового виробництва збільшився в Україні наполовину. Дві третини приросту промислової продукції було одержано внаслідок зростання продуктивності праці, а не успішної модернізації. Однак статистика дещо прикрашала результати реформи: високі звітні показники нерідко зумовлювалися прихованим підвищенням цін.

Розширення прав підприємств аж ніяк не обмежувало повноважень міністерств і комітетів. **Економіка залишалася директивною, командною.** Вирішальне слово в господарюванні належало апаратникам, а не директорському корпусу. Країна поступово поверталася до жорсткого директивного планування. Знову, як і до реформи, відомства почали директивно визначати рівень продуктивності праці та собівартості продукції. Що краще працювало підприємство, то гірші умови чекали на нього наступного року. **Запровадити окремі елементи ринкового**

ЗАУВАЖТЕ

О. Косигін запровадив у життя в 1965–1967 рр. ринкові елементи в управлінні промисловістю (показник прибутковості, стимулювання ефективної праці робітників і службовців, більша самостійність підприємств у розпорядженні продукцією і прибутком). Після вторгнення в Чехословаччину лібералізацію економіки було припинено.

Видобуток вугілля в УРСР (1971–1985)

9-та п'ятирічка (1971–1975)	200 млн т на рік
10-та п'ятирічка (1976–1980)	190 млн т на рік
11-та п'ятирічка (1981–1985)	180 млн т на рік

ня союзних республік. Особливо це відчула Україна. Єдиний виняток становила **електроенергетика, зокрема атомна**. 1977 р. – рік народження української атомної енергетики. У промислову експлуатацію було введено перший енергоблок **Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС)**. Додаткові потужності в цій галузі призначалися для задоволення потреб країн РЕВ. Експорт електроенергії був необхідним для компенсації витрат на придбання імпортованих продовольчих товарів і предметів повсякденного вжитку.

Із кожною п'ятирічкою темпи видобування вугілля на Донбасі скорочувалися, а його собівартість зростала.

Від початку 1970-х років розвинені країни світу почали активно запроваджувати автоматизацію, роботизацію, нові ресурсощадні технології, використовувати безмежні можливості комп'ютеризації.

Однак командна економіка не була придатна до залучення досягнень науково-технічного прогресу. Новітню техніку й прогресивні технології доводилося «впроваджувати» як щось чужорідне, вольовими зусиллями. Брак властивої вільному ринку конкуренції призводив до **стагнації** виробництва.

СЛОВНИК

Стагнація – стан без розвитку, застій у виробництві.

Нарощування виробничих потужностей супроводжувалося нагромадженням застарілої техніки. На цукрових заводах України інколи працювали машини, виготовлені в ХІХ ст. Особливо низький технічний рівень був у легкій і харчовій галузях промисловості, які фінансували за залишковим принципом.

Тож криза, яка насувалася на СРСР, була зумовлена вичерпанням ресурсів екстенсивного розвитку за неможливості розвиватися інтенсивно. Вона провіщала розвал створеної засобами масового терору командної економіки.

регулювання в командну економіку виявилось неможливим.

Основою економіки й далі були паливно-енергетичні галузі та ВПК. Водночас пріоритетними почали вважати східні регіони СРСР, що істотно скоротило фінансування

← На ділянці газогону Уренгой – Помари – Ужгород у Ставищенському районі на Київщині. 1982 р.

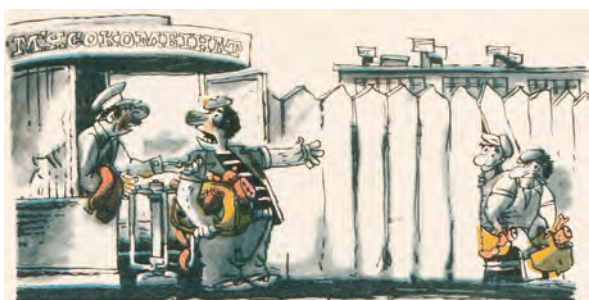
Газогін Уренгой – Помари – Ужгород – трансконтинентальна система транспортування газу із Західного Сибіру до Західної Європи.

►► Поміркуйте, який сенс мало написання гасла «Наша відповідь Рейгану» (тодішньому президентові США) на трубі газогону.

Занепад радянської індустрії загальмувала світова енергетична криза 1970-х років. Коли ціни світового ринку на енергоносії зросли мало не вдесятеро, мобілізаційні можливості командної економіки було використано для швидкого нарощування видобутку нафти й газу, а також для **будівництва нафто- й газогонів від Західного Сибіру через Україну до Західної Європи.** У неосвоєній, малоприсадибній для життя місцевості зосереджувалися величезні матеріальні й трудові ресурси, зокрема сотні тисяч будівельників з України. Одержані десятки мільярдів **«нафтодоларів»** подовжили життя радянської економіки, що постійно перебувала в кризовому стані.

Проаналізуйте візуальні джерела. ► 1. Які кризові явища в економічному житті вони викривають? Як ці явища позначалися на добробуті населення? Яка карикатура це відображає? З якою метою журнал публікував такі карикатури? ► 2. Чи могли звичайні робітники запобігти кризовим проявам, що стали об'єктом сатиричного викриття? Чому?

– Будеш дуже прискіпливим, буду виходити через оту дірку.

– Як бачите, і ми механізували ручну працю.

– За продукцію своєї фабрики можете не хвилюватися. Її не бере ні міль, ні час, ні покупець.

– Тільки вчора купив стілець виробництва вашої фабрики, а він уже зламався.
– То, може, ви на нього сідали?

↑ Карикатури із сатиричного журналу «Перець». 1970-ті роки

Проаналізуйте фрагмент джерела. Чому командна економіка спричиняла порушення технологічного процесу, що супроводжувалися недбальством і низькою якістю виконання робіт? Які це могло мати наслідки?

«...Управління будівництва "Кременчукгесбуд" Міністерства енергетики і електрифікації СРСР повільно розгортає будівництво Чорнобильської атомної електростанції. План робіт не виконується. Будівельно-монтажні роботи виконуються на

низькому інженерному рівні, допускаються великі втрати робочого часу будівельників, недостатньо використовується будівельна техніка. Дирекція атомної електростанції несвоєчасно і некомплектно видає на будівництво необхідну проектно-кошторисну документацію. Тривалий час не вирішується питання про резервне джерело електропостачання будівництва...» (з постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про хід будівництва Чорнобильської атомної електростанції», 1972 р.).

2. Неefективність колгоспного ладу.

Провал Продовольчої програми

Сільське господарство України традиційно було розвинутим. Республіка давала більше ніж половину загальносоюзного виробництва цукру, майже половину соняшнику, близько третини фруктів та овочів.

Проте ситуація в аграрному секторі погіршувалася швидше, ніж у промисловості, хоч нові керівники країни після усунення М. Хрущова від влади першочергову увагу звернули саме на цю галузь. Було скасовано низку обмежень щодо присадибного господарства. У другій половині 1960-х років земельні органи повернули населенню більшу частину присадибної земельної площі, відрізаної за часів М. Хрущова.

Навесні 1965 р. виявилось, що плани семирічки (1959–1965) з виробництва сільгосппродукції не виконано: надої молока не зросли, а середньорічне виробництво зерна скоротилося. Сільськогосподарська галузь і далі залишалася збитковою, попри підвищені в 1962 р. заготівельні ціни на м'ясо-молочну продукцію.

У наступних п'ятирічках частка капіталовкладень у сільське господарство істотно зросла порівняно з попереднім періодом. У 9-й, 10-й і 11-й п'ятирічках вона становила в Україні 27–28 % загального обсягу капіталовкладень. Однак ці ресурси використовували нерационально. Колгоспи та радгоспи не могли нагодувати міського споживача, дарма що держава вкладала в них дедалі більше коштів.

Проаналізуйте візуальні джерела. Поміркуйте, чи можливі ситуації, зафіксовані на фото, у країнах із ринковою економікою. У чому їхня абсурдність? Як ви думаєте, навіщо радянська влада заохочувала такі заходи? Про які тогочасні пропагандистські ідеї свідчать ці світліни?

↑ Лекція під час обідньої перерви в колгоспі «Україна» на Вінниччині. 1965 р.

↗ Свято врожаю в колгоспі ім. В. Чапаєва на Черкащині. 1968 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які слова вказують на наростання кризи в економіці СРСР? ►► 2. З якої причини в Україні «не мали змоги витратити на потреби республіки те, що виробили понад план»? ►► 3. Чим було зумовлено економічну допомогу іншим країнам коштом добробуту місцевого населення?

«У Донбасі великі труднощі із забезпеченням харчування, особливо м'ясом, державних фондів явно не вистачає. А на ринку кілограм м'яса 2,5–3 карбованці. Серед шахтарів, гірників, металургів, машинобудівників, хіміків, будівельників просто йде відкрите ремствування. А що я можу зробити при нашій “зацентралізований” системі, де все давно розписано, все розподілено, навіть те, що не вироблено. Ми ж не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план. Із республіки відправляється величезна кількість продуктів тваринництва – навіть за кордон, а свій власний робітничий клас, “господаря” країни, тримаємо на мінімальному пайку» (зі щоденника Петра Шелеста, 1968 р.).

Загострення кризи сільського господарства намагалися виправити ухваленою навесні 1982 р. Продовольчою програмою СРСР. На глибину кризи вказував також період запровадження програми – 1982–1990 рр. Невпинне погіршення становища з постачанням продовольства змусило владу розробити цю програму, забезпечити її фінансування і постійно контролювати перебіг виконання.

Продовольчу програму СРСР пропаганда подавала як свідчення турботи комуністичної партії про матеріальний добробут радянських людей. Із року в рік засоби масової інформації висвітлювали перебіг її виконання і популяризували досягнення «маяків» аграрного виробництва. Сільське господарство стало пріоритетною галуззю в державній політиці капіталовкладень. Проте через панування державної власності колгоспники не були зацікавлені в результатах своєї праці. Це, а також безвідповідальні рішення партійних і радянських інстанцій призводило до постійного дефіциту сільськогосподарської продукції. Найродючіша у світі смуга придніпровських заплавлених чорноземів перетворилася на дно штучних морів. Меліоровані ґрунти засолонилися або заболочувалися. Насичені хімікатами сільськогосподарські продукти ставали небезпечними для здоров'я.

Неспроможність домогтися від колгоспів високої врожайності спонукала державні органи наполягати на постійному розширенні посівних площ. Надмірна розораність призводила до активізації ерозійних процесів. Чорноземні ґрунти, якими завжди славилася Україна, перебували в жахливому стані.

Отже, багатомільярдне фінансування сільського господарства виявилось неефективним. Продовольча програма провалилася.

Недоліки в управлінні економікою країни негативно позначилися на її екологічному стані. У 1980-х роках територію України забруднювали відходами мінерально-сировинного комплексу в десять разів інтенсивніше, ніж СРСР загалом.

ЗАУВАЖТЕ

Затверджена в 1982 р. Продовольча програма мусила припинити чимдалі більшу залежність СРСР від країн Заходу в продовольчому питанні. Передбачалося використати величезні кошти на створення агропромислових комплексів (АПК). Однак у центрі продовольчої програми перебувала колгоспна система, і це зумовлювало її провал.

Проаналізуйте візуальні джерела. ► 1. Чому кризовий стан економіки справляв деморалізацийний вплив на тогочасне радянське суспільство? ► 2. Як ви думаєте, чи мали б наслідки скарги вчительки на виявлену безгосподарність? ► 3. Чому зображені на карикатурі жінки не скаржаться до екологічної інспекції?

Напис на мішках – «Добриво».

– А тепер, діти, на конкретному прикладі я поясню вам, що таке безгосподарність.

– А я приходжу сюди фарбувати по понеділках. У них цього дня чудовий помаранчевий колір.

Карикатури із сатиричного журналу «Перець». 1980-ті роки

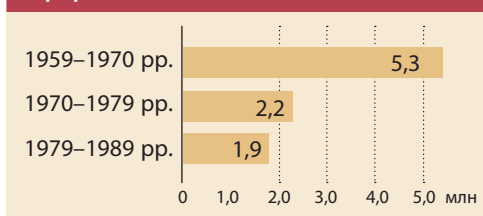
3. Зміни в національній і соціальній структурах населення

Українська РСР була другою за площею і населенням республікою Радянського Союзу. За чисельністю населення вона перебувала на шостому місці в Європі після Російської РФСР, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції.

За даними переписів, з 1959 до 1989 р. чисельність населення республіки зросла на 9,6 млн і сягнула 51,7 млн осіб.

Переписи населення свідчили про загрозу **депопуляції** в Україні, **тобто абсолютного скорочення чисельності населення**. Природний приріст різко скорочувався внаслідок двох причин: зниження народжуваності й зростання смертності. Як і всюди в Європі, в Україні зростала питома вага населення старшого й похилого віку внаслідок подовження середньої тривалості життя.

Приріст населення

Національний склад населення України змінювався внаслідок

- внутрішньосоюзних міграційних процесів
- впливу єврейського населення за кордон
- асиміляційних процесів усередині окремих етнічних спільнот
- різниці в народжуваності, яку пояснювали національними традиціями і ступенем урбанізації кожної спільноти

ЗМІНИ В ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО ТА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ (1959–1985), млн осіб

Роки	1959	1979	1985
Міське населення	19,2	30,5	33,2
Сільське населення	22,7	19,3	17,6

► Проаналізуйте таблицю. Як змінилася чисельність населення міст і сіл? Що спричинило такі результати і які наслідки вони мали?

← Проводи донецької молоді на будівництво Байкало-Амурської магістралі (БАМ), жовтень 1974 р.

▶▶ Які явища соціально-економічного життя в УРСР, зокрема з огляду на демографічну ситуацію, засвідчує фото?

Україна була однією з республік із надзвичайно високою інтенсивністю *міграційних процесів*. Для *міжреспубліканської міграції* Кремль створював найбільш сприятливі умови. Розрахунок був на те, що база національно-визвольної боротьби послабиться через штучно створену багатонаціональність. У 1970-х роках, коли міграція досягла максимуму, приріст населення України було забезпечено переважно припливом росіян, а не народжуваністю українців. Тож в усіх українських регіонах, крім західного, частка росіян істотно зросла. У південних регіонах наприкінці 1980-х років вона перевищила третину. Такі зміни в національному складі створювали сприятливі умови для цілеспрямованої політики русифікації. У східних і південних областях дедалі більше українців вимушені були переходити на російську мову в навчанні й щоденному спілкуванні. Унаслідок цього російськомовне населення почало переважати. Однак переписи засвідчили: навіть забуваючи рідну мову, українці здебільшого не змінювали національної ідентичності, тобто не називали себе росіянами.

Одночасно партійна пропаганда наголошувала на етнічній єдності трьох слов'янських народів: росіян, українців і білорусів. У складі населення СРСР поступово скорочувалася питома вага росіян. Тож єдиним засобом запобігання цій загрозі панівна верхівка вважала асиміляцію українців і білорусів росіянами.

Окрім того, демографічні процеси 1970–1980-х років характеризувало стрімке зростання міського населення та зменшення сільського. Якщо в 1960 р. сільські жителі становили половину населення, то в 1985 р. – лише третину. Продуктивність праці в сільському господарстві за цей час майже не зросла. Кожному, хто працював на селі, тепер доводилося годувати не одного, а двох міських жителів. *Селянам почали видавати паспорти*, і вони за бажанням могли переїжджати до міст. Села залишала здебільшого молодь. Вікова структура сільського населення вкрай погіршилася.

Проаналізуйте карту на с. 172. ▶▶ 1. Позмагайтеся в парах, хто почерпне з неї якнайбільше інформації. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. ▶▶ 2. До яких держав відбувалося транспортування газу територією України? Знайдіть інформацію, чи працюють ці газопроводи нині. Поміркуйте, як наявність міжнародних газопроводів впливала на економіку УРСР у добу загострення кризи радянського ладу. Як Україна могла б використовувати ці газові магістралі для розвитку власної економіки та налагодження міжнародних відносин?

Господарство радянської України в 1960–1980-ті роки

4. Життєвий рівень населення

За рівнем життя республіки СРСР мало чим відрізнялися одна від одної (лише в республіках Балтії він був помітно вищий). У світовому ж реєстрі за показником життєвого рівня Радянський Союз перебував у групі слаборозвинутих країн, на місцях після п'ятдесятого. Зрозуміло, що цю статистику ретельно приховували.

За чверть століття розрив в оплаті праці між промисловістю і сільським господарством скоротився, а її рівень зріс. Проте держава постійно запізнювалася з «отоваренням» виплачених грошей. Упродовж 1971–1985 рр. грошова маса в обігу зростає втричі, а виробництво товарів народного вжитку (разом з імпортом) – удвічі. Це зумовило зниження купівельної спроможності рубля.

У ринковій економіці невідповідність товарної маси грошовій виявилася б у формі *інфляції*, тобто знеціненні грошей, іншими словами – зростанні цін. В економіці з фіксованими цінами інфляція виявлялася як *дефіцит товарів*. Тривале очікування, коли товар «викинуть» у продаж, *і довгі черги за дефіцитом стали найхарактернішою рисою радянського побуту 1970–1980-х років*.

Дефіцит породив специфічний список престижних і непрестижних професій. Звісно ж, престижними були професії в галузях, у яких виробляли, розподіляли або продавали дефіцит, а також професії, пов'язані з офіційно встановленими пільгами щодо придбання дефіциту. У найсприятливішому становищі була номенклатура. Почала зростати мережа закритих магазинів, у яких за помірними цінами певні категорії номенклатурних працівників одержували харчові продукти, виготовлені у спеццехах, і овочі та фрукти, вирощені у спецгосподарствах без застосування хімічних добрив. Поширилася практика закупівлі за кордоном малих партій високоякісних товарів, призначених для керівної еліти.

Найдефіцитнішими були продовольчі товари. В Україні дефіцит продовольства відчувався не так гостро, як в інших республіках. Хоча більшу частину продукції колгоспів і радгоспів вивозили, становище рятувала базарна торгівля продукцією, вирощеною на присадибних ділянках селян і в особистих господарствах містян.

Держава змушена була суттєво збільшити обсяги імпорту продовольчих товарів, витрачаючи на їх закупівлю валюту, одержану від продажу енергоносіїв.

Збільшення чисельності міського населення відбувалося за сталого темпу житлового будівництва. Тож у «застійні» роки знову почав зростати дефіцит житла. За 1965–1985 рр. в Україні було споруджено 7 млн 300 тис. нових квартир. 33 млн людей поліпшили житлові умови. Однак житлова проблема й далі відчувалася гостро – надто високими виявилися темпи урбанізації. Сотні тисяч людей роками стояли в чергах на одержання квартири. Якість безплатного житла була вкрай низькою, а квартири – невеликими за площею. Лише в небагатьох новоселів кожний член сім'ї мав окрему кімнату. Більшість отримували типову «хрущовку».

За кількістю медичного персоналу і лікарняних ліжок у розрахунку на одну особу населення республіки Радянського Союзу посідали перші місця у світі. Однак *медицину фінансували за залишковим принципом*. На підготовку лікаря витрачали вдсятеро менше коштів, ніж у країнах Заходу. Радянські дипломи там не визнавали. Технічна оснащеність лікарень була незадовільною. Працівники компартійно-радянського апарату лікувалися в спеціальних лікарнях, які розміщували в сучасних, спроектованих для цієї мети будівлях, оснащували імпортним устаткуванням і комплектували високооплачуванним персоналом.

Прочитайте текст і подискутуйте на викладену в ньому тему. Висловте свої міркування щодо того, чому соціальна політика в УРСР не дала бажаних результатів.

«Втілюючи у життя соціальну політику, державний та партійний апарат у 1960–1980-х роках керувався тезою генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, що в Радянському Союзі всі сімейні клопоти лягали на плечі жінок. Саме тому більшість державних заходів було спрямовано на створення умов для полегшення

становища жінки у сім'ї та у суспільстві. У 1968 р. було затверджено “Закон СРСР про шлюб та сім'ю”, що визначав сім'ю як важливу ланку суспільства, а виховання дитини провідним завданням чоловіка та жінки рівною мірою. Було запроваджено соціальну та матеріальну допомогу різним категоріям сімей із дітьми. Така політика мала б заохочувати жінок до материнства, що покращило б демографічну ситуацію в СРСР, насамперед у республіках із низькою народжуваністю (в УРСР зокрема). Однак для Української РСР вона виявилась недієвою».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► введення в експлуатацію першого енергоблока ЧАЕС ► завершення будівництва газогону Уренгой – Помари – Ужгород ► початок «косигінської» реформи ► запровадження Продовольчої програми.
2. Схарактеризуйте поняття і терміни: депопуляція, міграційні процеси, інфляція, дефіцит товарів.
3. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Нескінченні вихваляння нестримного піднесення життєвого рівня різко контрастували з реальною дійсністю. [...] Дедалі зростали ціни, знижувалася купівельна спроможність карбованця. Величезним лихом став дефіцит. Поступово з продажу зникали одна категорія товару за другою. Особливо це позначилося на постачанні продовольства. Узвичаїлася сумна практика імпорту зерна. До хліба приєднали інші продукти – аж до картоплі включно. З полиць крамниць зникали рибо- і м'ясопродукти, молочні вироби тощо» (Михайло Брайчевський).
4. Які твердження визначають особливості соціальних процесів доби «застою»?
► Заборона самовільного переселення колгоспників та інших категорій сільського населення до міст. ► Залишковий принцип фінансування сфери охорони здоров'я. ► Зменшення обсягів житлового будівництва та різке погіршення житлових умов міського населення. ► Оптимізація пенсійного законодавства: зниження пенсійного віку до 60 років (для чоловіків) і 55 років (для жінок). ► Паспортизація селян, що усунула перешкоди для переїзду їх до міст; скорочення сільського населення. ► Уповільнення темпів зростання реальних доходів населення. ► Хронічний дефіцит товарів повсякденного попиту на споживчому ринку.
5. До положень, що характеризують соціально-економічне становище доби «застою», доберіть конкретні факти.
► Компартійно-радянська номенклатура як прошарок радянського суспільства: становище в системі влади, обов'язки і привілеї. ► Темпи урбанізації суспільства та їхній вплив на соціальну структуру. ► Неухильне падіння економіки та його вплив на якість життя населення.
6. Підготуйте есе на тему «Політ у космос, могутня зброя на тлі черг і дефіциту: якими були пріоритети радянської держави?»

§ 18 Освіта, наука, література й мистецтво

Істотні зрушення відбулися в системі освіти: було запроваджено загальну обов'язкову середню освіту. Водночас у добу «застою» тривала посилена русифікація. Уніфікація викладання та ідеологізація навчально-виховного процесу певною мірою знецінювали освіту й перешкоджали виявленню здібностей учнів та студентів.

Розвиток наукових досліджень тоталітарна держава спрямовувала передусім на військово-промислові потреби. АН УРСР перетворилася на колосальну наукову структуру, яку фінансували не тільки з республіканського бюджету, а й коштом могутнього ВПК.

У культурному житті велику роль відігравали українські шістдесятники – письменники, які засобами художнього слова протистояли русифікації республіки. Для збереження національної самосвідомості громадян чимало зробили митці театру і кіно. Щоправда, здебільшого компартійним ідеологам вдавалося використовувати творчу інтелігенцію як своїх підручних у пропагандистській роботі. Ті, хто не корився диктату, рано чи пізно отримували негласну заборону на професію.

1. Освіта й наука

У 1960–1980-х роках унаслідок зменшення народжуваності постійно скорочувався й контингент дітей шкільного віку. Це полегшило перехід до загальної середньої освіти. *Положення про обов'язкову середню освіту* внесли до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р.

Запровадження загальної середньої освіти було великим культурним досягненням. Уже в 1976 р. більшість випускників восьмих класів продовжили навчання в дев'ятих класах або в середніх спеціальних навчальних закладах. Щоправда, у сільській місцевості запровадження обов'язкової середньої освіти наражалося на неабиякі труднощі. У багатьох селах працювали тільки початкові або неповні середні школи, зазвичай – малокомплектні. Щоб розв'язати проблему, при середніх школах у великих селах створювали інтернати.

У 1984 р. Верховна Рада СРСР ухвалила «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи». Запроваджували навчання дітей з шести років (за бажання батьків). Восьмирічки було реорганізовано в дев'ятирічки, а середні школи перетворено з десятирічок на одинадцятирічки. Професійно-технічні училища різних типів давали повну середню освіту.

Попередня шкільна реформа, що тривала в Україні з квітня 1959 р., за два десятиліття істотно підвищила рівень русифікації навчання. Наприкінці 1970-х років кількість українськомовних шкіл скоротилася на 8,7 тис. У Криму і в Донецьку не залишилося жодної української школи. Частка українських і українсько-російських шкіл в обласних центрах зменшилася до 28 %. У червні 1978 р. ЦК КПРС видав постанову «Про подальше вдосконалення

вивчення і викладання російської мови в союзних республіках», якою розпочався новий наступ на національну школу.

1970–1980-ті роки були періодом стрімкого розвитку Академії наук УРСР майже за всіма напрямками знань. Упродовж 1966–1985 рр. АН УРСР поповнилася двома десятками наукових інститутів.

Зокрема, **Інститут математики** мав один із найсильніших у Європі наукових колективів. Тут опрацьовували ефективні обчислювальні методи, вкрай важливі у розв’язанні багатьох актуальних проблем ядерної енергетики, радіофізики, електроніки, космічної техніки, механіки. Знаною у світі науковицею в галузі математики є **Ніна Вірченко**, яка відбула покарання в системі ГУЛАГу та попри це не полишила дослідницької діяльності. На базі **Інституту кібернетики**, який упродовж 25 років очолював академік **В. Глушков**, виник потужний науково-технічний комплекс. Пріоритетним завданням інституту було створення автоматизованих систем управління підприємствами (АСУП) і галузевих АСУ. За **Інститутом механіки** визнали статус головного в СРСР у галузі розроблення критеріїв довговічності конструкційних елементів ядерних реакторів.

Для **Інституту електрозварювання ім. Є. Патона** період «застою» став найдинамічнішим у його розвитку. Прославилися розробки в галузі космічних технологій, започатковані установкою «Вулкан», яка працювала на борту корабля «Союз-6» (1969). Тоді було здійснено неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану та нержавіючої сталі. За 1976–1985 рр. економічний ефект від упровадження розробок інституту становив 1 млн 760 тис. руб.

↑ В. Ремесло на дослідному полі пшениці «Миронівська 808»

Велику наукову роботу здійснювали 25 інститутів аграрного профілю, які належали до системи Всесоюдної академії сільськогосподарських наук. Найвагоміші здобутки мав колектив **Миронівського інституту селекції та насінництва пшениці** під керівництвом академіка **Василя Ремесла**. Виведеними в Миронівці сортами засівали близько 8 млн га землі.

Плідно працював Київський авіаційний завод під керівництвом авіаконструктора Олега Антонова. У 1959–1978 рр. завод випускав пасажирський літак Ан-24, упродовж 1969–1985 рр. – транспортний літак Ан-26.

Тим часом науковці, що спеціалізувалися на дослідженнях людини, держави й суспільства, звісно ж, відчували на собі всеохопний пильний

→ Збирання літаків у цеху Київського авіаційного заводу. 1971 р.

контроль з боку парткомів. Останні вимагали, щоб соціогуманітарні науки були партійними, тобто відображали інтереси тієї державної структури, якою стала комуністична партія. Гуманітарні науки було поставлено у жорсткі межі, а дослідження мали втілювати ідею «трьох братніх народів». Українцям і білорусам нав'язували комплекси меншовартості та другорядності, прославляючи російський народ і його «історичну місію». Збереження наукових досліджень з історії стало можливим завдяки українській еміграції. До яскравих постатей тогочасної історичної науки належить професорка **Наталія Полонська-Василенко**. Тривалий час дослідниця працювала в Києві, та під час Другої світової війни виїхала за кордон, де продовжила викладання й наукову діяльність.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Олег Антонов (1906–1984)

Авіаконструктор, з 1952 р. – головний конструктор, з 1962 р. – генеральний конструктор, керівник конструкторського бюро літакобудування в Києві (нині АНТК ім. О. Антонова). Під керівництвом цього вченого розроблено понад 60 типів літаків і планерів типу Ан (пасажирських, транспортних та ін.). Остання розробка – найбільший у світі чотиримоторний транспортний літак Ан-124 «Руслан» (перший рейс відбувся 9 січня 1986 р.).

Проаналізуйте фрагмент джерела. Прокоментуйте на прикладі фактів, викладених у ньому, зв'язок науки та ВПК в СРСР.

«Починаючи з 70-х років ДКБ “Південне” і “Південмаш” (разом із включеним до його складу Павлоградським механічним заводом) стали розробляти напрямком твердопаливних двигунів і ракет. У результаті з'явилися двигуни першого ступеня для першої пересувної міжконтинентальної ракети SSX-26 і ракети морського базування SSN-20, був виготовлений найпотужніший у країні твердопаливний двигун з тягою в 300 тонн, створена високоефективна твердопаливна триступенева ракета SS-24 шахтного і (вперше у світі) залізничного базування. Усе це разом взяте гарантувало невідворотність зустрічного удару у разі нападу на СРСР. Саме поява цих ракет і ракетних комплексів (у першу чергу ракетних шедеврів SS-18 і SS-24, які й сьогодні на бойовому чергуванні в Росії) забезпечила Радянському Союзу у період “холодної війни” повний паритет із США в галузі ракетних озброєнь стратегічного призначення і поставила обидві тодішні наддержави перед категоричною неминучістю обмеження, а потім і скорочення своїх стратегічних ядерних арсеналів» (із книжки Леоніда Кучми «Україна – не Росія»).

2. Література та мистецтво

Партійний апарат цілком контролював розвиток літератури та мистецтва. Більшість українських письменників мусила дослухатися до рекомендацій відділів ЦК КПУ. Їхня творчість не витримала перевірки часом. А ті, хто засобами художнього слова протестував проти русифікаторської політики компартійно-радянської номенклатури, залишилися в історії країни та літературній пам'яті.

Очікування на політичні зміни, яке запанувало в суспільстві після XX з'їзду КПРС, у літературі відобразилося у своєрідній формі. На передній план вийшла поезія. Молоді, але вже популярні поети М. Вінграновський, І. Драч, Л. Костенко, Б. Олійник, Д. Павличко, яких було легко звинуватити у формалізмі з огляду на неординарну форму їхніх творів, відчули певне полегшення. Увійшли в поезію й заявили про себе на повний голос І. Калинець, Р. Лубківський, В. Стус та ін.

Услід за поетами почали нелегку боротьбу з канонами соціалістичного реалізму молоді прозаїки: Є. Гуцало, В. Дрозд, Гр. Тютюнник, В. Шевчук, Ю. Щербак та ін. Вони віддавали перевагу малим формам – новелі та оповіданню.

На початку 1968 р. найіменитіший із когорти українських літераторів письменник Олесь Гончар опублікував свій новий твір – роман «Собор». О. Гончар розповідав про історичні традиції українського народу, його волелюбність і патріотизм, глибоку повагу до релігійних почуттів, традицій та звичаїв предків. Хоча хрущовська кампанія інтенсивного руйнування храмів за нового керівництва зійшла нанівець, ставлення компартійно-радянської номенклатури до релігії не змінилося. Вважалося, що після сталінської доби народ, вдячний партії за безсумнівне поліпшення матеріального становища, не згадуватиме про духовні цінності, які десятиліттями витруювали з його свідомості. Тож роман визнаного українського митця наразився на критику з боку влади.

Цькування О. Гончара почалося в Дніпропетровську – місці дії роману «Собор». Перший секретар обкому О. Ватченко впізнав себе в романі й на пленумі ЦК КПУ назвав твір ідейно порочним, шкідливим, пасквільним. Одразу після пленуму ЦК він розгорнув у своїй «вотчині» переслідування всіх, хто підтримав роман. Режисерів, учителів, журналістів, які публічно висловлювали позитивне ставлення до «Собору», виганяли з партії і з роботи.

Зухвала, безпардонна кампанія викликала загальне обурення. Близько трьох сотень представників інтелігенції молодого покоління Дніпропетровщини підписали листа на ім'я голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, секретаря ЦК КПУ Ф. Овчаренка та секретаря Спілки письменників України Д. Павличка. Лист набув суто політичного звучання з огляду на факти, які в ньому повідомляли, й висунуті вимоги. Щербицький не підтримав земляків, дарма що вони на це сподівалися, звертаючись саме до нього, а не до П. Шелеста.

У 1971 р. компартійний апарат усунув О. Гончара від керівництва Спілкою письменників. Тільки в 1979 р., коли Спілку письменників очолив Павло Загребельний, дозволили надрукувати роман у віршах «Маруся Чурай» *Ліни Костенко*. У 1981 р. побачила світ із передмовою О. Гончара книжка віршів *Василя Симоненка* «Лебеді материнства», видання якої розтягнулося на десять років.

Нерівну, але безкомпромісну боротьбу з режимом провадив *Василь Стус*.

Проаналізуйте фрагмент джерела на с. 179. ►► 1. Що викликало найбільше обурення творчої молоді Дніпропетровщини? ►► 2. Чи можна вважати появу такого листа результатом руху шістдесятників і дисидентів-правозахисників? Обґрунтуйте. ►► 3. Чому в тексті документа трапляються слова російською мовою? ►► 4. Про які реальні наслідки політики русифікації довідалися з документа?

«Найбільшої брутальності сягнула так звана дніпропетровська кампанія у зв'язку з появою нового роману нашого земляка Олеся Гончара "Собор". Спочатку обласні газети "Зоря" й "Прапор юності", марганецька міська газета виступили зі схвальними рецензіями на цей твір. А вже через місяць на одній із нарад, де були присутніми секретарі низових партійних організацій Дніпропетровщини, відповідалні працівники преси, секретар обкому КП України т. Ватченко затаврував ганьбою всі ці рецензії і дав команду пресі "довести читачам", що "рабочий клас" Дніпропетровщини "не приймає «Собора»". Відразу ж газети обласні зарясніли, як май грушами, "мнєнями рабочих о «Соборе»". У зв'язку з кампанією облпльовування "Собору" пожвавили "виховну" роботу місцеві кагебісти. І знову поповзла ними ж пущена чутка про "націоналістическую опасность". Смішно навіть говорити, що ця "націоналістическая опасность" з'явилася саме в Дніпропетровську, де на заледве не мільйонне місто немає жодного українського дитячого садка чи ясел, жодної повністю української школи, жодного вузу чи технікуму з викладанням українською мовою. До того ж різні перелякані люди... пускають провокаційні, видумані в КДБ чутки, що "український націоналізм" найповніше виявляє себе під маскою захисту української старовини. То як же бути з тією зливою матеріалів на захист російської старовини в російських виданнях "Комсомольская правда", "Советская Россия", "Литературная газета", "Огонек", "Советский Союз", "Наука и жизнь" і т. ін. ...

Ми, творча молодь Дніпропетровська, вимагаємо притягти до відповідальності їх та всіх тих, хто вчиняє брутальні україножерські кампанії – відьомські шабаші на терені української культури, хто переслідує чесних і відданих народові людей тільки за те, що вони хочуть бути самими собою і ніким іншим, що вони хочуть виховувати своїх дітей в українських дитячих садках, школах, технікумах і вузах» (із листа творчої молоді м. Дніпропетровська. 1968 р.).

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Олесь Гончар (1918–1995)

Український письменник, член Спілки письменників України від 1946 р. Упродовж 1959–1971 рр. – голова правління. Брав участь у Другій світовій війні, враження від якої лягли в основу багатьох його творів, зокрема трилогії «Прапорonosці», що виходила друком у 1946–1948 рр. З 1960-х років О. Гончар почав відходити від канонів соцреалізму. У нових творах акцент перенесено на загальнолюдські цінності, як, наприклад, у новелі «За мить щастя». Роман «Собор» (1968), присвячений проблемі збереження історико-культурної спадщини українців, став важливим стимулом для розвитку національно-культурних процесів в Україні в 1960–1980-х роках.

У середині 1960-х років О. Гончар виступив одним з ініціаторів увічнення історії українського козацтва, що з-поміж іншого передбачало й спорудження Державного заповідника на острові Хортиця. Як голова Спілки письменників України опікувався поширенням і популяризацією української мови, активно виступав проти політики зросійщення України.

«Яка дика епоха! З якою сатанинською силою нищилася Україна! За трагізмом долі ми народ унікальний. Найбільші генії нації – Шевченко, Гоголь, Сковорода – все життя були безпритульними. Шевченків "Заповіт" написано в Переяславі в домі Козачковського, Гоголь помер у чужому домі, так само бездомним пішов із життя й Сковорода... Але сталінщина своїми жажіттями, державним садизмом

перевершила все. Геноцид винищив найдіяльніші, найздібніші сили народу. За які ж гріхи нам випала така доля?» (зі щоденника О. Гончара після хвили арештів української інтелігенції).

Поясніть, як ви зрозуміли метафоричний образ безпритульних Шевченка, Гоголя, Сковороди. Пригадайте образи з поезії Т. Шевченка, які дають підстави розгорнути цю метафору й щодо всієї України. У чому вбачаєте найбільшу заслугу О. Гончара в українському духовно-культурному житті?

3. Кіномистецтво. Українське поетичне кіно

Наймасовішим видом мистецтва й далі залишалося кіно. Понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок щороку обслуговували близько 800 млн глядачів.

Найяскравіша кінокартина двох «застійних» десятиліть — «*Тіні забутих предків*», сценарій якої написано за повістю М. Коцюбинського. Творчий колектив під керівництвом С. Параджанова створив шедевр на всі часи. Головного героя блискуче втілює талановитий актор *Іван Миколайчук* — тоді ще не відомий студент із Буковини.

Події на прем'єрному показі кінострічки в київському кінотеатрі «Україна» увійшли яскравою сторінкою в історію дисидентського руху. Після цього фільм зняли з прокату на два десятки років. С. Параджанов устиг створити ще один чудовий фільм — «*Київські фрески*». Потім за дисидентську діяльність його на півтора десятиліття відлучили від кіно.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Сергій Параджанов (1924–1990)

Кінорежисер, сценарист. Вірменин, народжений у Тбілісі, уславив своїм ім'ям українське кіно у світі. Його фільм «Тіні забутих предків» (1964) за повістю М. Коцюбинського обійшов великі екрани багатьох країн і здобув чимало престижних нагород.

«Я не переживав, я розумів, що ставлю під удар його і зриваю прем'єру, свято їхнє затьмарюю. І якась мука внутрішня була цим зумовлена. Але все-таки я вирішив, що настільки важливо це зробити, що треба, незважаючи на це. Що характерно... Що Параджанов... Я думав, що це удар для нього буде. Навпаки. Він був радий і був щасливий, тому що на прем'єрі його фільму така подія сталася. Він ніколи ні словом не тільки не дорікнув, він завжди підкреслював, він завжди про це згадував, з радістю завжди говорив. І не тільки тому, що це був протест проти деспотизму. Він ненавидів деспотизм, і всякий протест проти нього він вітав, навіть коли це було з якимись жертвами для нього пов'язано. Отаке в нього було святе до цього ставлення» (*Іван Дзюба*).

Помітним явищем в українському кіномистецтві 1960-х років став фільм режисера В. Денисенка «Сон» (сценарій В. Денисенка і Д. Павличка). У картині відтворено образ молодого Тараса Шевченка, роль якого зіграв Іван Миколайчук.

← Кадр із фільму «Тіні забутих предків». У головних ролях – Іван Миколайчук і Лариса Кадочникова. 1964 р.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Іван Миколайчук (1941–1987)

Актор, сценарист, режисер, один із фундаторів українського поетичного кіно. Зіграв 34 ролі у кіно, написав дев'ять сценаріїв, автор двох режисерських робіт. Найвідоміші образи, створені на екрані, – молодого Тараса Шевченка у фільмі «Сон», Івана Палійчука у «Тінях забутих предків» та козака Василя у стрічці «Пропала грамота». Поставив фільми «Вавилон-XX» (1980), «Така пізня, така тепла осінь» (1981).

Утім на талановиті твори в жанрі *поетичного кіно* чекала важка доля. Фільм «*Білий птах з чорною ознакою*» режисера *Ю. Ілленка* делегати ХХІV з'їзду Компартії України зустріли вороже. Тільки головний приз Московського міжнародного кінофестивалю 1971 р. забезпечив йому місце в прокаті. Ще одну стрічку Ю. Ілленка – «*Криниця для спраглих*» за сценарієм І. Драча – у прокат не допустили.

Компартійні функціонери майже знищили надзвичайно цікавий напрям, який міг забезпечити українським митцям гідне місце у світовому кіно. Хвиля творчого піднесення, яка принесла із собою багато чудових кіноробіт, поступово згасала. В. Щербицький на пленумі ЦК КПУ у травні 1974 р. із задоволенням констатував: «*Певний час прийоми так званого поетичного кіно з їхнім наголосом на абстрактній символіці з різко підкресленим етнографічним орнаментом трактувались окремими кінематографістами мало не як провідні прийоми розвитку кіномистецтва на Україні. Ці погляди, можна сказати, подолано*».

Більшу частину української кінопродукції створювала Київська кіностудія ім. О. Довженка, яка в 1978 р. відсвяткувала 50-річчя. З двох десятків стрічок, які щороку випускала студія, тільки дві-три знімали українською мовою. На Одеській кіностудії російською знімали всі фільми. Кінокартину не вважали завершеною, поки її не затверджувала московська комісія. Для показу цій комісії українські фільми дублювали російською мовою. Російськомовні стрічки не забороняли дублювати українською мовою, але тільки після тривалої демонстрації в прокаті. Режисер М. Мащенко зазначав, що кіно стало чи не найбільшим в Україні поширювачем вірусу національного нігілізму.

Укладіть таблицю «Розвиток літератури та мистецтва в Україні в 1960–1980-х роках». Зробіть висновок про протиборство в мистецькому житті тієї доби двох тенденцій: зміцнення національної самобутності, відхід від канонів соцреалізму, з одного боку, і поширення «застійних» явищ, що виявлялися в псевдохудожності, меншовартості, пристосуванстві, – з іншого.

4. Музичне й образотворче мистецтво

На відміну від літератури та кіно, інші форми мистецтва посідали в культурному житті пересічних громадян незначне місце. І, попри це, ідеологічні відділи партійних комітетів ретельно регулювали музичне, образотворче, театральне життя. Жорсткі канони соціалістичного реалізму нівелювали творчий процес, але не могли його зупинити. Українське мистецтво все ж таки розвивалося, час від часу спалахували яскравими зірками нові імена, стабільно працювали прославлені творчі колективи.

Найвідомішими за межами України професійними колективами були Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, Заслужена академічна хорова капела «Думка», Заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського. У 1970-х роках створено багато нових філармонічних колективів, сотні самодіяльних симфонічних і духових оркестрів.

Етнографічний хоровий ансамбль «Гомін» під керівництвом Л. Ященка захопився відродженням колядок і купальських пісень, які свідчили про оригінальність і неповторність українського фольклору. За це керівника ансамблю звинуватили в «буржуазному націоналізмі» й вигнали зі Спілки композиторів, а колектив розпустили.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Володимир Івасюк (1949–1979)

Композитор, поет. Один з основоположників української естрадної музики. Провідне місце у творчості посідали пісні, що поєднували традиції українського мелосу з інтонаціями сучасної естрадної музики. Автор понад 100 пісень. Усесмертно популярними стали «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй» тощо.

Скарбницю українського музичного мистецтва збагатили опери В. Губаренка, Л. Колодуба, Г. Майбороди, симфонії та кантати А. Філіпенка, А. Штогаренка. У жанрі пісенної та хорової музики плідно працювали О. Білаш, К. Домінчен, П. Майборода, С. Сабадаш, А. Філіпенко, І. Шамо та ін.

Чисельність театрів за два десятиліття зросла і в середині 1980-х років сягнула дев'яти десятків. Перед постановкою кожну п'єсу дивилася комісія чиновників, наділених правом схвалювати або забороняти. Більша частина театральних постановок відбувалася російською мовою.

Найяскравішими серед театральних зірок України були В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій. На оперній сцені успішно виступали Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошніченко, А. Мокренко, Д. Петриненко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк, Г. Ціпола.

Із доробку художників періоду «застою» збереглося мало. Майстри пензля переважно створювали те, що їм замовляли: портрети передовиків виробництва, панорами новобудов, сюжети з історії КПРС. Ці твори відійшли в небуття разом із державною партією.

У творах М. Глушенка, М. Дерегуса, В. Шаталіна, Т. Яблонської, виконаних із високою художньою майстерністю, здебільшого оспівано природу й побут людей.

На добу «застою» припадає розквіт творчості *Марії Приймаченко*. Не маючи професійної освіти, мисткиня виробила власну художню систему в так званому наївному мистецтві, одному з напрямів примітивізму. Створювала композиції з рослинними й анімалістичними мотивами фольклорного характеру. Справжніми шедеврами вважають, зокрема, її роботи «Синій бик» (1947), «Гороховий звір» (1971), «Дикий чаплун» (1977).

Найбільш обмежені у творчій діяльності були скульптори-монументалісти. Адже вони могли реалізувати лише ті задуми, які фігурували в планах так званої монументальної пропаганди. Наймасовіше тиражувалися пам'ятники В. Леніну – понад пів тисячі бронзових і гранітних скульптур.

У 1982 р. урочисто святкували 1500-ліття Києва. Столиця збагатилася різноманітними меморіальними спорудами. Серед них – Музей В. Леніна (нині – Національний культурний центр «Український дім»), пам'ятний знак на честь заснування Києва, що зображає братів Кия, Щека, Хорива і сестру їхню Либідь. На схилах Дніпра, біля площі, якою закінчувався Хрещатик (тепер Європейська), споруджено величезну арку, що символізувала «братерське єднання» російського та українського народів. У Києві її називали «яромом».

Держава прискіпливо контролювала українських митців у різних галузях, адже постійно відчувала загрозу виступу проти режиму. Розуміючи роль масового мистецтва, вона поставила його на службу партійній пропаганді, цілковито нехтуючи як довершеність змісту, так і цілісність форми. Митцям дедалі важче було виражати власний творчий потенціал, якщо він не вписувався в рамки «соціалістичного реалізму». Останній мав демонструвати здобутки штучного утворення – «радянського народу», центром якого була особлива «радянська людина».

↑ Пам'ятник засновникам Києва – Кію, Щеку, Хориву і сестрі їхній Либеді. Скульптор В. Бородай

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. За допомогою ШІ згенеруйте афіші до фільмів і виставок або обкладинки для книжок і платівок українських митців періоду «застою». Обговоріть результати в класі.
2. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
 - ▶ За доби «застою» істотно скорочували кількість шкіл з українською мовою навчання.
 - ▶ Роки «застою» були періодом швидкого розвитку майже в усіх напрямках знань для Академії наук УРСР.
3. Укажіть прізвища українських діячів, дотичних до розвитку зазначених сфер культурного життя та науки.

Література	Наука	Образотворче мистецтво	Музичне і театральне мистецтво	Кіно

А. Роговцева, А. Солов'яненко, В. Івасюк, В. Ремесло, В. Шевчук, В. Глушков, Гр. Тютюнник, Д. Гнатюк, Є. Гуцало, Є. Мірошніченко, І. Драч, І. Миколайчук, І. Шамо, Л. Костенко, М. Глущенко, М. Дерегус, М. Приймаченко, Н. Ужвій, О. Антонов, О. Білаш, С. Параджанов, Т. Яблонська, Ю. Ілленко.

- До положення, що характеризує розвиток культури за доби «застою», доберіть конкретні факти.
Панування диктату компартійно-радянської влади в усіх сферах культурного життя республіки.
- Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
«Зараз вже не є великою таємницею, що наша Академія мала великий обсяг робіт, пов'язаних з оборонним комплексом. Це було істотним стимулятором фундаментальних досліджень і, до речі, давало свого часу до чверті загального обсягу фінансування» (президент АН УРСР Борис Патон).
«Переїнялися народною мовою – і вона зазвучала з екрана чистим, ясним і непідробним струмком. Його, народу, співаночками – ми почули, як співають гуцули, вкладаючи в пісні суть свого життя, своєї праці і своєї душі. Його музикою – нехитрою і проймаючою, як клич трембіт, переливи денцівки і перебори дримби. Його танком – буйним і жагучим, трудовим і святковим... І тоді народився такий фільм про наших горян, у їх недалекому минулому, якого ще не було на екрані» (мистецтвознавець Олег Бабишкін).
- Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.
«Атмосфера істерії довкола роману чільного письменника радянської України Олеся Гончара "Собор", хоча й не була прямо пов'язана з рухом шістдесятників, проте мала для цього покоління велике значення. Одночасно вона послужила сигналом, який свідчив про загострення ситуації в Україні...» (польська публіцистка Богуміла Бердиховська).
- Користуючись додатковими джерелами інформації, підготуйте добірку фактів про події та імена українського спортивного життя доби «застою».
- Перегляньте фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» і підготуйте есе про свої враження від перегляду.

§ 19 Повсякденне життя в місті та селі (на прикладі кількох населених пунктів або родинних історій 1970–1980-х років). Практичне заняття № 5

Об'єднайтеся в групи і виконайте проєкт «Лінія часу».

1. Для проведення підготуйте великий аркуш паперу чи дошку, створіть лінію часу. Над віссю ви позначатимете глобальні, внутрішньополітичні, соціальні чи економічні процеси в СРСР та УРСР зокрема. Нижче вісі часу потрібно позначити події з повсякденного життя родичів, знайомих учнів та учениць. Почати слід з 1960-х років, а завершити серединою 1980-х років. Саме цей проміжок часу досліджуватимете на уроці.

Приклад вісі часу

Глобальні або внутрішні політичні, соціальні, економічні процеси

Родинні історії повсякдення 1970–1980-х років

2. Робота в групах над верхньою лінією. Об'єднайтеся в групи. Упродовж 10 хвилин напишіть (на картках) важливі / значущі події в історії України. Над лінією часу запишіть назви подій і процесів:

- міжнародні події;
- економічні проблеми / зміни / процеси;
- соціальні рухи, процеси;
- політичні / суспільні / громадські процеси.

Виберіть із наявних карток до 15 найважливіших подій від групи. Приклейте картки або запишіть ці події над віссю часу.

3. Робота в групах над нижньою лінією – соціальні аспекти нашого життя. Разом з однокласницями та однокласниками з вашої групи зосередьтеся на особистому досвіді та історіях їхніх рідних чи знайомих. Поміркуйте про те, як історія вплинула на вас, яка інформація живе й передається у ваших родинах. Виберіть картки або маркери різних кольорів для позначення особливостей повсякдення села чи міста. Позначте під віссю часу інформацію, яку отримали від старших родичів.

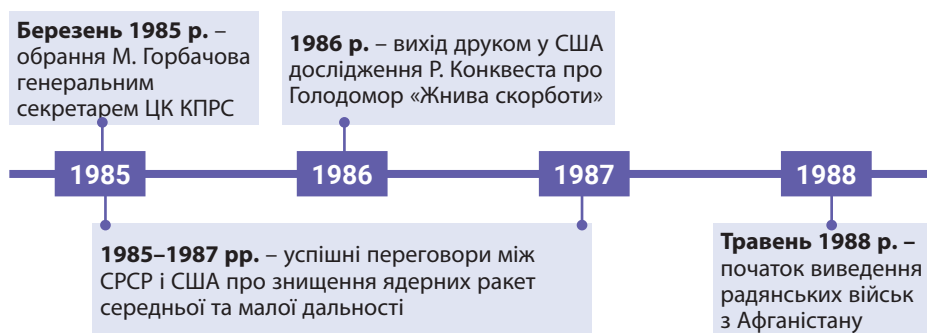
Орієнтовні запитання

- *Де мешкали родичі – в місті чи селі?*
- *Що люди їли?*
- *Яку музику слухали? На яких концертах були?*
- *Як проводили вільний час дорослі та діти?*
- *Чи відвідували місця публічного простору? Які?*
- *Які гуртки відвідували?*
- *Що було модним?*
- *Які телепередачі, фільми дивилися люди?*
- *Яких особистостей пам'ятаєте?*
- *Які важливі події в житті родини відбулися в цей період?*

4. Прогулянка «стежкою спогадів» (лінією часу). Спочатку зверніть увагу на події, розташовані над віссю часу, десятиліття за десятиліттям: поговоріть про політичні, соціальні, економічні події, що впливали на життя предків. Потім проаналізуйте події, що під віссю. Зафіксуйте особливості життя та побуту людей. Прочитайте і поясніть, що ви написали. Дайте іншим учасникам і учасницям можливість доповнити або прокоментувати. Учні й учениці можуть доповнити лінію часу тим, що вони згадають. «Прогулюйтеся» далі лінією часу, позначаючи зв'язки між верхньою та нижньою лініями: як події політичного життя змінювали соціальне життя. Підкресліть подібність і відмінності в досвіді групи.

Підсумки та рефлексія

- Які події по-різному вплинули на різні групи учнів та учениць вашого класу?
- Які події згадували найчастіше?
- Як вважаєте, які причини та фактори вплинули на історію ваших родин?
- Обговоріть місця скупчення карток із подіями і місця, де карток немає. Спробуйте пояснити це особливостями функціонування нашої родинної пам'яті.
- Виокремте спільні риси – події, які мали схожий вплив на всі громади, – поганий чи хороший.
- Спробуйте відчути спільність з однокласниками й однокласницями (ми разом у цій ситуації – у наслідках того, що відбулося).

§ 20 Початок «перебудови»

Через щодалі глибші кризові явища керівництво Радянського Союзу змушене було лібералізувати політичний режим значно активніше й системніше, ніж це робив М. Хрущов на зламі 1950–1960-х років. Реформи нового керівника держави М. Горбачова почалися під гаслами *«перебудови», «нового мислення» та гласності*. Однак система, вибудована вождями КПРС, не надавалася до реформування. Навіть більше – лібералізація режиму лиш прискорювала його розвал. Центральна влада втрачала контроль над суспільно-політичними процесами. Перед Україною постала перспектива досягнення свободи й незалежності.

1. Новий лідер СРСР. Початок «перебудови»

СЛОВНИК

Системна криза – порушення стабільності системи і створення передумови її розвалу або зміни. Прикладом глобальної системної кризи є злам 1980–1990-х років, який завершився ліквідацією Організації Варшавського договору, розвалом СРСР і припиненням «холодної війни».

«Перебудова» – політичний курс реформаторської частини радянського керівництва (1985–1991), спроба через «революцію згори» системно модернізувати суспільство.

Два десятиріччя, упродовж яких Україна перебувала у стані «застою», змінилися п'ятиріччям несподіваних історичних зрушень. СРСР охопила **системна криза** суспільно-політичного та соціально-економічного ладу. Залізна хватка Кремля слабшала.

У цій ситуації в українському суспільстві посилювалися як національно-визвольні прагнення, так і соціальне напруження. Українська компартійно-радянська номенклатура відчула, що центр не здатний підтримувати її так ефективно, як раніше, й поволі поверталася обличчям до власного народу.

Після смерті Л. Брежнєва в 1982 р. влада в СРСР й далі належала «геронтократам» – особам, чий вік був вищим за основний вік працездатного населення країни. Кремлівський олімп спочатку посів 68-річний Ю. Андропов, а за ним 73-річний К. Черненко. Втім, системна криза, що охопила СРСР, підштовхнула партійну номенклатуру в березні 1985 р. передати керівництво КПРС «молодому комуністу» *Михайлу Горбачову*.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Михайло Горбачов (1931–2022)

Народився у Ставропольському краї. Закінчивши юридичний факультет Московського університету, повернувся на батьківщину, працював на комсомольській і партійній роботі. У 35 років дослужився до першого секретаря Ставропольського міськкому КПРС.

З березня 1985 р. – генеральний секретар ЦК КПРС; у 1988–1990 рр. – голова Президії ВР СРСР; перший і єдиний президент СРСР (березень 1990 р. – грудень 1991 р.). Роки його перебування на найвищих державних посадах СРСР позначилися радикальними трансформаційними процесами на всіх рівнях суспільного життя.

«Особі М. Горбачова дають різні оцінки. Представники лівих сил однозначно оцінюють його діяльність як “зрадницьку”, спрямовану на руйнування СРСР. Очевидно, що найбільш ефективними були горбачовська політика міжнародної безпеки та роззброєння, запропоноване ним “нове мислення” для світу (наприклад, об’єднання “двох” Німеччин). Натомість усередині СРСР Горбачов ніколи не мав широкої популярності, оскільки “перебудова” призвела до перманентної кризи та хаосу. Його спроби реформувати й модернізувати нездатну до господарчих інновацій і соціальної динаміки комуністичну систему в принципі були приречені на невдачу. Однак вони зазнали невдачі ще й через те, що для Горбачова мали вторинний характер, оскільки на перший план для нього виходили питання глобальної стратегії. У жодному разі не підлягає сумніву, що саме започаткована 1985 р. горбачовська “перебудова” дала Україні шанс стати повноцінною державою, на що сам Горбачов не розраховував» (український історик *Юрій Шаповал*).

►► Прокоментуйте міркування історика про те, що «перебудова» М. Горбачова була приречена на невдачу. Як це пов’язано з особистістю радянського лідера?

На черговому пленумі ЦК КПРС у квітні 1985 р. новий генсек проголосив курс реформ, названий «**перебудовою**». Пропагандистський апарат підхопив ужите визначення й почав використовувати для характеристики політичного курсу нового керівника партії та дер-

◀ Радянський плакат часів «перебудови». Напис (російською та англійською мовами): «Демократія. Перебудова. Гласність»

жави. Відтоді під ним розуміють **реформування усіх сторін радянського життя, здійснюване під керівництвом КПРС.**

«*“Перебудова” – містке слово, – заявив М. Горбачов під час поїздки на Далекий Схід у липні 1986 р. – Я би поставив знак рівності між словами “перебудова” та “революція”... Це справжня революція в усій системі суспільних відносин.*»

Реалізація нової політики державної партії справді почалася з революційної дії – поступового, але неухильного звільнення суспільства від цензурних заборон. У Кремлі усвідомлювали, що успіх перебудовної політики залежав від того, наскільки її підтримає населення. Люди мали знати, які виклики постали перед країною, як на них треба реагувати. **Нову політику треба було починати з інформування.**

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Які вади суспільно-політичного життя в державі викривають карикатури? Чому ці вади набули масового характеру? ►► 2. Як їх виникнення й поширення пов'язано з характером радянського тоталітаризму? ►► 3. Чому

тоталітарні практики врядування чинять деморалізаційний вплив на суспільну свідомість?

▼ Текст до карикатури:

«...Ніде, в жодній ланці нашої соціальної і виробничої системи не можна допустити девальвації поняття перебудови. Треба бачити і негайно реагувати, коли під її прапором виступають пристосовництво, особисті амбіції, корисливий розрахунок... (із матеріалів січневого (1987) пленуму ЦК КПРС)»

– Надовго закрили переїзд?
– Назавжди.

Прикрилися

– Що ви, я обом руками за гласність!

Першим елементом «перебудови» стала **гласність**. Під поняттям «гласність» розуміли інформацію, яку допускала цензура. У радянському суспільстві цензурні перепони були абсолютними, тому воно не знало такого поняття. **Поки «перебудова» перебувала під контролем Кремля, гласність залишалася дозованою, не набуваючи ознак свободи слова.**

СЛОВНИК

Гласність – послаблення цензури, часткова свобода слова за часів «перебудови».

Громадяни країни завдяки гласності отримали можливість реально оцінювати ситуацію в тих сферах життя, які з дозволу вищого партійного керівництва ставали відкритими. Гласність підривала сліпу віру до друкованого або мовленого слова, давала

змогу формувати власні судження й позбавлятися ідеологічних догм, що закладалися у свідомість із дитинства.

Основним об'єктом гласності стали так звані білі плями в історії КПРС. По суті, М. Горбачов відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації, але в радикальнішій формі. На вістря гласності потрапили злочини сталінської доби, переважно здійснені партією та її керівниками.

З осені 1986 р. московські суспільно-політичні журнали, на відміну від провінційних (зокрема українських), друкували документи, мемуари та художні твори, які викривали сталінські репресії, війну в Афганістані, економічні негаразди, номенклатурні привілеї тощо. Гострополітична журнальна, газетна й телевізійна публіцистика привертала увагу мільйонів людей.

Не всі в оточенні М. Горбачова підтримали реформи. Спротив «перебудові» почали чинити консервативні сили на чолі із секретарем ЦК КПРС Є. Лігачовим. Саме цей діяч без відома М. Горбачова і за його відсутності в країні у березні 1988 р. ініціював публікацію й популяризацію листа Ніни Андрєєвої під заголовком «*Не можу поступитися принципами*» в газеті «Советская Россия» («Радянська Росія», російською мовою). У ньому лєнінградська викладачка назвала публіцистів, які досліджували «білі плями» в радянському минулому, «*фальсифікаторами історії*». На думку Андрєєвої, вони скористалися «перебудовою», щоб ініціювати докорінний перегляд історії КПРС. Дописувачка відкрито й навіть агресивно стала на захист Сталіна, підбадьорювала тих, хто не бажав «поступитися принципами» й не сприймав будь-які зміни. В Україні листа опублікували в багатьох ЗМІ.

Боротьба між консерваторами та реформаторами точилася здебільшого в Москві. Україна ж у перші роки «перебудови» залишалася під цілковитим контролем консервативних сил, очолюваних В. Щербицьким. Повсякчас виголошуючи «ритуальні» перебудовні гасла, на ділі перший секретар ЦК КПУ чинив опір реальним змінам. Республіка була, як її охрестили журналісти, справжнім «*заповідником застою*». Тільки у вересні 1989 р. В. Щербицького усунули від влади, республіканську партійну організацію очолив Володимир Івашко, після чого пульс політичного життя в Україні помітно почастишав.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Як у документі визначено мету й завдання курсу на «перебудову»? ►► 2. Чому в програмній промові генсека не заперечуються соціалістичні догми? ►► 3. Які суперечності в новому курсі партії прирікали «перебудову» на поразку?

«Перебудова – не тільки звільнення від застійності та консерватизму попереднього періоду, виправлення допущених помилок, а й подолання історично обмежених рис суспільної організації та методів роботи, які зжили себе. Це надання соціалізму найсучасніших форм, які відповідають умовам і потребам науково-технічної революції, інтелектуальному прогресові радянського суспіль-

ства. Це порівняно тривалий процес революційного оновлення суспільства, який має свою логіку й етапи...

Наша надія на революційне очищення й відродження полягає в тому, щоб розкрити величезні соціальні ресурси соціалізму через активізацію особи, людського фактора. У результаті перебудови соціалізм може і повинен повною мірою реалізувати свої можливості як лад реального гуманізму, що служить людині й підносить її. Це суспільство для людей – для розквіту їхньої творчої праці, добробуту, здоров'я, фізичного та духовного розвитку, суспільство, де людина почувається повноправним господарем і на ділі є ним. Дві ключові проблеми розвитку суспільства визначають долю перебудови. Це демократизація всього суспільного життя і радикальна економічна реформа» (з виступу Михайла Горбачова про сутність «перебудови» (1987)).

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Чому представники номенклатури чинили опір «перебудові» і гласності? У чому цей опір виявлявся? ►► 2. Як художники зобразили особливості тогочасного суспільно-політичного життя? Чому пропагандистські видання публікували такі карикатури? ►► 3. Поясніть, як ви розумієте поняття подвійних стандартів у сфері суспільної моралі. Чому поява подвійних стандартів свідчила про глибоку кризу суспільної моралі й соціального життя в УРСР?

– Я сьогодні знову затримаюсь.
Ти ж знаєш, іде перебудова!

– Повставляйте у мою доповідь якомога більше сучасних слів, таких як перебудова, прискорення.

2. Відродження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр.

Серед табуйованих сторінок історії радянського суспільства громадян України найбільше вражала **інформація про Голодомор 1932–1933 рр. Українська діаспора** використовувала кожну річницю Голодомору для того, щоб правда про сталінські злочини стала надбанням широкої громадськості. Особливо багато було зроблено на п'ятдесяті роковини. Тоді при Університеті провінції Альберта в Едмонтоні уже функціонував Канадський інститут українознавчих студій, а в Гарвардському університеті – Український дослідний інститут, заснований **Омелянном Прицаком**. За вивчення трагічних подій 1932–1933 рр. в Україні взялися дипломовані фахівці. **У 1983 р. в Університеті Квебека (Монреаль) було проведено першу у світі наукову конференцію, присвячену ключовим проблемам Голодомору.**

П'ятдесята річниця Голодомору стала переламною. Події 1932–1933 рр. в Україні почали привертати увагу істориків, політиків, журналістів. Ситуація виявилася специфічною через те, що в СРСР не визнавали голоду, хоч тоді загинули мільйони людей. Багато хто знав: голод був, але говорити про нього не можна. Коли журналісти ставили українським дипломатам в ООН запитання з цієї теми, ті або ухилялися від відповіді, або заперечували наявність голоду. Зрештою, дипломати змушені були звернутися за інструкціями: що робити з проблемою півстолітньої давнини? У компартії України вивчили це питання. В. Щербицький отримав доповідну записку, що містила вимогу організувати «пропагандистські та контрпропагандистські заходи» в УРСР для протидії антирадянській кампанії, яку нібито організувала українська еміграція. У записці Голодомор в Україні назвали «продовольчим утрудненням».

Глава організації «Американці в обороні людських прав в Україні» І. Ольшанівський вивчив архіви комісії Конгресу США з Голокосту і запропонував створити таку саму комісію з розслідування українського голоду. У листопаді 1983 р. відповідний законопроект було внесено до Конгресу, але Палата представників поставилася до нього пасивно. Тоді по всіх штатах, де проживали українці, було організовано петиційну кампанію під гаслом «Коріння трави». Ні раніше, ні пізніше такої масштабної акції американські українці не влаштовували.

Завдяки їй законопроект успішно пройшов сенатську комісію, і у вересні 1984 р. Сенат ухвалив його одногосно. Натомість Палата представників так і не подала законопроект, який лобювали українські організації. Становище урятував сенатор Б. Бредлі. Користуючись правом сенаторів вносити поправки в бюджет, він в останній день роботи 98-ї сесії Конгресу «причепив» витрати на діяльність тимчасової комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні до Фінансової резолюції. Палата представників, яка мала право відкидати внесені сенаторами поправки, з цією поправкою все-таки погодилася, бо законопроект був схвалений Сенатом. Р. Рейган без зволікань підписав Фінансову резолюцію, і в Конгресі США з'явилася комісія, перед якою стояло завдання *«здійснити вивчення українського голоду 1932–1933 рр., щоб поширити по всьому світу знання про голод і забезпечити краще розуміння американською громадськістю радянської системи шляхом виявлення у ньому ролі Рад»*. Виконавчим директором комісії Конгресу став викладач Гарвардського університету, один із небагатьох фахівців з історії України радянського періоду *Джеймс Мейс*. Ніхто не очікував, що очолювана ним дослідницька група з шести українознавців зможе за доволі короткий термін знайти переконливі докази наймасштабнішого сталінського злочину. У 1986 р. в США вперше вийшло ґрунтовне дослідження про *Голодомор Р. Конквеста «Жива скорботи»*.

Тим часом керівництво КПРС уже почало втрачати контроль над процесом «перебудови». Сталінське табу на згадування голоду, яке трималося п'ять із половиною десятиліть, було знято. У московській і київській пресі промайнули перші згадки про трагедію 1933 р. Виступаючи в Києві з нагоди 70-річчя проголошення радянської влади в Україні, В. Щербицький виголосив неювілейний абзац про трагедію, спричинену нібито неврожаєм. Уперше в СРСР *«продовольчі утруднення»* дістали офіційну назву — «голод». Це дало підстави українським ученим, письменникам і журналістам розповідати широкій громадськості про події, що були «білою плямою» в недавній історії України.

← Обкладинка видання «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». 1990 р.

У проблематиці Голодомору основним здобутком радянської доби, яка стрімко відходила в минуле, стало видання «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Воно вийшло друком у вересні 1990 р. під грифом Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Навколо цього збірника документів з архівів Москви та Києва, що його підготували

архівісти Центрального партійного архіву при ЦК КПУ, в січні того самого року точилися палкі дискусії в політбюро. Найвищий орган республіки підтримав пропозицію В. Івашка опублікувати документи вибухової сили. Для такого сенсаційного рішення було кілька причин. *По-перше*, щоб утриматися на гребені революційної хвилі, керівники республіканської партійної організації мали засудити сталінську спадщину. *По-друге*, цю трагедію вже неможливо було замовчувати, як це робило радянське керівництво впродовж 55 років. Комісія Конгресу США завершила дослідницьку працю про український голод 1932–1933 рр. і оприлюднила звіт обсягом 524 сторінки. Цей том було надруковано у Вашингтоні, й у вересні 1988 р. радянське посольство надіслало його до ЦК КПУ. *По-третє*, не можна недооцінювати родинну пам'ять про Голодомор, хоча ті, хто вижив, дуже рідко наважувалися розповідати про пережите своїм дітям, щоб уберегти їх, та й самих себе, від звинувачень в антирадянській агітації.

Проаналізуйте фрагменти джерел. ►► 1. Як українські державні та громадські діячі пояснювали трансформацію свого світогляду внаслідок гласності? ►► 2. Чому правда про Голодомор спонукала українців відмовлятися від комуністичних поглядів?

«Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були “за службовим обов’язком” знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості» (з інтерв’ю Леоніда Кравчука після ознайомлення з архівними матеріалами про голод 1932–1933 рр.).

«Чи знав я про це тоді, коли вступав до партії? Не знав ні про голод 1932–1933 рр., ні про масштаби ГУЛАГу, ні про Биківню, ні про Дем’янів лаз, не знав про безліч злочинів, заподіяних українському народу та іншим народам під керівництвом партії. Та поволі приходило те знання. Воно заперечувало мою віру і руйнувало мою ж таки творчість, у якій я намагався підносити партію» (із заяви Дмитра Павличка про вихід із партії, березень 1990 р.).

3. «Нове мислення» і міжнародна ситуація

Ставши генсеком КПРС, М. Горбачов отримав доступ до державної таємниці. Згодом він писав, що дійсність приголомшила його. «*Виявилось, що воєнні витрати становили не 16, а 40 (!) відсотків держбюджету, продукція ВПК – не 6, а 20 відсотків валового суспільного продукту. З 25 млрд рублів витрат на науку близько 20 млрд ішло на військово-технічні дослідження та розробки*». Та насправді все було ще гірше. Якщо врахувати продукцію легкої і харчової промисловості разом з усіма послугами, що припадали на частку людей, причетних до воєнно-промислового комплексу, то витрати на оборону сягали 52 % валового суспільного продукту. За таких умов далі змагатися з американцями було марною справою. Гонитва озброєнь загнала Радянський Союз у глухий кут. Без її припинення жодне завдання з реформування країни не могло бути розв'язане.

СЛОВНИК

«**Нове мислення**» – політичний курс на припинення «холодної війни» й відмову від гонитви озброєнь, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими у внутрішній і зовнішній політиці.

М. Горбачов успадкував від попередників кризу з ракетами середньої дальності. *На початку 1985 р. з ініціативи радянської сторони розпочалися переговори із США*, під час яких СРСР виявив готовність іти на серйозні поступки. Не сподіваючись на добру волю радянських керівників, американці готові були витратити десятки мільярдів доларів на програму «*Стратегічної оборонної ініціативи*» (СОІ), яка мала захистити США від атаки міжконтинентальних ракет. СОІ спиралася на новітні космічні технології і стала відомою під назвою програми «*Зоряних війн*». Президент США Р. Рейган називав Радянський Союз «*імперією зла*» і досить успішно створював антирадянську коаліцію країн, до якої приєдналися союзники США з НАТО, Австралія та Японія.

Після трьох зустрічей між Рейганом і Горбачовим у 1985–1987 рр. було укладено угоду про знищення ядерних ракет середньої та малої дальності.

У 1987 р. вийшла у світ книжка М. Горбачова «*Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу*». Прагматичний підтекст «**нового мислення**» полягав у тому, щоб забезпечити скорочення витрат на озброєння, які стали непосильними. Йшлося і про те, щоб отримати від Заходу кредити, призначені для щорічного імпорту десятків мільйонів тонн зерна, а також закупівлі сучасних техніки й технологій.

← Бульдозер руйнує Берлінський мур неподалік Потсдамської площі. 12 листопада 1989 р.

СРСР зобов'язався за три роки демонтувати й знищити цілий клас таких ракет – 1752. США мали ліквідувати 869 наявних у них ракет. Це радикальне рішення істотно послабило конфронтацію на найважливішій ділянці радянсько-американських відносин.

Кровопротитну і непопулярну війну в Афганістані було фактично програно, проте СРСР не бажав «утратити обличчя». Під прикриттям ідей «нового мислення» М. Горбачов заходився виводити так званий обмежений контингент. Не досягши мети війни, у лютому 1989 р. радянські війська залишили Афганістан.

Найсериозніші зміни сталися на європейському континенті. Національно-визвольний рух охопив усі країни Центрально-Східної Європи, які були зовнішнім поясом російсько-радянської імперії. У вересні 1989 р. новий уряд Угорщини відкрив кордон з Австрією, що стало важливою передумовою до падіння «залізної завіси» в Європі. Зрештою, 9 листопада 1989 р. було зруйновано основний символ епохи – Берлінський мур. Ця подія започаткувала падіння комунізму в Центральній та Східній Європі.

За кілька тижнів відбулася зустріч, яка ознаменувала закінчення «холодної війни» між СРСР та США і відкрила шлях до об'єднання Німеччини. Тривали мирні демократичні перетворення в Чехословаччині, Польщі, Болгарії, Югославії. Натомість лідер комуністичної Румунії Ніколае Чаушеску вдався до прямого насильства, щоб не допустити демократичних перетворень. Диктатора було страчено за вироком суду.

Досвідом ненасильницької боротьби з комуністичним режимом уже восени 1990 р. скористалася й українська молодь під час акцій протесту.

У лютому 1990 р. було ліквідовано військову частину Організації Варшавського договору, у червні 1991 р. – Раду економічної взаємодопомоги, а в липні того самого року – політичну частину ОВД. «Ялтинська» Європа припинила існувати.

Проаналізуйте візуальне джерело. ►► 1. Які деталі свідчать про невідповідність проголошеного М. Горбачовим «нового мислення» в зовнішній політиці та пропаганди всередині СРСР? Чи випадкова ця невідповідність?

►► 2. Як можна пояснити появу таких карикатур у тогочасній пресі? Чому пропагандисти й далі приховували від людей справжні причини зміни зовнішньополітичного курсу в СРСР?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► підписання протоколу про повне припинення дії Організації Варшавського договору ► обрання М. Горбачова генеральним секретарем ЦК КПРС ► перша у світі наукова конференція, присвячена ключовим проблемам Голодомору ► початок виведення радянських військ з Афганістану.
2. Схарактеризуйте поняття і терміни: «перебудова», гласність, «білі плями», «нове мислення», «Стратегічна оборонна ініціатива» (COI).
3. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
► Одним з основних здобутків гласності стала ліквідація «білих плям» в історії СРСР. ► Перебудовним процесам чинив опір партійно-радянський апарат на чолі з В. Щербицьким. ► Однією з найважливіших причин «перебудови» була потреба зменшити тягар гонитви озброєнь.
4. Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови»: ► Серед «білих плям» в історії державної партії та радянського суспільства громадян України найсильніше вражала інформація про Голодомор 1932–1933 рр. ► Найбільш значущим кроком із реалізації політики «нового мислення» стало радянсько-американське співробітництво. ► Знаковою подією в Європі було руйнування Берлінського муру – символу епохи «холодної війни».
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Ядерна зброя не функціональна і не може розв'язувати політичні проблеми, актуальні й сьогодні. Ніхто у світі не залишиться безкарним, якщо застосує першим ядерну зброю. Ядерна війна неприпустима, і в ній не може бути переможців. Це аксіома... Уже до кінця 1980-х років Радянський Союз перестав бути тоталітарною системою. Тоді світ ішов до ядерної війни, а вже влітку 1988 року президент США Рональд Рейган стояв на Красній площі й проголошував, що Радянський Союз більше не є "імперією зла". А в грудні 1989 року "холодна війна" закінчилася. Я думаю, "перебудова" була мирною антитоталітарною революцією, розпочатою в ім'я ідеалів демократії та соціалізму» (з інтерв'ю Михайла Горбачова).
6. Поміркуйте чому Горбачов ототожнював СРСР і Росію, про що це свідчить? Чи справді національне питання у другій половині 1980-х років мало таке велике значення? Свою відповідь обґрунтуйте.
«Його [Горбачова] нерозуміння національного питання проявилось вже під час візиту до Києва у червні 1985-го, коли він двічі назвав Радянський Союз Росією. Навряд чи це було простим мовним ляпсусом. У 1991-му Горбачов охарактеризував СРСР як "тисячолітню державу" та "природний результат історичного процесу". Таке ототожнення СРСР з Росією не залишало місця для окремої української ідентичності» (Ярослав Грицак. «Нарис історії України»).
7. За допомогою додаткових джерел інформації проаналізуйте основні положення політичного курсу «перебудови». Результати оформіть у вигляді інфографіки.

§ 21 Соціально-економічне становище

Реформатори на чолі з М. Горбачовим сподівалися, що системну кризу в СРСР можна подолати, не порушуючи права держави на контроль над економікою. Утім швидко з'ясувалося, що надання більших прав державним підприємствам призводить до ще більшого розбалансування командної економіки, поглиблення дефіцитності бюджету та нестримної інфляції. Реформа 1987 р., яка ґрунтувалася на забезпеченні самостійності, самоуправління й самофінансування державних підприємств, лише поглибила кризу.

На зламі 1980–1990-х років було визнано, що командна економіка до реформування не надається. Тому розпочалися спроби заміни директивного управління ринковими регуляторами. Однак компартійно-радянська номенклатура не підтримала генерального секретаря ЦК КПРС і вузьке коло реформаторів, адже демонтаж командної економіки ставив під загрозу її становище в суспільстві й державі. Нерішучість і половинчастість реформаторських кроків, відвертий саботаж ринкових перетворень призвели до господарського паралічу, який вплинув на різке погіршення життєвого рівня населення.

1. Політика «прискорення»

Першим гаслом перебудовної доби було *«прискорення»*. *Йшлося про прискорення темпів економічного зростання*. У самому звучанні цього терміна відчувався оптимізм. Мовляв, розвиваємося загалом задовільно, але треба пришвидшити темп.

Свою економічну програму М. Горбачов оприлюднив 1985 р. Основну увагу він приділив розвитку машинобудування. Було запропоновано децентралізацію управління економічним життям, запровадження глибокого госпрозрахунку, розширення прав підприємств, посилення матеріальної зацікавленості трудових колективів.

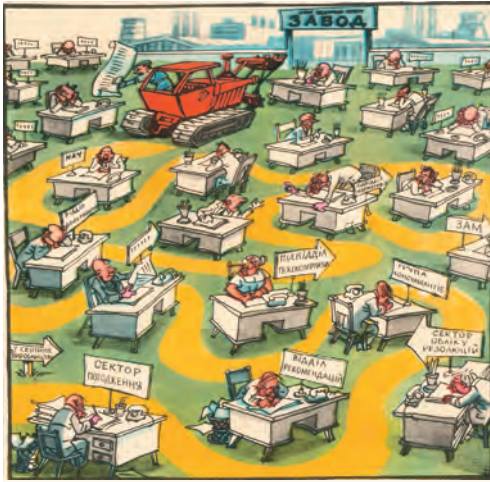
У жовтні 1986 р. на засіданні політбюро ЦК КПУ було оголошено, що за вісім місяців міністерства та відомства республіки видали 666 тис. письмових розпоряджень, постанов та інших директив. І це був тільки додаток до тієї паперової зливи, яка йшла з Москви. *«Товариші, це вже межа, це ж фабрика з видання декретів!»* – бідкався В. Щербицький, коментуючи цю цифру.

Проте партійні комітети не збиралися відмовлятися від своїх прерогатив у сфері управління виробництвом. Про переведення економіки на ринкові рейки не йшлося. Засади реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення управління підприємствами. Не дивно, що криза дедалі глибше охоплювала господарський організм велетенського СРСР. Попри всі старання статистиків, економічні показники щоразу погіршувалися.

У квітні 1985 р. М. Горбачов поставив на розгляд політбюро ЦК КПРС питання *«Про боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом»*. Ніхто б не взявся заперечувати, що алкоголізм украй негативно позначався на якісних показниках виробництва, призводив до моральної та фізичної деградації сотень тисяч

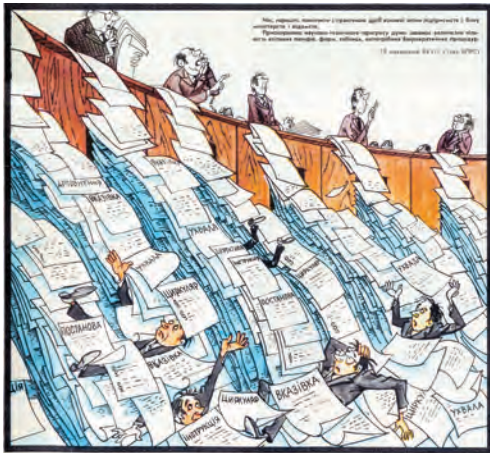

Проаналізуйте візуальні джерела. ► 1. Які образи обіграли художники, щоб викрити бюрократичні перепони на шляху реформ? Витлумачте кожен із цих образів. ► 2. Як ви гадаєте, чи дієвими були зусилля пропагандистів? Свою позицію обґрунтуйте.

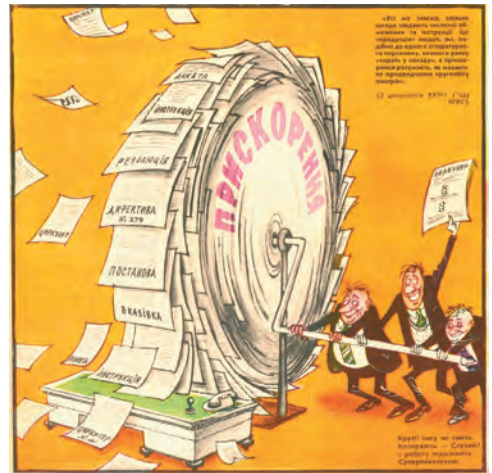
Бюрократичний полігон

↑ Текст до карикатури: «Нерідко буває, що від розробки техніки до серійного виробництва – нескінченно довгий шлях із багатьма невикористаними ініціативами-перешкодами»

Дев'ятий вал паперотворчості

↓ Текст до карикатури: «Усі ми знаємо, скільки шкоди завдають численні обмеження та інструкції. Це “продукція” людей, які, подібно до одного літературного персонажа, кожного ранку “ходять у посаду”, а прискорення розуміють, як механічне пришвидшення колообігу паперів (з виступу на XXVII з'їзді КППС)»

Круті часу не гають. Козиряють: «Слухаю». І роботу підмінюють суперпоказуюю

← Текст до карикатури: «Час нарешті покінчити з практикою дріб'язкової опіки підприємств з боку міністерств і відомств. Прискоренню науково-технічного прогресу дуже заважає величезна кількість усіляких паперів, форм, таблиць, непотрібних бюрократичних процедур (із матеріалів XXVII з'їзду КППС)»

людей. Однак боротьба з цим соціальним лихом радикальними методами не мала відчутних результатів. В Україні за другу половину 1985 р. кількість торговельних закладів, які реалізували спиртні напої, зменшилася вдвічі. По всій країні на мільйони осіб, винних у порушенні антиалкогольного законодав-

ства, накладали адміністративні стягнення. Міліція вилучила в населення 418 тис. самогонних пристроїв. Переслідували продаж і вживання не тільки міцних напоїв, а й вина та пива. Запопадливі партапаратники ініціювали вирубування виноградників на Закарпатті та в Криму. Нищили плантації навіть унікальних сортів винограду.

Антиалкогольні заходи не дали бажаних результатів, а в народній пам'яті залишилися яскравим прикладом некомпетентних дій влади, що спричинили неабиякий сплеск самогонваріння.

Один із наслідків економічної кризи – поширення тіньової економіки. У травні 1986 р. **стартувала кампанія боротьби з нетрудовими доходами.** «Трудящі» економічно залежали від держави, а доходи тих, хто прагнув заробляти на життя поза сферою командної економіки, вважали **нетрудовими**.

Увагу силових структур, правоохоронних органів і компартійно-профспілкового апарату було спрямовано на викорінення приватної ініціативи в усіх її формах. Спеціальні комісії обмірювали будиночки на дачних ділянках і змушували руйнувати приміщення, параметри яких перевищували встановлені норми. Переслідували людей, які бажали заробити ремонтом житла, пошиттям одягу, наданням населенню інших послуг. Штрафували господиць, які продавали в невстановлених місцях щось вирощене на присадибній ділянці або зібране в лісі. Так комуністична держава обстоювала своє монопольне право на забезпечення населення всім необхідним, хоча з постачанням справлялася вкрай незадовільно. Привид ринкових відносин відлякував компартійно-радянський апарат.

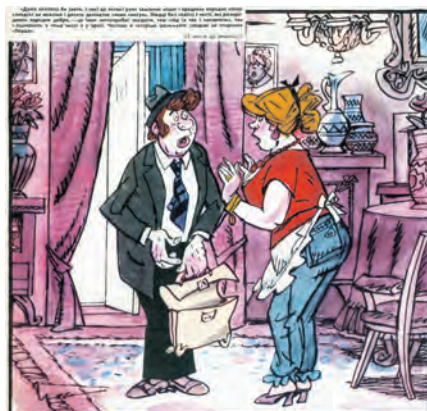
Через пів року після ухвалення цього одіозного закону, у листопаді 1986 р., Верховна Рада СРСР проголосувала за закон протилежного змісту – **«Про індивідуальну трудову діяльність»**.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Яким явищам економічного життя доби їх присвячено? Що викривають карикатуристи? ►► 2. Чому антиалкогольна кампанія не дала очікуваних результатів? ►► 3. Хто такі «несуни»? ►► 4. У чому виявлявся деморалізаційний вплив кризи радянської економіки?

– І ганьбу винесемо, аби тільки дірку в паркані не забили!

– Чого це в тебе сьогодні такий вигляд, ніби ти щойно з хреста знятий!
– Та не вдалося нічого із заводу винести. А я в такі дні почуваюся так, наче мене обікрали.

– Та щоб я на саму зарплату жив, якщо це не мої речі повсякденного вжитку!

– Ніколи не бачила, щоб сусіда додому горілку ніс. Не інакше – самогон жене. Треба в міліцію заявити.

2. Невдача реформаторських зусиль

Коли гасло «прискорення» не спрацювало, М. Горбачов вирішив підійти до проблеми з іншого боку. У 1987 р. КПРС дала державним підприємствам право діяти самостійно. Однак ця спроба теж не вийшла за межі командної економіки. Основна ідея економічної реформи полягала в поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам певної свободи дій. Ступінь свободи визначався трьома «С»: самостійність, самоуправління, самофінансування.

30 червня 1987 р. Верховна Рада СРСР ухвалила *«Закон про державне підприємство»*, у якому було розвинуто основні ідеї цієї реформи. Було затверджено постанови про перебудову планування, матеріально-технічного постачання, ціноутворення тощо. Підприємства отримали можливість самостійно планувати виробничу діяльність у визначених межах. Вони здобули право укладати контракти зі своїми постачальниками й споживачами, встановлювати прями, без посередництва Держплану, зв'язки з іншими підприємствами. У деяких галузях їм навіть дозволялося вступати у прямий контакт з іноземними фірмами.

Виявилося, однак, що в межах окремих підприємств реформа управління не діє. Підприємства справді стали самостійнішими, але почали ухилятися від виробництва тієї продукції, яка була не вигідною. Натомість нарощували виробництво вигідної, але непотрібної споживачам продукції. Отже, реформа поглибила процеси розбалансування економіки.

У травні 1988 р. було ухвалено закон *«Про кооперацію в СРСР»*. Людям, які об'єднувалися в зареєстровані державними установами кооперативи, *дозволяли підприємницьку діяльність*, здебільшого у сфері громадського харчування та послуг. Новий закон сприяв виявленню ініціативи багатьох підприємливих людей. Це був перший крок входження Радянського Союзу в ринкову економіку. Межі легального приватного сектору охоплювали виробництво трьох десятків видів товарів і послуг. Доходи тих, хто бажав мати свій бізнес, обкладали 65-відсотковим податком, але це не ставало на перешкоді.

Наприкінці 1980-х років в українських кооперативах працювали приблизно 700 тис. осіб, які щороку виробляли товари або надавали послуги на загальну суму майже 5 млрд рублів. Дві третини кооперативного обороту спрямовували на обслуговування потреб населення, одну третину – на потреби державних підприємств. Близько 60 % кооперативів працювали у сфері громадського харчування. Кооперативний сектор формувався в надрах командної економіки, проте діяв за законами ринку.

За допомогою додаткових джерел інформації знайдіть дані про основні економічні показники СРСР та УРСР упродовж 1975–1985 рр. Оформіть їх у вигляді графіків. Прокоментуйте здобуті дані.

Одночасно з реформами в промисловості була *спроба вдосконалити функціонування колгоспно-радгоспної системи*. Жорсткий контроль і в цій сфері не дав позитивного результату. Продовольча проблема дедалі більше загострювалася. Тоді Кремль вдався до деяких кроків у напрямку до ринкової економіки. Зокрема, у березні 1988 р. було прийняте нове положення про колгоспи, яке *допускало можливість існування орендних відносин*. Колгоспним сім'ям надавалося право брати землю в оренду на тривалий термін (до 50 років) і розпоряджатися виробленою продукцією на власний розсуд. Однак мало хто з колгоспників зважився на самостійне господарювання. Адже для такого виробництва потрібна малогабаритна сільськогосподарська техніка, а також інфраструктура для реалізації вирощеної продукції. А цього бракувало. Місцева адміністрація, керівники колгоспів і радгоспів сприймали появу орендарів-фермерів як виклик своїй безконтрольній владі на селі. Тому вони всіляко гальмували поширення орендних відносин.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Поділіться міркуваннями, чому командна радянська економіка не надавалася до реформування, зокрема до ринкових перетворень. ►► 2. Чому партійна номенклатура й керівники підприємств саботували проведення реформ? ►► 3. Які негативні явища в суспільно-економічному житті поширилися під час «перебудови»?

Текст на плакаті (російською мовою). На білому тлі: «Оренда; бригадний підряд, гласність; сімейний підряд; перебудова; демократія; госпрозрахунок; кооперація». На чорному тлі: «Бюрократизм; волонтаризм; корупція; тяганина; показуха; некомпетентність; кар'єризм; інертність; хамство; застої»

Улітку 1989 р. виявилось, що здійснювані економічні заходи стали каталізатором кризи. Тож союзні органи влади пішли на роздержавлення економіки та активніший перехід до ринкових відносин.

Програму ринкових реформ опублікували в травні 1990 р., але Верховна Рада СРСР відхилила її. Тоді уряд відмовився від реформ і почав розробляти випробуваними методами п'ятирічний план на 1991–1995 рр.

3. Падіння рівня життя населення

Поглиблення економічної кризи наприкінці 1980-х років відсунуло СРСР на 77-ме місце у світі за рівнем ужитку товарів і послуг на одну особу населення.

Вважалося, що в Україні продовольче становище було дещо кращим, ніж у багатьох інших республіках СРСР, але гострий дефіцит продовольства вже почав відчуватися. *З кінця 1980-х років дефіцитом стало майже все. З осені 1990 р. в Україні запровадили продаж продовольчих і промислових товарів за картками споживача з купонами.*

СЛОВНИК

Інфляція – знецінення грошей, що проявляється переважно у формі стрімкого зростання цін на товари та послуги, не обумовленого підвищенням їхньої якості.

Інфляція, тобто знецінення рубля, призвела до істотного падіння реальної заробітної плати, стипендій та пенсій. У цій ситуації ЦК КПРС потурбувався про керівних працівників: із жовтня 1989 р. підвищили заробітну плату працівникам партійного апарату на 50–100 %. Істотно зросли оклади працівників радянських, комсомольських і профспілкових органів, міністерств та відомств. Цей захід викликав обурення в

суспільстві й подальше падіння авторитету влади.

В умовах стрімкого знецінення рубля поширився натуральний, так званий *бартерний обмін*. Підприємства відмовлялися одержувати за свою продукцію «дерев'яні» рублі. Вони спрямовували продукцію передусім за адресами виробників сировини, матеріалів, комплектування, енергоносіїв, щоб розплатитися з боргами. Державний план утратив значення директивного документа. Порушувалися й укладені самими ж підприємствами контракти. Місцева влада в регіонах, у яких розміщувалися підприємства, погоджувалася виконувати планові зобов'язання тільки після задоволення регіональних потреб. Державу охоплював економічний параліч.

Криза командної економіки особливо болісно позначилася на галузях, які обслуговували потреби населення. Зокрема, розпадалася система охорони здоров'я. На початку 1990-х років Україна була забезпечена медикаментами й медичною апаратурою лише на третину потреб.

З огляду на стрімкий розпад управління виробництвом і занепад галузей економіки Верховна Рада УРСР 3 серпня 1990 р. ухвалила закон *«Про економічну самостійність»*. Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу та стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання й управління суспільним виробництвом.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Як у ньому пов'язані явища економічного життя, зокрема дефіцит товарів першої потреби, зростання політичної активності громадян? ►► 2. Чому черги в магазинах часто перетворювалися на стихійні мітинги?

«...З прилавків магазинів один за одним зникали промислові та продовольчі товари. Люди скуповували все підряд. Склалася ситуація, коли населення чи не вперше отримало на руки більшу кількість готівки. Та не було товару, який би можна було за неї купити. У 1990 р. практично все стало дефіцитом. Гонитва за товарами в цих умовах витіснила всі інші цілі, людина перебувала в постійному напруженні.

Дуже часто джерелом накопичення негативної енергії, свого роду несанкціонованими мітингами, ставали масові черги за товарами першої необхідності (особливо активно у великих промислових регіонах – Києві, Донбасі, західних областях). У них обговорювалися питання, які турбували в повсякденні практично кожену людину: дефіцит багатьох товарів першої необхідності, інфляційні процеси, тіньова економіка, зростання рівня злочинності, втрата віри в досягнення бажаних життєвих цілей за рахунок наполегливої праці; різка активація в суспільстві діяльності неформальних об'єднань; проваджувана владою економічна політика. У результаті активного обговорення наявних економічних негараздів, отримання довго замовчуваної інформації про історичне минуле, екологічну ситуацію тощо відбувалася політизація суспільства» («Економічна історія України» за ред. В. Смолія).

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Як криза економіки посилила соціальне розшарування й напругу в радянському суспільстві? ►► 2. Чому професії, пов'язані з постачанням і збутом товарів, потрапили до переліку найпрестижніших? ►► 3. Які деградаційні явища в царині суспільної моралі спричинила економічна криза?

– Чого це ваші продавці такі невеселі?
– А ви ж бачите: прилавки з оргскла зробили.

– Громадяни, не стійте, імпордне взуття закінчується!

4. Чорнобильська катастрофа

Через рік після оголошення політики «перебудови», **26 квітня 1986 р.**, в Україні, неподалік від Києва, сталася найбільша в історії людства техногенна катастрофа. Два вибухи на енергоблоці № 4 **Чорнобильської АЕС** наблизили крах радянської економіки. Тяжкі наслідки катастрофи не подолані й досі. Вони впливатимуть на екологічний стан України впродовж життя багатьох поколінь.

Чорнобильська АЕС почала працювати в серпні 1977 р. із введенням в експлуатацію першого енергоблока; другий почав діяти в листопаді 1978 р.; третій і четвертий енергоблоки введено в дію, відповідно, у 1981 і 1983 рр. Після цього атомна станція зрівнялася за потужністю з найбільшими у світі АЕС – «Боже» (Франція) і «Фукусіма» (Японія).

Ще на етапі спорудження реакторів КДБ не раз інформував керівництво країни про неякісні будівельні матеріали, крадіжки, часте порушення будівельних технологій. У грудні 1979 р. КДБ доповідав: «...продовжують надходити дані, які свідчать про грубі порушення технологічних норм будівництва, протипожежної безпеки і техніки безпеки ведення будівельних і монтажних робіт, які приводять до нещасних випадків. Мають місце випадки, коли окремі керівники свідомо йдуть на грубі порушення технологічних норм ведення будівництва...» (повідомлення Управління КДБ у м. Прип'ять про порушення під час будівництва Чорнобильської АЕС (документ від 19 грудня 1978 р.)).

Від Чорнобильської катастрофи постраждали майже 5 млн осіб, забруднено радіонуклідами до 5 тис. населених пунктів Росії, Білорусі та України. Зокрема, в Україні забруднено 2293 населені пункти 74 районів, де проживали 2,6 млн осіб. Загальна площа забруднення в УРСР дорівнювала майже 54 тис. кв. км. Люди, які опинилися в зоні впливу руйнівних наслідків аварії, і досі переживають особисту трагедію. Стан їхнього здоров'я дедалі погіршується. Десятки тисяч людей пішли з життя. За оцінками експертів, економічний тягар, пов'язаний із ліквідацією наслідків аварії, становив для України до кінця 2015 р. 179 млрд доларів.

Керівництво країни намагалося применшити і приховати від світу наслідки катастрофи. Два дні світ нічого не знав про вибух. 27 квітня різке зростання радіаційного фону зафіксували в Данії та Швеції, після чого шведська влада

звернулася до Москви з вимогою надати пояснення. Про шкідливість радіоактивних викидів радянське населення попередили лише на дев'ятий день після катастрофи. Раніше лунали заспокійливі заяви. Горбачов натиснув на Щербицького, щоб першотравнева демонстрація в столиці України була, як завжди, масовою, хоча рівень радіації в місті загрозово зростає.

У повідомленні оперативної групи політбюро ЦК КПРС від 4 червня 1986 р. заперечувалися оцінки катастрофи офіційними особами та пресою Заходу, «які заявляють про нібито істотну економічну та матеріальну шкоду, заподіяну поширенням невеликої кількості радіоактивних речовин». Фактично ж ця «невелика кількість» лише за вмістом цезію-137 (одного з головних компонентів радіоактивного забруднення біосфери) дорівнювала

↑ Зруйнований реактор четвертого енергоблока ЧАЕС

трьом сотням атомних бомб, еквівалентних скинутим на Хіросіму. Під впливом радіоактивного йоду, поки він містився в повітрі, щитоподібні залози мільйонів людей зазнали незворотних змін. А в чорнобильській хмарі був і радіоактивний стронцій, вплив якого на здоров'я відчуватиме не одне покоління людей.

Про наслідки катастрофи, яку М. Горбачов обережно називав аварією, громадяни України незабаром дізналися. Вони на власному досвіді переконалися, що ухвалення доленосних для них економіко-екологічних рішень за межами республіки є гостро небезпечним. Чорнобиль відіграв роль катализатора суспільно-політичних процесів, які спричинилися до усвідомлення необхідності здобуття незалежності України. Навколо теми Чорнобильської катастрофи почали формуватися перші громадські організації в Україні. 6 квітня 1988 р. в Києві пройшла перша не санкціонована владою демонстрація під гаслами «Геть АЕС з України», «Не хочемо мертвих зон», «АЕС – на референдум» тощо.

Проаналізуйте фрагменти джерел. ►► 1. Чому інформація КДБ від 29 квітня мала на меті не інформування задля порятунку населення від радіації, а створення умов державної безпеки під час підготовки і святкування «1 Травня – Дня міжнародної солідарності трудящих»? ►► 2. Чому влада в СРСР загалом та УРСР зокрема намагалася приховати правду про події на ЧАЕС як від своїх громадян, так і від країн Заходу? Як це узгоджувалося з політикою гласності?

«Інформація, що надходить до КДБ УРСР, свідчить про те, що підготовка до святкування 1 Травня проходить у виключно здоровій політичній обстановці в республіці, в атмосфері високої суспільно-політичної та трудової активності трудящих щодо виконання історичних рішень ХХVII з'їзду КПРС...» (з доповідної записки голови КДБ УРСР від 29 квітня 1986 р.).

«...Кому потрібно було в зараженому радіацією Чорнобилі влаштувати показушні весілля, фальшиві гулянки, паради? Навіщо у дні всенародної жалоби було влаштовано першотравневу демонстрацію на Хрещатику, де оголені діти, нічого не підозрюючи, танцювали перед трибунами, потішаючи тих, котрі знали – зобов'язані були знати! – про весь трагізм ситуації?!» (з виступу Олесь Гончара (1989)).

↑ Першотравнева демонстрація на Хрещатику в Києві. 1986 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Як у документі пояснюється зв'язок економічних та екологічних проблем в Україні з визріванням ідеї незалежності?

«Чорнобильська трагедія привернула увагу широких кіл громадськості України до екологічних проблем республіки, до стану її вод, землі та атмосфери. І ми раптом усвідомили собі, що живемо в гігантській душогубці, адже на території республіки, яка складає заледве 2,7 % від всієї площі СРСР, сконцентрована 1/4 всієї потужної промисловості країни. Причому найбільш небезпечних для природи

її галузей: хімічної, металургійної, атомно-енергетичної. Це є не тільки наслідком значних природних ресурсів України, зокрема багатих її покладів корисних копалин, але й відсутністю справжнього господаря на власній землі...

Уряд республіки, який мав би регулювати й визначати напрямок розвитку і структуру промисловості України з врахуванням її шкідливих впливів на природу, виявився неспроможним протистояти диктату центральних міністерств і відомств, які нібито в загальносоюзних цілях під захистом центрального уряду планували розвиток підпорядкованих їм галузей промисловості чисто у своїх вузьких інтересах без огляду на небезпеку, яку вони створюють своєю варварською діяльністю. Екологічні проблеми України для мешканців Москви є далекими й незрозумілими, тому ми самі повинні підняти свій голос на захист власного здоров'я і самого життя...» (з Резолюції української асоціації незалежної творчої інтелігенції з приводу екологічного становища в Україні (січень 1989 р.))

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Схарактеризуйте поняття і терміни: політика «прискорення», дефіцит, інфляція.
2. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
 - ▶ Започаткована політика «прискорення» виявилася лише пропагандистським закликком. ▶ «Прискорення» не могло дати відчутних результатів без глибоких якісних перетворень у системі виробничих відносин, без «розкріпачення» особистої ініціативи виробника, без перебудови економіки на ринкових засадах.
3. Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови»: ▶ Сподівання нового керівництва СРСР на подолання кризи традиційними засобами «вдосконалення» директивного управління народним господарством виявилися марними. ▶ Нерішучість і половинчастість реформаторських кроків, відвертий саботаж ринкових перетворень призвели до господарського паралічу, що позначився на життєвому рівні населення.
4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«У результаті “цукрової паніки” буквально за два-три дні вільна торгівля цукром перетворилася в агонію... Черги займають о 4–5 годині ранку... Цукру вистачає тільки частині очікувачів. Решта повертаються з пустими руками, проклинаючи всіх і все, починаючи від посадових осіб, закінчуючи перебудовою. Всі ті трирічні зусилля керівництва партії та праці народу можуть бути порушені дурними кроками тільки в одній торгівлі. Те, що відбувається й говориться в цих шумних і гнівних чергах, можна порівняти з найтяжчими роками війни й голоду».
5. Чому Чорнобильську катастрофу вважають каталізатором подій українського національного пробудження періоду «перебудови»?
6. Підготуйте проєкт на тему «Спроби економічних реформ – агонія планово-адміністративної економіки» та представте його результати в класі.
7. Які наслідки для екології та довкілля мала Чорнобильська катастрофа? Підготуйте інфографіку про наслідки катастрофи. Як, на вашу думку, мало виглядати повідомлення в тогочасній пресі про катастрофу? Підготуйте власний варіант та представте його в класі.

8–10 вересня 1989 р. – установчий з'їзд Народного руху України за перебудову

21 січня 1990 р. – «Живий ланцюг» між Києвом і Львовом та Івано-Франківськом

1989

1990

1991

Квітень – травень 1989 р. – створення Організації кримськотатарського національного руху

28 жовтня 1989 р. – ухвалення Верховною Радою УРСР закону «Про мови в УРСР»

20 січня 1991 р. – референдум у Криму щодо відновлення Кримської АРСР

§ 22 Зростання суспільно-політичної активності громадян

Роки «перебудови» вирізнялися чимдалі більшим зростанням політичної активності суспільства. Вона виявлялася в діяльності так званих неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх назвали на відміну від формальних, які виникали до «перебудови» під контролем парткомів і підрозділів КДБ. Партійні та силові структури з особливим упередженням поставилися до організацій, які створювалися без узгодження з владою. Вони не були протизаконними, оскільки громадяни за всіма радянськими конституціями мали право на заснування об'єднань, союзів і спілок. Утім, ця конституційна норма (як і багато інших) до лібералізації режиму не діяла.

Найбільшою неформальною організацією був Народний рух України. Утворення його у вересні 1989 р. надало потужного імпульсу суспільно-політичному життю України. У квітні – травні 1989 р. було започатковано громадсько-політичну *Організацію кримськотатарського національного руху.*

Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчували кризу політики «войовничого атеїзму», запроваджуваної комуністичним режимом.

1. Утворення неформальних громадських організацій і груп

У середині 1980-х років в Україні функціонували десятки тисяч первинних осередків суспільно-політичного, фізкультурно-оздоровчого, природничо-пізнавального та інших напрямів, які охоплювали понад 1,5 млн осіб – від піонерів до пенсіонерів. Ідеологи партії разом із чекістами ретельно оберігали ці організації від проникнення «екстремістських елементів».

Ініціатива у створенні перших **неформальних організацій** належала колишнім політ'язням і не ув'язненим владою дисидентам і шістдесятникам. У серпні 1987 р. вони спільно зі студентською молоддю створили в Києві *Український культурологічний клуб (УКК)*. Проблеми, що їх обговорювали на зборах УКК, не виходили за межі історії та культури, але членів цієї організації цікавили «білі плями» радянської історії. Через це вони неминуче ставали в опозицію до радянської влади.

Неформальна організація – спонтанно організована група людей, що здійснює спільну політичну, економічну, культурну чи будь-яку іншу діяльність, в якій є хоча б одна спільна мета, проте немає організаційно оформленої структури.

світ». Фундаторами об'єднання були Спілка письменників і Спілка кінематографістів України. У березні 1988 р. на республіканському екологічному семінарі в київському Будинку кіно головою «Зеленого світу» обрали письменника Юрія Щербака.

На основі Української Гельсінської групи (УГГ) у березні 1988 р. сформувалася організація республіканського масштабу – *Українська Гельсінська спілка (УГС)*. Її лідером став Л. Лук'яненко, звільнений у грудні того року.

У 1987 р. відновилося видання журналу *«Український вісник»*, що нелегально виходив у Львові до арешту в 1972 р. його редактора В. Чорновола, який знову очолив журнал. *Тепер це було перше в Україні легальне незалежне громадсько-політичне видання*, що приділяло велику увагу публікації раніше приховуваних історичних документів. «Український вісник» висвітлював також боротьбу з режимом в'язнів сумління (деякі з них ще перебували в таборах), друкував твори письменників, які раніше через цензуру не могли пробитися до читача. Після оформлення УГС журнал «Український вісник» став її офіційним друкованим органом.

У лютому 1989 р. відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Шевченка. За безпосередньої участі цієї організації і під тиском громадськості в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР ухвалила закон *«Про мови в Українській РСР»*. Цей документ юридично закріплював державний статус української мови. Було гарантовано рівноправність мов усіх народів, що мешкали на території України, і створено умови для розширення сфери функціонування української мови як мови корінного населення. Відповідно до закону впродовж п'яти років українська мова мала замінити російську в державних установах. Проте реального механізму контролю за виконанням закону не передбачили. Не брали до уваги й фактор спротиву його запровадженню. У державному бюджеті не врахували матеріальні витрати на впровадження української мови в діловодство. Тому закон здебільшого залишався на папері.

З осені 1988 р. «перебудовний» процес почав вислизати з рук його керманців. У Львові, Києві, Вінниці й Хмельницькому *пройшли перші масові мітинги неформальних об'єднань*.

Центром політичної активності в Україні, безперечно, був Львів. Зі зрозумілих причин русифікація менше торкнулася західних областей України. Їх населення особливо боляче сприймало обмеження сфери дії української мови. 13 червня 1988 р., після того, як місцева влада заборонила проводити установчі збори Товариства української мови ім. Т. Шевченка, львів'яни розпочали

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про початок діяльності *Товариство Лева*. Воно об'єднувало національно свідому молодь, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Тоді ж члени Міжнародного ПЕН-клубу І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та інші створили Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції.

Реакцією на жахливі наслідки Чорнобильської катастрофи стало заснування в грудні 1987 р. екологічної *асоціації «Зелений*

численні акції протесту. Вони протестували проти закриття шкіл з українською мовою навчання, витіснення рідної мови зі сфери державного управління, судочинства, книговидавання, засобів масової інформації. На площі перед Львівським університетом регулярно проводили мітинги, учасники яких вимагали скасувати привілеї для компартійно-радянської номенклатури, звільнити політичних в'язнів, розширити права союзних республік тощо. На ці мітинги під пам'ятником І. Франкові збиралися від 20 до 50 тис. осіб.

Перший масовий мітинг у Києві відбувся 13 листопада 1989 р. біля Республіканського стадіону. Його організаторами стали «Зелений світ», клуб «Спадщина», студентське товариство «Громада». На мітингу гостро обговорювали питання про відповідальність конкретних посадових осіб, починаючи від першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та голови Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко за приховування руйнівного впливу Чорнобильської катастрофи на здоров'я людей і невжиття оперативних заходів після вибуху четвертого енергоблока.

← Мітинг «Чорнобиль не повинен повторитися». Київ, 1989 р.

Прокоментуйте гасла, які лунали під час мітингу в Києві. Які політичні ідеї втілено в кожному з них?

Улітку **1989 р.** у Радянському Союзі спалахнув **масовий шахтарський страйк**. Уперше за роки радянської влади роботу припинили одночасно багато підприємств. Страйк розпочався в Кузбасі. На знак солідарності із кузбасівцями 15 липня припинили роботу працівники однієї з дільниць шахти «Ясинівська Глибока» в Макіївці. Страйк швидко поширювався, і 21 липня в Україні припинили працювати майже пів мільйона шахтарів у Донецькому та Львівсько-Волинському вугільних басейнах. Найбільше робітників не задовольняли навіть не умови праці (зокрема, її небезпека через переважно застарілі засоби виробництва), а дефіцит продовольчих і промислових товарів, низька заробітна плата.

2. Народний рух України за перебудову

Пограйте в гру «Правда чи фейк». Скориставшись електронним додатком до підручника, перегляньте відео з уривками хроніки Першого з'їзду Народного руху України (<https://nx.litera.ltd/s/oFx2yMYbC8P4ErW>). Виберіть 3–5 фактів з відео і запропонуйте учасникам та учасницям інших груп відгадати, які серед цих фактів фейкові. Зробіть короткі висновки щодо переглянутого.

Національний рух за років «перебудови» був нерозривно пов'язаний із виникненням і розвитком масової організації, яка мала таку саму назву: **Народний рух України за перебудову**. У листопаді 1988 р. компартійний комітет Співки письменників України створив ініціативну групу сприяння перебудові на чолі з **І. Драчем**. Вона розпочала роботу з формування непартійної масової організації. В. Щербицький зробив усе, щоб перешкодити появі масової громадської організації, альтернативної державній партії. У пресі розгорнулася кампанія дискредитації членів ініціативної групи.

Попри спротив номенклатури, 8–10 вересня **1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України**. У ньому взяли участь 1109 делегатів від 1247 первинних осередків. 85 % делегатів були українцями, п'ята частина мала партійні квитки, семеро з десяти – вищу освіту. Приблизно половину делегатів представляли західні, понад третину – центральні регіони республіки. Кількість членів Руху зі східних і південних областей була мізерною. Робітничий клас майже не брав участі у творенні нової організації. Головою НРУ делегати з'їзду обрали поета **І. Драча**, керівником секретаріату – **М. Гориня**.

28 вересня 1989 р. у «Літературній Україні» було оприлюднено програму НРУ, що її ухвалив установчий з'їзд. Вона не містила вимог негайного здобуття незалежності України й орієнтувала на підтримку тих реформаторських сил у КПРС, які розпочали перебудовну політику. Компартійно-радянському керівництву, яке звикло до політичної монополії, було важко боротися з чимдалі більшим впливом на маси з боку конкурентної політичної сили.

↑ Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. 8 вересня 1989 р.

Розгортаючи роботу в масах, Народний рух апелював передусім до «білих плям» радянської історії. Найпотужнішою та найзначнішою виявилася акція «Українська хвиля», організована на відзначення річниці возз'єднання двох українських народних республік 22 січня 1919 р.

У неділю, 21 січня 1990 р., на відзначення річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР 1919 р. Рух спромігся вивести на автомобільну трасу Київ – Житомир – Рівне – Тернопіль – Львів – Івано-Франківськ сотні тисяч людей (за вочевидь применшеними даними МВС УРСР – 450 тис.). У зазначений момент вони взяли за руки й утворили «живий ланцюг», який символізував єдність українців заходу і сходу. У рамках акції «Українська хвиля» у шести областях відбулося 30 мітингів. Найбагатолюдніші мітинги пройшли у Львові (20 тис. осіб), Тернополі (20 тис.), Києві (16 тис. осіб). Так було вперше відзначено День соборності України.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Які політичні ідеї сформульовано у програмних документах новоутвореної організації? Підготуйте невелику промову на підтримку організації.

«Головною метою діяльності Рух визначає:
– побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, у якому буде досягнуто справжнє народовладдя, добробут народу і умови для гідного життя

«Живий ланцюг» на відзначення Акту Злуки УНР та ЗУНР. Київ, 21 січня 1990 р.

людини, відродження та всебічний розвиток української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки;

– створення суверенної української держави...

Стрижневим питанням у ділянці економіки Рух вважає подолання економічного відчуження трудівників від власності на засоби виробництва і продукції, яка виробляється ними. Розв'язання цього питання пов'язано з денаціоналізацією засобів виробництва (певної частини), децентралізацією управління, з демократизацією господарського життя і надання робітникам і селянам права самим розпоряджатись результатами своєї праці» (із програми Народного руху України за перебудову).

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. У чому представники радянської номенклатури вбачали небезпеку розгортання Народного руху України за перебудову? ►► 2. Чому серед загроз окремо наголошено на намірах організації змінити принципи економічного життя в республіці?

«Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в республіці, дозволяють зробити висновок про те, що в демократичному русі останнім часом активізувалася діяльність різних соціальних груп населення навколо створення Народного руху України за перебудову. Особливо помітне пожвавлення відзначається після опублікування проекту його програми. Крім цього, сформувалися і функціонують інші самодіяльні громадські об'єднання, які також поділяють ідею створення названого руху...

Такі ініціативи не завжди контрольовані й керовані, можуть бути легко використані окремими особами в інтересах своїх екстремістських прагнень і, отже, на шкоду перебудові й демократії.

Всупереч Конституції СРСР, яка закріпила роль КПРС як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, проект створює передумови для перетворення руху в силу, альтернативну партії, має намір поширити його вплив на сфери державного й суспільного життя, тим самим фактично контролювати всі елементи політичної системи радянського суспільства, не будучи підконтрольним нікому.

Суперечить закону і положення про виняткову власність республіки на землю, води, корисні копалини, енергоресурси, підприємства, комунікації, оскільки, згідно з Конституцією СРСР, вони є надбанням усього народу. Таким чином, проект зазіхає на економічну систему радянського соціалістичного суспільства, ігнорує ту

обставину, що в створення і розвиток господарського комплексу республіки вкладені праця і кошти інших союзних республік, всієї держави...» (з доповідної записки Прокуратури УРСР, КДБ УРСР до Президії Верховної Ради УРСР щодо пропозицій протидії створенню Народного руху України за перебудову (1989 р., 22 квітня)).

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.

«У період перебудови сталася знакова подія: об'єднання потенціалу творчої інтелігенції, яка обстоювала українську культуру, українську мову й історію, та політичних сил, політичного руху, позначеного багаторічною боротьбою з російсько-радянською окупацією. Цього об'єднання дуже боялася влада й намагалася йому перешкодити. Як згадував Іван Драч, влада прагнула не допустити «єднання оцих двох сил: тої сили підземної, так би мовити, яка була десь по тюрмах сиділа, верталася із сибірів, верталася з заслань, і цієї легальної письменницької сили...» (український історик Віктор Даниленко).

3. Відродження релігійного й церковного життя

Поміркуйте, чому активізація релігійного життя в УРСР відбулась одночасно з активізацією суспільно-політичного життя. Про що це свідчить?

У середині 1980-х років майже всі легальні церковні громади представляли *Російську православну церкву (РПЦ)*. Радянська влада завжди переслідувала РПЦ як найвпливовішу в країні конфесію. Водночас вона надавала її ієрархам можливість легально діяти під гласним (із боку рад у справах релігії при урядах союзних республік) і негласним (із боку КДБ) контролем. В Україні РПЦ мала особливо розвинену мережу громад – удвічі більшу (приблизно 4 тис.), ніж у Росії. Майже половина православних церков перебувала в західних областях, де рівень релігійності населення був особливо високим. Парафії цього регіону дісталися РПЦ у спадок після заборони в 1946 р. греко-католицької церкви.

Піднесення національно-визвольного руху в роки «перебудови» яскраво виявилось в релігійній сфері. Передусім улітку 1987 р. розпочався рух за легалізацію Української греко-католицької церкви. УГКЦ оголосила про вихід із підпілля й утворила Комітет захисту, який розгорнув петиційну кампанію. Під її впливом громадськість зверталася до радянського уряду з вимогою зареєструвати церкву.

1 жовтня 1989 р. на демонстрації та мітингу греко-католиків в Івано-Франківську було схвалено тексти телеграм Папі Римському Івану Павлу II і генеральному секретареві ЦК КПРС М. Горбачову напередодні їхньої зустрічі у Ватикані (її було заплановано на 1 грудня). У телеграмах містилося прохання прискорити процес легалізації УГКЦ. *1 грудня 1989 р. під час візиту до Ватикану Горбачов заявив про скасування заборони Української греко-католицької церкви.*

Домовленість між М. Горбачовим і верховним главою УГКЦ Іваном Павлом II про розв'язання назрілих проблем, а також нова політична ситуація, що виникла в західних областях унаслідок перемоги Демократичного блоку на виборах до Верховної Ради УРСР, сприяли реалізації вимог УГКЦ, зокрема переданню греко-католикам Львівського собору Св. Юра. У березні 1991 р. з еміграції повернувся *Мирослав Любачівський.*

Боротьба УГКЦ за легалізацію стала прикладом для духовенства й вірян іншої забороненої радянською владою конфесії – *Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)*. Діяльність УАПЦ за офіційне визнання теж була складником процесу українського національного відродження. Завдяки підтримці суспільства рух за легалізацію УАПЦ ставав дедалі потужнішим. Якщо в листопаді 1989 р. в Україні діяли 30 парафій УАПЦ, то в січні 1990 р. – уже понад 200. **5–6 червня 1990 р. у Києві відбувся Всеукраїнський православний собор.** Він затвердив відродження УАПЦ і обрав патріархом Київським і всієї Руси-України керівника Північноамериканської митрополії УАПЦ *митрополита Мстислава (Скрипника)*. Патріарх Мстислав об'єднав УАПЦ в Україні з УАПЦ у США та діаспорі.

Зважаючи на політичну та релігійну ситуацію, архієрейський собор РПЦ, який зібрався в Москві наприкінці січня 1990 р., пішов на певні поступки православним ієрархам України. Єпархії, громади й монастирі на території УРСР було виділено в *екзархат* – окрему адміністративну одиницю. Екзархат набув самостійності в управлінні як *Українська православна церква (УПЦ)*. Щоправда, московська патріархія не надала УПЦ внутрішнього самоврядування і залишила за собою можливість втручатися в будь-які питання церковного життя.

↑ Повернення з еміграції предстоятеля УГКЦ кардинала Мирослава Любачівського до України. Львів, 31 березня 1991 р.

4. Створення Організації кримськотатарського національного руху. Відновлення Кримської АРСР

Громадські рухи під гаслами «перебудови» активізувалися й серед кримськотатарського народу. У квітні – травні 1989 р. було створено громадсько-політичну *Організацію кримськотатарського національного руху (ОКНР)*. Її головою став *М. Джемільєв*. Прагнення кримськотатарських активістів підтримували й українські неформальні організації. В останній день роботи установчий з'їзд Народного руху України за перебудову схвалив заяву «На підтримку прагнень кримськотатарського народу», у якій наголошувалося: «*Найсвідоміші сини і доньки України зазнавали всіляких утисків та нагінок за підтримку законних прагнень кримськотатарського народу повернутися на свою Батьківщину й відновити свої національно-культурні та територіальні права*». Народний рух звернувся до всіх громадян України із закликом допомогти кримським татарам відродити їхню автономію, культуру, освітню мережу, державність.

Під тиском численних акцій *влада була змушена дозволити кримським татарам повернутися на історичну батьківщину*. Хоча під час повернення депортований народ наражався на перешкоди (подекуди вельми винахідливі) з боку центральної та місцевої влади, влітку 1991 р. на Кримському півострові мешкали вже 135 тис. кримських татар і татарок.

Кримська обласна рада в листопаді 1990 р. ухвалила декларацію про державний і правовий статус Криму, в якій призначила на **20 січня 1991 р. референдум серед кримчан щодо відновлення Кримської АРСР**. Керівництво Організації кримськотатарського національного руху на чолі з М. Джемільєвим заявило, що референдум російськомовного населення, переселеного на півострів після депортації кримських татар, буде грубим зневажанням прав кримськотатарського народу й не матиме юридичної сили.

Проте референдум відбувся у встановлені строки. Обласна рада сформулювала внесені на референдум запитання в такій формі: «*Ви за відтворення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника союзного договору?*». Отже, йшлося не про відновлення ліквідованої в 1945 р. автономії, а про бажання облради бачити Крим суб'єктом СРСР і навіть учасником союзного договору, що автоматично заперечувало належність області Україні. Однак наміру передати півострів Росії, хоча таку пропозицію активно пропагували, у кримських депутатів не було. Вони воліли отримати в рамках Радянського Союзу статус, рівновеликий з Україною і Росією. Позитивно на винесені запитання відповіли 1 млн 343,9 тис. кримчан, які взяли участь у референдумі. Проти висловилися 81,3 тис. (5,64 % тих, хто проголосував).

Не очікуючи офіційної реакції вищих органів влади СРСР і не заслухавши делегацію Організації кримськотатарського національного руху, яка терміново прибула до столиці УРСР, Верховна Рада 12 лютого 1991 р. ухвалила закон, за яким у межах території Кримської області було відновлено Кримську АРСР у складі УРСР.

ОКНР висунула ідею скликання першого після 1917 р. **загальнонаціонального Курултаю**. Він відкрився в Сімферополі 26 червня 1991 р. У його роботі взяли участь близько 300 делегатів із Криму та республік Середньої Азії, а як гості – представники кримськотатарських організацій Туреччини, активісти Народного руху України, Української республіканської партії, деякі народні депутати СРСР та УРСР.

28 червня 1991 р. Курултай опублікував **Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу**, ідентичну документам, оприлюдненим на рік раніше союзними й автономними республіками СРСР. Курултай представників кримськотатарського народу, обраний демократичним шляхом на всій території СРСР, виступаючи від імені всього кримськотатарського народу, **проголосив утворення Меджлісу – вищого повноважного представницького органу**. Меджліс мав діяти згідно з волею народу, висловленою Курултаєм.

Проаналізуйте принципи, які проголошував у своїй декларації Курултай. Чому російськомовне населення півострова зустріло вороже декларацію Курултаю? Чому її не підтримали владні кола ані в Києві, ані в Москві?

«– Крим є національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він володіє правом на самовизначення. Політичне, економічне, духовне й культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі.

– Відносини між кримськими татарами та національними й етнічними групами, що проживають у Криму, повинні будуватися на засадах взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів; має забезпечуватися суворе додержання політичних, економічних, культурних, релігійних та інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної належності.

– Кримська АРСР, відновлювана не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації кримських татар у 1944 р. і не визнається Курултаєм у такому вигляді.

– Земля та природні ресурси Криму, включаючи оздоровчо-рекреаційний потенціал, є основою національного багатства кримськотатарського народу і джерелом добробуту всіх жителів Криму. Вони не можуть використовуватися поза волею і згодою кримськотатарського народу.

– У разі протидії державних органів або яких-небудь інших сторін досягненню цілей, проголошуваних Курултаєм і цією декларацією, Курултай доручає Меджлісу домагатися визнання за кримськими татарами статусу народу, який веде боротьбу за своє національне звільнення, і діяти згідно з цим статусом».

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоби підтвердити або спростувати викладену думку.

«Оскільки утворенням автономії особливі інтереси кримськотатарської спільноти забезпечувалися лише мінімальною мірою, етноконфліктність на півострові не тільки не зменшилася, але виявляла тенденцію до зростання. Організація автономії за суто територіальним принципом, без належного врахування ролі й місця кримських татар в історії Криму дала формальну підставу їхнім лідерам добиватися зміни політико-правового статусу автономії» (українська дослідниця Ярослава Верменич).

5. Освіта, наука, культура. Фестиваль «Червона рута»

Перебудова, що охопила СРСР в останні роки його функціонування, не стала прикладом до змін в Україні. Україна надалі підлягала зросійщенню, влада створювала штучні перепони для навчання дітей українською мовою. Тож наприкінці 1980-х зменшувалася кількість українських шкіл. У закладах вищої освіти українською мовою читали близько 5 % лекцій. На 1988/1989 навчальний рік не залишилося жодної української школи в Донецьку, Чернігові, Харкові, Луганську, Одесі, Миколаєві. Українські театри перейшли на так званий двомовний режим. Не припинялася й повзуча денационалізація України. Частка українського населення зменшилася з 76,8 % у 1959 р. до 72,6 % у 1989 р., тим часом як частка російського збільшилася з 16,9 до 22 %.

Чорнобильська катастрофа активізувала національне і культурне життя в Україні. Першими заговорили про наслідки Чорнобильської катастрофи, а також про потребу збереження української культури й довкілля письменники. Тоді широкий резонанс у суспільстві мали виступи Олеса Гончара, Івана Дзюби, Івана Драча, Володимира Яворівського.

У червні 1989 р. під Неаполем за участю провідних українських учених з діаспори та України, відомих європейських славістів було засновано *міжнародну асоціацію українців (МАУ)*, президентом якої став Іван Дзюба. Суттєві зрушення відбулися в історичній науці. По-новому було розглянуто і досліджено події Козацької революції середини XVII ст., переосмислено діяльність гетьмана Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Симона Петлюри та інших видатних громадсько-політичних діячів України.

У 1990–1991 рр. окремими виданнями побачили світ праці Миколи Костомарова, Дмитра Яворницького, Івана Крип'якевича, Дмитра Дорошенка, Дмитра Донцова та ін. Опубліковано збірку пісень українських січових

стрільців. На кіноекранах з'явилися раніше заборонені фільми Сергія Параджанова, Юрія Іллєнка, Кіри Муратової.

Політика гласності спричинила відродження культури **андеграунду**, появу якої пов'язували з діяльністю шістдесятників в Україні. У 1980-х роках відбувся «вибух авангардизму» українського мистецького андеграунду. Населення України почало знайомитися з роботами Пабло Пікассо, Анрі Матісса, Ренато Гуттузо, Джексона Поллока, Марка Ротко та інших майстрів модернізму. Нарешті мистецька молодь дізналася про те, що давно стало класикою світового мистецтва. Серед представників українського художнього андеграунду цього часу виділялися Валентина Ястреб, Валентин Хрущ, Ференц Семан та ін.

У Львові вирувало **політичне життя**: мітинги, віча, марші, люди розгортали синьо-жовті прапори і говорили про незалежну Україну. Уже тоді заявив про себе концертами театр-студія «Не журись». На Різдво 1989 р. студентські вертепи ходили львівськими вулицями.

17–24 вересня 1989 р. в Чернівцях відбувся перший фестиваль української сучасної пісні та популярної музики «Червона рута». Фестиваль не випадково назвали так само, як і одну з найпопулярніших пісень трагічно загиблого молодого композитора Володимира Івасюка. Мало хто вірив у те, що його смерть 1979 р. була випадковістю: надто чітко простежувався в тій події слід радянських спецслужб. І хоча свято відбувалося під пильним контролем КДБ і компартії, виступи учасників були викликом усій радянській системі, яка нищила, руйнувала, вбивала тих, хто не визнавав її порядків.

Головна мета фестивалю «Червона рута» полягала в тому, щоб пожвавити розвиток української популярної музики, відкрити нові імена і відродити українську пісню. На перший фестиваль приїхали близько 500 виконавців з України, Канади, Аргентини, США, Польщі, тодішніх Югославії і Чехословаччини. Гурти «ВВ» («Воплі Відоплясова»), «Кому вниз», «Брати Гадюкіни», виконавиць Віку Врадій та Марічку Бурмаку, виконавців Андрія Миколайчука, Едуарда Драча, Василя Жданкіна, Андрія Панчишина і багатьох інших глядачі зустрічали шквалом оплесків.

Найяскравіше на фестивалі продемонстрував відчайдушність бард Василь Жданкін. Коли його запросили на сцену як переможця, він несподівано для

Андеграунд – сукупність творчих напрямів сучасного мистецтва (музики, літератури, кіно, образотворчого мистецтва та ін.), що протиставляють себе масовій культурі та офіційному мистецтву, складова контркультури.

← Під час фестивалю «Червона рута», Чернівці. 1989 р. На фото (зліва направо): співаки Андрій Панчишин, Віктор Морозов, Василь Жданкін та громадський діяч Юрій Волошак

всіх почав співати заборонений тоді славень «Ще не вмерла Україна», покликавши на підмогу Віктора Морозова та Едуарда Драча. Фестиваль «Червона рута» став музичною традицією, його проводили раз на два роки у різних містах України.

У додаткових джерелах інформації знайдіть пісні, які виконували на першому фестивалі «Червона рута» у Чернівцях. Виберіть одну з пісень, проаналізуйте її текст. Які сенси містить ця пісня? Висловіть аргументи, що підтверджують або спростовують думку: «Культура впливає на політичне життя і національну свідомість людини».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Коротко схарактеризуйте діяльність неформальних організацій: Український культурологічний клуб (УКК), Товариство Лева, асоціація «Зелений світ», Українська Гельсінська спілка (УГС), Народний рух України за перебудову, Організація кримськотатарського національного руху; церковні організації – РПЦ, УГКЦ, УАПЦ, УПЦ.
2. Перегляньте п'ятий епізод фільму «Колапс. Як українці зруйнували імперію зла». Яку роль у наростанні суспільного невдоволення відіграли міжнародний, екологічний і культурний чинники? Чи було цього достатньо для того, щоби розвалити СРСР?
3. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність твердження. За доби «перебудови» компартійні та радянські органи влади прагнули зберігати контроль за суспільно-політичним життям у державі.
4. Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови».
▶ Лібералізація політичного життя зумовила появу в республіці великої кількості неформальних організацій. ▶ За часів «перебудови» відбулося релігійне відродження українського суспільства.
5. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела. «Ситуація, яка склалася з розв'язанням кримськотатарського питання... висуває перед активістами кримськотатарського національного руху необхідність переходу до більш організованих форм політичної боротьби за свої національні права і демократію» (зі статуту *Організації кримськотатарського національного руху*).
6. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність твердження. «Навесні 1985 року, прагнучи стримати негативні тенденції, лідери партії-держави проголосили новий курс – оновлення соціалізму, демократизації радянського суспільства. Вони планували здійснити помірковані реформи, щоби підновити існуючу систему і надати їй динамізму. М. Горбачов невтомно повторював, що метою перетворень є всебічне вдосконалення соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, а в кінцевому підсумку – значне підвищення рівня життя людей. Однак практичні наслідки такої політики викликали тільки розчарування і розвіяли віру в перебудову. Радянська тоталітарна система пережила всеохопну формаційну кризу й зазнала остаточного краху. Україна ступила на шлях незалежного демократичного розвитку» (*український історик Володимир Баран*).
7. Підготуйте есе на тему «Ідеї та гасла Народного руху України актуальні й сьогодні».
8. Підготуйте проєкт на тему «Український андеграунд: кіно, музика і театр кінця ХХ ст.» та презентуйте його в класі.

1988 р. – конституційна реформа в СРСР

1988

Березень 1990 р. – перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР

1990

Березень 1989 р. – перші альтернативні вибори на З'їзд народних депутатів СРСР

1989

16 липня 1990 р. – ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України

1991

Жовтень 1990 р. – Революція на граніті

§ 23 Суверенізація УРСР

Прагнучи зберегти контроль над суспільно-політичним життям, партійні реформатори зважилися *на конституційну реформу, покликану надати реальну владу радам*. Унаслідок її запровадження КПРС втратила ознаки державного інституту влади. Повновладдя рад докорінно змінювало характер радянської влади. Повернення виборцям їхніх прав на вільний вибір органів влади означало, що компартійно-радянська влада в СРСР позбувалася тоталітарного характеру. Держава чимдалі більше залежала від суспільства, а не суспільство від держави.

У 1989–1990 рр. *відбулися вільні вибори органів радянської влади всіх рівнів*. Комуністична партія зберегла після виборів контроль над радами. Тільки в західних областях УРСР компартійно-радянська номенклатура була відсторонена від радянських органів влади. Тут виник такий незвичний феномен, як *антикомуністична радянська влада*. Вільні вибори зміцнили національно-визвольний рух, спрямований на суверенізацію України. Українська компартійно-радянська номенклатура почала відвертатися від центру й шукати підтримки у власного народу. Врешті-решт, у ситуації загальної кризи вона підтримала висунуте Народним рухом гасло суверенізації України. Верховна Рада майже одностайно ухвалила *Декларацію про державний суверенітет України*.

1. Конституційна реформа 1988 р. Перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР

Коли спроби реформування економіки зайшли в глухий кут, М. Горбачов дослухався до думки так званих демократів у своєму оточенні, які радили здійснити кардинальну політичну реформу. На XIX партійній конференції (1988) генсек висунув проєкт конституційної реформи. Вона передбачала передання всієї повноти влади радам. Партійні органи мали залишити за собою лише ідеологічні функції. Раніше секретарі партійних комітетів мали право втручатися в діяльність радянських органів влади, не відповідаючи за наслідки таких дій. Розрахунок був на те, що КПРС як монопольна політична сила витримає

випробування вільними виборами, збагатиться новими керівними працівниками, що їх висунули громадяни, й посилить свій вплив на суспільство.

Щоб члени ЦК КПРС і депутати Верховної Ради СРСР погодилися на конституційну реформу, Горбачов запропонував специфічну виборчу процедуру: дві третини депутатів (1500) обирали на прямих виборах із довільною кількістю кандидатів на одне депутатське місце, а одну третину (750) висували офіційно зареєстровані організації: КПРС, комсомол, профспілки, наукові товариства, творчі спілки тощо. Усі вони будувалися на засадах «демократичного централізму», тобто перебували під контролем партійного керівництва. Щоправда, АН СРСР висунула серед інших Андрія Сахарова, який украй не задовольняв кремлівське керівництво.

Вищим органом представницької влади ставав З'їзд народних депутатів.

У березні 1989 р. відбулися вибори народних депутатів СРСР. На всіх попередніх виборах висували одного кандидата від «блоку комуністів та безпартійних», якого ретельно відбирали в партійних комітетах. По суті, це були вибори без вибору. Натомість тепер, згідно із законом «Про вибори народних депутатів», що його ухвалила Верховна Рада СРСР, вирішальне слово у визначенні депутатів мали виборці. На один мандат могли претендувати кілька кандидатів. В Україні виборці провалили багатьох високопосадових функціонерів.

Вибори створили дворівневу парламентську систему: З'їзд народних депутатів СРСР і сформований із його складу таємним голосуванням постійний орган – Верховну Раду СРСР. Головою останньої став М. Горбачов.

Восени 1989 р. було внесено важливі поправки до закону про вибори до Верховної Ради УРСР та до місцевих рад. Відповідно до них депутатів обирали тільки у виборчих округах. Не передбачалося органу влади, подібного до З'їзду народних депутатів СРСР.

Проаналізуйте візуальне джерело. ►► 1. Які гасла на транспарантах свідчать про обстоювання пікетувальниками ідеї незалежності України? ►► 2. Унаслідок яких обставин суспільно-політичного життя в УРСР стало можливим швидке поширення цієї ідеї?

→ Пікетувальники біля будівлі Верховної Ради УРСР. Київ, 15 травня 1990 р.

Напередодні виборчої кампанії в УРСР сформувався *Демократичний блок*. До нього увійшли 43 громадські організації та групи (осередки НРУ, «Меморіал», УГС, «зелені» та ін.). У виборчому маніфесті були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного й економічного **суверенітету** України, створення багатопартійної системи, рівноправність усіх форм власності, розроблення нової конституції, реальна свобода віросповідання.

4 березня 1990 р. відбулися перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Вони вирізнялися активністю: на дільниці з'явилися 85 % тих, хто був внесений до виборчих списків. Бюлетені містили по одній кандидатурі лише в чотирьох округах із 450.

← Перше засідання Верховної Ради УРСР, обраної на альтернативних виборах. 15 травня 1990 р.

Вибори засвідчили, що компартійно-радянський апарат контролював ситуацію. Демократичний блок зазнав поразки. Номенклатура перемогла в усіх областях, окрім Львівської, Івано-Франківської й Тернопільської. У цих трьох областях за кандидатів Демократичного блоку віддали голоси 85 % виборців, тож комуністичні депутати опинилися в опозиції.

2. Зародження багатопартійності

На початку 1990-х років з'явилися перші політичні партії, альтернативні КПРС-КПУ. *Українську національну партію (УНП)* було утворено у Львові ще в жовтні 1989 р., але на початок 1991 р. вона налічувала лише півтори сотні членів. У *квітні 1990 р.* в Києві відбувся установчий з'їзд *Української республіканської партії (УРП)*, а у Львові – *Української християнсько-демократичної партії (УХДП)*. УРП охопила відразу майже всі області України, оскільки спиралася на осередки та кадри УГС. На першому з'їзді УРП були присутні делегати від 28 філій і 219 осередків, які об'єднували 2300 членів партії. На початок 1991 р. чисельність УРП зросла до 7646 членів і кандидатів, з-поміж яких були 10 депутатів Верховної Ради України. Основною метою партії було визначено створення Української самостійної держави. У національному питанні проголошувалася рівність громадян і громадянок незалежно від походження та національності. Наголошувалося на праві кримськотатарського народу на організоване повернення в Україну. УХДП теж пов'язувала питання

державності з досягненням політичної незалежності, акцентуючи на потребі відновлення національної символіки й наданні українській мові статусу державної.

У червні 1990 р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка відбулася установча конференція *Ліберально-демократичної партії*. У вересні в Тереховлі створено *Демократичну партію України (ДемПУ)*, а в Києві – *Партію зелених України*. У грудні 1990 р. засновано *Партію демократичного відродження України*. Це була партія депутатів: кожний п'ятий член мав мандат рад різного рівня.

Утім стихійно створювана багатопартійна система була специфічною. На початок 1991 р. усі партії (їх було 13), окрім комуністичної, мали сукупну чисельність 30 тис. осіб, натомість КПУ – майже 3 млн. Процес реформування КПУ в умовах гострої суспільно-політичної кризи не розпочинався, й активно діяти в нових умовах вона не могла. Майже всі комуністи виявилися пасивними спостерігачами подій, що розгорталися на їхніх очах.

На підставі інформації, викладеної в підручнику та знайденої в інтернеті, складіть таблицю «Зародження багатопартійності в УРСР». Чому КПУ не могла активно діяти в нових умовах? У чому виявлялася нездатність партії до реформування? Чи можна вважати це наслідком кризи суспільно-політичної системи тоталітарної держави? Відповідь обґрунтуйте.

Зародження багатопартійності в УРСР

Назва партії	Час створення	Програмні ідеї

3. Ухвалення Декларації про державний суверенітет України

Після виборів у березні 1990 р. Верховна Рада УРСР уперше почала працювати як парламент – на постійній основі. В ній сформувалися **два блоки: парламентська більшість «За суверенну радянську Україну» на чолі з О. Морозом і опозиційна «Народна рада» з лідером І. Юхновським**. Сесію Верховної Ради транслювали по радіо й телебаченню, полеміка між депутатами впливала на настрої суспільства. Головою парламенту обрали першого секретаря ЦК Компартії України **В. Івашка**. У червні він звільнився з партійної посади.

У Москві на 3'їзді народних депутатів СРСР у **березні 1990 р. М. Горбачова обрали президентом СРСР**. Запровадженням цієї посади він зміцнив своє владне становище в державі. Одночасно було скасовано 6-ту статтю Конституції СРСР, що визначала КПРС як керівну і спрямувальну силу суспільства, ядро його державних і громадських організацій.

12 червня 1990 р. Верховна Рада Російської Федерації з ініціативи голови цього органу Б. Єльцина ухвалила декларацію про державний суверенітет.

Приклад Росії надихнув і підштовхнув українських парламентарів до історичного кроку. **16 липня 1990 р. Декларацію про державний суверенітет України було ухвалено** абсолютною більшістю голосів. Депутати задовольнили прохання голови ВР УРСР В. Івашка про відставку. Він дав згоду балотуватися на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. Серед 27 претендентів на

← Зал засідань Верховної Ради УРСР під час ухвалення Декларації про державний суверенітет України. Виступає голова Ради Міністрів УРСР В. Масол. Київ, 16 липня 1990 р.

крісло голови Верховної Ради УРСР реальні шанси мав тільки другий секретар ЦК КПУ *Леонід Кравчук*. 18 липня 1990 р. його обрали на цю посаду.

Компартія України залишалася «складовою і невіддільною» частиною КПРС, дисциплінованим провідником волі союзних структур влади. Тож про відокремлення КПУ від КПРС навіть не йшлося. Утім, громадяни і громадянки України вважали інакше. Вони бажали реального втілення в життя Декларації про державний суверенітет України. Зважаючи на настрої населення, частина комуністичної більшості Верховної Ради почала віддалятися від ЦК КПУ. Так звані *суверен-комуністи* об'єднувалися навколо Л. Кравчука. Останній узяв курс на реальну суверенізацію УРСР.

Логічним продовженням Декларації про державний суверенітет став закон «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 р.

Проаналізуйте фрагменти джерела. Оберіть один із фрагментів і прокоментуйте його. У чому полягає історичне значення документа?

«Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,

ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ. Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення...

II. НАРОДОВЛАДДЯ. Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці. Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України...

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО. Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди...

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ. ...Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю...

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК. ...Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя...

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА. Українська РСР має право на власні Збройні Сили. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» (із Декларації про державний суверенітет України).

4. Революція на граніті

«Народна рада» в українському парламенті прагнула розпочати передбачений радянськими конституціями процес виходу із СРСР. Натомість загально-союзний центр на чолі з М. Горбачовим і російський лідер Б. Єльцин, борючись одне з одним за владу, були єдині в намаганні запобігти розпаду країни. Росія першою із союзних республік проголосила Декларацію про державний суверенітет, але заявила в ній «про рішучість створити правову державу у складі оновленого Союзу РСР» і про об'єднання РФ з іншими республіками «на основі Договору».

Небажання Верховної Ради УРСР здійснювати задекларовані революційні перетворення спричинило протести в суспільстві. **На початку жовтня 1990 р. в Києві розпочалося голодування студентів під політичними гаслами.**

← Наметове містечко на площі Жовтневої революції в Києві під час Революції на граніті. Жовтень 1990 р.

ЗАУВАЖТЕ

Парламентська більшість «За суверенну радянську Україну» мала неофіційну назву «група 239». Такою кількістю голосів Л. Кравчука обрали Головою Верховної Ради.

Київські студенти висунули три вимоги: 1) достроково припинити повноваження Верховної Ради УРСР і призначити нові вибори на багатопартійних засадах восени 1991 р.; 2) ухвалити закон про націоналізацію майна КПУ та ЛКСМУ; 3) не допустити підписання Союзного договору. Львівські студенти доповнили ці вимоги ще двома: затвердити рішення про проходження вій-

ськової служби громадянами України тільки в межах республіки та відправити у відставку голову Ради Міністрів УРСР В. Масола.

Знайдіть в інтернеті й перегляньте спогади учасників Революції на граніті.

▶▶ 1. Поміркуйте, чому саме студентство організувало цю акцію. ▶▶ 2. Яке значення Революція на граніті мала для відновлення незалежності України?

▶▶ 3. Використайте чат GPT, створіть діалог двох учасників революції.

Поясніть, чи відображає справжні наміри українського руху цей уявний діалог.

У наметовому містечку на площі Жовтневої революції (нині – майдан Незалежності) стояли до пів сотні наметів. У голодуванні брали участь 158 студентів із Києва, Львова, Дніпропетровська, Івано-Франківська та інших міст. Містечко рясніло плакатами: «*Наше ярмо: 239, КДБ, КПУ*», «*Комуністам – комунізм, Україні – свободу*», «*КПРС – на смітник історії*» та іншими. Учасників голодування регулярно доправляли до 14-ї лікарні, де їм у разі потреби надавали медичну допомогу.

11 жовтня в Києві відбулася 100-тисячна демонстрація на підтримку студентів-голодувальників. Мітинги й демонстрації солідарності пройшли в Донецьку, Горлівці, Херсоні, Дніпропетровську, Тернополі, Рівному, Кременчуці. У центрах Житомира, Донецька і Сум було організовано наметові містечка голодувальників. 16 жовтня в Києві голодували вже 298 студентів, 27 із них – від першого дня.

17 жовтня Верховна Рада УРСР затвердила постанову, яка частково задовольнила вимоги протестувальників, після чого припинилося голодування студентської молоді. Однак реального результату, як виявилось, студенти досягли тільки в одному пункті своїх вимог – кадровому. Голову уряду В. Масола звільнили, на його місце призначили першого заступника – В. Фокіна.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ▶▶ 1. Яку кардинальну зміну в суспільно-політичному житті України, зокрема в протестному рухові, порівняно з дисидентським рухом, засвідчують щоденникові нотатки О. Гончара?

▶▶ 2. Які події, на вашу думку, мали вирішальне значення для таких змін?

▶▶ 3. Які фрагменти спогадів указують на кризу влади в УРСР? ▶▶ 4. Чому студентські протести називають Революцією на граніті?

«До Києва стягуються війська. Біля Верховної Ради омонівці вчинили розправу над тернопільськими жінками... Місто вирує тривожно. На Хрещатику, розкинувши намети, оголосили голодівку студенти на знак протесту проти нав'язування Союзного договору. Девіз – “Краще вмерти, ніж жити в Радянському Союзі”. Бачу мученицькі юні обличчя. Серце розривається... На підтримку голодуючим прибули студенти з Омська, з Іркутська... Десятки тисяч студентів Києва вийшли на Хрещатик... У Верховній Раді України вже лунають голоси з вимогою... запровадити

надзвичайний стан в Україні, тобто потопити студентські страйки в крові... Страшні ці в парламенті! Юхновський як голова комісії доповідає їм про вимоги голодуючих студентів, про те, що звідчайні молоді люди готові на все "аж до масового самоспалення", а у відповідь йому – регіт, жирне іржання цих парламентських жеребців! І серед таких – жити? Від таких ждати гуманних законів? Ні, неможливий з ними ніякий мир, ніяке порозуміння» (зі «Щоденника» Олесь Гончара).

→ 8 жовтня 1990 р. наметове містечко відвідав Олесь Гончар, визнав вимоги студентства цілком справедливими. Наступного дня він залишив лави КПРС, мотивуючи рішення тим, що «з такими, з безмежно жорстокими, що глумливим сміхом зустрічають трагедію власного народу, страждання дітей України, я не хочу мати нічого спільного»

Проаналізуйте таблицю-схему. Прокоментуйте твердження, проілюструвавши кожне конкретними історичними фактами.

НАСЛІДКИ ПРОЦЕСУ «ПЕРЕБУДОВИ» В ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

- Утвердження «повновладдя рад», тобто ліквідація диктатури компартійних вождів над суспільством – основи основ радянської форми тоталітаризму.
- Повернення історичної пам'яті народу внаслідок запровадження політики гласності та її переростання у свободу слова.
- Утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими, що означало припинення війни держави з релігією та церквою, ліквідацію конфронтації наддержав на світовій арені, формування повномасштабних зв'язків українського народу з його діаспорою в країнах Заходу, створення умов для безперешкодного економічного, культурного й гуманітарного спілкування громадян України з народами по той бік колишньої «залізної завіси».
- Крах командно-адміністративних методів керівництва економічним життям, який розчистив шлях до утвердження ринкових методів господарювання.
- Перетворення суто формальних конституційних засад радянської державності на цілком реальні, що зумовило суверенізацію УРСР і поетапне перетворення її на політично незалежну державу.

Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку історика. Наведіть кілька аргументів, що підтверджують або спростовують викладену думку.

«Студентська революція на граніті, яку нині називають першим українським Майданом, була успішним ненасильницьким політичним протестом

проти чинної тоді комуністичної влади в Україні. Разом з іншими акціями громадянської непокори, що охопили Україну в жовтні 1990 р., вона заклала традиції демократичних форм протесту» (*український історик Віктор Даниленко*).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► Революція на граніті ► конституційна реформа ► перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР ► ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.
2. Поясніть значення понять, термінів і гасел: суверенітет, багатопартійність, «повновладдя рад», «парад суверенітетів».
3. Поясніть написи на плакатах під час Революції на граніті: «Наше ярмо: 239, КДБ, КПУ», «Комуністам – комунізм, Україні – свободу», «КПРС – на смітник історії».
4. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність твердження.
► Центральною подією в суспільному житті республіки були вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад народних депутатів. ► Прагнучи зберегти контроль за суспільно-політичним життям, партійні реформатори зважилися на конституційну реформу, яка покликана була надати реальну владу радам. ► Суть і зміст Декларації про державний суверенітет засвідчили фактичну відмову України від участі в підготовці нового Союзного договору.
5. Проілюструйте конкретними фактами тези про події та явища доби «перебудови»: ► Революція на граніті – молодіжна акція громадянської непокори з вимогою розпочати реалізацію положень Декларації про державний суверенітет України. ► По суті, конституційна реформа започатковувала своєрідну революцію знизу, яка перетворила політичний режим із диктаторського на демократичний.
6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.
«Коли б ми послушали студентів і провели дострокові вибори до Верховної Ради, сценарій розвитку в Україні міг би бути зовсім інший – і політичний, і економічний. На хвилі піднесення ми могли б обрати до ВР справжніх патріотів, людей, які хочуть для України добра» (*Леонід Кравчук*).
7. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність твердження.
«З часом трансформувалася суть перебудови. Загальні вибори на альтернативній основі; гарантування свободи друку; розвиток багатопартійності; розширення прав трудових колективів; розмежування функцій партійних і державних органів; утвердження в суспільстві спочатку ідейного, а невдовзі й політичного плюралізму; законодавче оформлення економічної свободи; розширення прав союзних та автономних республік наближали крах тоталітарної системи...» (*український історик Олег Бойко*).
8. За допомогою додаткових джерел інформації проаналізуйте результати виборів 1990 р. Поміркуйте, чому в різних регіонах України результати були різними. Які найбільші відмінності ви помітили?
9. Підготуйте проєкт на тему «Революція на граніті – відродження ідеї української демократії» та представте його результати в класі.

19–21 серпня 1991 р. – заколот ГКЧП у Москві

1 грудня 1991 р. – Всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України. Обрання Л. Кравчука Президентом України

1991

1992

Березень 1991 р. – загальносоюзний референдум щодо майбутньої долі СРСР з одночасним опитуванням громадян України про ставлення до Декларації про державний суверенітет

24 серпня 1991 р. – проголошення Верховною Радою УРСР Акта про державну незалежність України

8 грудня 1991 р. – зустріч керівників України, Росії та Білорусі в Біловезькій Пущі. Біловезькі угоди про припинення існування СРСР

§ 24 Відновлення незалежності України

Путч консервативних сил у Москві у серпні 1991 р. прискорив невідворотний розвиток подій у напрямі суверенізації України. Проголошений Верховною Радою України 24 серпня Акт незалежності України підтримала переважна більшість громадян і громадянок. У революційній ситуації, що поглибилася в результаті путчу, КПРС припинила існувати. Розпався й Радянський Союз. Україна здобула незалежність.

Наприкінці 1991 р. завершилася епоха, що тривала майже сім із половиною десятиліть. Відійшла в минуле радянська форма державності, яка намертво прив'язувала Україну до комуністичної російсько-радянської імперії.

Народилася нова Україна.

1. Підготовка нового Союзного договору

Консервативні сили КПРС і Верховної Ради СРСР боролися за збереження радянської держави, яка фактично була унітарною. Вони погоджувалися лише на «оновлення» або «вдосконалення» Союзу. Республіки ж вимагали перетворення СРСР на справжню федерацію або навіть конфедерацію. Національні політичні еліти дедалі більше поверталися обличчям до власного суспільства. Ситуація загострилася взимку 1991 р., коли центр силою зброї захотів придушити спроби республік Балтії стати незалежними.

У березні М. Горбачов виніс на всенародний референдум питання про майбутню долю СРСР. Складність його формулювання наперед передбачала позитивну відповідь більшості учасників референдуму. Тоді Л. Кравчук запропонував одночасно із загальнодержавним референдумом провести в республіці опитування з додатковим запитанням: *«Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»*.

За результатами референдуму 17 березня 1991 р. на запитання союзного бюлетеня про збереження СРСР «так» відповіли 70,2 % осіб, а на запитання республіканського бюлетеня – 80,2 %. У такий спосіб, не вступаючи в пряму

конфронтацію з Верховною Радою СРСР, *українські парламентарі домоглися всенародного схвалення Декларації про державний суверенітет України.*

Варіант Союзного договору, представлений командою М. Горбачова, гостро розкритикували у Верховній Раді України. Народні депутати наголошували, що його зміст у принципових положеннях суперечить Декларації про державний суверенітет України. Верховна Рада зобов'язувалася розглянути Союзний договір після 1 вересня 1991 р. і доручила Кабінету Міністрів та Академії наук УРСР підготувати для такого розгляду економічні й правові висновки про можливість або неможливість входження України до оновленого СРСР.

Проаналізуйте візуальні джерела. Прокоментуйте гасла на плакатах. Які політичні ідеї втілено в кожному?

↑ Мітинг із закликом бойкоту Союзного договору. Грудень 1990 р.

↑ Мітинг демократичних сил у Києві. Виступає поет І. Драч. Березень 1991 р.

→ Демонстрація донбаських шахтарів на Хрещатику. Квітень 1991 р.

Проаналізуйте фрагмент праці історика. ►► 1. Чому американський президент не підтримував розпад СРСР, хоча саме США чимало зробили для цього? Проведіть паралелі із сучасною Росією. ►► 2. З якою метою Л. Кравчук намагався знайти компромісний варіант між вимогами Горбачова та націонал-демократичної меншості? ►► 3. Як ви думаєте, чому виступ Джорджа Г. В. Буша прозвали «котлетою по-київськи», а на Заході ще довго дорікали йому за цю промову?

«Коли 1 серпня 1991 року президент США Джордж Г. В. Буш прибув до Києва, щоб переконати Україну залишитися в складі СРСР, український політичний клас розділювався щодо своїх цілей. Націонал-демократична меншість прагнула повної незалежності, вимоги якої лунали в Україні чимраз частіше відтоді, як повну незалежність оголосила Литва в березні 1990 року. Комуністична більшість в українському парламенті прагнула широкої автономії в межах реформованого Союзу. Таку саму мету переслідував і Горбачов. Леонід Кравчук і його група прагнули до іншого рішення: конфедерації з Росією та іншими республіками, куди Україна приєднається на власних умовах. Буш став на бік Горбачова у зверненні до українського парламенту, названому американськими ЗМІ «котлета по-київськи» через небажання американського президента підтримати прагнення національно-демократичних депутатів до незалежності. Буш виступав за надання свободи республікам Балтії, але Україну волів тримати разом із рештою СРСР. Він не хотів втратити надійного партнера на світовій арені – Горбачова та Радянський Союз, який той представляв. Крім того, Буш і його радники були стурбовані можливістю неконтрольованого розпаду Союзу, що міг призвести до війни між республіками, які мали ядерну зброю на своїй території. Окрім Росії, до таких належали Україна, Білорусь та Казахстан. У виступі в українському парламенті президент Буш звернувся до аудиторії із закликом відмовитися від «самовбивчого націоналізму» та не плутати свободу з незалежністю. Комуністична більшість з ентузіазмом аплодувала йому. Демократична меншість була розчарована: альянс Вашингтона з Москвою і депутатами-комуністами в українському парламенті був серйозно перешкодою для української незалежності. Було складно уявити, що ще до кінця місяця цей парламент майже одноставно проголосує за незалежність України, а наприкінці грудня Білий дім, спочатку стурбований можливістю ядерної війни на пострадянському просторі, підтримає це рішення» (Сергій Плохій. «Брама Європи»).

2. Україна під час спроби державного перевороту в СРСР

У ніч на 19 серпня 1991 р. найближчі підлеглі президента СРСР, які обіймали головні посади в союзних структурах, ізолювали його в кримській резиденції й зробили спробу перебрати на себе всю повноту влади. Ця спроба державного перевороту отримала назву *«серпневий путч»*. Не маючи позитивної програми, путчисти прагнули лише

СЛОВНИК

ГКЧП – абревіатура на позначення Державного комітету з надзвичайного стану, який 19 серпня 1991 р. почав антиконституційний путч (переворот) у Москві, щоб не допустити розпаду СРСР.

зупинити процес демократизації суспільного життя й повернутися до становища, яке існувало в країні до оголошеної М. Горбачовим «перебудови». Проте наступ неосталіністів наразився на опір народу, який підтримував президента РРФСР Б. Єльцина. Останній тимчасово перебрав на себе функції союзного президента. Одночасно виявилось небажання силових структур

тур брати участь у розпалюваній путчистами громадянській війні. На третій день організатори перевороту визнали свою поразку.

Головні події в Україні відбувалися в Києві. Вранці 19 серпня командувач Сухопутних військ СРСР генерал В. Варенніков у супроводі першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуренка і місцевих генералів прибув до голови Верховної Ради УРСР і попередив його, що спроби невиконання наказів **ГКЧП** призведуть до негайного запровадження в республіці надзвичайного стану. Варенніков вимагав від Л. Кравчука такої лінії поведінки: *«У західних областях необхідно ввести надзвичайний стан. Припинити страйки. Закрити всі партії, крім КПРС, їхні газети, припинити і розганяти мітинги. Вам необхідно здійснити екстрені заходи, щоб не складалася думка, що ви йдете старим курсом... Війська доведені до повної бойової готовності, і ми застосуємо заходи аж до пролиття крові».*

Не контролюючи розміщені в Україні Збройні сили СРСР, Л. Кравчук зайняв обережну позицію. обачність у спілкуванні із заколотниками була єдиною зброєю українських політиків, які гостро відчули свою безпорадність перед загальносоюзними силовими структурами, розміщеними на території України. Демократична опозиція 19 серпня організувала мітинги протесту в Луцьку, Івано-Франківську, Житомирі, Харкові, Чернігові та Києві. Б. Горинь на засіданні Львівської обласної організації Української республіканської партії заявив: *«Україна може скористатися ситуацією і стати незалежною».* ЦК Компартії України, під впливом якого до початку путчу залишалася переважна частина депутатів Верховної Ради, 19 серпня зберігав мовчання. Але напередодні секретаріат ЦК надіслав керівникам обласних і міських організацій партії шифрограму із вказівками, як діяти в ситуації після утворення ГКЧП. Ішлося про беззастережну підтримку заколотників.

20 серпня окреслився успіх Б. Єльцина в протистоянні із заколотниками в Москві та їхня нездатність опанувати ситуацію в країні. Ввечері було оприлюднено заяву Президії Верховної Ради України, у якій дія постанов ГКЧП на території республіки не визнавалася. Однак контрольовані компартією України облвиконками (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський, Чернігівський та ін.) і Кримська АРСР визнали ГКЧП, до того ж не під тиском, оскільки надзвичайного стану в Україні не запровадили, а з ідейних переконань.

Уранці 21 серпня Л. Кравчук зустрівся з представниками Донецького страйкового комітету й погодився з вимогами страйкомів Донецька, Макіївки та Красноармійська про визнання ГКЧП незаконним і про суд над його членами. Розвиток подій у Москві на той час уже давав цілковиті підстави говорити про суд над заколотниками.

Проаналізуйте уривки з джерела. ►► 1. У чому, на думку автора, полягав драматизм ситуації, що склалася в Україні через заколот у Москві? ►► 2. Чому події в центрі підштовхнули українських політиків до проголошення незалежності України? ►► 3. Чому серед місцевої номенклатури не було єдності щодо оцінювання ситуації в Москві?

«Озираюсь на ту подію... і не можу повірити в те, як ми 19 серпня 1991-го разом з однією відомою згодом у незалежній Україні людиною слухали "Звернення до советського народу", що його оголошували по тоді ще всесоюзному радіо від

імені ГКЧП. “Ну, як вам усе це?” – наївно запитав я. “Ти розумієш, – відповідь неквапливо мій співрозмовник, – по формі примітивно, навіть трохи брутально, але по суті правильно”. Я здригнувся. Що ж там правильно, коли це – реваншистські інвективи, прикриті словами про “крах перебудови”, втрату владою довіри населення, про некерованість країни, про економічні проблеми, про страх і відчай простих людей, про міжнародну й громадянську конфронтацію, хаос, анархію?! Якщо є такий Непорядок, значить, повинен бути ПОРЯДОК.

І підтвердження моєму припущенню не забарилося. Номером другим згаданої радіопрोगрами диктор зачитав постанову № 1 ГКЧП, якою тимчасово зупинялася діяльність непідконтрольних владі політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонялося проведення мітингів, демонстрацій, страйків. В окремих місцевостях СРСР із 19 серпня на шість місяців запроваджувався надзвичайний стан. Силкові структури повинні були підтримувати режим надзвичайного стану.

“А це як розцінювати?” – продовжував я розпитувати свого досвідченого співрозмовника. Він витримав паузу, дивлячись на мене, потім вимовив: “Ти як думаєш?! Порядок треба утримувати!” У мене миттєво закрутилися в голові слова, що належать (якщо не помиляюся) Екзюпері: “Порядок не творить життя, а навпаки – життя творить порядок”. Та гекачепісти думали інакше, маючи для цього власні мотиви» (зі спогадів українського історика Юрія Шаповала).

3. Акт проголошення державної незалежності України

Невдала спроба державного перевороту цілком змінила політичну ситуацію в Україні.

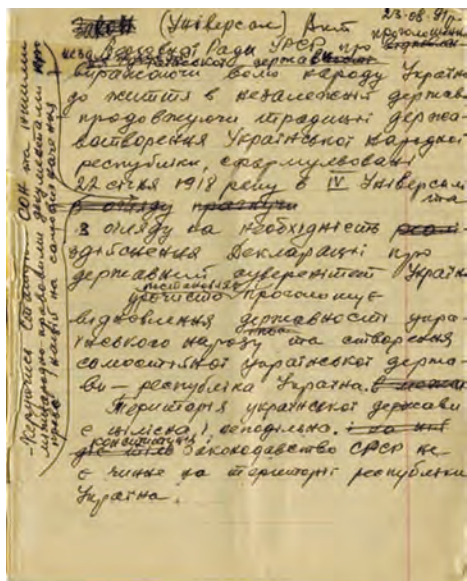
Вранці 24 серпня в Києві відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України. Виступаючи від імені «Народної ради», І. Юхновський запропонував проголосити акт, у якому зафіксувати незалежний статус України, абсолютний пріоритет її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення акта пропонувалося підтвердити наступним проведенням референдуму в республіці. «Народна рада» виступила з вимогою заборонити діяльність Комуністичної партії України.

Увечері цього історичного дня **Л. Кравчук виніс на голосування проєкт Акта проголошення незалежності України:**

«Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р.,

– продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,

– виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,

↑ Чернетка Акта проголошення незалежності України, написана Левком Лук'яненком

← 24 серпня представники від громадськості внесли у приміщення парламенту величезний синьо-жовтий стяг. 4 вересня Верховна Рада ухвалила постанову про підняття над будівлею парламенту синьо-жовтого національного прапора, що започаткувало процес відмови нової держави від радянської символіки

– здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України,

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Акт проголошення незалежності України було схвалено конституційною більшістю голосів: 346 народних депутатів проголосували «за», 4 – «проти», незначна група утрималася. Референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України призначили на 1 грудня 1991 р., одночасно з виборами Президента України.

Верховна Рада України ухвалила також постанову про політичну ситуацію й нагальні заходи зі створення умов для запобігання новим спробам військового перевороту. Визнавалося необхідним створити Раду оборони, Збройні Сили України, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, увести в обіг власну грошову одиницю і забезпечити її конвертування.

Президія Верховної Ради 26 серпня видала указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України, а також про опечатування і взяття під охорону службових приміщень її партійних комітетів, щоб убезпечити майно та документи від розкрадання, руйнування і знищення. 30 серпня, коли створена Президією Верховної Ради комісія довела участь партапарату в підготовці та здійсненні путчу, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу на території України.

1. Скориставшись електронним додатком до підручника, перегляньте відео «Унікальні кадри ВВС про незалежність України».

<https://nx.litera.ltd/s/95qxcejkgiyCeje>

Проаналізуйте, чи об'єктивно іноземна служба новин висвітлювала події. Що найбільше вразило чи здивувало вас у відео? Яке значення для міжнародного становища відновленої незалежної України мала увага іноземних медіа? Чи впливали вони на формування статусу України за кордоном? 2. Зніміть власний кількахвилинний відеоролик про відновлення незалежності України. Роботи представте у класі.

► Проаналізуйте таблицю-схему. Прокоментуйте твердження, проілюструвавши кожне конкретними історичними фактами.

ЧИННИКИ, ЩО ЗУМОВИЛИ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

- Глибока політична криза російсько-радянської імперії, яка виявилася насамперед у протистоянні загальносоюзного (М. Горбачов) і російського (Б. Єльцин) політичних центрів у Москві.
- Тимчасова деморалізація імперських сил після поразки путчу, що його намагалося здійснити найближче оточення М. Горбачова.
- Перетворення переважної більшості компартійно-радянської номенклатури республіканського рівня на суверен-комуністів.
- Пробудження національного самоусвідомлення населення основної частини радянської України під впливом кількох років політики гласності.
- Наявність в українському суспільстві мільйонів людей, які зазнали масових репресій сталінської доби.
- Наявність в Україні структур національної державності, які в ситуації глибокої політичної кризи в імперському центрі могли скористатися конституційно утвердженими правами, зокрема правом на вихід із Радянського Союзу.
- Колапс радянської системи директивного господарювання, який зумовив глибоку політичну кризу в імперському центрі й спонукав радянських людей до радикальних дій із метою знайти вихід із глухого кута.

4. Референдум і вибори Президента України 1 грудня 1991 р.

Дата 1 грудня 1991 р. назавжди вкарбована в історію українського народу. Цього дня відбулися референдум щодо незалежності та вибори Президента України.

До бюлетеня референдуму було внесено текст Акта, ухваленого Верховною Радою 24 серпня, і запитання: *«Чи підтверджуєте ви Акт проголошення незалежності України?»*.

У голосуванні взяли участь 31 млн 891,7 тис. громадян, тобто 84,2 % загальної кількості осіб, внесених до списків. На запитання бюлетеня відповіли *«Так, підтверджую» 28 млн 804,1 тис. громадян, або 90,3 %*. Позитивну відповідь дало населення всіх областей України незалежно від їхнього національного складу. Отже, *за незалежність проголосували не тільки українці, а й представники інших народів, для яких українська земля є батьківщиною*.

У голосуванні на виборах Президента України взяли участь 31 млн 892,4 тис. осіб. До виборчого бюлетеня були включені шість кандидатів: В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл та І. Юхновський. *За Л. Кравчука віддали голос 19 млн 643,6 тис. громадян із тих, хто взяв участь у голосуванні, тобто 61,8 %*. Отже, Голову Верховної Ради підтримала більш як половина українських виборців.

5 грудня 1991 р. на урочистому засіданні Верховної Ради Л. Кравчук склав присягу народові України.

Через тиждень після українського референдуму, 8 грудня 1991 р., президент Російської Федерації Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і голова

Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич зібралися в *Біловезькій Пущі під Мінськом і заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє існувати*. Було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). За цих обставин М. Горбачов оголосив про припинення виконання ним функцій президента СРСР у зв'язку зі зникненням самої держави.

Реакція світової спільноти на результати референдуму була позитивною: протягом грудня незалежну Україну визнали 68 держав. Уже *наступного дня про визнання нової держави оголосили Канада і Польща*. 3 грудня до них приєдналася Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва. 5 грудня Україну визнали п'ять держав, серед яких – Російська Федерація. 25 грудня Україну визнали Сполучені Штати Америки.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Леонід Кравчук (1934–2022)

Народився на Рівненщині. Закінчив економічний факультет Київського державного університету. З 1960 р. працював у партійних органах, з 1970 р. – в апараті ЦК Компартії України. У 1990 р. обраний Головою Верховної Ради України. Перший всенародно обраний Президент України (1991–1994). З 1994 р. – політичний і громадський діяч.

«...Я знав, що приречений бути Президентом. Тому що серед тих кандидатів, які були, і серед тих розбіжностей, які були між ними, навіть між кандидатами демократичної, тоді, орієнтації... і Чорновіл, і Юхновський, і Лук'яненко,

– це три кандидати від одного напрямку – всі вони входили до Народної ради... Я відчув, що між ними вже єдності немає, і справді не було. Потім там Гриньов... Я знав, що його ніхто не знає в Україні, і я... Мої зустрічі тоді, в цю кампанію перетворювались у величезні мітинги. Знаєте, збиралося по 20 тисяч людей і більше. І я бачив, як люди до мене ставляться, навіть тільки подивитись приходили... Я це кажу відверто, мене більше хвилював референдум, тому що я дуже багато наобіцяв Горбачову і всім, що референдум ми виграємо, але в душі, розумієте, я все ж таки думав, – як же, особливо схід, південь, це ж такі...» (з інтерв'ю Леоніда Кравчука).

«...1991-го в ситуації з ГКЧП він виявив політичну майстерність, сприяв безкровному постанову незалежної України, ставши її першим всенародно обраним президентом. Він був ЕФЕКТИВНИМ у своїх діях, а це для українських політиків ХХ століття (і не лише ХХ) – риса унікальна» (український історик Юрій Шаповал).

Поясніть оцінку постаті Л. Кравчука як ефективного українського політика. Що, на вашу думку, визначало цю ефективність: риси вдачі, ґрунтовне знання політичної ситуації, обставини політичного життя в Україні чи якісь інші якості? Що дізналися про діяльність Л. Кравчука з попередніх параграфів?

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Як ви гадаєте, чому учасникам переговорів було непросто досягти компромісу? У чому, на вашу думку, полягала складність проблеми, яку вони обговорювали? Чому не можна було не поінформувати М. Горбачова? ►► 2. Що надавало легітимності зустрічі керівників України, Білорусі та Росії? ►► 3. Чому результати українського референдуму вкрай здивували колег Л. Кравчука? ►► 4. Що вас вразило найбільше у спогадах першого Президента України?

→ Президент України Л. Кравчук, голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич і президент Росії Б. Єльцин під час підписання Біловезької угоди

«7 грудня пізно увечері ми зібралися у резиденції “Віскулі” – Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем’єри – Володимир Кебіч та Вітольд Фокін, а також російський держсекретар Геннадій Бурбуліс... О десятий 8-го грудня ми сіли за стіл переговорів. Безумовно, усі присутні знали про підсумки нещодавнього референдуму в Україні. Але я вважав принциповим якнайширше ознайомити своїх колег по переговорному процесу з тим, що відбулося у нашій країні кількома днями раніше. Незабаром я пересвідчився, що не помилився. Навіть не очікував, що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо у традиційно російськомовних регіонах – у Криму, на Півдні та Сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їх кількість у республіці становила близько 14 мільйонів) настільки активно підтримала державну незалежність, виявилось для них справжнім відкриттям.

Це, як на мене, й стало поворотним моментом складної зустрічі. Саме тоді ми всі підсвідомо відчували, що сьогодні буде вирішено подальшу долю Союзу. Єльцин нічого не говорив, але дивився на мене вичікувально. Дуже красномовним був і погляд Шушкевича. Тоді я запропонував перейти до безпосереднього обговорення майбутньої угоди й ознайомив присутніх з тим, що зроблено моєю командою. Обговорення, що тривало понад дві години, виявилось бурхливим і важким. Як завжди буває в таких випадках, з’явився камінь спотикання. Виникло питання: чи мають три країни право приймати рішення щодо розпуску Союзу, який був створений за участю більшої кількості учасників? Після довгих перемовин і консультацій з правниками ми нарешті відшукали компроміс.

Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення. При цьому передбачалася необхідність ратифікації договору парламентами та можливість приєднання до нього інших республік.

Відтоді робота пішла веселіше. Участь в обговоренні брали всі, роль добровільних “писарів” взяли на себе я і Бурбуліс. Коли важка праця була завершена, всі ми відчували велике піднесення... У першому абзаці документа, підписаному керівниками Білорусі, Росії та України, зазначалося: “Союз РСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”.

Але ми повинні були рухатися далі. Звичайно, необхідно було поінформувати Горбачова, хоча, зі зрозумілих причин, говорити з президентом СРСР добровільно ніхто не зголосився. Колегіально вирішили доручити це вельми делікатне питання Станіславу Шушкевичу як господарю зустрічі. Бориса Миколайовича ми уповноважили безпосередньо поспілкуватися з Михайлом Сергійовичем у Кремлі 9 грудня.

Раптом Єльцин запропонував зателефонувати президентові США Джорджу Бушу, аби повідомити йому про наші переговори та їх наслідки. Ми не заперечували, розуміючи, що Єльцин (він ще не забув серпень 91-го) хотів убезпечити себе від можливих несподіванок. До речі, пізніше з “Віскулі” президент Росії зробив ще

один дзвінок – міністру оборони СРСР Євгену Шапошникову й заручився його підтримкою на випадок надзвичайних обставин.

Цікаво, що зв'язок з Вашингтоном встановили раніше, ніж з Москвою. Реакція обох президентів відома: спокійна, врівноважена – Буша, обурена, збуджена – Горбачова. Спількування останнього з Шушкевичем тривало недовго: Михайло Сергійович вимагав викликати до дзвону Єльцина. У розмові з ним Горбачов наполягав, щоб ми утрюх з'явилися до нього 9 грудня. Російський президент повідомив, що на зустріч з'явиться лише він. Це викликало додаткове роздратування Горбачова...» (зі спогадів Леоніда Кравчука (грудень 1991 р.)).

Проаналізуйте карту на с. 237. Позмагайтеся в парах у вмінні здобувати картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історико-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із виявлених на карті фактів. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію.

5. Внесок української діаспори у відновлення державної незалежності України

Чимало українців та українок, які, переважно вимушено, виїжджали за кордон, залишалися вірними своїй культурі. Вони доклали значних зусиль до популяризації української мови, літератури, історії. Зокрема, *Канадський інститут українських студій*, заснований в Едмонтоні в 1976 р. при Альбертському університеті, став осередком українознавчих студій поза межами України. Завданням інституту було збереження української ідентичності – утвердження непересічної цінності української мови, історії та культури.

Діаспора вела власну інформаційну та агітаційну війну. Влаштували мітинги з плакатами, присвяченими Україні, створювали українські телепередачі, друкували листівки з правдивою інформацією про порушення прав людини в Україні та арешти дисидентів. Українці намагалися привертати увагу громадськості до цих питань на міжнародних заходах.

У 1976 р. українські студенти виступили з протестами проти ситуації на Батьківщині під час Олімпійських ігор у Монреалі. Вони викупили цілий

↑ Агітаційні листівки, які роздавали мешканцям східних і південних областей України напередодні референдуму 1 грудня 1991 р.

сектор, а коли телевізійні камери спрямували на них, дістали українські прапори й плакати з гаслами на підтримку України. Подібну акцію влаштували на Олімпійських іграх в Лос-Анджелесі в 1984 р.

Діаспора активно просувала ідею незалежної України, зокрема ведучи активну громадську діяльність за кордоном. Емігранти знайомили уряди держав з проблемами в Україні, доносили факти про переслідування та вбивства українців і сприяли тому, щоб українців почали ідентифікувати як окремих

Відновлення незалежності України (1985–1991)

- Аварія на Чорнобильській атомній електростанції (26 квітня 1986 р.)
- Території, забруднені наслідком аварії на ЧАЕС
- **КИЇВ** Головні осередки національного відродження
- 170 Кількість делегатів від регіональних організацій на Установчому з'їзді Народного руху України (8–10 вересня 1989 р.)
- **Вінниця** Інші демократичні організації в містах
- Φ Перший республіканський фестиваль сучасної української пісні «Червона рута» (17–26 вересня 1989 р.)
-   Страйки шахтарів (липень 1989 р.)
-   «Живий ланцюг» 21 січня 1990 р.
- - - - - - Місто Київ та області, де на виборах до Верховної Ради України (березень 1990 р.) більшість здобули представники демократичних сил
-   Перше офіційне підняття національного прапора України над державною установою (15 березня 1990 р.)
-   Початок повернення кримськотатарського народу до Криму (червень 1990 р.)
-   Підняття національного прапора України перед міською радою Києва (24 липня 1990 р.)
-   Φ Святування 500-річчя запорозького козацтва (серпень 1990 р.)
-   Відновлення Кримської АРСР (12 лютого 1991 р.)
-   Жданов (від 1989 Мариуполь) Міста, яким у 1989–1991 рр. було повернуто історичні назви

← Мітинг у Києві 30 листопада 1991 року – в переддень референдуму за незалежність України

народ, а не як людей з СРСР, що їх тоді у світі всуціль називали «росіянами». Українці й українки за кордоном створили *Світовий конгрес українців* – громадську організацію, що об'єднала близько 150 груп. Конгрес був заснований у 1967 р. в Нью-Йорку й існує досі. Його основними завданнями було представлення інтересів українського народу за кордоном, поширення української

культури, сприяння розвитку громадянського суспільства та захист людських і національних прав українців.

Українська діаспора боролася за звільнення дисидентів із радянських концтаборів і психлікарень. Показовими були протести біля посольства Радянського Союзу в Канаді з гаслом «Free Mogoз» («Звільніть Мороза»). Так само вони виступали за визволення В'ячеслава Чорновола та патріарха Йосипа Сліпого.

Діаспора брала участь у підготовці до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Представник діаспори Борис Вжесневський разом із канадськими активістами розпочав широку інформаційну кампанію на підтримку проголошення незалежності серед жителів сходу та півдня України. Вони знімали рекламу для телебачення, організували видавництво в Києві, де друкували агітаційні листівки й афіші, а потім потягами везли їх на схід та південь країни.

Українська діаспора мала визначальний вплив на визнання незалежності України у світі. Саме завдяки її тиску – протестам, діяльності громадських організацій, інформаційним кампаніям, петиціям і закликам – Канада стала першою державою Заходу, яка визнала незалежність України.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► всенародний референдум на підтвердження Акта про державну незалежність України та вибори президента ► заколот ГКЧП у Москві ► підписання Біловезької угоди керівниками України, Росії, Білорусі ► прийняття Акта проголошення незалежності України.
2. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях 1991 р.: Л. Кравчук, М. Горбачов, Б. Єльцин.
3. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, що його підтверджують або спростовують.

Ініціатива України, здійснена під безпосереднім впливом путчу, який загрожував поверненням до комуністичної диктатури, втратою національного

суверенітету й масовими репресіями, створила принципово нову ситуацію в питанні про Союзний договір.

4. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.

► Серпневий комуністичний путч переконливо продемонстрував справжню мету компартійної верхівки: збереження влади будь-якою ціною – і методи досягнення цієї мети – будь-які, аж до насильницьких. ► Заколот консервативних сил прискорив розпад КПСР і СРСР. Прийняття Верховною Радою 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України завершило процес суверенізації. Україна здобула незалежність.

5. Витлумачте вислів «Після провалу серпневого путчу “парад суверенітетів” змінився на “парад незалежності”».

6. Прокоментуйте телефонну розмову М. Горбачова і Л. Кравчука, яка відбулася вранці 9 грудня 1991 р.

«Горбачов мені зателефонував – це не я йому. Це ми прилетіли пізно ввечері, а наступного дня вранці мені телефонує Горбачов. І каже: “Леонід Макарович, Ви повинні, – прямо починає з того, – Ви повинні приїхати до Москви”. Я кажу: “Чого?” – “Як чого? – каже. – Ви ж там таке натворили. Ви навіть собі не уявляєте – весь світ стоїть дибом”. Я кажу: “Ну, що ж ми натворили – це оприлюднено вже...”» (Леонід Кравчук).

7. Дайте власну оцінку твердженню історика. Наведіть аргументи, які підтверджують або спростовують наведену думку.

«Збігнєв Бжезинський назвав проголошення Україною своєї незалежності у 1991 році однією із трьох (поряд із розпадом Австро-Угорської імперії у 1918-му та поділом Європи на два блоки у 1945-му) найважливіших геополітичних подій ХХ століття. Після стількох політичних невдач і людських жертв українці могли відчувати себе улюбленими фортуни. Їм не лише випала честь бути руйнівниками останньої імперії, але саме це руйнування відбулося без крові й без особливих зусиль з їхнього боку. До того ж зразу після проголошення самостійності ситуація в Україні виглядала набагато кращою, ніж в інших колишніх союзних республіках, включно з Росією. За оцінкою Німецького банку, напередодні розпаду Союзу, Україна завдяки своєму великому економічному і людському потенціалу мала найкращі шанси для швидкого і порівняно легкого переходу до демократичного суспільства і ринку. Спонуляризований пресою під час підготовки референдуму цей прогноз відіграв важливу роль у переконанні багатьох українських жителів голосувати за державну самостійність. Почуття власного успіху укріплювались міжнародним визнанням новопосталої Української держави» (Ярослав Грицак. «Нарис історії України»).

8. Перегляньте шостий епізод фільму «Колапс. Як українці зруйнували імперію зла». Чому проголошення незалежності України до останнього було під питанням? Які політичні діячі, на вашу думку, зробили найбільший внесок в історію України 24 серпня 1991 р.? Яку роль відіграв український народ і мітингувальники у проголошенні незалежності?

§ 25 Боротьба за прорив інформаційної блокади докола теми Голодомору в Україні. Практичне заняття № 6

Політику «творення голоду», яку здійснювала радянська влада щодо українського народу упродовж радянської окупації України, десятиліттями старанно приховували й замовчували. З падінням «залізної завіси» і напередодні розпаду СРСР у світі почали відкрито говорити про *Голодомор як прояв геноциду радянської влади щодо українського народу*. Визначальну роль у прориві інформаційної блокади докола теми Голодомору відіграла українська діаспора Канади та США, яка поширювала інформацію, досліджувала і розповсюджувала раніше засекречені документи і твори української літератури. Попри інформаційний вакуум, який існував докола теми Голодомору майже до розпаду СРСР, країни західного світу знали про цю трагедію ще в 1930-х, однак про це світ довго мовчав.

* * *

Об'єднайтеся в групи.

- Дослідіть життя і діяльність британського журналіста Гарета Джонса. Використайте довідку із сайту національного Музею Голодомору-геноциду.
 - Можна використати додаткові джерела інформації (Поплатився життям за правду про Голодомор! Хто такий Гарет Джонс? Машина часу.)
 - Перегляньте художній фільм 2019 р. «Ціна правди», створений на реальних подіях за біографією Гарета Джонса.
1. Що в біографії англійського журналіста вас найбільше вразило?
 2. Порівняйте дані історичної довідки про журналіста та сюжет фільму. Чи є у фільмі вигадки?
 3. Чому інформація, яку намагався донести суспільству і владі Британії Гарет Джонс, залишилася без уваги?
 4. Поміркуйте, чи може бути фільм про Голодомор в Україні ефективним засобом для донесення світу інформації про злочини радянської влади проти українського народу.
 5. Проведіть паралелі із сучасною війною Росії проти України. Висловіть міркування, чому важливо висвітлювати правду про злочини РФ проти України.

«Зацікавлення Гарета Україною заклала його мати, яка у дівочтві працювала гувернанткою в родині Джона Юза, засновника міста Юзівка. Її розповіді про далекий край, такий не схожий на його батьківщину, сформували дитячу мрію побачити все на власні очі. Закінчивши школу, Гарет навчається у кількох коледжах, а закінчивши у 1929 р. Трінті-коледж в Кембріджі, почав мандрувати США та Європою. Блискуче володіючи п'ятьма мовами, він почав писати репортажі та намагався публікувати їх.

До 1932 р. Гарет Джонс був у Радянському Союзі двічі: три тижні влітку 1930 р. і місяць влітку 1931-го. Він повідомляв про результати кожної поїздки у своїх репортажах, включаючи три статті під назвою “Дві Росії”, які він анонімно опублікував у The Times у 1930 р.

У липні 1931 р. Гарет Джонс та Х. Л. “Джек” Хайнц II (нащадок засновника американської продовольчої компанії Хайнц) знову відвідали УСРР. Гарет Джонс виступав перекладачем Хайнца. Коли вони влітку відвідали Дніпробуд, Хайнца особливо вразила американська колонія. “Там на мене чекав сюрприз всього життя”, – пише він у своїй анонімно опублікованій книзі “Дослідження в Росії – 1931” (1932): “Полковник Купер і його люди

мають чудові будинки, по типу флоридського цегляного бунгало, що розташовані у прекрасному саду з безліччю дерев. Ми залишилися з містером Вілкінсоном у будинку, де живе полковник Купер. Це було грандіозно!”

Проте, коли Джонс вирушив у сільську місцевість, щоб оглянути стан колективізації і розкуркулення, то виявив, що населення навколо Дніпробуду піддається жорсткому переслідуванню. “Кулаків вони вислали звідси і це було жахливо. Ми дізналися з листа, що по дорозі загинуло дев’яносто дітей – дев’яносто з цього району”, – сказав один менонітський фермер Джонсу: “Багато людей поїхали в Америку – заберіть нас з собою!”. На жаль, мало американців звертали увагу на руйнівні наслідки Дніпробуду навколо греблі, тому що були зайняті, як це назвав Нікербокер, “спогляданням гламурної статистики”.

У березні 1933 р. Гарет Джонс опублікував на шпальтах The Manchester Guardian (“Манчестер Гардіан”) свій репортаж про голод в Україні. Він спирався на власні враження, сформовані під час зустрічей із мешканцями сіл Харківщини, які були приречені на смерть від голоду. Джонс описав села, уражені голодом. У листі до батьків він зазначав: “Голод практично скрізь. Мільйони помирають від нього. Я мандрував кілька днів Україною, і там не було хліба. У дітей боліли животи, всі коні й корови виздыхали, а люди також вмирали з голоду. Терор був нечуваних масштабів”.

Агенти ДПУ затримали Гарета Джонса. За кілька днів його було депортовано з СРСР та оголошено персоною нон грата. Після депортації із СРСР Джонс опублікував в європейських засобах масової інформації понад 20 статей про великий голод в Україні. Публікації Джонса стали з’являтися на шпальтах американських газет, зокрема, The New York American (“Нью-Йорк Американ”).

↑ Репортаж Гарета Джонса від 29 березня 1933 року про його відвідини України

Гарет Джонс, який оприлюднив правду про Голодомор, загинув за день до свого тридцятиліття. За загадкових обставин він був викрадений і розстріляний ОДПУ у Маньчжурії».

Роман Молдавський, Інститут дослідження Голодомору
Національного музею Голодомору-геноциду

* * *

2. Уперше про Голодомор 1932–1933 рр. як про геноцид проти українського народу заговорив випускник Львівського університету польсько-американський науковець, правозахисник єврейського походження **Рафал Лемкін**. Він і став творцем терміна «геноцид». Лемкін назвав злочини сталінського режиму проти українського народу геноцидом у 1953 р. у доповіді «Радянський геноцид в Україні», яку виголосив перед кількатисячною аудиторією, що зібралася в Нью-Йорку вшанувати 20-ті роковини Голодомору в Україні.

Проаналізуйте уривок із доповіді Рафала Лемкіна.

1. Поміркуйте, чи міг публічний виступ ученого тоді, в 1953 р., вплинути на ситуацію з правами людини в СРСР і в Україні зокрема.
2. Виберіть три вислови вченого, які, на ваш погляд, найвлучніше описують суть Радянського Союзу й сучасної Росії. Відповідь обґрунтуйте.
3. Ознайомтеся з повним текстом доповіді вченого. Про які ще злочини Росії і Радянського Союзу проти українського та інших народів згадує автор?

«Те, про що я хочу говорити, – це, мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації, а саме – винищення української нації. Україна становить частину південно-східного СРСР, яка дорівнює просторам Франції й Італії і має населення приблизно 30 (правильно – 40. – *Авт.*) мільйонів. Будучи російською житницею, через своє географічне розташування вона стала стратегічним ключем до нафти Кавказу й Ірану та до всього арабського світу. На півночі вона межує з Росією. Доки Україна зберігає свою національну єдність, доки її народ продовжує думати про себе як про українців і домагається незалежності, доти вона становить серйозну загрозу для самого серця радянської ідеї. Нічого дивного, що комуністичні вожді надавали якнайбільшого значення русифікації цього самостійно мислячого члена їхнього “союзу республік” і вирішили переробити його і пристосувати до свого зразка єдиної російської нації.

Бо українець не є і ніколи не був росіянином. Його культура, його темперамент, його мова, його релігія – все є інакше. ...Він відмовлявся від колективізації, приймаючи радше депортацію і навіть смерть. Тому було особливо важливо пристосувати українця до прокрустового зразка ідеальної радянської людини. Українське населення є дуже вразливе до расового вбивства його вибраних частин, тому комуністична тактика не наслідувала взірця німецьких нападів проти євреїв. Українська нація є надто багатолюдна, щоб можна було її цілковито знищити ефективним способом. Однак її релігійне, інтелектуальне і політичне керівництво, її вибрані і вирішальні частини є доволі малі, і тому їх легко ліквідувати. Саме тому радянська сокира з повною силою впала

на ці групи за допомогою відомих знарядь масового вбивства, депортації і примусової праці, заслання і голоду.

Ця атака виявила систематичний шаблон: увесь процес повторювано знову і знову, щоб протистояти новим спалахам національного духу. Перший удар спрямований на інтелігенцію – мозок нації, щоб паралізувати решту організму. У 1920, 1926 і знову в 1930–33 роках вчителі, письменники, митці, мислителі і політичні провідники були ліквідовані, ув'язнені або депортовані... Поряд з атакою на інтелігенцію ішов наступ на Церкву, священників і церковну ієрархію – “душу” України. Між 1926 і 1932 роками було ліквідовано Українську автокефальну православну церкву, її митрополита (Липківського) і 10 тисяч священників... Третє вістря радянської атаки було спрямовано проти фермерів – великої маси незалежних селян, зберігачів традицій, фольклору і музики, національної мови та літератури, національного духу України. Зброя, яку вживали проти них, є, мабуть, найстрашнішою з усіх – виморювання голодом. Протягом 1932 і 1933 років 5 мільйонів українців померли від голоду; жорстокості. Була спроба схарактеризувати цю кульмінацію радянської жорстокості як економічну політику, пов'язану з колективізацією пшеничних ланів, а отже, з потребою в ліквідації куркулів – незалежних фермерів. Але насправді великомасштабних фермерів в Україні було дуже мало... Четвертим кроком у тому процесі стала фрагментація українського народу шляхом поселення в Україні чужинців і водночас розпорошення українців по цілій Східній Європі. Таким чином була б знищена етнічна єдність та перемішані нації...»

Рафаль Лемкін. «Радянський геноцид в Україні». Нью-Йорк, 1953

Повний текст доповіді тут:

<https://nx.litera.ltd/s/APJo84bo24ap5f3>

* * *

3. Тему Голодомору в 1960-х роках порушували українські дисиденти, проте в СРСР, де будь-яку згадку про масовий мор замовчували, домогтися правди було неможливо. Втім, українці за кордоном активно порушували це питання. Так, визначальними в збереженні пам'яті про Голодомор стали заходи із відзначення його 50-х роковин, передусім у США та Канаді. Вони набули міжнародного розголосу. 23 жовтня 1983 р. в Едмонтоні (Альберта, Канада) було відкрито перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

1. Проаналізуйте зображення пам'ятників жертвам Голодомору в Україні. Поміркуйте, чому автори створили їх саме такими.
2. Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про кількість пам'ятників жертвам Голодомору у світі. У яких країнах їх споруджено, де їх найбільше, чому?
3. Поміркуйте, чому більшість із пам'ятників в Україні відкрито в 2007–2008 рр. та після 2016 р.
4. Як гадаєте, чи є такі меморіали ефективними для творення політики пам'яті українського народу? Наведіть аргументи на користь цієї думки.

→ Перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору. 1983 р., м. Едмонтон, Канада

← Меморіал жертвам Голодомору та політичних репресій, м. Дніпро. Відкрито у 2008 р.

← Меморіал пам'яті жертв Голодомору у Вашингтоні, США. Відкрито в 2016 р.

§ 26 Аварія на Чорнобильській АЕС – найбільша техногенна катастрофа в історії людства: передумови, наслідки. Практичне заняття № 7

Проаналізуйте уривки з джерел. ►► 1. Коли починають з'являтися повідомлення про недоліки будівництва Чорнобильської АЕС? Про що це свідчить? ►► 2. Як автори повідомлень описують виявлені недоліки? ►► 3. Чи можна віднести недоліки, вказані у джерелах, до ймовірних причин аварії на ЧАЕС і таких значних руйнувань?

«З повідомлень, які надходять до Управління КДБ при РМ УРСР по Київській області, видно, що на будівництві Чорнобильської АЕС мають місце випадки порушення технічних норм. Так, при проведенні бетонних робіт на блоці “Г”, після зняття опалубки були знайдені раковини на стінах фундаменту, що є результатом недостатнього ущільнення при укладанні бетону. Усунення браку призвело до значних витрат робочого часу. На початку 1973 року, при виробництві арматурних робіт у приямку дренажних вод № 4, було допущено розбіжності між встановленою арматурою та проектною, що має наслідком зменшення міцності конструкції. При цьому на схемі були внесені зміни, які відображають хибне положення випуску арматури. У березні між блоками “В” і “Б” було забетоновано пригруз. Після зняття опалубки пригруз втратив проектне положення (опустився по гідроізоляції на 8–10 см). При прийнятті робіт по блоку “А”... було виявлено, що встановлена арматура не відповідає запроєктованій у сторону зниження міцності. ...неодноразово виявлені випадки неякісної зварки стиків арматури...наявні випадки розкрадання будівельних матеріалів...» (Доповідна записка першому секретареві Київського обласного комітету КП України Цибулько В. М. про порушення технічних норм на будівництві Чорнобильської АЕС. 2 липня 1973 р.).

«Низька якість будівництва, відсутність належного контролю зі сторони Управління будівництва може призвести у майбутньому до руйнування об'єктів будівництва, радіоактивного зараження довкілля та інших надзвичайних подій» (Інформація про порушення при будівництві Чорнобильської АЕС. 19 грудня 1978 р.).

ЗАУВАЖТЕ

4-й енергоблок ЧАЕС було виведено на повну потужність у 1984 р. Його вважали наймолодшим і найсучаснішим реактором. При цьому перші аварії на ЧАЕС сталися ще в 1978–1979 рр., відразу після запуску першого енергоблока.

«... Чорнобильська АЕС в даний час є найбільш небезпечною у плані подальшої експлуатації, що може мати загрозливі наслідки» (Довідка про деякі проблеми експлуатації атомних електростанцій в СРСР. 20 травня 1983 р.).

«... 3-го енергоблока Чорнобильської АЕС відбувається руйнування несучих та огороджувальних конструкцій (стінових па-

нелей) приміщень реакторного відділу, а саме тріщини у плитах перекриття, зміщення ригелів та плит перекриття, зміщення навісних залізобетонних та керамзитних панелей. Аналогічна ситуація складається на 4-му енергоблоці ЧАЕС» (*Доповідна записка начальника УКДБ УРСР у Києві та Київській області про аварійну ситуацію на 3-му й 4-му енергоблоках Чорнобильської АЕС. 1 березня 1984 р.*).

Проаналізуйте текст джерел. ►► 1. Чому вказані дані було засекречено? Яку «небезпеку» така інформація становила для тогочасної влади? ►► 2. Чому влада прагнула максимально засекретити «істинні причини аварії»? Про що це свідчить? ►► 3. Яку інформацію непотрібно було засекречувати, а яку справді засекретили справедливо? Подискутуйте на цю тему.

«Свідчення, які розкривають істинні причини аварії на блоці № 4 ЧАЕС – Таємно.

Повні свідчення про характер руйнувань та ушкоджень обладнання та систем енергоблока та АЕС – Для службового користування.

Свідчення про величини та склад суміші, яка була викинута під час аварії – Таємно.

Зведені дані про радіаційну обстановку, що містять характеристику забруднень у приміщеннях АЕС і у 30 км зоні – Таємно.

Свідчення про результати окремих вимірювань радіаційної обстановки та ізотопного складу ґрунту, води і т. д. – Для службового користування. Ті ж свідчення в цілому по країні, республіці, області – Таємно.

11. Дані про радіоактивне забруднення довкілля, харчових продуктів та кормів, перевищення максимально допустимої концентрації – Таємно.

14. Загальні свідчення про захворюваність усіма видами променевої хвороби людей, які були вражені в період аварії і ліквідації її наслідків – Таємно.

24. Зведені дані про чисельність робітників по управлінню будівництва № 605 [з ліквідації наслідків] – Таємно.

25. Дані про кількість робітників, що залучаються для роботи в умовах підвищеного рівня радіаційного випромінювання – Таємно» (*Перелік даних, які підлягають засекреченню з питань, пов'язаних з аварією на блоці № 4 Чорнобильської АЕС. 8 липня 1986 р.*).

«З метою недопущення витоку інформації, розповсюдження неправдивих та панічних чуток організований контроль вихідної кореспонденції, обмежений вихід абонентів на міжнародні лінії зв'язку» (*із повідомлення Управління КДБ у м. Києві та Київській області до КДБ СРСР. 26 квітня 1986 р.*).

Проаналізуйте текст джерела. ►► 1. Про які особливості організації ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС ідеться у джерелі? ►► 2. Чи можна говорити, що вся відповідальність за наслідки аварії покладається на центральний уряд у Москві? Чому? ►► 3. Які наслідки для суспільства мало нерозуміння тогочасною владою небезпеки аварії та можливих наслідків?

«Практично наш уряд, наш Центральний комітет [ЦК КПУ]..., щоб розробляв якусь стратегію, чи щоб приймав якісь рішення конкретно по локалізації самої аварії, він цього вже не міг робити, тому що всі ці питання були уже тільки в урядовій комісії [в. Москві], тільки вона займалась цими

справами. Ми ж, у свою чергу, займались всіма питаннями щодо евакуації населення, його розміщення, забезпечення... І, крім того, ми забезпечували виконання всіх тих урядових постанов, які приймала комісія. Тобто, все ми виконували, але ж ми не були... ініціаторами цих питань. ...Ну, і все те, що було за межами самої станції, це було в нашому віданні. І ми цим займались. І кінець кінцем, мушу, як той казав, свідчити, що тоді дуже мало ми знали і про характер аварії, і про її наслідки можливі, і про ту небезпеку, яка чекала» (з інтерв'ю секретаря ЦК КПУ Бориса Качури).

Проаналізуйте текст джерела. ►► 1. Як передає настрої суспільства наведена інформація? Про що це свідчить? ►► 2. Чому надану інформацію було закрито грифом «таємно»? ►► 3. Чи можна було уникнути таких запитань у суспільстві і що для цього мала зробити тогочасна влада?

«Від трудящих надходять запитання: “Чи вдалося локалізувати процес розпаду радіоактивних речовин? Чи впливають наслідки аварії на довкілля м. Києва та найближчих районів? Яка частина республіки охоплена радіацією? Який розмір збитків від аварії? Чи з'явилась радіоактивність у Києві? Чи знайдені продукти радіоактивного розпаду в опадах, що випали 26–27 квітня? Чи можна користуватися питною водою чи можна пити лише мінеральну? Чи можна купатися та ловити рибу в р. Дніпро, на притоці якої розташована АЕС? Чи можна дітям знаходитися поза межами будівель? Чому людей з м. Прип'ять евакуювали не відразу, а через добу?” У зв'язку із тим, що засоби масової інформації з великим запізненням повідомили про події, серед населення народилося багато чуток та домислів. Жертви називалися у кількості від 30 до 3 тисяч людей, говорять також, що загинула уся зміна. Ведуться розмови, що у республіці випали радіоактивні дощі. Дехто стверджує, що госпіталі та лікарні м. Києва забиті постраждалими, а радіація підвищується у всіх сусідніх районах» (Інформація відділу організаційно-партійної роботи ЦК КПУ для керівництва ЦК про ставлення населення республіки до аварії на ЧАЕС. 30 квітня 1986 р. Таємно).

Проаналізуйте тексти джерел. ►► 1. Зіставте кількість евакуйованих людей із кількістю мешканців вашого населеного пункту. Оцініть масштаби евакуації. ►► 2. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, чи проживають у вашому населеному пункті люди, евакуйовані після аварії на ЧАЕС (<https://chornobyl-museum.kyiv.ua/kniga-pamiaty>). ►► 3. Які техногенні катастрофи з 1986 р. спричинили такі самі масові евакуації та збитки, як аварія на ЧАЕС?

«З небезпечної зони евакуйовано 89 360 людей, в тому числі 62 746 з м. Прип'ять та м. Чорнобиль. Серед евакуйованих 27,4 тис. дітей та 14,5 тис. пенсіонерів. Усі забезпечені тимчасовим житлом. В район евакуації з інших областей направлено 240 бригад з лікарів, 160 лаборантів і дозиметристів... З моменту аварії до лікувальних закладів госпіталізовано та проведено профілактику 9127 чоловік» (Інформація першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького для ЦК КПРС про становище в Україні після аварії на ЧАЕС. 22 травня 1986 р. Цілком таємно).

«На ліквідацію наслідків аварії держава вимушена в аварійному порядку направити необхідні трудові, фінансові та матеріальні ресурси. В умовах, коли

ще повністю не вивчені усі наслідки аварії, продовжуються будівельні, дезактиваційні та інші роботи, відсутня обліково-статистична інформація, можлива лише попередня соціально-економічна оцінка прямих та опосередкованих збитків, яка, за нашими розрахунками, оцінюється більш ніж у 6 млрд руб. [близько 4,51 млрд доларів]» (*Звіт Інституту економіки АН УРСР про оцінку народногосподарських збитків у зв'язку з аварією на ЧАЕС. 8 жовтня 1986 р.*).

Проаналізуйте текст джерела. ►► 1. Поміркуйте, чому ЧАЕС і зона відчуження стали об'єктами російської окупації у перший день широкомасштабного вторгнення. ►► 2. Чому ворог використав майданчик АЕС задля обстрілів Києва? ►► 3. Обговоріть, чому окупацію ЧАЕС називають актом ядерного тероризму Росії. Своїми аргументами поділіться з іншими групами та узагальніть їх. ►► 4. Які приклади громадянської єдності під час аварії 1986 р. та окупації 2022 р. вам відомі?

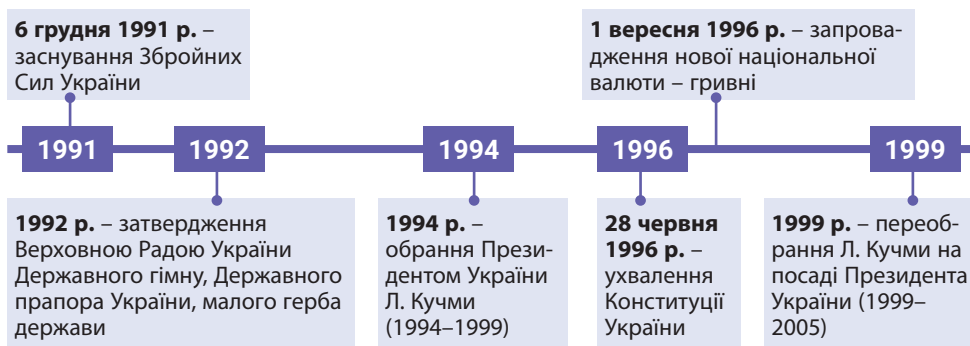
«Із зони велися обстріли в бік Києва. Агресор розумів, що українська сторона не відповідатиме, щоб не сталася ядерна катастрофа. Літали російські літаки, гвинтокрили, поруч їздили їхні танки, поруч з АЕС зберігався боєкомплект. Так російські військові наражали всіх нас на нову катастрофу над сховищами відпрацьованого ядерного палива та радіоактивних відходів, а також над Новим Безпечним Конфайнментом, що накрив четвертий енергоблок, який вміщує багато паливовмісних мас. ...Наш персонал у Чорнобилі разом із самоселами фактично жили однією великою родиною, харчувалися разом, розподіляли ті невеликі ресурси, які залишались на території. В усі будинки самоселів також щоденно навідувалися з обшуками й допитами» (*заступник голови Державного агентства України з управління зоною відчуження (ДАЗВ) Максим Шевчук*).

Перегляньте документальний фільм «Чорнобиль. Хроніка важких тижнів» (1986–1988) режисера В. Шевченка. ►► 1. В яких умовах доводилося працювати ліквідаторам? ►► 2. Які факти, що про них ішлося у практичній роботі, знайшли підтвердження у фільмі? ►► 3. Яка роль документалістики у збереженні інформації про події такого масштабу?

Враження від уроку. Як інформація опрацьованих на уроці джерел змінила ваші уявлення про аварію на Чорнобильській АЕС? Чи легко вам уявити життя тих, хто пережив аварію? Чому? Які деталі у свідченнях очевидців про описані події та явища справили на вас найбільше враження?

Проведіть самооцінювання за алгоритмом, описаним на с. 4 підручника.

§ 27 Державотворчі процеси та стан економіки

Попри жорстку боротьбу в українському парламенті між компартійно-радянською більшістю й демократичною меншістю, державотворення відбувалося успішно. Демократична опозиція висувала гасла й забезпечувала їм народну підтримку, а номенклатура змушена була втілювати ці гасла в життя, щоб не втратити влади.

Успадкована від радянських часів економічна криза рік від року поглиблювалася. Це пояснювалося як об'єктивними обставинами, так і прорахунками в економічній політиці українського керівництва. Захоплена боротьбою за владу та повноваження, українська політична еліта не приділила достатньої уваги розвитку економіки й не змогла розв'язати більшості надзвичайно складних проблем переходу до ринку. На об'єктивні економічні труднощі накладалися некомпетентне керівництво господарством і небажання здійснювати ринкові реформи. Тому проблеми, що їх інші посткомуністичні країни рано чи пізно подолали, в Україні залишилися.

1. Державотворчий процес 1992–1994 рр.

У середині січня 1992 р. Президія Верховної Ради України видала указ «Про Державний гімн України». Було затверджено музичну редакцію Державного гімну України (на слова твору П. Чубинського «Ще не вмерла України...»), автором музики якої є композитор Михайло Вербицький. 22 січня в Києві відбувся мітинг громадськості за участю новообраного Президента України Л. Кравчука, присвячений Дню соборності українських земель. 28 січня, коли почала роботу 5-та сесія Верховної Ради XII скликання, національний синьо-жовтий прапор було затверджено як Державний прапор України.

19 лютого після тривалих дебатів парламент затвердив знак князя Володимира Великого (тризуб) як малий герб України. У постанові зазначалося, що тризуб є основним елементом майбутнього великого Державного герба України.

Верховна Рада ще 24 серпня 1991 р. затвердила постанову про негайні заходи із запобігання можливим спробам військового перевороту. У ній

← Президент УНР в екзилі Микола Плав'юк передає державні атрибути УНР Президентові України Л. Кравчуку. Серпень 1992 р. Фото: ukrinform.ua

Верховної Ради «Про створення Служби національної безпеки України», а 4 листопада – закони «Про Національну гвардію України», «Про державний кордон України», «Про Прикордонні війська України».

6 грудня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон «Про Збройні Сили України». Проголошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні Збройні Сили: війська наземної оборони, війська оборони повітряного простору та військово-морські сили.

Керівництву України не вдалося вплинути на командування Чорноморського флоту, який майже цілком перебував на українських військово-морських базах, щоб флот служив новій державі. У жовтні 1993 р. парламент затвердив Воєнну доктрину. Вона проголошувала, що Україна не вбачає в сусідніх країнах супротивників і не є потенційним противником жодної держави.

У жовтні 1991 р. було ухвалено Закон України «Про громадянство України». Він не передбачав подвійного громадянства, що мало колосальне значення для новоствореної держави, якій потрібно було відходити від радянського минулого.

У липні 1991 р. Верховна Рада ухвалила закон про запровадження посади Президента України. До Конституції УРСР 1978 р., яка не втратила чинності, було внесено доповнення: «Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України». Однак це доповнення не роз'яснювало, як розподіляються повноваження між Президентом України і Верховною Радою, як їм підпорядковуються виконавчі органи влади.

Невизначеність розподілу владних повноважень між Президентом і Верховною Радою призводила до постійного тертя. Не були чітко прописані в Конституції й відносини найвищих посадових осіб усередині виконавчої гілки влади, передусім президента і прем'єр-міністра. Безсумнівною була лише підпорядкованість останнього президентові.

Результатом роботи тимчасової комісії Президії Верховної Ради України стало **рішення від 30 серпня 1991 р. про заборону діяльності КПУ**. Майно останньої передавали місцевим радам народних депутатів, Верховній Раді Кримської АРСР та Верховній Раді України. При цьому до позачергових виборів 1994 р. і надалі функціонувала обрана на виборах 1990 р. Верховна Рада України, у якій більшість становили ті, що під час виборів називали себе комуністами. Серед них були депутати, що виступали за ухвалення Декларації про державний суверенітет України та Акт проголошення незалежності України, й ті, хто підтримав заколот ГКЧП. Проте й представники демократичного табору не змогли об'єднатися і на президентських виборах 1991 р. висунути спільного кандидата.

Фактично влада залишилася в руках вихідців із компартійно-радянської номенклатури. Незважаючи на це, саме вони забезпечили функціонування економічної та політичної системи у перші роки незалежності України. Водночас на різному рівні поступово з'являлися нові чиновники та політики, не пов'язані зі старою системою. **Тож управлінський апарат перших років незалежності був такий: досвідчені управлінці комуністичної системи у поєднанні з малодосвідченими в питаннях управління та політики представниками демократичних сил.** Урешті суспільно-політична напруга й економічна нестабільність вимагали рішучих і чітких дій. Поглиблення протистояння Президента України та Верховної Ради закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити повноваження і звернутися до виборців із проханням підтвердити мандати. **У березні й квітні 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України.** Їх уперше проводили на багатопартійній основі, але за мажоритарною системою.

СЛОВНИК

Мажоритарна система – система визначення результатів голосування, за якої обраним вважають кандидата, що здобув більшість (абсолютну чи відносну) голосів виборців у певному окрузі.

Не маючи справжніх конкурентів, «партія влади», однак, зіткнулася з викликом людей, які виринули на поверхню політичного життя на хвилі мітингів початку 1990-х.

Висуваючи антикомуністичні гасла, підкріплені історичними свідченнями про жахіття сталінщини, ці люди спробували скинути компартійних функціонерів, щоб посісти їхні місця. Проте демагогія зазвичай не спрацьовувала. *По-перше*, надто низькою виявилася підготовка багатьох політиків нової генерації. *По-друге*, «партія влади» не заперечувала проти залучення до своїх лав професійно придатних «мітингових» політиків.

У сформованій після березня 1990 р. Верховній Раді «партія влади» здобула більшість місць. Депутати парламенту з-поміж колишньої номенклатури не заперечили проти запровадження інституту президентства. Коли ж Л. Кравчук почав домагатися повноважень, щоб наповнити президентську владу реальним змістом, вони поставилися до цього здебільшого негативно.

У жовтні 1991 р. на установчому з'їзді прихильники комуністичної ідеї заснували *Соціалістичну партію України* (СПУ) на чолі з О. Морозом. У червні 1993 р. у Донецьку пройшов «відбудовчий» з'їзд *Компартії України* (КПУ). Першим секретарем ЦК КПУ обрали П. Симоненка. На II з'їзді в березні 1995 р. КПУ проголосила себе наступницею партії, що існувала у складі КПРС. КПУ була наймасовішою на той час партією. За підтримку й активну участь у тимчасовій окупації АР Крим і окремих районів Донецької та Луганської областей Росією КПУ була вдруге заборонена у 2015 р.

Аграрна частина компартійно-радянської номенклатури в 1993 р. утворила політичну партію, яку назвали *Селянською* (СелПУ). Очолював процес колишній міністр сільського господарства УРСР О. Каченко. На IV з'їзді *Народного руху* в грудні 1992 р. завершилося його перетворення на політичну партію. Її лідером став **В. Чорновіл**.

Більше половини мандатів, здобутих партіями на виборах до парламенту, припало на КПУ – 90. Ще 13 партій, які спромоглися провести своїх представників у парламент, здобули загалом 88 мандатів. За кількістю місць Народний рух опинився на другому місці (20 мандатів), СелПУ – на третьому

(19), СПУ – на четвертому (15), УРП – на п'ятому (11). Інші партії були представлені одним або кількома депутатами. Таким чином парламент України потрапив під контроль комуністів, які набрали відносну більшість голосів. Головою Верховної Ради депутати обрали лідера СПУ О. Мороза.

У результаті політичного компромісу влітку **1994 р. відбулися позачергові вибори Президента України**. Президентом став **Леонід Кучма**.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Леонід Кучма (1938)

Народився на Чернігівщині в сім'ї колгоспників. З 1960 р. працював у конструкторському бюро «Південне» (Дніпропетровськ, нині Дніпро), пройшов шлях від інженера до першого заступника начальника і генерального конструктора. З 1986 р. – генеральний директор виробничого об'єднання «Південний машинобудівний завод», одного з найбільших у Радянському Союзі підприємств, основною продукцією якого були міжконтинентальні та космічні ракети.

1992 р. обраний прем'єр-міністром України, 1993 р. подав у відставку, мотивуючи це конфліктом із тодішнім Президентом України Л. Кравчуком. 1994 р. обраний Президентом України. 1999 р. вдруге обраний Президентом України.

«До здобутків першого президентського терміну Л. Кучми зараховують стабілізацію національної валюти, прийняття 1996 р. Конституції України (співголова Конституційної комісії), економічні укази, що відіграли ключову роль у реформуванні відносин власності, переході української економіки на ринкові відносини. Водночас проголошений курс на боротьбу з корупцією і організованою злочинністю повністю провалився... Під час другого президентського терміну Л. Кучма в зовнішній політиці реалізовував лінію на багатовекторність і заявляв, що Україна зацікавлена в подальшій інтеграції в Європу, а також у розвитку стратегічного партнерства з РФ та США, у внутрішній – балансування між олігархічними угрупованнями. Загалом обіцянки Л. Кучми побудувати соціально відповідальну державу, економіку добробуту залишилися нереалізованими, країни Заходу почали поступово дистанціюватися від України...» (український історик *Юрій Шаповал*).

Проаналізуйте факти, викладені в тексті підручника й біографічній довідці. Чому Л. Кучму долучають до когорти «червоних директорів»? Як це позначилося на його політичній кар'єрі? Які суперечності характерні для президентства Л. Кучми? Як політика Президента Л. Кучми призвела до формування олігархічної системи в Україні?

2. Ухвалення Конституції України 1996 р.

Восени 1990 р. Верховна Рада затвердила Конституційну комісію, що була покликана опрацювати концепцію Основного Закону, і відтак розпочалася безпосередня робота над текстом Конституції. У його основу були покладені Загальна декларація прав людини, пакти ООН про економічні, соціальні й культурні права та інші основоположні міжнародні документи.

Найскладнішою виявилася проблема розподілу владних повноважень між Верховною Радою та Президентом України. Більшість депутатів парламенту

→ Підписання Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України. Голова Верховної Ради України О. Мороз (ліворуч) і Президент України Л. Кучма (праворуч)

не бажала передавати Президенту реальну виконавчу владу. Через це конституційний процес зайшов у глухий кут. Чинною залишалася Конституція УРСР 1978 р., до якої внесли понад двісті поправок.

Після президентських виборів 1994 р. було створено нову Конституційну комісію з двома співголовами – Л. Кучмою й О. Морозом. 8 червня 1995 р. Президент України та Верховна Рада уклали Конституційний договір терміном на один рік, і таким чином кризу влади було подолано.

Рік минув у гострих суперечках. Ліві партії не погоджувалися з президентською стороною за такими головними пунктами: розподіл повноважень між гілками влади, визнання приватної власності на засоби виробництва, перетворення української національної символіки на державну, ненадання російській мові державного статусу, статус Республіки Крим.

У ситуації гострої політичної кризи в парламенті сформували узгоджувальну комісію, яку очолив народний депутат *Михайло Сирота*. 27 червня 1996 р. Верховна Рада почала засідання, присвячене розглядові Конституції. Крок за кроком узгоджували позиції різних політичних сил і визначали той текст, який міг бути прийнятий конституційною більшістю голосів. Президентська сторона не відступила від принципових позицій у сфері розподілу влади, права приватної власності, державної символіки, державного статусу української мови. З деяких питань були досягнуті взаємні поступки. Ліві не заблокували затвердження синьо-жовтого прапора як державного, а праві погодилися зберегти за Кримом статус автономної республіки.

→ Мітингувальники перед Верховною Радою вимагають прийняти Конституцію України. Червень 1996 р. Фото: portal.rada.gov.ua

Постатейне узгодження проєкту Конституції тривало день і ніч. Остаточне голосування відбулося вранці 28 червня.

Прокоментуйте кожне з тверджень схеми-таблиці. Зробіть висновок про те, чому ухвалення Конституції було одним із найважливіших етапів утвердження України як незалежної держави. Яке значення мала ця подія для подолання посттоталітарної спадщини в суспільній свідомості?

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УХВАЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

- Конституція закріпила правові основи незалежної України, її суверенітет і територіальну цілісність.
- Конституція створила необхідні умови для діяльності державних структур і відносин між ними, стала механізмом конструктивної взаємодії всіх гілок влади.
- Конституція створила засади для утвердження стабільності в країні та заклала фундаментальні основи формування верховенства права, в основі якого лежать норми Конституції.
- Конституція утвердила міжнародний авторитет України.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які деталі «конституційної ночі» свідчать про глибокі політичні суперечності в українській владі? Яка, на вашу думку, причина цих суперечностей? ►► 2. Чому питання ухвалення Конституції було відповіддю тим, хто не хотів української державності? ►► 3. Що мав на увазі М. Сирота, коли в одному з інтерв'ю, зокрема, сказав, що «прийняття Конституції стало чи не єдиним актом консолідації для українського світу, справою, так би мовити, навіть цивілізаційної ваги...»?

«Наступного дня вранішня пленарна сесія Верховної Ради розпочалася із закритого засідання. У перерві журналістам повідомили, що депутати залишатимуться в парламенті, доки не буде ухвалено нову Конституцію. Удень депутати поділилися на кілька робочих груп для обговорення найбільш суперечливих статей: про мову, статус Криму, державну символіку, приватну власність.

О 18:30 розпочалося пленарне засідання, яке відкрило знамениту «конституційну ніч», – із цієї миті майже протягом 14 годин без перерви депутати поіменно голосували по кожній окремій (зі 160) статті Конституції. Для затвердження кожної статті потрібно було не менше 300 голосів. Героєм «конституційної ночі» став депутат Михайло Сирота, який представляв проєкт Конституції, запропонований погоджувальною комісією, – весь цей час він стояв на трибуні та був змушений за регламентом представляти кожну статтю, коментувати й пропонувані правки, виголошувати стандартну фразу: «Комісія просить прийняти». Під час голосування в залі працювали «піаністи» – депутати, яким їх відсутні колеги віддали реєстраційні картки для участі в голосуванні. Був тут і свій «диригент» – лідер комуністів П. Симоненко, який у потрібні моменти подавав своїм колегам знаки не реєструватися. Журналісти, які вщент заповнили балкон Верховної Ради, напружено слідували за процесом. Усі присутні розуміли історичну вагу подій, що відбуваються.

Час від часу процедуру монотонного голосування окремих статей переривали спалахи емоцій. О першій ночі було поставлено на голосування статтю про національну символіку. Комуністи категорично повстали проти синьо-жовтого прапора та тризуба. Один з них, явно глузуючи з опонентів, запропонував натомість козацький малиновий прапор, заявивши, що синьо-жовтий назавжди пов'язаний з «колабораціоністами», – обурені праві депутати спробували стягти його з трибуни,

і лише зусиллями інших парламентарів вдалося запобігти бійці. Питання про статус Криму (об'єднане зі статтею про символіку в один "пакет") викликало подібну реакцію – праві дружно скандували: "Область! Область!", тоді як ліві обстоювали республіканський статус автономії. Голосування по цих статтях загрожувало зривом усього заходу, тому було вирішено провести його таємно (за решту статей голосували поіменно). У результаті Україна, будучи унітарною державою, отримала у своєму складі автономну республіку і здобула, нарешті, конституційне право на синьо-жовтий прапор і тризуб.

Близько 9:00 28 червня в залі засідань з'явився невиспаний, насторожений, але впевнений у собі президент. За кілька хвилин розпочалося поіменно голосування з ухвалення всієї Конституції загалом. На тлі всіх попередніх виснажливих подій його результати були приголомшливими: 315 – "за", 36 – "проти", 12 – утрималися, 30 – не голосували.

Коли на табло з'явилися результати голосування, зала засідань вибухнула істеричною овацією, вчорашні супротивники в ейфорії розцілювалися та обіймалися, виснажений М. Сирота втирав сльози щастя, а напівживі журналісти полегшено аплодували їм з балкона» (Георгій Касьянов. «Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії»).

3. Прорахунки й успіхи економічної політики

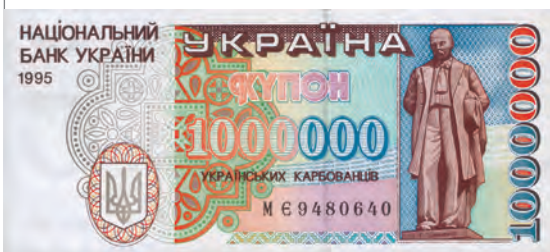
Розпад Радянського Союзу негативно вплинув на економічне становище кожної з колишніх союзних республік. Проте наслідки дезінтеграції єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначалися на Росії й більшою – на інших державах. Ця особливість впливала із самої суті командної економіки – її централізації.

Радянська влада десятиліттями формувала виробництво так, щоби на території Росії було зосереджено значно більше підприємств, які забезпечували завершений цикл виробництва, порівняно з іншими республіками. При цьому Росія мала стартовий капітал для ринкових реформ у вигляді «валютних» природних багатств: нафти, газу, золота, алмазів тощо.

Україна успадкувала економічну кризу від радянських часів. Однак тяжкий стан економіки спричинили і власні невдачі молодій державі.

По-перше, українська управлінська еліта була недосвідченою. Вона несміливо ухвалювала рішення, бо раніше її привчали тільки виконувати вказівки союзного центру. *По-друге*, навіть вдалі рішення важко втілювалися в життя. Виконавчу вертикаль радянських часів було зруйновано, а створення нової постійно наражалося на перешкоди, що їх чинили одне одному політичні супротивники. *По-третє*, після зруйнування попередньої системи управління економіка вже не була командною, але ще не стала ринковою. Вона перебувала в хаотичному стані.

Ринкові реформи почалися в Росії на початку 1992 р. з лібералізації цін. Унаслідок цього ціни на газ в Україні зросли за 1992 рік у 100 разів, а на нафту – у 300 разів. Зростання цін на енергоносії почало розкручувати спіраль інфляції. На початку 1992 р. було введено *купонокарбованці* багаторазового використання як попередники повноцінної національної валюти – гривні. У середині року Україна вийшла з рублевої зони. Було видрукувано гривневі купюри, які зберігали у сховищах Національного банку. Однак погіршення ситуації в економіці унеможливило грошову реформу. За рік купонокарбо-

← Купюра в 1 мільйон українських купунокарбованців. 1995 р.

ванці знецінилися у 21 раз, за 1993 р. – у 103 рази. *Такої гіперінфляції не спостерігалося у ті часи в жодній країні світу.*

У 1994 р. Національний банк України започаткував дефляційну політику. Але приборкання інфляції досяглося через штучне затримання виплат зарплатні, пенсій, інших соціальних видатків, зростання неплатежів за товари й послуги. Утім, ситуація в економіці невпинно погіршувалася, курс купунокарбованця стрімко падав. У травні 1995 р. в обігу з'явилася купюра в 1 мільйон купунокарбованців, реальна вартість якої не перевищувала 6,8 долара.

Щоб перешкодити знеціненню купунокарбованця, уряд запровадив фіксований курс купонів щодо долара і рубля. Щоби знайти ресурси для бюджету, було збільшено податки. В Україні встановили найвищу у світі ставку податку з громадян – 90 % від одержаного прибутку. Але це призвело лише до зростання тіньової економіки, колосального посилення корупції в управлінському апараті й відпливу вітчизняних капіталів за кордон.

У 1996 р. з'явилися ознаки економічної стабілізації, зміцнилася фінансово-банківська система, було подолано інфляцію. Наслідком цих сприятливих зрушень стала грошова реформа. У вересні *1996 р. в обіг запровадили гривню*, що поліпшило умови для подолання доларизації економіки й припинення «втечі» вітчизняних капіталів за межі країни.

За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, якою була економічна ситуація в інших країнах колишнього СРСР і соціалістичного табору. Порівняйте економічне становище цих країн та України. У чому відмінність і чим вона спричинена?

4. Приватизаційні процеси

За 1991-й і першу половину 1992 р. Верховна Рада України ухвалила низку законів і постанов, які полегшували процеси роздержавлення та **приватизації**. Протягом наступних років законодавчу базу поповнювали новими законами.

У 1995–1998 рр. здійснювали **сертифікатну приватизацію**. 19 млн громадян України одержали приватизаційні майнові сертифікати (ваучери). Але вони лише формально стали акціонерами приватних компаній. Фактично ж акції за безцінь скуповували у населення директори та бізнесмени, що дало їм можливість сформуванню початкового капіталу. За цей час було приватизовано майже 50 тис. об'єктів, з-поміж них понад 11 тис. середніх і великих підприємств. У приватну власність перейшло понад 90 %

СЛОВНИК

Приватизація – процес передання об'єктів державної та інших форм публічної власності в приватну власність фізичних або юридичних осіб. Приватизація є одним із головних напрямів переходу від командної до ринкової економіки в посткомуністичних країнах.

підприємств торгівлі, сфери обслуговування та громадського харчування. Було створено більш ніж 40 тис. малих підприємств.

Унаслідок сертифікатної приватизації в країні з'явилися фондові біржі й позабіржовий фондовий ринок торговельних систем. Утворився вторинний ринок цінних паперів, стала можливою вже не паперова (сертифікатна, ваучерна), а **грошова приватизація**. Почалася концентрація власності на засоби виробництва в руках невеликої групи людей, здатних скуповувати цінні папери найперспективніших підприємств.

Грошова приватизація почалася в Україні з 1999 р. Вона мала істотні переваги перед сертифікатною, проте в українських умовах негайно обросла тінювими схемами, у яких брали участь представники владної верхівки. Потенційні власники, зазвичай фінансово-промислові групи олігархічного походження, часто-густо використовували механізм штучного банкрутства, щоб придбати приватизаційні об'єкти без конкурентів і фінансових зобов'язань перед кредиторами. Приватизацію за участю олігархічного капіталу в народі назвали «прихватацією». Приватизаційні процеси мали сприяти формуванню в Україні середнього класу – основи економічного розвитку, проте тінюві схеми, фактично підтримані владою, завадили цьому. Такий підхід відрізнявся від реформ країн Балтії чи Польщі й виявився менш ефективним.

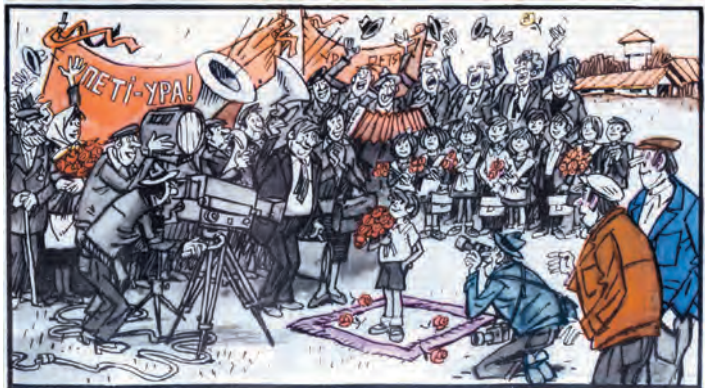
5. Зміни в сільському господарстві

Сільське господарство реформувалося значно повільніше. У березні 1991 р. землю оголосили об'єктом реформи, але лише через рік почалося перетворення колгоспів на асоціації та колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). До 1994 р. реформували 8,8 тис. колгоспів (94 % загальної кількості). Майже всі вони здійснили паювання майна – надання права власності на частку майна (пай) членам колгоспів. Селяни могли використати земельний пай для заснування фермерського господарства або здавати його в оренду КСП. Проте державна політика не сприяла формуванню повноцінної системи фермерських господарств. Селяни, які отримали паї, не мали капіталів для купівлі техніки, та й техніку для господарств фермерського типу в Україні не

Проаналізуйте візуальне джерело.

Які соціально-демографічні проблеми висвітлює карикатура? З яких причин реформування сільського господарства відбувалося найповільніше?

– У вас, як видно, сьогодні свято?

– Так. Петя Сидоренко пообіцяв після закінчення школи та ВНЗ залишитися працювати в селі.

виробляли. Не маючи фінансової підтримки, селяни здавали свою землю в оренду, отримуючи за неї мізерну плату.

Обсяг виробництва в сільському господарстві невпинно скорочувався. Продукція колгоспів і радгоспів обходила суспільству дедалі дорожче. У 1991–1994 рр. сільське господарство було одним з основних чинників зростання інфляції. Лише в 2000 р. розпочалося зростання валової сільськогосподарської продукції на 9 %, а в 2001 р. – на 10 %.

6. Соціальні наслідки економічної кризи

За допомогою додаткових джерел інформації складіть графік, який відобразив би зміни в економіці України у 1990-х роках. Проаналізуйте здобуті дані та зробіть висновки.

Погіршення матеріального становища населення виявлялося у зниженні реальної заробітної плати й неможливості одержати зароблені гроші через багатомісячні затримки виплат. Інфляція цілком знецінила заробітну плату. Власне, й купувати щось у магазинах стало проблемою. Населення різко обмежило купівлю товарів тривалого користування й витратило кошти переважно на продовольчі товари. Витрати на їжу в сімейних бюджетах у середині 1990-х перевищили 70 %. На інші потреби (одяг, взуття, побутові й культурні потреби тощо) залишалося не більш як 30–25 % чистого доходу сім'ї. На межі зубожіння опинилася переважна частина суспільства. Заощадження, накопичені в радянські часи громадянами в ощадбанках, інфляція перетворила на ніщо.

У другій половині 1990-х становище мало змінилося. Постійно підвищувана тоді заробітна плата не могла наздогнати інфляцію. Тільки в першій половині 2000-х, коли інфляцію було майже приборкано, зарплата почала зростати.

Чимдалі більше зубожіння основної маси населення й водночас колосальна концентрація коштів і майна в руках нечисленних скоробагатків засвідчували явну неспроможність державних інститутів регулювати здійснення ринкових реформ. Соціальна поляризація стимулювала економічну стагнацію, гальмувала демократичні перетворення й нагромаджувала в суспільстві небезпечний протестний потенціал.

Складником системної кризи початку 1990-х років була й демографічна криза. На початку 1993 р. в Україні чисельність населення становила 52,2 млн осіб. Перепис 2001 р. зареєстрував 48 млн 457 тис., а на початок 2011 р. у країні проживали 45 млн 779 тис. осіб. Стрімке скорочення чисельності населення було пов'язане з міграцією та **депопуляцією**, тобто перевищенням смертності над народжуваністю. Вікова структура народонаселення в Україні була особливо несприятливою в сільській місцевості.

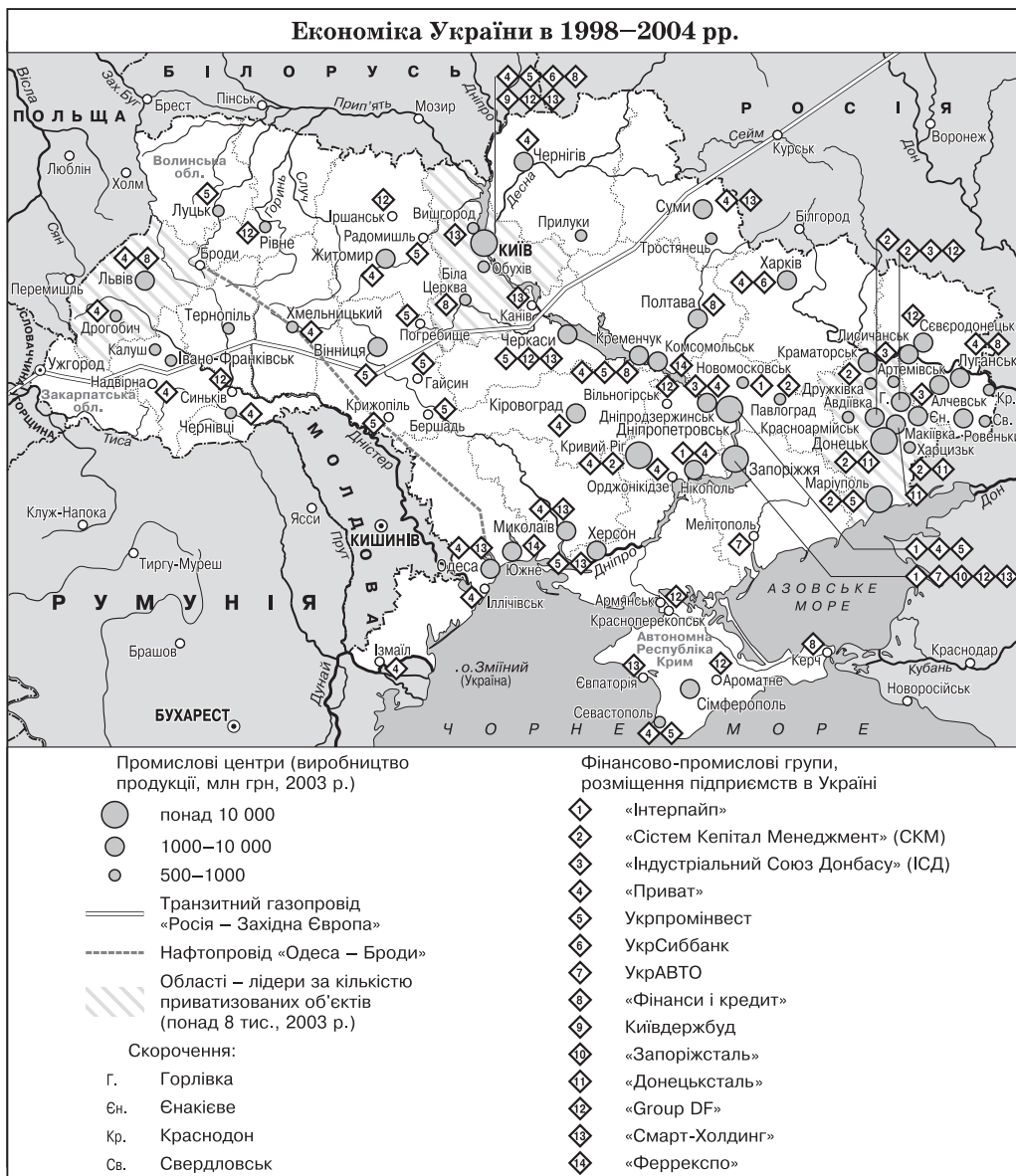
Злиденність негативно впливала на стан здоров'я та фізичний розвиток людей. Показник смертності погіршувався й через кризовий стан

← Прилавки магазинів на початку 1990-х років. Фото: ukrinform

системи охорони здоров'я. Доступ до високоякісних медичних послуг став обмеженим, ліки багаторазово подорожчали.

Проаналізуйте карту. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історико-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із фактів, які ви виявили на карті. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію.

У чому Л. Кучма вбачав найбільшу ваду заходів перших українських урядів (зокрема й того, який він очолював) у здійсненні реформ? Підтвердьте історичними фактами, викладеними в тексті параграфу, слушність його

критичних міркувань. За допомогою додаткових джерел інформації відшукайте дані про реформи в колишніх соціалістичних країнах. Чому вони були успішнішими, ніж в Україні?

«Формула [...] – спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань, – виявилася [...] глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи – за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися [...] у країнах повоєнної Європи, де завжди й в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень» (із виступу Леоніда Кучми на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, 2000)).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Перегляньте документальний фільм «Конституція України: Як Верховна Рада ухвалювала Основний Закон». Поміркуйте, чому найгостріші суперечки точилися навколо статей про мову та державні символи України. Яку роль вони відіграють у розбудові незалежної держави? Якими емоціями наповнені кадри? Чому? У чому полягає історичне значення ухвалення Конституції України?
2. Поясніть значення понять і термінів: приватизація, «партія влади», «конституційна ніч», мажоритарна виборча система, гіперінфляція, купонокарбованці.
3. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях 1990-х років: Л. Кучма, О. Мороз, М. Сирота.
4. Підготуйте інфографіку «Основні досягнення державного будівництва в Україні у 1991–2001 рр.».
5. До положень, що характеризують розвиток економіки 1990-х років, доберіть конкретні факти.
 - ▶ Основною причиною стрімкого падіння народжуваності у 1990-х роках було зuboжіння населення.
 - ▶ Ситуація в селах України була справжньою демографічною катастрофою.
 - ▶ Приватизація була шляхом до ринкової економіки.
6. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
 - ▶ Провідна роль «партії влади» у творенні державності України призводила до надто повільного просування в реформах.
 - ▶ Зволікання з реформою державних інститутів загальмувало перехід до демократичного устрою й негативно позначилося на ефективності влади.
7. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів, щоб його підтвердити або спростувати.

Захоплена боротьбою за владу й повноваження, українська політична еліта не приділила достатньої уваги розвитку економіки і не змогла розв'язати більшості надзвичайно складних проблем переходу до ринку.
8. Підготуйте проєкт на тему «Основний Закон України: умови створення, аналіз основних положень» та представте його результати в класі.
9. За допомогою ШІ підготуйте пропозиції щодо змін до Конституції України. Чи з усіма пропозиціями ШІ ви погоджуєтесь? Відповідь обґрунтуйте. Обговоріть у класі найпоширеніші та найбільш нестандартні пропозиції ШІ.
10. Опрацюйте легенду карти на с. 259 і джерела додаткової інформації. Дослідіть діяльність фінансово-промислових груп в Україні в минулому і тепер. З'ясуйте власника, сферу діяльності, територію поширення і кількість підприємств однієї з них. Чи функціонує група нині? Кому належить? Чи має зв'язки з країною-агресором Росією? Назвіть переваги і недоліки діяльності кожної з фінансово-промислових груп.

1994 р. – ратифікація Верховною Радою України Договору про партнерство і співробітництво між Україною та Євросоюзом

1995 р. – вступ України до Ради Європи

Травень 1997 р. – підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією

22 листопада – 3 грудня 2004 р. – Помаранчева революція

1994

1995

1997

2004

Грудень 1994 р. – підписання в Будапешті вищими керівниками України, США, Великої Британії та Російської Федерації Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

Грудень 2004 р. – обрання В. Ющенка Президентом України

§ 28 Міжнародні відносини України. Помаранчева революція

Поява незалежної України цілком змінила геополітичну ситуацію в Європі. Реакція світової спільноти на цей факт була несподівано дружньою та одностайною. Що ж до визнання незалежності України Росією, то воно не мало безумовного характеру. Російський уряд прагнув відтворити Радянський Союз у новій формі – через Співдружність Незалежних Держав.

Керівники нової Росії тривалий час були переконані в тому, що Україна не зможе існувати як самостійна держава. Вони тримали в замороженому стані проблему Чорноморського флоту і дотичну до неї кримську проблему, використовуючи їх як важелі тиску на Україну. Тільки в травні 1997 р. президент РФ Б. Єльцин дійшов висновку, що з Україною треба укласти повномасштабний договір, у якому обидві сторони визнавали б територіальну цілісність держав і підтверджували непорушність кордонів, що існують між ними.

Захід перебував в очікуванні переходу України до без'ядерного статусу, який було зафіксовано в Декларації про державний суверенітет України. Фактично розв'язання цього питання відбулося під зовнішнім тиском, адже рішення про передання наявного арсеналу до Росії ухвалювалося без України. У 1994 р. Україна виконала власні обіцянки щодо відмови від ядерної зброї. Це сприяло нормалізації статусу України у світовому співтоваристві.

Помаранчева революція – хвиля мирних акцій протесту впродовж листопада – грудня 2004 р. через очевидні зловживання влади, що поставили під сумнів чесність виборів Президента України, вкотре зробили Україну центром уваги світових ЗМІ. Ця подія мала вагоме значення для історії України, бо пробудила в мільйонів українців почуття національної гідності й гордості, змусила їх поважати себе.

1. Відносини України із США, НАТО та ЄС

Найбільш плідних результатів у перші десятиліття незалежності Україна досягла на міжнародній арені.

На початок 2004 р. Україну визнали й установили з нею дипломатичні відносини 173 країни. Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки та співробітництва в Європі (з 1995 р. – *Організації з безпеки та співробітництва в Європі, ОБСЄ*).

У перші роки незалежності американська адміністрація ставилася до України дуже стримано – як до країни, що, на думку її представників, неочікувано виявилася нелегітимним власником третього у світі за потужністю ракетно-ядерного потенціалу. Він складався зі 176 міжконтинентальних балістичних ракет з 1200 боєголовками, 41 бомбардувальника стратегічної авіації, здатного доставити до цілі 650 ядерних боєприпасів, і понад 2,5 тис. тактичних ядерних ракет. Сукупний потенціал розміщеної в Україні однієї лише 43-ї ракетної армії перевищував потенціал Великої Британії, Франції або КНР.

Ще напередодні Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Верховна Рада зробила урочисту заяву про без'ядерний статус України. У травні 1992 р. в Лісабоні Україна разом із делегаціями Росії, Білорусі та Казахстану – нових держав, які стали власниками успадкованої від СРСР ядерної зброї, – підписала протокол до договору між СРСР і США від 31 липня 1991 р. про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1).

Коли президентську посаду обійняв Л. Кучма, він переконав народних депутатів поставити останню крапку в перетворенні України на неядерну державу: приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. 16 листопада 1994 р. парламент ухвалив Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.».

5 грудня 1994 р. у Будапешті відбувалася зустріч глав держав і урядів – учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі. **Президенти США і Російської Федерації, прем'єр-міністр Великої Британії надали Україні гарантії безпеки.** Зокрема, вони зобов'язалися поважати незалежність і суверенітет та чинні кордони України, утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, й у такий спосіб отримати будь-які переваги.

«Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї» мав суперечливі наслідки. Адже він не передбачав жодних санкцій для ядерних держав, які могли б порушити його зобов'язання. Він був не юридично обов'язковим міжнародним договором, а фіксацією політичної домовленості. Керівники ядерних держав могли застосувати санкції проти тієї держави, що порушила цю домовленість, суто з моральних мотивів. Тож через декларативний характер Будапештський меморандум не став стримувальним фактором, зокрема, для Росії, яка згодом здійснила агресію проти без'ядерної України.

З іншого боку, відмова від ядерної зброї й визначення статусу України як

↑ Підписання Будапештського меморандуму. 1994 р.

неядерної держави змінили відносини із США. Під час візиту до США в листопаді 1994 р. Л. Кучма підписав Хартію українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. Було укладено угоди про надання американської допомоги Україні у здійсненні економічних реформ. США надавали Україні фінансову підтримку у вигляді інвестицій та безповоротної допомоги, проте більшу її частку становили кредити для України.

Кредити, надані Україні урядами США, ФРН, Італії, інших країн, а також міжнародними організаціями – Міжнародним валютним фондом, Світовим банком, Європейським банком реконструкції та розвитку, допомогли поліпшити платіжний баланс. Без них, зокрема, не можна було б розплатитися з Росією за нафту й газ. Водночас, домагаючись кредитів, український уряд ціною збільшення зовнішньої заборгованості відсував на майбутнє розв'язання невіршених в умовах гострої економічної кризи проблем.

Успішні кроки Л. Кучми у здійсненні ринкових реформ заохотили американську адміністрацію налагодити співпрацю з Україною. Поступово, однак, США розчарувалися в можливостях і перспективах на українських теренах, і це позначилося передусім на скороченні обсягів фінансової допомоги. Місцеві олігархи створювали несприятливі умови для американських бізнес-партнерів. Але частіше лунали сигнали про «нецільове використання» американської фінансової допомоги.

Не одразу керівництво України виявило інтерес до співробітництва з НАТО.

За допомогою застосунку або в зошиті створіть лінію часу, позначте на ній дати, пов'язані з розвитком відносин Україна – НАТО від 1991 р. і до сьогодні. Проаналізуйте лінію. У які періоди історії відбувалась активізація відносин між Україною та Альянсом?

Коли відбувався спад? Із чим це пов'язано?

Проте коли ця організація в січні 1994 р. ініціювала програму «Партнерство заради миру» (ПЗМ), Україна першою з країн СНД приєдналася до неї. За 1995–1996 рр. українські військовослужбовці взяли участь у трьох десятках міжнародних навчань миротворчих сил як на українських полігонах, так і за кордоном. Одними з перших були навчання «Sea Breeze», які відбувалися щороку з 1997 р. Україна через широкомасштабне вторгнення Росії не взяла участі у навчаннях тільки у 2022 р. У липні **1997 р.** під час саміту країн – членів НАТО в Мадриді було підписано **Хартію про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору**. Українські миротворчі контингенти взяли участь у припиненні збройного протистояння в Боснії та Герцеговині. У травні 1997 р. Альянс відкрив у Києві Центр інформації та документації, а Україна – своє представництво у штаб-

СЛОВНИК

Європейський Союз, Євросоюз, ЄС – міжнародне політико-економічне об'єднання європейських держав. Кордони Європейського Союзу на початок 2024 р. охоплюють 27 країн (у 2020 р. Велика Британія вийшла з ЄС). У червні 1993 р. на саміті в Копенгагені Євросоюз затвердив критерії, яким мали відповідати країни, якщо вони бажали долучитися до цієї інтегрованої спільноти. Вимагалось, щоб держава-кандидат дотримувалася демократичних принципів, була правовою й поважала права людини. У такій країні мають бути визнані загальні правила і стандарти Євросоюзу, функціонувати конкурентна ринкова економіка.

↑ Прапор Європейського Союзу

квартирі НАТО. Київський центр розгорнув велику просвітницьку роботу, прагнучи розвіяти радянські стереотипи про США і НАТО серед українських громадян.

Однак у червні 2004 р. на саміті НАТО в Стамбулі Л. Кучма визнав, що Україна не відповідає критеріям членства в Альянсі, а 15 липня переглянув Воєнну доктрину України, скасувавши пункт про майбутній вступ країни до Північноатлантичного альянсу. Така зміна позиції була на користь Росії, яка сприймала

членство посткомуністичних і пострадянських країн у НАТО як наближення ворожих військ до своїх кордонів.

Першим важливим етапом співпраці України з Європейським Союзом став вступ України до Ради Європи 9 листопада 1995 р. Він зробив можливим прагнення наступної мети – про асоціацію з **Євросоюзом** і далі – про повноцінне членство в ньому.

Політико-правові засади співпраці ЄС з Україною було закладено **Договором про партнерство і співробітництво між Україною і Євросоюзом, підписаним у червні 1994 р. в Люксембурзі** (набув чинності 1 березня 1998 р.). У 2007 р. розпочато переговори про укладення нового договору, який мав замінити Договір про партнерство і співробітництво. Представники ЄС наполягали на налагодженні стратегічних відносин з Україною як із країною-сусідом. Під час паризького Саміту Україна – ЄС (вересень 2008 р.) досягнуто компромісного рішення щодо назви цієї угоди як **Угоди про асоціацію України з ЄС**. Вона давала змогу перейти від партнерства і співпраці до політичної асоціації та економічної інтеграції.

Проаналізуйте фрагменти джерела. Поділіться міркуваннями / припущеннями, чому цей документ не став запобіжником від російської агресії проти України.

«1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їхні зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЕ поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України.

2. ...підтверджують їхні зобов'язання утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй» (із Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (грудень 1994 р.)).

2. Відносини України з Росією

Визнання незалежності України Росією не заважало останній висувати територіальні претензії до нашої держави. У травні 1992 р. Верховна Рада РФ заявила, що документи про передання в 1954 р. Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття. Російських законодавців

особливо хвилювала доля Севастополя. У липні 1993 р. російський парламент ухвалив безпрецедентне рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Рада Безпеки ООН висловила здивування щодо цього, а президент РФ Б. Єльцин змушений був заявити про юридичну неспроможність такого рішення.

Переговори про укладення повномасштабного рамкового договору між Україною та Росією тривали роками.

Одним із найдражливіших для обох сторін було питання Чорноморського флоту, який дислокувався в Севастополі. Його вартість, за оцінками міжнародних експертів, станом на початок 1992 р. дорівнювала приблизно 80 млрд доларів США. Переговорний процес закінчився 28 травня 1997 р. Цього дня голови урядів України й Росії *підписали угоду про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України*, про параметри розподілу флоту і взаєморозрахунки, пов'язані з перебуванням російського флоту на території України. Зокрема, було домовлено, що Севастополь залишиться базою тимчасового перебування Чорноморського флоту РФ до 2017 р. на правах оренди (97 млн доларів США на рік). Плавсклад було поділено порівну, але Росія викупувала в Україні її частину кораблів. Сума викупу й вартість 20-річної оренди бази в Севастополі покривала борг України за енергоносії.

30–31 травня 1997 р. Б. Єльцин здійснив свій перший державний візит до України з метою підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. Кінцева редакція однієї зі статей містила положення: *«Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі považають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів»*. Посилання на Статут ООН означало юридичне визнання сторонами територіальної цілісності й непорушності кордонів відповідно до норм міжнародного права. *Російська Федерація уклала міждержавний договір, у якому було зафіксовано територіальну цілісність України і російсько-український кордон, який склався історично.*

Підписання цього документа стало можливим тільки у 1997 р. завдяки двом обставинам. *По-перше*, українська сторона пішла на поступки російській у справі розв'язання проблеми Чорноморського флоту. Попри об'єктивні обставини, що склалися історично, базування Чорноморського флоту Російської Федерації в Севастополі могло розглядатися як порушення ст. 17 Конституції України. Останній пункт цієї статті проголошував: *«На території України не допускається розташування іноземних військових баз»*. *По-друге*, усі російські державні діячі незалежно від політичної орієнтації нарешті зрозуміли, що висування територіальних претензій до сусідньої країни або демонстративне ігнорування визнання її кордонів

ЗАУВАЖТЕ

6 грудня 2018 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією», внесений Президентом України. У Законі зазначено, що дію договору припинено, зважаючи на збройну агресію РФ проти України, що становить істотне порушення Росією закріплених у ньому домовленостей.

Єдиний економічний простір (ЄЕП) – проект створення спільного ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили для Білорусі, Казахстану, РФ та України.

державними могло мати тільки один результат – цілковиту переорієнтацію України на Захід.

Росія не могла спокійно спостерігати за тим, як змінюється обличчя Європи. Розширення Євросоюзу й НАТО в східному напрямку РФ розглядала як зазіхання англо-американського світу на Україну, яку вважала своєю сферою впливу. 23 лютого 2003 р. у

Москві відбулася неформальна зустріч чотирьох президентів: В. Путіна (Росія), Л. Кучми (Україна), Н. Назарбаєва (Казахстан) і О. Лукашенка (Білорусь). Президенти підписали заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регуляційної міждержавної комісії з торгівлі і тарифів». Так у повсякденне життя увійшло поняття **Єдиного економічного простору (ЄЕП)**.

Упродовж 2005 р. тривала експертна робота з розроблення угод, які мали забезпечити функціонування ЄЕП. Умовою створення зони вільної торгівлі було запропоновано визнати формування єдиного наднаціонального координаційного органу, рішення якого були б обов'язковими для виконання країнами – членами ЄЕП. Як наслідок, переговори зайшли в глухий кут.

У контексті створення ЄЕП варто розглядати *«тузлинську кризу»*, яку російські дипломати використовували, щоб прив'язати Україну до євразійського геополітичного простору.

29 вересня 2003 р. російська сторона почала наливати ґрунт для дамби, яка мала з'єднати Таманський півострів із піщаною косою Тузла. Цей невеликий малозаселений острів-коса є територією України. Знаючи це, представник прикордонної служби Російської Федерації заявив про намір росіян установити на Тузлі прикордонну заставу, коли дамба з'єднає її з Таманським півостровом. 30 вересня МЗС України направило Росії ноту протесту, наголосивши, що Тузла є островом, який належить Україні. За кілька днів українці облаштували на ньому прикордонну заставу.

У жовтні Президент України Л. Кучма особисто проінспектував прикордонну заставу на Тузлі. Верховна Рада повторно звернулася із заявою до Федеральних Зборів РФ щодо ситуації навколо Тузли й попередила про можливий перегляд засад стратегічного партнерства. 23 жовтня 2003 р. будівництво дамби було зупинено.

Після підписання плану заходів щодо реалізації Угоди про створення Єдиного економічного простору та узгодження положень Договору про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки в грудні 2003 р. у Керчі президентами України та Росії Л. Кучмою і В. Путіним проблема Тузли відпала.

Звичним курсом перших українських президентів було балансування між Сходом і Заходом, завдяки якому вони намагалися отримати зиск з обох сторін.

Перегляньте документальний фільм «Тузла 2003: фіаско Росії, невивчений урок для України». ►► 1. Якою була природа конфлікту навколо о. Тузла? ►► 2. Чому його можна вважати «предтечею війни Росії проти України»? ►► 3. Чому події навколо о. Тузла не змінили сприйняття Україною північно-го сусіда?

3. Президентські вибори 2004 р. Помаранчева революція

Знайдіть у додаткових джерелах інформацію зі ЗМІ різних країн, які висвітлювали Помаранчеву революцію. За допомогою ШІ створіть допис про Помаранчеву революцію від імені якогось зі світових видань. Поділіться інформацією з класом. Запропонуйте однокласникам та однокласницям визначити, яке джерело правдиве, а яке створив штучний інтелект.

У 2004 р. Україна привернула до себе увагу всього світу. Інтрига розгорталася навколо президентських виборів, під час яких боротьба точилася між двома учасниками перегонів. Опозиційні сили висунули на посаду Президента України лідера блоку «Наша Україна» В. Ющенка. Провладним кандидатом у президенти став **чинний прем'єр-міністр В. Янукович, якого висунула Партія регіонів. Президентські вибори відбулися 31 жовтня 2004 р.** У західних і центральних областях перевага була за В. Ющенком, у південних і східних – за В. Януковичем: Ющенко набрав 39,87 % голосів, Янукович – 39,32 %, тобто на 0,55 % менше. Від початку було зрозуміло, що другий тур голосування неминучий. **У другому турі 21 листопада** захід і центр проголосували переважно за В. Ющенка, а південь і схід – за Януковича. Загалом в Україні Ющенко

↑ Майдан Незалежності та Хрещатик під час Помаранчевої революції. Грудень 2004 р. Фото: УНІАН

вигравав вибори в другому турі, якби не високий рівень фальсифікацій в окремих регіонах.

Увечері 21 листопада В. Ющенко провів зустріч із представниками дипломатичного корпусу, на якій були присутні послы Канади, США, Франції, Великої Британії, Німеччини та інших країн. Під час зустрічі представники опозиції повідомили, що в Донецькій області В. Янукович «намалював» собі 1 млн 200 тис. голосів, у Луганській – до 500 тис., у Миколаївській, Херсонській, Одеській, Запорізькій та Дніпропетровській, разом узятих, – 1 млн голосів. За словами В. Ющенка, у Донецькій області на 2020 дільниць працювали тільки 19 його представників. Кандидат у президенти просив демократичні країни дати оцінку перебігу виборів в Україні.

Проаналізуйте фрагменти джерел і візуальні джерела на с. 269. ►► 1. За допомогою яких технологій відбувалося фальшування результатів виборів Президента України у 2004 р.? ►► 2. Які особливості суспільно-політичного життя в Україні створювали можливості для застосування таких маніпуляцій? ►► 3. Про що свідчить той факт, що голоси виборців розділилися майже навпіл? ►► 4. Чому в Україні в ті роки були сильними проросійські настрої серед частини населення? Як це пов'язано з політичним курсом багатовекторності?

«У Донецьку, у Ворошиловському районі, на одній з дільниць 42-го територіального округу членів комісії змусили підписати чистий протокол. Потім, як повідомив очевидець, у протокол були вписані фальсифіковані результати виборів. Так, за його словами, з майже 2 тисяч виборців дільниці за Віктора Ющенка були віддані 133 голоси, але в протокол були вписані тільки 2 голоси. Більше того, ніякого фактичного підрахунку голосів, відданих за кандидата Віктора Януковича, не робили, просто в протокол були вписані за нього 1947 голосів. Фальсифікація результатів стала можливою через те, що на цю виборчу дільницю не був допущений жоден спостерігач від В. Ющенка» (Володимир Литвин. «2004: події, документи, факти»).

«Ці дані свідчать, що в штабі Януковича повністю контролювали хід голосування і підрахунок голосів під час обох турів виборів Президента. За допомогою відкріпних талонів, голосувань на закритих дільницях, за рахунок голосувань на дому команда Януковича планомірно досягла потрібного результату. Знання точної кількості відкріпних талонів, виїзних голосувань та обсяги інших маніпулятивних технологій зіставляли з даними екзит-полів і таким чином заздалегідь знали, який буде отримано результат» (з інформації на сайті «Української правди», яка оприлюднила перехоплені співробітниками СБУ телефонні розмови штабу В. Януковича).

На майдані Незалежності в Києві почали збиратися прихильники В. Ющенка. У ніч на 23 листопада на майдані Незалежності й на Хрещатику перебувало до 10 тис. громадян. Біля пам'ятника Незалежності стояли 27 наметів, куди звозили протоколи з мокрими печатками. Біля будинку Консерваторії поставили польову кухню. Досить швидко містечко розрослося до 400 наметів, розташованих уздовж усього Хрещатика – до Бессарабки. Штаб В. Ющенка організував пряму супутникову трансляцію з місця подій, якою одразу скористалися провідні телеканали світу. Панорама київського Майдану потрапила в поле зору багатьох країн. Удень кількість людей на Хрещатику зросла до 100–150 тис. 23 листопада відбулися мітинги на підтримку В. Ющенка у переважній більшості великих міст України.

Від ранку 25 листопада під контроль протестувальників перейшли Будинок профспілок на майдані Незалежності та Міжнародний центр культури і мистецтв на вулиці Інститутській. У профспілковому приміщенні розташовувався оперативний штаб, який керував організацією дій на майдані Незалежності.

Одразу після оголошення ЦВК фальсифікованих результатів другого туру В. Ющенко звернувся через довірену особу до Верховного Суду України з вимогою визнати недійсними результати голосування в Донецькій і Луганській областях через масові порушення законодавства, що спотворювали результати народного волевиявлення.

Акції протесту, що тривали впродовж листопада – грудня 2004 р., відбувалися під *жовтогарячими*, або *помаранчевими*, знаменами (помаранчевий – колір символіки партії «Наша Україна», яку очолював В. Ющенко). Саме тому ті події назвали **Помаранчевою революцією**.

Майже всі учасники протесту та їхні симпатички мали помаранчеву атрибутику: прапори, стрічки, накидки, хустинки.

– Ми прибули голосувати за відкріпними талонами.

– Шефе! Ми вже обробили двісті відсотків бюлетенів!

– Пане майоре! Бандити!
– Не мели дурниць, це група підтримки одного із претендентів на папаху.

Увечері 25 листопада Верховний Суд України заборонив ЦВК оприлюднювати результати виборів. Після багатьох днів протистояння Верховний Суд України визнав за необхідне відновити права суб'єкта виборчого процесу шляхом проведення повторного голосування за правилами, визначеними законом про вибори Президента України. Повторне голосування другого туру було призначене на 26 грудня.

Вихід із політичної кризи вдалося знайти завдяки тривалим переговорам і напрацюванню компромісного рішення: з боку влади головною поступкою була згода на проведення переголосування другого туру виборів, а з боку опозиції – згода на конституційну реформу, за якою з **2006 р. Україна ставала парламентсько-президентською республікою.**

8 грудня 2004 р. Верховна Рада України законодавчо започаткувала **конституційну реформу.**

- Кабінет Міністрів ставав вищим органом у системі органів виконавчої влади.
- Парламент призначав уряд за поданням Президента України.
- Кандидатуру для призначення на посаду прем'єр-міністра Президент України вносив за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді, яка становила більшість у парламенті.
- Верховна Рада мала працювати не 4, а 5 років.
- Вибори до парламенту відбувалися на пропорційній основі.
- Президент здобував право достроково припинити повноваження Верховної Ради, якщо протягом одного місяця вона не змогла сформувати парламентську більшість.

Повторне голосування другого туру відбулося 26 грудня 2004 р. Його загальні підсумки, за даними ЦВК, були такі:

- за В. Ющенка проголосували **15 млн 116 тис. осіб** (51,99 % кількості виборців, які взяли участь у голосуванні);
- за В. Януковича проголосували **12 млн 849 тис. осіб** (44,2 %).

Президентом став В. Ющенко.

Проаналізуйте фрагмент наукової праці. ►► 1. Чому Помаранчева революція стала свідченням формування громадянського суспільства в Україні? Чому його поява ознаменувала подолання тоталітарної спадщини в суспільній свідомості? ►► 2. Чому саме громадянське суспільство є запорукою демократичного розвитку й дотримання прав і свобод громадян, поваги до законів? ►► 3. Як характеризує В. Ющенко те, що він очолив протести громадян? Чи були здатні на такі дії політичні діячі радянської епохи? Чому?

«...Українські громадяни не були задоволені економічним і політичним становищем у своїй країні. Вони розуміли, що “партія влади” створила імітацію демократичного устрою, за лаштунками якого дбала тільки про власні інтереси. Вони розуміли, що в них залишилася єдина зброя, яку не можна було імітувати: конституційне право на вибір державних посадовців, починаючи від президента країни. Нарешті, вони розуміли те, що чинна влада намагатиметься перетворити ці вибори на фарс і залишити все так, як було. Але в них уже не вистачало сил, щоб терпіти далі засилля симбіозу вищих державних чиновників і олігархів. Їх особливо обурював той факт, що олігархи кляли у свої глибокі кишені здобутки економічного піднесення. Вони відчували, що напруження в суспільстві зростає...» (український історик Станіслав Кульчицький).

Проаналізуйте карту. Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію: історичні факти (події, явища, процеси) та історико-географічні об'єкти. Прокоментуйте кожен із фактів, які ви виявили на карті. Складіть запитання до карти. Запропонуйте їх іншій парі. Вислухайте відповіді. Узагальніть інформацію.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Перегляньте документальний фільм «Історія майданів – від протестів на граніті до Помаранчевої революції». Поміркуйте, чому автор поєднав історію різних

«майданів» в один фільм. Про які особливості протестного руху в Україні ви дізналися вперше? Які історичні основи українського Майдану?

2. За допомогою інтернету знайдіть інформацію, яку поширювали іноземні ЗМІ про Помаранчеву революцію. Який характер мали такі повідомлення та про що це свідчить?
3. Схарактеризуйте поняття і терміни: Європейський Союз, євроінтеграція, Єдиний економічний простір (ЄЕП), «тузлинська криза», Помаранчева революція, парламентсько-президентська республіка.
4. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях доби: Л. Кучма, В. Янукович, В. Ющенко.
5. Визначте суть Будапештського меморандуму, підписаного вищими керівниками України, США, Великої Британії та Росії, про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Росією. Яке значення цих документів? Яка їхня цінність тепер?
6. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.

«У всіх студентів, які приїхали з нашої області, та й не тільки в студентів, настрій зараз революційний. Люди хочуть врешті-решт щось змінити. Влада це відчуває. І навіть коли ми виїжджали, за вказівкою згори було перекрито трасу. Тобто нам намагалися зашкодити приїхати до столиці й підтримати революційний рух. Нам же натомість хочеться відстояти справедливі результати виборів, а не ті, які надає ЦВК...» (учасник Помаранчевого майдану, м. Новояворівськ).

«Сьогодні можна скільки завгодно говорити про політичний характер рішень Верховної Ради і Верховного Суду України щодо визнання недійсними результатів другого туру голосування і недовіри Центральній виборчій комісії. Але при цьому не слід забувати, що саме вони відкрили єдиний за даних обставин – правовий і легітимний – вихід, розрядили гранично напружену політичну атмосферу і стали тим пробліском надії, що дав змогу відступити від безодні громадянського конфлікту, зберегти державну незалежність і територіальну цілісність України...» (ексголова Верховної Ради України Володимир Литвин).
7. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність твердження.

Вибух народного гніву у 2004 р. в масштабах, які дивували весь світ, був викликаний не так неочікуваними результатами президентських виборів, як глибоким незадоволенням народу своїм становищем.
8. Підготуйте есе на тему «Помаранчева революція: національний і людський виміри». У яких художніх і мистецьких творах знайшли відображення події Помаранчевої революції? Чому вони мали такий вплив на мистецтво?

Обрання Президентом України В. Ющенка (2005–2010)

Обрання Президентом України В. Януковича (2010–2014)

2005

2006

2010

28 листопада 2006 р. – ухвалення Верховною Радою України Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»

Квітень 2010 р. – Харківські угоди. Подовження строку перебування Чорноморського флоту РФ та оренди берегової інфраструктури до 2042 р.

Вересень 2010 р. – скасування Конституційним Судом України політичної реформи 2004 р. Перетворення України на президентсько-парламентську республіку

§ 29 Суспільно-політичне життя України у 2005–2013 рр.

Десятиріччя після Помаранчевої революції – це надзвичайно насичений подіями історичний період, що несе на собі відбитки особистостей політичних діячів, зокрема двох українських президентів, які боролися між собою за владу під час Помаранчевої революції: В. Ющенка та В. Януковича. Ці люди впливали на перебіг подій і певною мірою визначали їхній характер і послідовність. Однак набагато більшою мірою події визначалися не діями окремих осіб, навіть обтяжених високими повноваженнями, а об'єктивними закономірностями пострадянського розвитку.

Найбільші зміни відбулися в суспільній свідомості. Громадяни й громадянки України засвідчили, що українське суспільство долає в собі наслідки посткомуністичної «совковості». Люди відчули свою згуртованість, перетворюючи задекларовані конституційні права з примари на реальність і показуючи олігархічній Україні, хто в домі господар.

Революційного помаранчевого потенціалу не вистачило, щоб радикально змінити світобачення та звички поколінь, які народилися й виростили в умовах радянської дійсності. Однак український народ спромігся відповісти на виклик віджилих політичних сил новим Майданом. Наявність у нього такої спроможності є найпереконливішим свідченням значення Помаранчевої революції.

1. Політичне життя за президентства В. Ющенка

З обранням Президентом України В. Ющенка всі очікували реформ, які змінять обличчя країни. Реформи, однак, утілити не вдалося. Свою каденцію В. Ющенко розпочав із кадрових перестановок на державній службі. Одразу після інавгурації він перейменував свою адміністрацію на секретаріат, але майже не скоротив кількості його служб.

Заміну чиновників здійснювали за політичною, а не кваліфікаційною ознакою. У 2005 р. вибули 48 622 державні службовці (18,9 % загальної чисельності) і було прийнято на роботу 56 531 особу.

Сотні кримінальних справ щодо фальсифікації президентських виборів 2004 р. не було доведено до логічного завершення.

↑ Святкування 60-річчя перемоги в радянсько-німецькій війні 1941–1945 рр. Президент В. Ющенко закликав до примирення ветеранів радянської армії та воїнів УПА

Діючи згідно з коаліційними домовленостями, В. Ющенко *в січні 2005 р. підписав указ про призначення Юлії Тимошенко виконавчою обов'язків прем'єр-міністра*. На початку лютого Верховна Рада затвердила її на цій посаді.

Перші кроки нового Кабінету Міністрів були досить успішними. Вдалося усунути чимало бюрократичних перепон у підприємницькій діяльності, запроваджених за часів Л. Кучми. Уряд енергійно взявся за боротьбу з контрабандою, що дало змогу збільшити митні надходження. Було істотно обмежено махінації, пов'язані з поверненням податку на додану вартість у державний бюджет.

Загострення конфлікту між Ю. Тимошенко й секретарем Ради національної безпеки та оборони П. Порошенком змусило В. Ющенка прийняти відставку обох. Наступником Ю. Тимошенко став *Юрій Єхануров*. Щоб затвердити його на посаді прем'єр-міністра, Президенту довелося домовлятися з В. Януковичем – лідером опозиційної фракції в парламенті. 22 вересня 2005 р. В. Ющенко, В. Янукович і в. о. прем'єр-міністра Ю. Єхануров підписали меморандум порозуміння між владою та опозицією.

Від січня 2006 р. набула чинності конституційна реформа, затверджена парламентом під час Помаранчевої революції. Вона істотно підвищила роль партій у політичному житті. *Тепер вибори до Верховної Ради мали відбуватися тільки за партійними списками*. Владні повноваження Президента України суттєво скорочувалися, а повноваження прем'єр-міністра, відповідно, розширювалися. Президент мусив вносити на затвердження ту кандидатуру голови уряду, яку йому рекомендувала створена в парламенті коаліційна більшість депутатів. Усі 450 місць у Верховній Раді України заповнювали кандидати в народні депутати, які здобули перемогу в єдиному загальнодержавному виборчому окрузі. Поріг проходження в парламент було знижено з 4 до 3 % набраних голосів.

Під час виборів 26 березня 2006 р. тривідсотковий бар'єр подолали п'ять політичних сил: Партія регіонів із 32,14 % голосів; Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) із 22,29 %; «Наша Україна» з 13,95 %; соціалісти з 5,69 %; комуністи з 3,66 % голосів. Помаранчева коаліція здобула в сумі 41,93 % голосів, а Партія регіонів із комуністами – 35,8 %. Отже, коаліція мала запропонувати президентові кандидатуру прем'єр-міністра.

Проте справа з розподілом посад закінчилася неочікувано: соціалісти перейшли на бік регіоналів, створивши інше співвідношення сил у Верховній Раді. Переможці в парламентських виборах стали переможеними, а помаран-

→ Президент України Віктор Ющенко та прем'єр-міністр Віктор Янукович на церемонії відкриття пам'ятника В'ячеславу Чорноволу в Києві. Серпень 2006 р.

чева коаліція припинила існування. Лідер соціалістів О. Мороз досяг мети і став головою парламенту, після чого 7 липня проголосив утворення так званої антикризової коаліції у Верховній Раді на чолі з В. Януковичем.

Антикризова коаліція проіснувала недовго. Суперечності між В. Ющенком і В. Януковичем у принципових питаннях дійшли до того, що у червні 2007 р. Президент України, скориставшись своїм конституційним правом, розпустив парламент і призначив позачергові вибори на 30 вересня.

Найбільшу фракцію в парламенті 6-го скликання мала Партія регіонів – 174 народні депутати. Значних успіхів, якщо порівняти з попередніми виборами, досяг БЮТ, здобувши 156 мандатів (у попередньому складі – 129). Президентський блок «Наша Україна – Народна самооборона» (НУ–НС) скоротив представництво в парламенті з 81 до 72 мандатів. КПУ здобула 27 мандатів. Блок В. Литвина одержав 20 мандатів.

29 листопада 2007 р. було оголошено про створення Коаліції демократичних сил у складі 228 депутатів (БЮТ і НУ–НС). Головою Верховної Ради став Арсеній Яценюк. 11 грудня в парламенті відбулося голосування щодо кандидатури прем'єр-міністра. Перебуваючи на чолі коаліції, Ю. Тимошенко здобула підтримку тільки 225 депутатів, до обрання їй не вистачило одного голосу. Лише на наступному пленарному засіданні вона була затверджена голосами 226 депутатів.

Внутрішньофракційні суперечності позначилися на роботі парламенту. Блокування трибуни різними політичними силами стало нормою в діяльності вищого законодавчого органу. А. Яценюк подав у вересні 2008 р. письмову заяву про відставку з посади голови парламенту, але й далі виконував обов'язки голови, оскільки парламент не розглядав заяву. 9 грудня до коаліції БЮТ і НУ–НС приєднався Блок Литвина. В. Литвина цього ж дня обрали головою парламенту.

Чергові президентські вибори було призначено на 17 січня 2010 р.

Вибори Президента України 2010 р. знову стали ареною боротьби різних полюсів однієї олігархічної системи. В. Ющенко обіцяв, що вибори пройдуть максимально прозоро, без застосування «адміністративного ресурсу». У другий тур з істотним розривом вийшли В. Янукович та Ю. Тимошенко. Ю. Тимошенко вдалося скоротити відставання, але вона все-таки залишилася позаду з 45,47 % голосів (11 млн 593 тис.). В. Янукович набрав 48,95 % (12 млн 481 тис.). Інавгурація нового Президента відбулася 25 лютого.

На підставі тексту параграфа наведіть п'ять фактів політичного життя за президентства В. Ющенка, які свідчать про суперечності між очікуваннями суспільства після Помаранчевої революції та реальною політикою.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Віктор Ющенко (1954)

Політичний і державний діяч. Від січня 1993 р. – голова правління Національного банку України, брав участь у проведених фінансових реформ, запровадженні в обіг гривні. Після обрання Л. Кучми Президентом України на другий термін у грудні 1999 р. призначений прем'єр-міністром України. У травні 2001 р. був відправлений у відставку й невдовзі приєднався до опозиції. Створений ним блок «Наша Україна» отримав найбільшу кількість голосів на виборах до Верховної Ради України в березні 2002 р., хоча не сформував парламентської більшості.

У 2004 р. балотувався на пост Президента України як самовисуванець. Відверті фальсифікації виборів, здійснені владою, спричинили масові протести та кампанію непокори – Помаранчеву революцію. За результатами переголосування другого туру виборів набрав більшу кількість голосів. 23 січня 2005 р. вступив на посаду Президента України.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Що дає підстави для пропонованого висновку? У чому журналістка вбачає позитивні та негативні результати президентства В. Ющенка? Які факти слугують аргументами для такої оцінки?

«Віктор Ющенко увійшов в історію України як перший президент – демократ та українофіл. Він не втомлювався повторювати, що громадяни України мають знати свою історію та шанувати демократичні цінності. Він не втомлювався закликати всіх до широкої суспільної дискусії. Але він нічого не зробив для реального об'єднання національно-демократичних сил та подолання поділу країни на Схід і Захід. Публічна конфронтація Віктора Ющенка з Юлією Тимошенко нівелювала здобутий Майданом міжнародний імідж України і привела до перемоги на виборах Віктора Януковича. Такої думки політики, колишні близькі соратники Ющенка» (журналістка Ірина Штогрін, «Радіо Свобода»).

2 листопада 2006 р. Президент України В. Ющенко вніс на розгляд Верховної Ради проєкт закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». 28 листопада закон було ухвалено.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Поміркуйте, яке значення в контексті декомунізації та дерадянізації мало ухвалення цього закону. ►► 2. Чи міг бути ухвалений закон раніше? Чому? ►► 3. Пригадайте, чому влада СРСР десятиліттями приховувала факти про Голодомор 1932–1933 рр. Чому держава Україна прагне міжнародного визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом?

«Верховна Рада України постановляє: вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідків; шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії Українського народу; усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної

← Національний музей Голодомору-геноциду в м. Київ, скульптура «Гірка пам'ять дитинства» (художник Анатолій Гайдамака, архітектор Юрій Ковальов, скульптори Петро Дроздовський, Микола Обезюк). 2008 р.

справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства; відзначаючи, що трагедія Голодомору 1932–1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч; засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності; співчуваючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору... визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є **геноцидом** Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним...» (із Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»).

СЛОВНИК

Геноцид — дії з наміром навмисного створення для членів будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи населення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її знищення.

2. Загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні за президентства В. Януковича

Блок Литвина після перемоги В. Януковича вийшов із коаліції, сформованої Ю. Тимошенко, і приєднався до регіоналів в обмін на обіцянку президента зберегти за його лідером посаду голови парламенту. Перетворившись на президентську партію, регіонали взялися за скуповування народних депутатів. У Верховній Раді сформувалася нова більшість «Стабільність і реформи», яку журналісти назвали «*коаліцією тушок*». Парламент висловив недовіру уряду Ю. Тимошенко і 11 березня 2010 р. голосами 237 депутатів відправив її у відставку. Прем'єр-міністром став член Партії регіонів М. Азаров. Він сформував новий уряд.

СЛОВНИК

«**Тушки**» – іронічна назва народних депутатів, яких обирали від однієї політичної сили, проте вони переходили до іншої політичної сили.

Звичними методами регіонали здобули контроль над Конституційним Судом, після чого той наважився у вересні 2010 р. на закритому засіданні безпідставно скасувати політичну реформу 2004 р. **Україна знову перетворилася з парламентсько-президентської на президентсько-парламентську республіку.**

Парламентські вибори за новими правилами відбулися в жовтні 2012 р. На першому місці опинилася Партія регіонів (30 % голосів), далі йшли «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко (25,5 %), «Удар» В. Кличка (14 %), Компартія України (13,3 %) і «Свобода» (10,4 %). Маючи в сумі 49,9 % голосів, три опозиційні політсили («Батьківщина», «Удар», «Свобода») одержували в парламенті більшість завдяки голосам, поданим за партії, які не подолали встановленого прохідного бар'єра. Але більша частина депутатів-мажоритарників, чий бізнесові інтереси залежали від влади, приєдналися до провладної коаліції. Використання адміністративного ресурсу допомогло Партії регіонів сформувати пропрезидентську більшість і в облрадах (крім трьох областей).

Узурпація державної влади і формування авторитарного режиму Януковича супроводжувалися репресіями, спрямованими на залякування і придушення опозиції. У квітні 2010 р. М. Азаров заявив у парламенті, що *«дії уряду Тимошенко завдали збитків державі в 100 млрд грн, у зв'язку з чим Тимошенко й посадові особи повинні понести кримінальну відповідальність»*. Услід за цим Генеральна прокуратура відновила призупинену Л. Кучмою в 2004 р. «справу Тимошенко». 24 травня 2011 р. Ю. Тимошенко запросили до Генеральної прокуратури для висунення нового звинувачення та арешту. У Генеральній прокуратурі вона з'явилася в супроводі послів провідних європейських держав і США, а також посла Євросоюзу, які висловили протест проти незаконних дій українських правоохоронців. Янукович тоді дав команду пригальмувати, і Тимошенко зачитали рішення про закриття справи та звільнення з-під арешту. Проте в червні 2011 р. Генпрокуратура висунула нові звинувачення, а в жовтні суд визнав Тимошенко винною в перевищенні влади та службових повноважень і засудив до семи років ув'язнення. Звинувачення політичних противників у кримінальних злочинах стали буденною справою.

У країні погіршилося економічне становище. У 2013 р. вона посіла 161-ше місце з 46,3 бала серед 177 країн, що увійшли до рейтингу економічної свободи. Цей показник був найгіршим серед 43 європейських країн. Коментуючи його, розробники індексу економічної свободи зауважили: *«Корупція квітне, закони функціонують погано»*.

За час президентських повноважень В. Януковича істотно погіршився й політичний клімат у країні. На запитання соціологічного опитування

↑ Інавгурація Президента України Віктора Януковича. 25 лютого 2010 р.

«Чи можуть сьогодні люди в Україні вільно висловлювати свої політичні погляди?» у 2012–2013 рр. відповідь «ні» обирав кожен третій респондент.

Проаналізуйте візуальне джерело, а також підпис і коментар до нього. Як пов'язане згортання демократичних свобод в Україні з корупцією? Чому, на вашу думку, демократія в Україні виявилася, за визначенням співдоповідачки Парламентської асамблеї Ради Європи, вразливою?

Будинок В. Януковича у його резиденції «Межигір'я» в селі Нові Петрівці Київської області. Загальна площа резиденції – 136 га. Комплекс «Межигір'я» огорожений парканом заввишки 5 м і завдовжки 54 км (по периметру). На його території розташовано яхтовий причал, кінний клуб, тир, тенісний корт, басейн, оранжерею, парники, а також мисливські угіддя, зоопарк, гараж на 70 одиниць техніки тощо. Журналісти та політики називають «Межигір'я» символом корупції президентського масштабу.

«Я дуже занепокоєна. Я завжди знала, що в Україні вразлива демократія. Але я навіть не уявляла, що за два місяці, відколи працює новий президент, він використав їх (свої повноваження. – Авт.) для того, щоб підім'яти під себе уряд, скасувати результати виборів 2007 р., повністю підкорити собі Вищу раду юстиції, Верховний Суд, СБУ і навіть парламент» (із коментаря співдоповідачки Парламентської асамблеї Ради Європи по Україні Ханне Северінсен).

3. Дискусії навколо геополітичного вибору України

Перші візити новообраного Президента України В. Юшенка до Європи і США були тріумфальними. Захід вітав героя Помаранчевого майдану.

Перед президентськими виборами 2004 р. Л. Кучма скасував у Воєнній доктрині України положення про стратегічну мету, яка полягала у вступі до Євросоюзу і НАТО. У квітні 2005 р. В. Ющенко відновив цей пункт і навіть потурбувався про те, щоб запровадити у План дій Україна – НАТО на 2005 р. деякі заходи, спрямовані на інтеграцію Збройних Сил України з військами НАТО.

У січні 2008 р. за підписом Президента В. Юшенка, Голови Верховної Ради А. Яценюка та прем'єр-міністра Ю. Тимошенко в НАТО було надіслано заяву про готовність приєднатися до Плану дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі (ПДЧ). На саміті НАТО в Бухаресті у квітні 2008 року Україна, не без втручання Росії, не отримала ПДЧ. НАТО тоді оголосило політику «відкритих дверей» для України. У відповідь на пронаївський курс Президента В. Юшенка Партія регіонів заблокувала роботу парламенту, організувала масові акції протесту і провела в Северодонецьку II Всеукраїнський з'їзд депутатів рад усіх рівнів із метою показати, що південні та східні регіони країни нібито налаштовані проти поглиблення відносин із НАТО.

Доволі оптимістичною видавалася перспектива членства в Європейському Союзі. Єврооптимісти вважали, що за десять років Україна подолає всі етапи інтеграції з Європою: Митний союз, безвізовий режим, вільний рух товарів, капіталів, послуг, робочої сили.

Проте інтеграція України в НАТО і ЄС залежала не тільки від бажання цих двох сторін. Існувала й третя сторона – Росія, яка не збиралася миритися з євроатлантичною позицією Президента України В. Ющенка. У Москві від України чекали, що вона приєднається до Єдиного економічного простору разом з Білоруссю і Казахстаном. За президентства В. Ющенка почалося загострення українсько-російських відносин, пов'язане з розподілом азовсько-керченської акваторії. Окрім суперечок про лінію розмежування в морі, українська сторона виправдано вимагала збільшити символічну ціну за оренду баз Чорноморського флоту Російської Федерації у 5–10 разів, що було неприйнятним для Росії.

Про наміри останньої тримати Україну в полі свого геополітичного впливу свідчила і «газова атака». Термін дії укладеного 2004 р. контракту на постачання газу та його прокачування через територію України в Європу завершувався у 2009 р. Російська сторона хотіла змінити умови нового контракту на 2009–2019 рр. так, щоб якомога надійніше закріпити енергетичну залежність України.

Партія регіонів ще з весни 2006 р. розгорнула масштабну інформаційну кампанію з дискредитації НАТО, а В. Янукович, ставши прем'єр-міністром, повідомив, що Україна відкладає приєднання до Плану дій щодо членства в НАТО, доки не підвищиться рівень інформованості населення про цю організацію.

← Зрив регіоналами і комуністами засідання Верховної Ради, на якому мали затвердити звернення з приводу приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО. Лютий 2008 р. Фото: АР

Після перемоги В. Януковича на президентських виборах 2010 р. розпочалося зближення України з Росією. Одним із перших таких кроків стало підписання президентами України та Росії В. Януковичем і Д. Медведевим у Харкові «Угоди між Україною і РФ з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України». За цими домовленостями, які у пресі називали «Харківськими угодами», термін перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі було продовжено до 2042 р. Також було передбачено автоматичну пролонгацію угоди ще на п'ять років, якщо не буде заперечень котроїсь зі сторін. За перебування ЧФ РФ Україна мала отримувати мізерну,

як за таку послугу, оплату в розмірі 100 млн дол. на рік, починаючи із 2017 р., і додаткову знижку на постачання газу за контрактом 2009 р. розміром 30 %.

Без консультацій із громадськістю «Харківські угоди» про перебування іноземного військового флоту в українському Криму ратифікувала Верховна Рада. У повному складі цей документ підтримали депутати від Партії регіонів, Компартії, блоку Литвина.

Поміркуйте, чому В. Янукович і російська влада намагалися щонайшвидше продовжити перебування російського флоту в Криму. Про що свідчить такий поспіх та чого намагалася досягти Росія? Чому В. Янукович пішов на такі умови?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Відшукайте в інтернеті найбільш одіозні виступи В. Януковича. Чому він став героєм найбільшої кількості мемів з-поміж інших президентів України? Як можна використовувати такі меми в інформаційній війні?
2. Схарактеризуйте одним реченням історичних діячів відповідно до їхньої ролі в подіях 2005–2013 рр.: В. Ющенко, В. Янукович, Ю. Тимошенко.
3. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
«Час президентства Ющенка, на жаль, виявився для країни періодом втрачених можливостей. Відповідальність за це лежить також і на Президенті, й на його секретаріаті, які перебували в ситуації конфлікту з Кабінетом Міністрів» (*експосол США в Україні Стівен Пфайфер*).
«Для більшості українців новий Президент асоціювався з двома речами: по-перше, вульгарними за розмірами витратами на життєдіяльність першої особи в державі, по-друге, невластивою сильним людям мстивістю. Резиденції в Межигір'ї та Криму, гелікоптерний майданчик на Дніпровській набережній у не найбагатшій країні світу є, делікатно кажучи, *моветоном*». [Моветон (з фр.) – поведінка, манери та вчинки, неприйнятні у пристойній спільноті.]
4. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагментах джерел.
«Експерти тоді ж говорили, що угода, яку згодом назвали “харківською”, суперечить Конституції України, а прості посполиті казали, що “нас ще раз продали”. Зрештою, 27 квітня 2010 року, після мітингів, протистоянь з міліцією, яєць і диму у Верховній Раді, Угоду ратифікували парламенти обох країн...»
«Рада ЄС підтверджує своє серйозне занепокоєння з приводу політично вмотивованих ув'язнень членів колишнього уряду, що мали місце після судів, які не шанували міжнародних стандартів чесного, прозорого та незалежного процесу... Рада очікує, що українська влада негайно розв'яже питання політично вмотивованих арештів і зробить подальші кроки для реформування судової системи» (з постанови Ради міністрів закордонних справ Євросоюзу).
5. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, які ще регіони проживання українців були охоплені Голодомором. Про що це може свідчити? Якими є традиції вшанування жертв Голодомору в цих регіонах? Чому вони є саме такими?
6. За допомогою додаткових джерел інформації з'ясуйте, як видозмінювалися зовнішньополітичні пріоритети України впродовж 1991–2013 рр. З чим були пов'язані такі коливання та які це має наслідки для сьогодення?

§ 30 Суспільні й культурні процеси в 1991–2013 рр. в Україні

Роки незалежності стали переламними в розвитку української культури. Для цього періоду характерні ліквідація перепон на шляху національної культури, скасування цензурних заборон, звільнення від ідеологічних догм соціалістичного реалізму, вільний доступ до здобутків світової культурної скарбниці. Найпомітнішими є позитивні зрушення в галузі відродження історичної пам'яті, повернення забутої або забороненої культурної та мистецької спадщини, активізація культурного життя в регіонах, піднесення народної творчості тощо.

Творчий процес в українському мистецтві набув динаміки та нової якості. Позбавляючись замовного характеру, творчість митців стає розкутішою й самобутнішою. Сучасна українська культура вражає стильовим розмаїттям і багатством форм. Зросли можливості для розкриття й розвитку здібностей молоді.

За останні десятиліття засновано багато фондів, асоціацій, товариств, які прагнуть відродити національні культурні традиції.

Водночас на стані літератури та мистецтва несприятливо позначаються економічні негаразди. У найскрутнішому становищі опинилися великі творчі колективи: оркестри, хори, ансамблі. Вони й у країнах із розвинутою ринковою економікою можуть функціонувати лише за державної підтримки.

1. Релігійна політика

Для України є характерною надзвичайна інтенсивність релігійного життя. Ще у квітні 1991 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Він визначив нове ставлення держави до церкви й дав можливість задовольняти релігійні потреби кожному вірянину. Релігійні організації вперше одержали право на просвітницьку, добродійну, виробничу та іншу суспільно корисну діяльність. Держава зрівняла їх у правах із громадськими організаціями й надала їм права юридичної особи. Громадяни, релігійні переконання яких перешкождали їм у проходженні дійсної строкової служби в армії, могли проходити альтернативну трудову службу. Закон передбачав також поступове повернення конфіскованої радянською державою церковної власності.

В Україні серед релігійних спільнот найчисленнішими є прибічники (віряни) християнської віри. На початку 2018 р. найбільше громад налічувала Українська православна церква Московського патріархату – 12 348. Українській православній церкві Київського патріархату належало 5167 громад. Мережа Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) була найменшою – 1167 громад.

Католицькі конфесії представлені Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ) – 3433 громади і Римо-католицькою церквою – 937 громад.

Панівна в західних областях України греко-католицька церква за чотири століття існування тісно зрослася з культурою, звичаями і традиціями місце-

вого населення. Упродовж 1990-х років вона повністю відновила довоєнну чисельність парафій. У 1996 р. Папа Римський Іван Павло II задовольнив прохання греко-католиків і поширив юрисдикцію глави УГКЦ (з 2001 р. ним був кардинал *Любомир Гузар*) на територію всієї України.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Любомир Гузар (1933–2017)

Церковний діяч УГКЦ. Народився у Львові. У 1944 р. з родиною виїхав до Австрії, від 1949 р. – у США. 1969 р. переїхав до Рима. Після закінчення богословських студій і здобуття ступеня доктора богослов'я вступив до місцевого монастиря Св. Теодора. 1977 р. патріархом Й. Сліпим висвячений на єпископа, а 1978 р. призначений архимандритом. У 1993 р. повернувся в Україну. У листопаді 1996 р. призначений єпископом – помічником глави УГКЦ, а в січні 2001 р. обраний архієпископом Львівським і главою УГКЦ. У лютому 2011 р. відмовився від посади, передавши керівництво патріарху Святославу (Шевчуку).

«Його розважливість, упевненість у тому, що він говорить, і власних сумнівах – а він таки сумнівається і переконаний у необхідності цього – діє магічно на людей. Замовкають навіть дуже відомі люди – і не говорять дурниць» (*почесний президент Національного університету «Києво-Могилянська академія» В'ячеслав Брюховецький*).

«Я бачу сьогоднішню ситуацію дуже оптимістично. Чому? Ми прожили сотні років різної окупації. Але найгіршою була окупація Радянського Союзу: тоді дуже послідовно старалися створити на місці християнської людини – радянську. Їм не вдалося знищити нас, але вони завдали глибоких ран. У 1990-х роках ми стали незалежною державою, але все ще були дуже-дуже під впливом радянського режиму. Я б сказав, лише другий Майдан став для нас зворотним пунктом – ми ступили на шлях незалежності. Я не кажу, що ми вже осягнули все, а радше, що ми на порозі великих змін на краще» (*Любомир Гузар*).

Обміркуйте наведені в тексті слова Л. Гузара. Чому глава УГКЦ пов'язував зміцнення української незалежності з утратою радянського світогляду? Яка роль у цьому належить українській церкві? Що сповнювало Л. Гузара оптимізмом щодо перспектив України як незалежної держави?

Православ'я має в Україні найглибші історичні корені. Утім, у царські й радянські часи воно було зняряддям русифікації. Після здобуття Україною незалежності деякі політики підштовхували православних ієрархів до утворення окремої від Московського патріархату Української помісної церкви. Політичні діячі на чолі з Президентом України Л. Кравчуком переконали патріаршого екзарха, митрополита Київського і Галицького Філарета розпочати утворення єдиної української православної церкви. Філарет почав діяти, але негайно наразився на відсіч з боку патріарха РПЦ Алексія II. У березні 1992 р. архієрейський собор РПЦ у Москві змусив Філарета покинути кафедру, яку він посідав з 1966 р. Тоді прихильники Філарета об'єдналися з УАПЦ і утворили Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП). Патріархом об'єднаної церкви обрали главу УАПЦ 94-річного Мстислава, його заступником – Філарета. Проте в УПЦ КП майже відразу стався розкол.

← 23–27 червня 2001 р. на запрошення Л. Кучми до України вперше в історії завітав глава католицької церкви – Папа Іван Павло II

Виникла нова УАПЦ. По смерті Мстислава у 1993 р. патріархом УАПЦ став Володимир Ярема, а патріархом УПЦ КП обрали митрополита Володимира (у миру – Василь Романюк).

Усі ці події мало торкнулися вірян. Вони не розуміли політичного підтексту церковних перипетій. Після церковних соборів та політичних суперечок виявилось, що переважна частина православних залишилася в лоні РПЦ.

Після смерті патріарха Володимира **1995 р. митрополита Філарета було обрано предстоятелем УПЦ КП, патріархом Київським і всієї Руси-України.**

2. Мовна політика

Важливим аспектом культурної політики є її мовний складник. Конституція України визнає одну державну мову – українську. Перепис 2001 р. показав, що вона є рідною для 67,5 % населення України. Задля гармонізації мовної ситуації держава повинна створити сприятливі умови для розвитку саме української мови, зважаючи на високий ступінь русифікованості українців, який штучно формувався впродовж багатьох десятиліть. Без спеціальної роботи на цьому напрямі українська мова занепадатиме, а це, безумовно, становитиме велику загрозу для національної безпеки. Тож утвердження суверенної й незалежної держави в Україні можливе лише за активної мовної політики, спрямованої на зміцнення української мови як державної.

У політичній боротьбі за роки незалежності проросійські політичні сили активно використовували гасло надання російській мові статусу другої державної. На перший погляд, таке гасло не містить жодної небезпеки: третина населення послуговується російською мовою як рідною і нібито має підстави порушувати питання в такій площині. Фактично ж реалізація цього гасла призведе до ліквідації статусу української мови як державної, оскільки розширення прав однієї мови завжди відбувається через утиски прав іншої. Наслідком мовної політики попередніх історичних періодів стала неповна функціональність національної мови, тобто стан, коли національна мова функціонує не в усіх сферах суспільного життя. Найбільше це відчувається в інтернеті, у царинах книговидання, цифрових технологій, бізнесу, масової культури.

►► 1. Які аргументи використовували прибічники поглиблення русифікації України за часів незалежності у сфері масової культури? ►► 2. Які факти свідчать, що насправді йшлося про штучні перепони на шляху розширення сфер функціонування української мови? Поділіться міркуваннями про те, якими заходами держава має підтримувати розвиток державної мови.

↑ Леонід Каденюк, перший космонавт незалежної України.
Фото: NASA

у відкритому космосі, на землі та під водою. Одна з останніх новацій – зварювання живих м'яких клітин під час проведення хірургічних операцій. Уже виконано близько 50 тис. таких операцій.

Україна успадкувала від радянських часів розвинуте авіабудування. До широкомасштабного вторгнення Росії в 2022 р. Україна входила до п'ятірки країн, які забезпечували повний цикл у виготовленні літаків – від проектування до пуску. За перші 25 років незалежності було створено сім нових типів літаків, а 12 типів літаків модернізовано. На сьогодні літаки сімейства Ан експлуатують у 78 країнах світу, авіаційні двигуни використовують на літальних апаратах у 105 країнах. Щоправда, досягнення, з огляду на потенціал авіаційної галузі, могли би бути значно більшими. Адже через багаторічне недофінансування галузі вона зазнала суттєвих збитків і втратила потенційні ринки збуту. Це призвело до зниження науково-

технічного і технологічного потенціалу авіаційної промисловості та її відставання від рівня розвинутих держав, а отже, недостатнього обсягу замовлень на продукцію авіапідприємств, зокрема на літаки, як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Україна співпрацює із США та іншими країнами в космічній сфері. Під керівництвом Державного космічного агентства України зусиллями багатьох інститутів НАН проводяться дослідження з освоєння космічного простору.

У грудні 1997 р. на космодромі імені Джона Кеннеді (штат Флорида, США) приземлився шатл «Колумбія». **У складі інтернаціонального екіпажу був і представник України – космонавт Леонід Каденюк.** Він здійснив космічний політ, який тривав 15 днів, і провів 10 наукових експериментів з космічної ботаніки, які підготували вчені Національної академії наук України.

4. Розвиток освіти

Радянська система освіти, яка десятиліттями діяла в Україні, була заідеологізована і мала виконувати завдання комуністичної партії з виховання радянських громадян і громадянок. Після відновлення державної незалежності перед Україною постала нагальна потреба реформування і побудови власної концепції розвитку освіти. 1990-ті роки були особливо складними, адже реформи наразилися на брак фінансування. В особливо скрутному становищі перебували заклади освіти в сільській місцевості. Економічна криза тягла за собою відсталість матеріально-технічної бази, невиплату заробітної платні педагогам, брак кадрів через їхній відплив із сіл до міст і з України за кордон.

У 1999 р. ухвалено Закон України «Про середню освіту» і на його базі затверджено Державний стандарт середньої освіти. У 2000 р. Україна перейшла на 12-бальну систему оцінювання в середній школі.

Із 2004 р. за підтримки міжнародних громадських організацій почалося поступове впровадження **загальнодержавної системи зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО)**. А з 2008 р. складання випускниками шкіл ЗНО стало обов'язковою умовою для вступу до закладу вищої освіти. У 2010/2011 навчальному році у загальноосвітніх школах почали впроваджувати систему **профільного навчання**, що передбачає вибір учнями й ученицями після 9 класу профілю залежно від їхніх нахилів і здібностей.

Із відновленням незалежності України розширилася мережа закладів вищої освіти через появу приватних. Однак не всі вони могли похвалитися якісними показниками надання освітніх послуг. Визначною подією культурно-освітнього життя в Україні стало відкриття у 1992 р. **Національного університету «Кисво-Могилянська академія»**. У його відродженні вагому роль відіграла матеріальна й інтелектуальна допомога українців діаспори.

З 2005 р. Україна стала учасницею **Болонського процесу**. Ще у 1998 р. 29 міністрів освіти різних країн підписали у м. Болонья (Італія) конвенцію про створення єдиної системи вищої освіти. Метою підписання було зрівняння якості підготовки фахівців із різних країн і забезпечення взаємного визнання дипломів в усій Європі. Болонський процес оснований на двоступеневій моделі вищої освіти (бакалаври і магістри).

Підготуйте виступ на тему «Позитивні та негативні сторони системи ЗНО». Попередньо дізнайтеся у рідних та близьких, як абітурієнти вступали до закладів вищої освіти до впровадження ЗНО.

5. Українці у світі. Українська діаспора в розбудові державної незалежності України

У становлення й розбудову незалежної України значний внесок зробили представники української діаспори. Упродовж ХХ ст. з'явилася численна українська діаспора, яка об'єднує політичні та громадські організації в 32 країнах світу, представляє інтереси більш як 20 млн українців та українок. На знак відновлення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. в усіх країнах, де мешкали українці, відбулися урочистості, святкові віча. Завдяки українській діаспорі Канада перша визнала незалежність України в 1991 р. Канадський українець Ераст Гуцуляк купив і подарував Україні перше приміщення українського посольства в м. Оттава (Канада). У першу річницю проголошення незалежності в Києві відбувся перший Всесвітній форум українців, на якому були присутні представники і представниці української діаспори з різних країн світу. На ньому вирішили створити постійний орган – Українську всесвітню координаційну раду (УАКР), яка розташована в м. Києві.

Українські діаспори Канади, США, Польщі, Німеччини та інших країн стали впливати на уряди своїх держав, щоб ті співпрацювали з Україною економічно. Канада почала спрямовувати в Україну інвестиції: запрацювали 216 підприємств із канадським капіталом. Діють благодійні фонди

«Відродження», Фонд імені Петра Ящика – відомого мецената, який пожертвував 1 млн доларів на історичні дослідження. У 2007 р. започатковано Міжнародний конкурс знавців української мови імені Петра Ящика. За підтримки «Ліги українських меценатів» і МОН України він діє і нині. Участь у конкурсі взяли майже 5 млн осіб із понад 20 країн світу. Втім, міністр освіти часів В. Януковича Д. Табачник робив усе для того, аби цей конкурс зник з українського горизонту.

У додаткових джерелах знайдіть інформацію про фінансиста і філантропа, великого українця Богдана Гаврилишина. Виберіть кілька фактів із його біографії, які вас вразили. Проаналізуйте висловлювання Б. Гаврилишина про обов'язки людини. Поміркуйте, чи погоджуєтеся з усіма. Сформулюйте за таким самим принципом власні обов'язки до сім'ї, батьків до дітей, до суспільства тощо. Представте вашу роботу в класі.

«Обов'язки людини:

до сім'ї:

- бережи культурну спадщину своїх предків;
- стався до батьків із любов'ю та повагою, за потреби допомагай їм;
- стався до братів і сестер як до найкращих друзів

батьків до дітей:

- люби своїх дітей, виховуй у них етичні та моральні цінності;
- сприяй їхній освіті та розвитку їхніх талантів й особистостей, виховуй їх як вільних людей

до суспільства:

- допомагай суспільству бути ефективним у наданні таких послуг, як початкова освіта, охорона здоров'я, соціальні послуги;
- сприяй добробуту всіх членів суспільства;
- зберігаючи свою ідентичність, будь свідомою частиною всієї світової спільноти

до довкілля:

- економно та розумно використовуй усі ресурси, уникай забруднення біосфери;
- допомагай зберегти біологічне та зоологічне різноманіття

до країни:

- будь законослухняним;
- допомагай своїй країні в межах власних можливостей підтримувати пріоритет загального блага: повної політичної свободи, адекватного рівня економічного добробуту для всього населення, соціальної справедливості, здорового довкілля

до майбутніх поколінь:

- залиш навколишнє середовище в кращому стані, ніж отримав: зі збільшеним культурним спадком, цінностями, щоб уможливити майбутні покоління бути більш ефективними в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільства

до світу:

- будь толерантним та стався з повагою до всіх рас, етнічних груп, релігій, мов, звичаїв;

- вивчай різні мови та хоча б базові речі про інші цивілізації;
- сприймай розумінню різних культур, їхніх цінностей для мирної співпраці та чесної торгівлі».

Українська нація є політичною, тобто складається з українського та багатьох інших народів України. Щоби більше дізнатися про історію і становище народів України, об'єднайтеся у групи і дослідіть одну з етнорелігійних спільнот України. Використайте ресурс *Ukrainer*, рубрика «Національні спільноти та корінні народи України».

Проведіть дослідження за критеріями:

- загальновідомі факти про спільноту;
- предмети, явища, географічні об'єкти, що асоціюються з цією культурою;
- особливості прояву цієї культури на різних рівнях її пізнання;
- відомі представники або представниці культури.

Обміркуйте і назвіть переваги й виклики багатокультурності в різних сферах суспільного життя України. Запропонуйте механізм взаємодії різних культур із метою добросусідського існування і збереження культурних особливостей кожної зі спільнот.

Ознайомтеся з уривком із наукової праці. ▶▶ 1. Поміркуйте, чому українське питання ще у 1990-х роках викликало занепокоєння Кремля. Про що це може свідчити? ▶▶ 2. Чому мову, якою спілкувалися в регіоні, росіяни називали «місцевою балачкою», а не українською? З якою метою її так називали? ▶▶ 3. Чому Україна не надала належної підтримки у 1990-х роках українцям Кубані? ▶▶ 4. Які події 1917–1921 рр. нагадували автору ситуацію 1990-х? ▶▶ 5. Як ви думаєте, чому «каток репресій» і Голодомор зачепили також терени Кубані?

«Відродження українського духу на Кубані спостерігалось після падіння СРСР до кінця 1990-х років. Тодішній губернатор краю, етнічний українець Кондратенко вирішив погратися в автономізм і полякати такою грою Кремль, аби здобути політичні преференції. Тоді у Краснодарському краї діяли незалежні козацькі організації, гуртки проукраїнського змісту, у тому числі й відділення "Просвіти". Модним став кубанський фольклор, на радіо і телебаченні зазвучали пісні українською мовою ("місцевою балачкою"). У деяких школах і вищих навчальних закладах факультативно викладали "балачку". Деякі українські політичні партії, зокрема Українська національна асамблея, намагалися створити тут свої осередки. Правда, усе це робилося за ініціативи місцевих українців без жодної допомоги з боку української влади. Тодішня ситуація, з точки зору Сергія Пархоменка-Багряного, нагадувала 1917–1918 роки, коли на тлі революції в Російській імперії на Кубані завирувало українське життя. Відродження виявилось короточасним. Після приходу до влади Путіна та його ставленика на Кубані губернатора Олександра Ткачова українське життя краю фактично опинилося під заборону. Офіційно там функціонують лише культурно-просвітницькі організації, такі як Центр української культури в Лазаревському неподалік від Сочі. Очолюють такі структури переважно українці, які переїхали на Кубань в останні 50 років і ще не втратили своєї національної ідентичності. Стосовно ж корінних етнічних українців, зокрема нащадків козаків, чії предки жили в краї понад сотню років, то каток асиміляції проїхався ними по повній. Адже лише після Голодомору вимерлі станиці Кубані заселялися переважно вихідцями з Центральної Росії» (Михайло Коропатник. «Кубань: від української колонізації до її зросійщення...»).

6. Література і мистецтво

Від кінця 1980-х років відбувалося переоцінювання суспільних ідеалів, зумовлене викриттям демагогічної сутності комуністичної ідеології та відновленням історичної пам'яті, що спричинило відхід більшості письменників від принципів соцреалізму. Справжньою легендою української культури кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття, як визнають літературознавці, стала *різнопланова творча діяльність літературного гурту «Бу-Ба-Бу»*, який створили у Львові 1985 р. поети Ю. Андрухович, В. Неборак та О. Ірванець. Поява «Бу-Ба-Бу» засвідчила радикальне оновлення літературно-мистецького процесу в Україні, його демократизацію, свободу творчої самореалізації, звільнення від цензури.

Критикуючи змертвілі догми радянської ідеології та культури соцреалізму, «бубабісти» кидали виклик не лише літературному, а й політичному офіціозові. Нові естетичні принципи втілено, зокрема, у романах Ю. Андруховича «Рекреації» (1992), «Московіада» (1993), «Перверзія» (1996) та Ю. Іздрика «Воцек & воцекургія» (1997).

Започаткований «бубабістами» неформальний спосіб мистецької організації швидко набув поширення в інших творчих осередках. У 1990-ті роки виникло чимало літературних груп, гуртів, які об'єднувалися навколо певних філософських настанов та естетичних принципів, засвідчуючи жанрове й стилістичне розмаїття: «Червона Фіра» (С. Жадан, І. Пилипчук, Р. Мельників), «Нова дегенерація» (І. Андрусяк, С. Процюк, І. Ципердюк) тощо.

Найпопулярнішим жанром літератури стала художня публіцистика. Багато письменників активно долучилися до політичного життя, поєднуючи творчість із громадською й державною діяльністю. Це, зокрема, І. Дзюба, І. Драч, Р. Іваничук, Д. Павличко, Ю. Щербак, В. Яворівський та ін.

До читачів повернулися заборонені або замовчувані в попередні роки твори В. Винниченка, М. Зерова, М. Куліша, Є. Маланюка, Олександра Олеса, Є. Плужника, В. Стуса. Українське суспільство вперше отримало можливість ознайомитися з творчістю літераторів української діаспори: Івана Багряного, Василя Барки, Олега Ольжича, Уласа Самчука, Олени Теліги та ін.

Новий погляд на патріотизм знайшов утілення в романах Р. Іваничука «Бо війна – війною» (1991), «Орда» (1992). Проблемі відновлення історичної пам'яті присвячено роман Р. Федоріва «Єрусалим на горах» (1993).

З цікавістю читацька публіка очікувала на появу творів О. Забужко (поезії, публіцистика, новели та романи), С. Жадана (поезія, романи), Т. Прохаська (есеїстика, новели), А. Куркова (романи), А. Кокотюхи (історичні й детективні романи), М. Кідрука (технотрилери), М. Матіос (історичні романи).

Справжнє піднесення українська література переживає нині. Уперше за багато років твори українських митців видають масовими накладками. Зокрема, найтиражнішими на тоді художніми творами стали романи **В. Шкляра «Чорний ворон» (2009)**, у якому відтворено одну зі сторінок нашої історії – боротьбу українських повстанців проти радянської влади у 1920-х роках; **С. Жадана «Ворошиловград» (2010)**, екранізований 2018 р. (фільм «Дике поле»); перший прозовий твір **Ліни Костенко – роман «Записки українського самашедшого» (2011)**.

Проаналізуйте фрагменти літературного твору Ліни Костенко. Прокоментуйте кожен. Що має на увазі авторка, про які проблеми сучасного українства спонукає замислитися читачів, які ідеї втілює в коротких афористичних висловах? У чому полягає гостра полемічність наведених уривків?

- «Предки мої, що ви зробили не так, що нащадки потрапили в таку халепу? – Не мали письменників, чутних для світу, – каже він. – Не створили ні Божественної комедії, ні людської. – Мова, – сказав я. – Віками дискримінована мова. Колоніальне становище».
- «Мужчини імперських націй мислять категорією сили. Мужчини поневолених, але гордих націй мислять категоріями свободи. А такі, як оце ми, все надіються, що якось воно буде. Не буде. Люди, які пережили критичну масу принижень (і стерпїли!), не можуть бути повноцінними громадянами. Фактично я теж неповноцінний громадянин, бо я терплю».
- «1 грудня, дев'ята річниця референдуму, коли на руїнах імперії постала наша Незалежність. Синій птах з перебитими крилами, майже до смерті зацькований двоголовим орлом».
- «Сиділи колись за залізною завісою, ловили кожную вісточку зі світу – інформація була нашою здобиччю. Тепер ми – здобич інформації».
- «Нова каста з'явилася у нашій незалежній країні – Ті, кого охороняють».

Розвивається українське образотворче мистецтво. Щодалі більше уваги привертають твори художників-концептуалістів. Вони намагаються сприймати світ ідей, а не саме тільки середовище довкола. Помітне місце в їхній творчості посідає інсталяція – просторова композиція, яка сконструйована з різних матеріалів і побутових предметів.

→ Пам'ятник княгині Ользі, апостолу Андрієві Первозваному, просвітителям Мефодію й Кирилові в м. Київ (скульптори Іван Кавалерідзе, Петро Сниткін, Віталій Сівко, Микола Білик, Віталій Шишов). 1911 р., 1996 р.

→ Пам'ятник Тарасові Шевченку і стела «Хвиля національного відродження» у м. Львів (скульптори Володимир і Андрій Сухорські; архітектори Юрій Діба, Юрій Хромей). 1992–1998 рр.

↑ Іван Марчук. Ілюстрація до поезії Т. Г. Шевченка «У нашій раї на землі». 1983 р.

Твори художників популяризують на виставках, кількість яких неухильно зростає. Мистецькі галереї пропагують творчість талановитих митців. Особливе місце серед українських художників посідає Іван Марчук, який працює у власному авторському стилі. Художник створив серію робіт, яка дістала назву Шевченкіани Івана Марчука. У 2007 р. газета «The Daily Telegraph» внесла Івана Марчука до списку «100 геніїв сучасності».

Відновлення незалежності України започаткувало формування нової політики пам'яті. З'явилися пам'ятники діячам української національної культури та історії. У Львові постав пам'ятник

→ Пам'ятник Михайлові Грушевському в м. Київ (скульптор Володимир Чепелик). 1998 р.

↑ Гурт «Океан Ельзи», створений 1994 р. у Львові. Його лідером і вокалістом є Святослав Вакарчук (перший праворуч)

нові альбоми. Популярність серед публіки мають гурти ONUKA, «ДахаБраха», Dakh Daughters, Kozak System, «Бумбокс», KAZKA, «Океан Ельзи» та багато інших, які у своїй творчості активно експериментують з формою та виражальними засобами.

Представники нашої країни з 2003 р. гідно представляють Україну *на конкурсі «Євробачення»*. Станом на початок 2024 р. українці тричі здобули перемогу. Під час пісенного конкурсу 2016 р., який відбувся у шведській столиці Стокгольмі, українська співачка кримськотатарського походження *Джамала із піснею «1944»*, присвяченою депортації кримськотатарського народу сталінським режимом у 1944 р., здобула перемогу. А вперше Україна перемогла на «Євробаченні» у 2004 р. у Стамбулі (Туреччина). Тоді перше місце виборолла *Руслана Лижичко з піснею «Wild dances» («Дикі танці»)*.

→ Перемога Руслани на «Євробаченні–2004»

Унаслідок поширення новітніх інформаційно-комунікаційних технологій змінилися практики ознайомлення з культурними досягненнями. Кількість відвідувань театрів, кінотеатрів, концертних організацій, музеїв, бібліотек скоротилася порівняно з радянською добою. Культурна продукція масового вжитку тепер засвоюється переважно вдома – через інтернет, телебачення, радіомовлення тощо.

Щороку в геометричній прогресії зростають обороти інтернет-торгівлі. Соціальні мережі дають змогу віртуально спілкуватися за інтересами. У всесвітній мережі викладено свіжі матеріали найавторитетніших паперових та

Т. Шевченку, а у Києві – М. Грушевському, відновлено пам'ятник княгині Ользі у столиці.

Збільшується кількість театрів, переважно завдяки появі популярних нині театрів-студій. Творча самостійність художніх колективів сприяє збагаченню тематики театрального мистецтва. Попри жорстку конкуренцію з телебаченням, театр не втрачає популярності.

На сучасній українській сцені *популярна музика (попмузика)* представлена майже всіма музичними напрямками. *З'являються нові яскраві виконавці, а вже відомі українські колективи створюють*

онлайн-видань, які можна не тільки читати, а й коментувати, обмінюючись думками з іншими читачами.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Підготуйте презентацію про свої улюблені літературні, художні та музичні твори українських авторів і виконавців, створені в незалежній Україні. Обговоріть презентації у класі.
2. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.
 - ▶ Подолання посттоталітарних деформацій можливе за умови розширення функціональних можливостей української мови, яка в Україні й досі потребує захисту і підтримки.
 - ▶ Скорочення бюджетних асигнувань позначилося на загальному стані української науки.
 - ▶ Нагальною проблемою авіаційної галузі залишається багаторічний дефіцит фінансових ресурсів для її розвитку.
 - ▶ У 2005 р. в Україні впроваджено Болонську систему вищої освіти, що передбачає триступеневу модель вищої освіти.
3. Підготуйте інфографіку про досягнення української науки та техніки у 1991–2013 рр.
4. До положень, що характеризують розвиток сучасної культури, науки, освіти, доберіть конкретні факти.
 - ▶ На початку 1990-х років Україна мала потужний науковий потенціал.
 - ▶ Сучасна українська культура вражає стильовим розмаїттям та багатством форм.
 - ▶ Навчальний 2018/2019 рік став визначальним для освіти України.
5. Прокоментуйте висловлювання. У чому цінність джерела особисто для вас? Стисло висловіть своє ставлення до викладеної думки.

«Я брав із собою три прапори України, портрети Шевченка, Сергія Корольова та “Кобзар”. Наскільки мені відомо, це перша друкована книжка, що потрапила в космос... Перед польотом кожному запропонували вибрати якусь мелодію для пробудження. А я собі думаю: чом би не гімн України? Таким чином на борту “Колумбії” двічі грав наш гімн. Американці, включно з командиром екіпажу Крегелом, ставали струнко. У невагомості це кумедно виглядало – вони висіли десь між підлогою і стелею» (космонавт *Леонід Каденюк*).
6. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування викладеної думки.

«Виграє не та нація, яка має нафту, чи газ, чи вугілля. Як правило, у лідерах немає ресурсних націй, тому що конкуренція виграється не цим ресурсом, а ресурсом освіти, ресурсом науки» (третій Президент України *Віктор Ющенко*).
7. Підготуйте есе на тему «Українська мова – самоідентифікатор українців».
8. За допомогою ШІ згенеруйте вірш або текст пісні про перебіг кампаній із виборів Президента України (будь-яких, на ваш вибір). Відшукайте разом, яких фактичних помилок припустився ШІ.
9. За допомогою додаткових джерел інформації доберіть політичні гасла, що їх використовували різні партії та кандидати під час виборів. Які з них містять маніпуляції, підкуп чи обман виборців? Відповідь прокоментуйте.
10. Чи ризикнули б ви започаткувати власний бізнес в Україні у 1990-х роках? Чому? Що для цього було потрібно?

§ 31 Трансформація українського визвольного руху у ХХ столітті. Практичне заняття № 8

Помаранчева революція 2004 р. стала переламним моментом в історії України. Хоча її політичні гасла підтримували не всі, вона показала, що в нашій державі формується *громадянське суспільство* – суспільство активних українців та українок, які готові боротися за демократичне і європейське майбутнє незалежної України.

Український визвольний рух зазнав тривалих і непростих трансформацій упродовж ХХ ст. Українська нація у своєму поступі пододала шлях від ідеї автономії українських земель у складі імперій до ідеї незалежності.

Об'єднайтеся в групи.

- Дослідіть трансформацію українського визвольного руху упродовж ХХ ст. Результати роботи представте у класі.
- Створіть у зошиті, на дошці, на аркуші чи в застосунку лінію часу, виділіть і позначте на ній етапи визвольної боротьби українського народу в ХХ ст.

Дайте відповіді на запитання щодо кожного етапу визвольної боротьби.

1. Які території України охоплював визвольний рух?
2. Чи підтримували широкі суспільні маси ідею автономії або незалежності України? Обґрунтуйте. На кого спирався рух?
3. Чи відбувається еволюція поглядів учасників боротьби? Що зумовлювало виникнення ідеї автономії чи незалежності України? Що вплинуло на трансформацію визвольного руху?
4. Чи впливав міжнародний чинник на існування визвольного руху, на його успіхи чи поразки? Як саме?
5. Як рух розглядав відносини з Росією? Якими засобами Росія намагалася знищити рух?
6. Які наслідки мала діяльність учасників та учасниць того чи того етапу визвольної боротьби для України?
7. Знайдіть спільні й відмінні риси етапу визвольної боротьби, який ви досліджуєте, із сьогоденням.
8. Які уроки нам варто винести з кожного етапу визвольної боротьби?
9. Як ми маємо діяти на сучасному етапі української національної боротьби з російським агресором?

↑ Ніл Хасевич «За Українську Самостійну Соборну Державу». 1948 р.

§ 32 Геополітичний вибір України

Відновлення незалежності України у 1991 р. та багато інших подій сучасної історії пов'язані зі свідомим вибором українців та українок. Він був результатом виборів, референдумів, революцій на майданах, та головне – він був утіленням прагнення кращого майбутнього. *Попри різноманітні події та періоди історії України, українське суспільство було та залишатиметься частиною Європи – її історії, культури, економіки та політики.*

Розпад СРСР і відновлення незалежності України відкрили можливість для повноцінного повернення до європейського співтовариства, яке було неможливим у лещатах радянської системи. Навіть та частина української еліти, яка походила з партійно-радянської комуністичної номенклатури, на початку 1990-х років розуміла необхідність повернення до європейських витоків. Проте російські владні кола та й російське суспільство загалом не бажають миритися з новою геополітичною реальністю та вибором України. Втрата України означала втрату самого історичного міфу існування Московії. Урешті Москва знову повернулася до плану знищення українського народу та української державності.

Реакція українського громадянського суспільства на загрозу втрати державного суверенітету внаслідок утягування країни до Митного та Євразійського союзів – об'єднань, у яких домінувала Росія, започаткувала знакові події у новітній історії України, Європи та світу.

1. Утвердження євроінтеграційного курсу

СЛОВНИК

Інтеграція – об'єднання в одне ціле, а також поєднання та координація дій різних частин цілісної системи.

Європейська інтеграція – зближення України з Європейським Союзом на рівні законів, а також правил та звичаїв, що існують у суспільстві, з метою вступу України до ЄС.

Ще в липні 1993 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про Основні напрями зовнішньої політики України». Це перший офіційний документ, у якому йшлося про наміри України стати членом Європейських Співтовариств (ЄС). У ньому було згадано про господарську **інтеграцію** й зазначено, що «з огляду на своє геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал Україна може і повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль в забезпе-

ченні політико-економічної стабільності в Європі». Зверніть увагу: Україна фактично заявила, що здатна взяти на себе зобов'язання брати участь у забезпеченні стабільності в Європі.

Реалізуючи європейський вектор зовнішньої політики, Україна в червні 1994 р. уклала ще один принципово важливий документ про основні напрями зовнішньої політики України – «Угоду про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною». Щоб положення цієї угоди набули чинності, її мали ратифікувати три Європейські Співтовариства й усі країни-учасниці. Ратифікація затягнулася до 1998 р. Однак це була перша угода такого значення, укладена між ЄС та країною колишнього Радянського Союзу. Такі процеси відбувалися на тлі суперечливих соціально-економічних перетворень в Україні та поглиблення інтеграції всередині самого ЄС.

Надалі Україна в різних формах посилювала співпрацю з ЄС у багатьох сферах, проте заходи часто були неузгодженими та епізодичними, що значно ускладнювало інтеграцію. У 2004 р. відбулося одне з найбільших розширень ЄС. До нього приєдналися колишні країни Радянського Союзу – Литва, Латвія, Естонія, а також Польща, яка колись належала до «соціалістичного табору». Україна отримала безпосередній кордон з Європейським Союзом. Водночас подія яскраво ілюструвала недостатність зусиль України та незавершеність необхідних перетворень.

Значне пришвидшення євроінтеграційних процесів відбулося після приходу до влади у 2005 р. Президента Віктора Ющенка. Завдяки його особистій позиції та діям його уряду у 2007 р. стартували переговори щодо укладання нової угоди між

↑ Президент В. Ющенко та Президент Європейської комісії Ж. М. Баррозу

Україною та ЄС, яка мала значно розширити можливості співпраці та інтеграції. Розпочалася підготовка Угоди про асоціацію Україна – ЄС, підписати яку планували у 2009 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Поміркуйте, про які сумніви щодо євроінтеграції говорить Президент. Чому тогочасна Україна була «мало приваблива для ЄС»? Чи поділяєте ви думку автора щодо євроінтеграції? Наведіть свої аргументи.

«Я буду завжди доводити нації: не слухайте байок, що нас не чекають, що нам треба замінити політику євроінтеграції політикою на схід і таке інше. Єдина політика, яка дає нам майбутнє, як з точки зору демократизації політичної, економічної, суспільної, – це політика євроінтеграції. Якщо скажеш, що там двері закриті, знімайте ці двері з завіс і йдіть у ЄС. Майте на увазі, що від вас чекають кроків, не треба формулювати якийсь умовний паритет, хто до кого і в якій мірі повинен наближатись. Очевидно, що така Україна, яка сьогодні є, вона мало приваблює ЄС. Але це не проблема Євросоюзу, це наша проблема» (з інтерв'ю Президента України Віктора Ющенка. 8 січня 2010 р.).

2. Україна в імперській доктрині «руського міра»

Російська імперія, Радянський Союз, Російська Федерація – жодне з цих утворень ніколи не розглядало Україну як самостійну державу, а українців та українок як повноправну європейську націю. У політичній, економічній, культурній, соціальній сферах керманічі тієї країни намагалися переконати себе і світ у тому, що України просто не існує. Натомість українська політична еліта помилково вважала, що після 1991 р. погляди Москви змінилися, а Україна отримала можливість без втручання з Кремля вирішувати свою долю.

СЛОВНИК

«**Русській мір**» – російська державна ідеологія та політична технологія, що є водночас обґрунтуванням та інструментом для втручання Росії у внутрішні справи країн колишнього Радянського Союзу, а також окупації частини їхньої території.

Після розпаду Радянського Союзу російські політичні кола працювали над збереженням впливу на колишні республіки. Фактично ж вони розробляли нову імперську доктрину, яка мала визначити форми взаємовідносин з Україною та іншими пострадянськими країнами й спосіб взаємодії з ними. Неприйняття Росією нової геополітичної реальності, де держави вибрали національний суверенітет і незалежність, спричинило появу доктрини, яка дістала назву «**руський мір**».

Самі ж розробники та ідеологи доктрини вважають основним об'єднавчим елементом саме мову: «“Русській мір” – це мережева структура великих і маленьких спільнот, які думають та розмовляють російською мовою». Саме російську мову та потребу її нібито захисту використала Росія як причину війни проти України. Ця ідеологія була основою програми В. Путіна на виборах 2004 року, а останні 20 років є державною ідеологією путінської авторитарної Росії.

Окрім того, щоб не допустити втрати впливу, Російська Федерація вкладала величезні кошти в економічне освоєння України, витрачаючи на це колосальні адміністративні, політичні, фінансові та інші ресурси. Економіч-

ний тиск і ресурсний шантаж стали звичними інструментами політики Росії у взаєминах з Україною. Російський бізнес почувався господарем в економіці України, а в разі зазіхання на його інтереси Росія вдавалася до політичного тиску на українську владу.

ДОКТРИНА «РУССКОГО МІРА» БАЗУЄТЬСЯ НА

- тезі про «унікальність» Росії
- «цивілізаційній місії» Росії
- імперському минулому Росії та Радянського Союзу
- нібито «винятковості російської культури»
- «богообраності» росіян і Росії, їхній історичній місії
- применшенні, приниженні й невизнанні досягнень інших націй, особливо національних меншин
- особливому російському православ'ї
- використанні російської культури як засобу експансії
- насаджуванні російської мови

Проаналізуйте фрагмент дослідження. Чому дослідниця говорить про недооціненість «руського міра»? Які методи використовує «руський мір» і проти чого вони спрямовані? Чому саме мові й культурі дослідниця надає таку велику увагу, аналізуючи «руський мір»?

«Рускій мір» – це брехня. Російська мова – просто інструмент цієї брехні. Найстрашніше, що це брехня тотальна, синтетична і всеохопна. Лякає також і те, що цей недооцінений конструкт, який набув форми світогляду і політичної практики, – абсолютно синтетичний продукт, який налаштований на те, щоб руйнувати все, до чого він торкається, і в усіх царинах. Це не лише культура, національна свідомість тих країн, на які він налаштований як знаряддя проксі-війн. Підбив не лише державної безпеки, а й економіки, політики, соціального середовища. Але всі решта його складових відбуваються під фасадом цієї лайт-сили, яка спочатку заходить як масштабний фронт місіонерської діяльності під гаслами “прекрасна культура”, “високе мистецтво”. А насправді йде багато шарів розкладницької роботи, яка налаштована на те, щоб знищувати країну за країною, суб'єктність країни за країною і суб'єктність нації» (*українська історикиня Лариса Якубова*).

Доктрина «руського міра» є втіленням прагнення Росії та її суспільства відновити панування в межах колишньої Російської імперії та Радянського Союзу – про це відверто говорять її керманічі. Знищену Україну Росія розглядає як плацдарм для подальшої агресії, що має забезпечити економічний та ідеологічний ресурс її імперським зазіханням на інші держави. Існування незалежної держави Україна – основна перепона на шляху до відродження імперії, тож Росія до останнього боротиметься за знищення України як держави та українців як нації.

3. Євромайдан

Незважаючи на всі прагнення Росії та витрачені нею ресурси, Україна рухалася вибраним євроінтеграційним курсом. Після приходу до влади В. Януковича цей процес сповільнився, проте не зупинився. Ба більше: відверто проросійський уряд М. Азарова вів переговори з ЄС та забезпечував

СЛОВНИК

Євромайдан – національно-патріотичні масові акції протесту в Україні, що розпочалися внаслідок різкої зміни зовнішньополітичного курсу уряду В. Януковича та необґрунтованої відмови від підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Українське суспільство було збурене діями влади. *21 листопада 2013 р. кілька активістів, зокрема журналісти, вийшли на майдан Незалежності в Києві та поширили в соціальних мережах заклик до всіх небайдужих приєднатися.* За лічені години на Майдані зібралися півтори тисячі осіб, здебільшого журналісти й молодь. Першими долучилися студенти. Тоді ж у соціальних мережах уперше з'явився термін «Євромайдан». 22 листопада почалися акції протесту в Донецьку, Івано-Франківську, Луцьку, Львові, Ужгороді.

↑ Мітингувальники на майдані Незалежності в Києві. Листопад 2013 р.
Фото: Reuters

виконання його вимог на шляху до підписання угоди про асоціацію. У 2012 р. її попередньо підписали всі країни Євросоюзу. Складний процес рухався до логічного завершення – підписання угоди на саміті у Вільнюсі в листопаді 2013 р.

За кілька днів до саміту влада на чолі з Президентом В. Януковичем оголосила про припинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Це стало подією, яка спричинила соціальний вибух. Відмова від євроінтеграційного курсу дала назву протестним акціям – **Євромайдан**.

24 листопада в Києві відбулася найбільша за період президентства В. Януковича маніфестація – до 150 тис. учасників. Мітинг на майдані Незалежності затвердив документ під назвою «Вимоги Євромайдану», який складався з трьох пунктів: відставка прем'єр-міністра М. Азарова, скликання позачергової сесії Верховної Ради для ухвалення євроінтеграційних законів, яких бракувало, і підписання В. Януковичем у Вільнюсі Угоди про асоціацію з Євросоюзом. На майдані Незалежності було встановлено 15 армійських брезентових наметів. Комендантом наметового містечка обрано Андрія Парубія.

Саміт у Вільнюсі відбувся 28 і 29 листопада 2013 р. Янукович поїхав на нього, але на зустрічі з європейськими партнерами заявив, що підписання угоди Україною не на часі. Тоді протестувальники вирішили залишитися на майдані Незалежності. Вони вимагали від парламентської опозиції розпочати процедуру імпічменту Президента.

Ніч на 30 листопада відкрила нову сторінку історії України. Майдан оточили 2 тис. бійців загону особливого призначення МВС «Беркут». У цей час у наметах перебували до 400 беззбройних мирних протестувальників, переважно студенти. Міліція знищила намети і жорстоко побила всіх, хто потрапляв під руку. Декому вдалося втекти від «Беркута», а частина протестувальників заховалась

↑ Зачистка Євромайдану силовиками 30 листопада 2013 р. Фото: «Радіо Свобода»

↑ «Ленінопад». Повалення пам'ятника Леніну на Бессарабській площі в Києві. Фото: Max Levin. Reuters

у Михайлівському соборі. Зафіксовані на мобільні телефони жорстокі кадри облетіли всю планету. Дії міліції на майдані Незалежності засудили 10 обласних рад, включно з Донецькою та Луганською.

1 грудня на майдани та вулиці Києва вийшли від 500 тис. до 1 млн громадян. Цього дня було створено Штаб національного спротиву, який розмістився в Будинку профспілок. До столиці почали з'їжджатися тисячі протестувальників з усіх міст України. 8 грудня відбулася одна з наймасовіших акцій в історії України – народне віче, яке назвали «*маршем мільйона*». Того ж дня було повалено пам'ятник Леніну на Бессарабській площі. Ця подія започаткувала «ленінопад» на всій території України. Це стало символом прагнень нашого суспільства до розриву з тоталітарним радянським минулим.

Однак влада й надалі не бажала дослухатися до думки свого народу, тож настрої та вимоги протестувальників змінювалися. Вони не просто виступали за європейське майбутнє, а вимагали відставки влади та проведення позачергових виборів. *Євромайдан переріс у Революцію Гідності*.

Віднайдіть в інтернеті пост, який став закликком до киян виходити на майдан Незалежності. Відшукайте в історії приклади, коли один або кілька постів у соціальних мережах змінювали перебіг історії. Поміркуйте над роллю та значенням соціальних мереж у сучасних подіях. Викладіть свої міркування у формі невеликого есе.

4. Революція Гідності

У ніч на 11 грудня влада зробила нову спробу розігнати протестувальників. Бійцям «Беркута» вдалося підійти впритул до Будинку профспілок. Із Михайлівського Золотоверхого собору вдарив набат, підхоплений дзвіницями інших церков. Тисячі киян кинулися на допомогу протестувальникам, «Беркут» відступив. За кілька годин на Майдані вже стояли нові намети й довкола них – барикади 2–3 метри заввишки.

СЛОВНИК

Революція Гідності – суспільно-політичне протистояння українського суспільства, спричинене узурпацією влади Президентом В. Януковичем, згортанням євроінтеграційного курсу, систематичними порушеннями прав і свобод громадян та неефективною соціально-економічною політикою.

Протестувальники вимагали повернутися до Конституції в редакції від 8 грудня 2004 р., тобто перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку.

Понад місяць В. Янукович утримувався від активних дій, побоюючись реакції світової спільноти і проводячи постійні констультатії з В. Путіним. Якщо перша всіляко закликала не вчиняти насильницьких дій щодо протестувальників, то другий наполегливо переконував у необхідності силового розгону протестів. Підтримка Кремля відіграла роль, і 16 січня 2014 р. пропрезидентська більшість у Верховній Раді з порушенням установленної процедури голосування *ухвалила пакет законів, що суттєво звужували конституційні права та свободи громадян і надавали органам державної влади більшу свободу дій у покаранні учасників акцій протесту*. Основною вимогою протестувальників стало скасування цих «диктаторських законів», які блискавично радикалізували політичну ситуацію. Антиурядові виступи стали ще масовішими.

Проаналізуйте зміст «диктаторських законів», стисло викладений нижче. Прокоментуйте, які конституційні права і свободи вони обмежують. Чому ухвалення цих законів різко радикалізувало протести?

- Заборона їздити колонами понад п'ять автомобілів;
- обмеження діяльності інтернет-ЗМІ;
- запровадження арешту за організацію мітингу;
- тюремне ув'язнення до 2 років за груповий протест, носіння захисного шолома, встановлення намету;
- арешт до 15 діб за благодійну допомогу протестувальникам;
- до 6 років ув'язнення за блокування місць перебування політиків і чиновників;
- обмеження волі або ув'язнення на строк до 3 років за виготовлення й поширення екстремістських матеріалів у засобах масової інформації та інтернеті.

Десятки тисяч протестувальників, які користувалися своїм конституційним правом на проведення мітингів, вуличних походів і демонстрацій, раптом опинилися перед загрозою кримінального переслідування. Тим часом лідери опозиції на черговому вічі 19 січня 2014 р. запропонували абстрактні, неузгоджені навіть між ними самими плани наступних дій. Проте Майдан був виразником волі суспільства, діяв поза політичними гаслами та без політичних лідерів. Протестувальники вирішили йти до Верховної Ради, щоб змусити народних депутатів скасувати «диктаторські закони».

Колонам протестувальників перегородив дорогу міліційний кордон, вишикуваний уздовж периметра урядового кварталу. Намагаючись

← Початок сутичок на вулиці Грушевського. 19 січня 2014 р. Фото: focus.ua

прокласти шлях до парламенту, протестувальники використовували в сутичках із силовиками палки й розібрану бруківку. Після невдалої спроби штурму правоохоронців на вулиці Грушевського мітингувальники почали кидати пляшки з бензином – «коктейлі Молотова». У відповідь «Беркут» застосував терміново доставлені з Росії світлошумові гранати, гумові кулі та сльозогінний газ. Надвечір пішов у хід заборонений за мінусової температури засіб – водомет.

Протистояння із застосуванням цих видів зброї тривало наступні два дні. Хаотичний спершу наступ став організованим. На вулиці Грушевського почали формуватися нові сотні самооборони, з'явилися свої польові командири. **22 січня 2014 р., у День соборності України, снайпери «Беркута» застрелили на вулиці Грушевського активістів Революції Гідності.** Першими загиблими були Сергій Нігоян, Роман Сенік, Михайло Жизневський. Розпочався відлік жертв режиму В. Януковича. Прощання із загиблими відбувалося на Майдані, який не припиняв боротьбу. Саме тоді загиблих героїв – учасників Революції Гідності – почали називати **Небесною Сотнею**. У багатьох містах протестувальники встановлювали контроль над будівлями адміністрацій. Протистояння із силовиками увійшло в критичну фазу.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Які деталі у спогадах передають відчуття і настрої протестувальників на Майдані? Чому народна лемківська пісня «Гей, пливе кача» стала сумним символом Революції Гідності?

«Пам'ятаю, загиблого Сергія Нігояна одразу повезли на Дніпропетровщину, Юрія Вербицького – у Львів, а от Сергія Жизневського до Білорусі одразу відправити не виходило. Поки чекали на маму та сестру, з'ясувалося – вони не знали, що він на Майдані, давно його не бачили. Коли його принесли до сцени, якісь слова знайти було надзвичайно важко. У мене тоді не те що в горлі пересохло... було просто страшно щось сказати. Мати, сестра також не хотіли виходити й говорити. Гімн один раз пустили... Ну скільки разів його можуть пустити?.. Саме тоді я сказав звукорежисеру: "Пусти цю пісню". – "Яку?" – "Пливе кача". Я знав, що він любив цю пісню. До того ж вона такого ритуального, плакального характеру і його ситуації відповідала – він етнічний білорус, загинув в Україні, а в пісні ж і є слова: "...Погину я в чужім краю... Хто ж ми буде брати яму?"» (зі спогадів «голосу Майдану» Євгена Нищука).

На Раді Майдану 14 лютого було вирішено йти під Верховну Раду. На відміну від парламентської опозиції, Майдан вимагав, щоб Янукович припинив ганьбити пост Президента України, тобто подав у відставку. Вранці **18 лютого** колони протестувальників почали просуватися вулицями Інститутською і Шовковичною до Верховної Ради. Офіс Партії регіонів на Липській було розгромлено. **До обіду силовики відтіснили протестувальників з урядового кварталу і розпочали «зачистку» майдану Незалежності – підпалили наметове містечко та Будинок профспілок.** Ситуація в останньому склалася катастрофічна: люди рятувалися, вистрибуючи з верхніх поверхів охопленої полум'ям будівлі. Будинок профспілок горів цілу ніч. Менш ніж за добу на Майдані загинули 36 громадян.

19 лютого СБУ оголосила про початок антитерористичної операції на території України. Серйозні сутички відбувалися в Івано-Франківську, Львові, Луцьку, Полтаві, Тернополі.

Проаналізуйте візуальні джерела. Які драматичні моменти Революції Гідності вони засвідчують? У чому героїзм протестувальників? У чому, на вашу думку, полягав драматизм ситуації? Які емоції ви відчуваєте, розглядаючи фото?

→ Фото:
«Радіо Свобода»

↓ Фото:
«Радіо Свобода»

Наступний день – *20 лютого* – увійшов в історію як «кривавий четвер», коли на Майдані було вбито понад 50 людей. Така жорстокість шокувала світ та українців. Верховна Рада України затвердила постанову «Про засудження застосування насильства, що призвело до загибелі мирних громадян України». В. Янукович на зустрічі з лідерами опозиції та європейськими міністрами формально погодився на позачергові президентські вибори не пізніше ніж у грудні. Обидві сторони вирішили повернутися до легітимної конституції в редакції від 8 грудня 2004 р., після чого Верховна Рада схвалила відповідну постанову. Парламент зобов'язав Кабінет Міністрів, СБУ, МВС і Міноборони припинити застосування сили, заборонив використання будь-яких видів зброї

та спецзасобів проти громадян України і наказав усім силовим підрозділам повернутися до місць постійного базування. Проте В. Янукович не збирався виконувати підписану ним же угоду, адже ще 19 лютого розпочав готуватися до втечі.

Щороку *20 лютого в Україні відзначають День героїв Небесної Сотні*

у пам'ять «великої людської, громадянської і національної відваги та самовідданості, сили духу і стійкості громадян, завдяки яким змінено хід історії нашої держави, гідного вшанування подвигу героїв Небесної Сотні, які віддали своє життя під час Революції Гідності, захищаючи ідеали демократії, відстоюючи права і свободи людини, європейське майбутнє України».

Незважаючи на спроби політичного врегулювання та переговорів з опозицією, вже 21 лютого В. Янукович утік із Києва, а потім і з України. Щоби стабілізувати ситуацію, Верховна Рада своєю постановою констатувала, що В. Янукович самоусунувся від виконання президентських обов'язків, і ухвалила провести позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 р. Виконання обов'язків Президента України було покладено на Голову Верховної Ради України Олександра Турчинова.

↑ Алея Героїв Небесної Сотні в м. Київ. 2015 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. Які деталі в спогадах свідчать про масову підтримку киянами протестів у центрі міста? Що є свідченням зрілості громадянського суспільства?

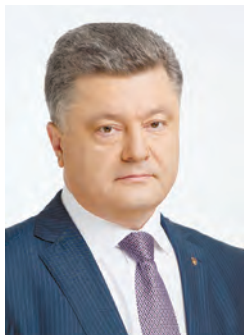
«18 лютого я, пам'ятаю, була на роботі, а на Майдані вже почався той страшний штурм. Все місто стоїть, метро перекрыли... Я якимсь дивом доїхала до Дорогожичів – і все стоїть! Усе, що в напрямку Майдану від Дорогожичів, Лук'янівка, вулиця Артема – все стояло! Мені дзвонять люди: “Дуже багато пораниених, неси якісь ліки...” Я зайшла в аптеку на Лук'янівці (мусила пішки пройти з Дорогожичів до Лук'янівки) – мене попросили купити зеленки, знеболювального, бинтів, таблеток, вати, тампонів, щоб зупиняти кров. Продавець питає: “Це все на Майдан?”. Я кажу: “Так”. Він мені зробив 50-відсоткову знижку – вважайте, половину купив за свої кошти. Коли виходила з аптеки, він мені: “Слава Україні!”. Я йому: “Героям слава!”.

“Беркут” і ВВ-шники наступали з Європейської площі. Коли вони барикаду біля “Профспілок” знесли повністю (вона була не дуже добре укріплена насправді), почали закидати бруківкою наших хлопців. Багато хто непритомнів. Ми їх піднімали, тягнули до “Профспілок” і зразу надавали допомогу...” (зі спогадів громадської активістки Юлії Пішти).

5. Відновлення в Україні конституційної влади

У лютому 2014 р. Україна залишилася без глави держави. Верховна Рада функціонувала, але була неспроможна ухвалювати закони, які могли б

змінити обличчя країни. Тож найпершою умовою для здійснення економічних і соціальних реформ було відновлення владної вертикалі. У складних умовах відбулися позачергові вибори п'ятого Президента України. Перемогу на них одразу, у першому турі, здобув **Петро Порошенко**. За його кандидатуру висловилися 54,7 % усіх, хто брав участь у голосуванні. Друге місце посіла Юлія Тимошенко, набравши 12,8 % голосів виборців.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Петро Порошенко (1965)

Народився в м. Болград Одеської області. Закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського університету ім. Т. Шевченка. У політиці з 1998 р. Політик, державний діяч, меценат. Був обраний народним депутатом, обіймав урядові посади. На позачергових виборах був обраний п'ятим Президентом України (07.06.2014 – 20.05.2019).

Для відновлення повноцінного функціонування держави та вищих органів влади було розпущено Верховну Раду, яка заплямувала себе в часи Революції Гідності. 26 жовтня 2014 р. відбули позачергові парламентські вибори. За їхніми результатами було створено коаліцію «Європейська Україна». Уряд очолив прем'єр-міністр Арсеній Яценюк. Країна перебувала у досить скрутному становищі: Росія розпочала війну проти України, попередня влада фактично розграбовувала бюджет. Задля виправлення ситуації в країні розпочали масштабні реформи та перетворення.

Одночасно з політичними процесами всередині України швидко поновився і євроінтеграційний рух. Україна та Євросоюз уже на початку березня повернулися до організації підписання Угоди про асоціацію. Щоб не допустити спекуляцій щодо легітимності підписаної Угоди, було знайдено компроміс: Угоду розділили на політичну та економічну частини. **21 березня прем'єр-міністр Арсеній Яценюк підписав політичну частину, а вже 27 липня новообраний Президент П. Порошенко підписав у Брюсселі й економічну частину Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.** Українці довели, що євро-

→ Президент Європейської комісії Жозе Мануел Баррозу, президент Європейської ради Герман Ван Ромпей і Президент України Петро Порошенко на церемонії підписання Угоди про асоціацію. 27 липня 2014 р.

← Карта країн Європи, до яких українці та українки можуть подорожувати без віз

пейський шлях розвитку є їхнім свідомим вибором, який вони готові захищати.

Важливим складником євроінтеграційного курсу України стало надання нашим громадянам і громадянкам права на вільний перетин міждержавних кордонів країн Європейського Союзу. Від **11 червня 2017 р.** між Україною та ЄС функціонує безвізовий режим, який

передбачає можливість вільно подорожувати без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу. Лібералізація візової політики засвідчила, що українське законодавство та українське суспільство стали ще ближчими до Європейського Союзу.

На підставі фрагмента джерела визначте, які внутрішньополітичні та зовнішньополітичні ризики були пов'язані з упровадженням безвізу. Поміркуйте, чому автор звернув увагу саме на них. Чи виправдалися побоювання автора? Відповідь підтвердьте фактами.

«Невипадково відразу після голосування щодо безвізу російська пропаганда та її агентура в медійному полі України почала кампанію очорнення цього рішення. Основні її меседжі зводяться до того, що безвіз для України – зло, багато молодих людей покине країну, залишаться лише люди похилого віку, які не мають грошей, щоб виїхати. Паралельно з тим поширюються фейки про те, що при перетині кордону за біометричним паспортом митники вимагатимуть низку документів. Тобто, мовляв, безвіз нічого не вартий. На жаль, чимало людей ведуться на цю пропаганду. ...Зростання ціни українського паспорта може змусити замислитися тих жителів окупованих територій Криму й Донбасу, які підтримують “русский мир”. Український паспорт тепер дає їм можливість змінити цей “мир” на світ європейський. ...Загалом безвіз можна вважати перемогою України. Він піднімає її престиж. І дає певний шанс. Залишається лише цим шансом розумно скористатися» (Петро Кралюк, проректор Острозької академії. «Радіо Свобода»).

НАСЛІДКИ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

- збереження державного суверенітету України
- ліквідація диктатури внаслідок скасування «диктаторських законів»
- відновлення основних демократичних свобод
- ліквідація корумпованого режиму В. Януковича
- Угода про асоціацію з Європейським Союзом
- зміцнення зв'язків із Північноатлантичним альянсом і відрив України від російського політичного простору
- зростання ідей патріотизму та солідарності серед громадян України
- створення передумов для назрілих суспільно-політичних і соціально-економічних реформ
- прискорення процесу формування громадянського суспільства

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій.
 - ▶ «Кривавий четвер» – загибель пів сотні протестувальників – учасників Революції Гідності
 - ▶ позачергові президентські вибори, обрання П. Порошенка Президентом України
 - ▶ перше застосування сили для розгону мирних протестувальників Євромайдану
 - ▶ прийняття пропрезидентською більшістю ВР «диктаторських законів»
 - ▶ надання українцям і українкам права на безвізовий режим в'їзду до країн ЄС.
2. Поясніть значення понять і термінів: економічна інтеграція, Євромайдан, Революція Гідності, Небесна Сотня, «кривавий четвер», «марш мільйона», «ленінопад», безвіз, Угода про асоціацію між Україною та ЄС, «руський мір».
3. Які вимоги висунув Євромайдан під час мітингу 24 листопада 2013 р.?
 - ▶ Притягнення до кримінальної відповідальності керівників силових структур.
 - ▶ Відставка прем'єр-міністра М. Азарова.
 - ▶ Ухвалення євроінтеграційних законів.
 - ▶ Підписання В. Януковичем у Вільнюсі Угоди про асоціацію з ЄС.
 - ▶ Початок процедури імпичменту Президента.
 - ▶ Повернення до Конституції від 8 грудня 2004 р.
4. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованого висновку.

«Майданом 2013–2014 років Україна “зірвала стоп-кран” поїзда, що на всіх парах мчав у прірву: доти прихована (замаскована під гирилицю планомірно спровокованих “локальних конфліктів”), війна за “новий світовий порядок” нарешті вийшла на яв. І я щаслива, що моя країна – ціла навзагал, як “колективний індивід” і “колективна душа”, – коли її прийшли вбивати, не дезертирувала, не колаборувала і вирішальною для історичної дії “критичною масою” одиниць таки, попри брак довіри до влади (а також настійне інформ-прокапування “це-не-твоя-війна!”), поплювала в долоні й взялась за оборону, ясно розгледівши під російським триколором свою смерть» (Оксана Забужко, *письменниця та есеїстка, лауреатка Національної премії України імені Тараса Шевченка*).
5. Підтвердьте фактами або спростуйте слушність тверджень.

Євромайдан і Революція Гідності стали вирішальним кроком у дерадянзації України – тривалому й болісному процесі трансформації посттоталітарного суспільства та спрямування його до демократичного майбутнього. Вони незворотно поставили країну на шлях до Європи, спричинивши війну із сусідньою Росією.
6. Проаналізуйте фрагмент джерела. 1. Як у спогадах засвідчено переростання Євромайдану в Революцію Гідності? Як ця зміна позначилася на настроях учасників протесту? Чому Революція Гідності сприяла зростанню відповідальності, самоорганізованості, солідарності українців? 2. Що мотивувало її учасників до боротьби?

«Перше недільне віче пройшло спокійно (тоді це ще був мирний протест). За наступний тиждень по багатьох містах організувалися свої майдани, на які приходили сотні, а то й тисячі людей. У Львові в цей час панувала позитивна атмосфера, всі раділи й танцювали і майже всі вірили, що Янукович усе ж таки підпише асоціацію, але все дуже швидко змінилося... Після того, як 30 листопада

да асоціація так і не була підписана, а київський Євромайдан був жорстоко розігнаний. Пам'ятаю, як наступного дня, прийшовши на Львівський майдан, я побачив уже зовсім іншу картину, не було вже ні музики, ні веселощів. До цього дня більшістю протестувальників були студенти, а в цей день на Майдані були майже одні хлопці і чоловіки, які вийшли захистити своїх дітей та своє місто, адже всі чекали, що у Львові теж таким же чином спробують нас розігнати. Цього ж дня я знову поїхав у Київ. Першого грудня в Києві почалися перші спроби захопити адмінбудівлі. Біля ВР ми почули, що поблизу Адміністрації Президента тоді було дуже гаряче, тут почалися перші масові сутички з “представниками закону”, полетіла перша бруківка й уперше проти нас застосували сльозогінний газ. Спочатку було дуже страшно, але в крові швидко піднімався адреналін, і вже нікого не лякали ані звукові гранати, ані сльозогінний газ. До ночі майже всі протестувальники повернулися на Майдан, де почали будувати перші барикади, адже вночі всі чекали нового розгону... Після прийняття законів 16 січня і перших убивств на Майдані всі зрозуміли, що якщо ми відступимо, то нам уже не буде життя в цій країні. Від цього часу й почалися найрадикальніші дії.

Наступний місяць був найжахливіший, спочатку водомети у 20-градусний мороз, а потім і снайпери, які вбивали один за одним наших побратимів на передовій. Але всі розуміли, що шляху назад немає і що нам потрібно подолати цю владу. По обласних і районних центрах теж почали вдаватися до радикальних заходів і захоплювати адміністрації.

І ось 22 лютого повідомили, що Янукович утік. Усі, хто брав участь у Євромайдані, з полегшенням зітхнули, але мало хто сильно цьому радів, адже розуміли, якою великою ціною нам далася ця перемога. Ми тоді думали, що це кінець, але, на жаль, це був лише початок усіх випробувань, які українці повинні пережити, щоб зберегти свою свободу і незалежність» (зі спогадів учасника *Революції Гідності* Ю. Мацюка).

7. Підготуйте проект на тему «Усна історія Майданів: від Революції на граніті до Революції Гідності» та презентуйте його в класі.
8. Перегляньте документальний фільм «Зима у вогні: боротьба України за свободу» режисера Євгена Афінеєвського. Які емоції викликає у вас фільм? Якими художніми образами скористався режисер? Опитайте своїх близьких і рідних, чи пам'ятають вони ті події. Результати опитування оформіть у вигляді презентації.

Квітень 2014 р. – захоплення терористами Донецька і Луганська. Встановлення ними контролю над значною частиною Донбасу

13 червня 2014 р. – звільнення Маріуполя

26 травня 2014 р. – **22 січня 2015 р.** – оборона Донецького аеропорту

Серпень 2014 р. – бої за Іловайськ. Іловайський котел

2014

2015

20 лютого – 14 березня 2014 р. – захоплення Росією Криму

14 квітня 2014 р. – початок антитерористичної операції (АТО)

5 липня 2014 р. – звільнення Слов'янська, Краматорська, Костянтинівки

5 вересня 2014 р. – підписання в Мінську представниками ОБСЄ, України та РФ угоди про тимчасове перемир'я у війні на сході України

11 лютого 2015 р. – переговори «нормандської четвірки» в Мінську щодо деескалації збройного конфлікту на сході України

§ 33 Початок війни Російської Федерації проти України

Ворожі дії Росії проти України мали тривалий і різноплановий характер. Крах підтримуваного Кремлем режиму В. Януковича підштовхнув російську владну верхівку до прямого військового вторгнення в Україну. Очевидно, що Росія тривалий час розробляла загарбницькі плани щодо України й фактично здійснювала підготовчі заходи. Їх уже активно обговорювали та навіть почали реалізовувати ще на початку 2014 р. Наприкінці лютого – на початку березня 2014 р. Російська Федерація перекинула до Криму свої війська без розпізнавальних знаків і тимчасово окупувала півострів.

ЗАУВАЖТЕ

«Гібридну війну» агресор веде без прямого застосування власних військ і навіть може заперечувати ворожі наміри щодо країни-жертви. У такій війні застосовують приховані операції (диверсії, акти терору, кібервтручання, інформаційний терор) із метою посіяти в суспільстві страх і хаос. Агресор надає організаційну, фінансову і збройну підтримку найманцям та незаконним формуванням. Важливим самостійним елементом «гібридної війни» є контрольований вплив на свідомість людей за допомогою засобів масової інформації та інформаційних спецоперацій.

Наступні акти «гібридної війни» – так називають цю агресію з огляду на тривале невизнання РФ своєї безпосередньої участі в ній – це активне використання проти України невоєнних засобів: дестабілізація ситуації у східних і південних областях України та воєнні дії на Донбасі. Окрім того, гібридна війна передбачає навіть не так воєнні, як політичні, економічні, інформаційні та інші ворожі дії Росії проти української держави та суспільства. Метою цих дій на різних етапах були знищення незалежності України, згорання курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, загарбання частини українських територій, дестабілізація суспільно-політичної ситуації, ускладнення міжнародного становища країни тощо.

Саме за таких передумов та з цих подій у лютому 2014 р. розпочалася війна Росії проти України – наймасштабніша війна в Європі від часів Другої світової війни.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

- **ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД** – початок російської збройної агресії (війни), тимчасова окупація Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, демонстративне збільшення кількості російських військ на кордоні з Україною, заходи, спрямовані на дестабілізацію у східних і південних областях України (20 лютого – початок квітня 2014 р.).
- **ПЕРШИЙ ПЕРІОД** – початок збройного конфлікту (війни) на сході України, подолання «гібридної агресії» РФ та активні дії зі звільнення території Донецької і Луганської областей від російських терористичних осередків; початок двосторонніх домовленостей (початок квітня – 19 вересня 2014 р.).
- **ДРУГИЙ ПЕРІОД** – локалізація конфлікту (війни), проведення стабілізаційної операції на сході та півдні України (19 вересня 2014 р. – 24 лютого 2022 р.).
- **ТРЕТІЙ ПЕРІОД** – широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. Початок широкомасштабної російсько-української війни.

1. Тимчасова окупація Російською Федерацією АР Крим

Вище керівництво Російської Федерації уважно спостерігало за подіями, що розгорталися на майдані Незалежності в Києві, та ситуацією в Україні. 20 лютого 2014 р., коли стало зрозуміло, що режим В. Януковича агонізує, В. Путін ухвалив рішення щодо введення в дію плану захоплення Криму. ***Збройна агресія Росії проти України в Автономній Республіці Крим, яка розпочалася 20 лютого, грубо порушує територіальну цілісність і суверенітет України, норми міжнародного права та визнані у світі кордони нашої держави.***

Півострів було відрізано від материкової України. Дороги, які вели в Крим, було перекрито блокпостами, перервано урядовий зв'язок із Києвом та відімкнено українські радіо й телебачення. Єдиними джерелами інформації на півострові залишилися інтернет і російські ресурси. Вишколені та екіпіровані люди з новітньою зброєю у військовій формі без знаків розрізнення, так звані ***зелені чоловічки*** (РФ до 2015 р. не визнавала їх своїми військовослужбовцями), захоплювали аеропорти, приміщення місцевих органів влади, блокували українські військові частини, вимагали від їхніх командирів здати зброю і перейти на бік «кримського народу». Окрім того, куратори з російських спецслужб та російської армії взялися формувати загони озброєних найманців з-поміж місцевих жителів. Це було зроблено для того, щоби в разі проведення Україною повноцінної військової операції заперечувати свою участь.

Російська агентура створила альтернативні «органи влади» й організувала 16 березня так званий референ-

↑ «Зелені чоловічки» біля захопленої будівлі Верховної Ради АР Крим. Фото: «Укрінформ»

дум щодо статусу Криму. Він відбувався під контролем озброєних «зелених чоловічків», тому результати були заздалегідь передбачуваними. Ці результати не визнали ні Україна, ні Європейський Союз, ні США. За два дні в Кремлі було підписано договір про прийняття Криму й Севастополя до складу Російської Федерації. ООН, Парламентська асамблея Ради Європи, Парламентська асамблея ОБСЄ вважають Крим *«територією України, тимчасово окупованою Росією»*. При цьому Росія є державою-агресором, державою-окупантом.

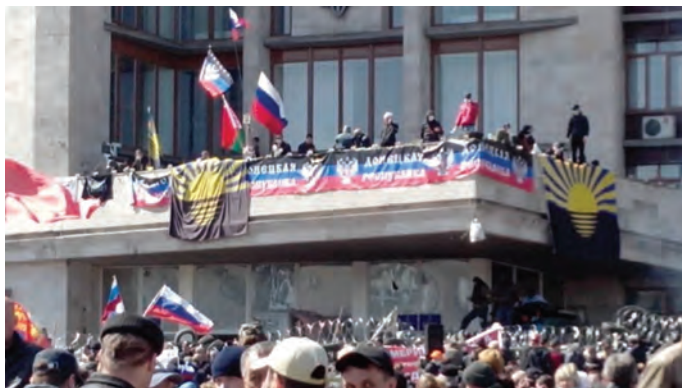

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які труднощі постали перед українською владою після повалення режиму Януковича? ►► 2. Чому головною метою було не допустити кровопролиття, а не втримати території? ►► 3. Які, на вашу думку, мотиви агресивної політики Росії щодо України після перемоги Революції Гідності?

«Після падіння режиму Януковича попередня влада розсипалася, нова ще не сформувалася. Саме в цей час, чудово розуміючи, у якому важкому становищі перебуває Україна, Росія вдерлася в Крим. Вдерлася, розраховуючи на те, що в підсумку проллється кров і під цим приводом – нібито заради захисту співвітчизників – можна буде ввести війська в континентальну Україну... Маючи таку інформацію, ми докладали максимум зусиль для підготовки до відбиття агресії... Російські війська були сконцентровані вздовж нашого кордону з півночі, сходу і півдня. Це були потужні угруповання з бронетанковою технікою, артилерією, авіацією і т. п.» (з інтерв'ю Олександра Турчинова, виконувача обов'язків Президента України).

2. Російська агресія на сході України

Незаконна збройна агресія Росії проти України в Криму стала лише початком спрямованої проти України злочинної діяльності Росії та особисто В. Путіна. Останній прагнув максимально дестабілізувати ситуацію й окупувати інші території України. Для цього російські спецслужби навесні 2014 р. провели серію операцій із метою формування так званої Новоросії. Ішлося про подальшу окупацію, зокрема сходу та півдня України. Частина громадян українського сходу очікувала повторення «кримського сценарію», тому вона не передбачала небезпеки збройного протистояння, людських жертв, руйнувань інфраструктури.

← Захоплення Донецької ОДА 6–7 квітня 2014 р.
Фото: «Радіо Свобода»

Антиукраїнські виступи на сході України були інспіровані російськими спецслужбами. В Україну проникли їхні функціонери, диверсанти, провокатори, які озброювали людей із сумнівною репутацією, деяких співробітників правоохоронних органів, безробітну молодь, найманців із РФ та інших країн. Такі угруповання намагалися захопити будівлі правоохоронних органів, а також здобути зброю. Після цього Росія переправляла зброю через кордон, а бойовики видавали її за нібито захоплену в місцевих силовиків.

Події, що вочевидь були не стихійними, а заздалегідь ретельно підготованими, почалися з 6 квітня, коли приміщення Донецької обласної державної адміністрації (ОДА) було атаковане двотисячним натовпом. Над приміщенням ОДА підняли російський прапор, хтось зачитав резолюцію мітингу з вимогою негайно скликати позачергову сесію обласної ради і винести на порядок денний референдум про входження Донецької області до складу РФ. Наступного дня мітинг ухвалив розпустити раду. Тут же посеред вулиці було обрано її новий склад, який затвердив резолюцію про створення «Донецької народної республіки» (ДНР) (фактично терористичної організації) та її входження до складу Російської Федерації.

Подібний сценарій під російськими прапорами реалізовували й в інших містах: у Луганську 6 квітня захопили обласне відділення СБУ, а у Харкові того ж дня – обласну держадміністрацію. Перед захопленими приміщеннями місцевої влади зводили барикади. Проте військове вторгнення також мусило набути замаскованої форми, щоб не збурити міжнародну громадськість, яка призвичаїлася до думки, що у XXI столітті подібні речі неможливі. У квітні 2014 р. профінансовані й добре озброєні Кремлем групи терористів почали захоплювати адміністративні будівлі та міліційні відділки у Слов'янську, Бахмуті, Краматорську та інших містах Донбасу.

Напруження в регіоні зростало. 7 квітня керовані російськими спецслужбами колаборанти проголосили створення «Харківської народної республіки». До кінця квітня 2014 р. на території багатьох населених пунктів Донецької та Луганської областей бойовики захопили десятки об'єктів державної інфраструктури, вчинили збройні напади на підрозділи й частини українських силових структур. 27 квітня було проголошено «Луганську народну республіку».

Реалізуючи кримський сценарій, керівники незаконних формувань спробували провести псевдореферендуми, які не мали нічого спільного з реальним

ЗАУВАЖТЕ

28 квітня в Донецьку відбулася остання масова проукраїнська акція, на якій зібралися близько 10 тисяч людей під гаслами «Донецьк – це Україна!».

→ Акція «Донецьк – це Україна!». 2014 р. Фото: «Армія Inform»

демократичним волевиявленням. Під прикриттям результатів таких псевдореферендумів 12 травня було проголошено незалежність *квazідержав* – тобто таких, які не визнані державами у правовому полі – «ЛНР» і «ДНР». Тимчасово окуповані території України, контрольовані російськими терористичними організаціями, часто називають «окремими районами Донецької і Луганської областей» (ОРДЛО). Відповідно до законодавства до початку широкомасштабної війни ці території називали «територіями, на яких окупаційна адміністрація Російської Федерації встановила та здійснює загальний контроль». *Українська влада та органи управління тимчасово не контролюють ці території, оскільки їх окуповано Росією, при цьому юридично їхній статус не змінився – це територія України.*

Проаналізуйте фрагмент дослідження. ►► 1. Як ви вважаєте, чи пов'язані історичні події – розпад СРСР і збройна агресія РФ проти України, що розпочалася 2014 р.? ►► 2. На що саме розраховував Путін, реалізуючи проєкт «Новоросія»? Як думаєте, чому він прораховався?

«Росія мала на меті загарбати стільки території, скільки зможе. Гаслом “Новоросії” та “русского міра”, що його підняла російська пропаганда, намагалися виправдати агресію проти українського народу, позбавлення його права на власну державу, культуру, історію. Більша частина земель, які в Росії шовіністи називали “Новоросією”, історично належали до Київського князівства та Війська Запорозького, а їхні сучасні мешканці, за авторитетними соціологічними опитуваннями, у своїй більшості вважають Україну своєю Батьківщиною і не прагнуть відокремлюватися. ...Путін прораховався щодо готовності українців захищати рідну землю» (український історик Володимир Головка).

3. Антитерористична операція і Операція об'єднаних сил

Ситуація на сході загострювалася: 12 квітня 2014 р. загони російських терористів захопили Слов'янськ, Краматорськ та деякі інші населені пункти. Того ж дня поблизу Слов'янська потрапила в засідку група офіцерів СБУ та спецпідрозділу «Альфа». Це стало першим боєм українських військовослужбовців із російською диверсійною групою. У відповідь на дії терористів **14 квітня 2014 р.** виконував обов'язків Президента України О. Турчинов увів у дію рішення РНБО про початок *широкомасштабної антитерористичної операції (АТО)*. До АТО були залучені сили СБУ, ЗСУ, МВС, Нацгвардія, інші військові формування та правоохоронні органи, а також добровольчі формування, відомі як *добровольчі батальйони*.

На початку війни керовані Росією терористичні формування уникали відкритого та прямого протистояння з урядовими силами, вдаючись до диверсій, засідок, раптових ударів. Із 12 квітня тривали бої під Слов'янськом. 2 травня сили АТО здійснили штурм міста й звільнили телевежу на горі Карачун. У ніч на 5 липня сили АТО вибили терористів зі Слов'янська, їхні угруповання відступили до Горлівки й Донецька. Услід за Слов'янськом від терористів було звільнено Краматорськ, Дружківку, Бахмут і Костянтинівку. Сили АТО, які просувались у напрямку українсько-російського кордону, було обстріляно з артилерії та систем залпового вогню з території РФ. Утім, їм удалося зменшити окуповану територію втричі порівняно із захопленою терористами навесні. Наприкінці травня 2014 р. підрозділи сил АТО провели успішну операцію з

деблокування та взяття під контроль Донецького аеропорту, а кілька десантних підрозділів закріпилися в Луганському аеропорту. Постала реальна можливість звільнення сходу України від російських окупаційних сил.

Росія нарощувала постачання зброї та найманців. 13 червня 2014 р. неподалік Луганська контрольовані Росією бойовики збили військовий транспортний літак, на борту якого перебували 49 військовослужбовців. Розпочалися бої за стратегічно важливу висоту – курган Савур-могила, з якого можна було здійснювати контроль за значною ділянкою українсько-російського кордону. На сході України точилася справжня війна, та світ реально зрозумів це лише 17 липня 2014 р. Цього дня проросійські бойовики ракетою з протиповітряної установки «Бук» збили цивільний авіалайнер «Боїнг 777» Малайзійських авіаліній. На його борту перебували 283 пасажирів та 15 членів екіпажу. Міжнародні експерти підтвердили, що «Бук» належав російській регулярній армії і що незадовго до події його привезли в Україну. Після цього на Заході заговорили про пряме військове вторгнення Росії в Україну.

У серпні 2014 р. російсько-українська війна на Донбасі увійшла в переломну фазу. 5 серпня бойові дії відбувалися в передмістях оточеного Донецька. 18 серпня ударні частини добровольчого батальйону «Донбас» почали звільнення Іловайська. Під Іловайськом сконцентрувалося шість батальйонів МВС («Донбас», «Дніпро», «Світязь», «Миротворець», «Херсон», «Івано-Франківськ») і 14 підрозділів ЗСУ загальною чисельністю до 1 тис. бійців. Звільнення Іловайська забезпечувало блокаду Донецька, але операція зупинилася, тому що добровольчі батальйони не мали важкого озброєння.

На середину серпня було проведено успішні операції, спрямовані на розрив комунікацій угруповань бойовиків і підрозділів, які підтримували їх із боку РФ. Це давало змогу сподіватися на успішне завершення АТО до середини вересня. У цих умовах Росія вдалася до акту відкритої агресії проти України. Вторгнення підрозділів регулярних військ РФ на територію України змінило співвідношення сил на користь противника, призвело до значних втрат в особовому складі й техніці сил АТО. У ніч на 25 серпня РФ ввела на територію

↑ Російські терористи фотографуються на фоні уламків збитого ними авіалайнера «Боїнг 777». Фото: zbguc.eu

↑ Українські військові під час бою в Іловайську. 26 серпня 2014 р. Фото: «Радіо Свобода»

України близько 4 тис. військовослужбовців своєї регулярної армії. Стратегічна ситуація одразу змінилася. Підрозділи ЗСУ та добровольчі батальйони опинилися в оточенні під Іловайськом.

Під Іловайськом сили АТО зазнали найбільших втрат за перший і другий періоди російсько-української війни. Загинули, за неповними даними, 366 бійців, 128 потрапили в полон, 158 зникли безвісти, 429 зазнали поранень. Бої під Іловайськом стали одним із переламних моментів війни на сході України: сили АТО відтоді мали справу не лише з терористами, а й із регулярними військами РФ і вимушені були перейти до оборони, щоб не допустити подальшого просування окупаційних військ. Поступово силам АТО вдалося стабілізувати лінію зіткнення. Плани противника пробити сухопутний «південний коридор» до Криму було зірвано.

Окремою героїчною сторінкою початку російсько-української війни є історія *оборони Донецького аеропорту*. Вона тривала 242 дні (від 26 травня 2014 р. до 22 січня 2015 р.). Бої за Донецький аеропорт, що стали символом мужності і героїзму наших бійців, були одними з найзапекліших у перші періоди російської війни проти України. Українських вояків, які обороняли аеропорт, за мужність і непереможність назвали «кіборгами», а гасло «Люди

↑ Донецький аеропорт. Башта управління в грудні 2014 р. Фото: Reuters

витримали, не витримав бетон» стало найвлучнішою характеристикою міцності духу оборонців летовища.

«Аеропорт – це був Майдан на війні. Той Майдан, який узяв у руки зброю і з Києва переселився на війну. Саме тут Кремль обламав свої вовчі зуби, адже, коли ця символічна битва в аеропорту досягла свого апогею, вийшло, що в ній бере участь зібрання людей з Майдану різних вікових, соціальних груп і національностей, які не чекали ніяких наказів, а просто захищали своє повітря свободи... В аеропорту люди перетворювалися на кіборгів, у них зникали всі фізіологічні потреби, їм не потрібен був сон, адже вони весь час були на війні і насолоджувалися кожною секундою...» (російсько-американський військовий кореспондент Сергій Лойко).

АТО ще у 2014 році вийшла за межі свого призначення і набула чітко вираженого військово-оборонного характеру. Створювали нові механізми, спрямовані на забезпечення національної безпеки та оборони. 30 квітня 2018 р. було розпочато **Операцію об'єднаних сил (ООС)**. Управління бойовими діями остаточно зосередилося в руках військових, а не СБУ, яка формально керувала АТО з 2014 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Як описує авторка побачене на війні? Які емоції вона відчула і чому? ►► 2. Чи можна назвати авторку, Олену Білозерську, героїнею? Чому?

«Коли стало зрозуміло, що війна, йти чи не йти – навіть не обговорювалося... ..А в зону АТО я приїхала наприкінці квітня [2014 року], а перший мій бойовий вихід був аж 28 червня. Але те, що я на війні, я зрозуміла не тоді, коли вперше почула свист куль і звук вибухів, не тоді, коли побачила зруйновані будинки, перших загиблих і поранених. Я усвідомила це тоді, коли йшла по Дніпру у формі, з автоматом через плече. Для мене це був нонсенс, нереальність... Коли ми їхали на Схід, страшно не було. Боялась у ніч перед бойовим виходом – не знаєш, що тебе там чекає. У перший мій бойовий вихід кілометрів на 15 зайшли в їхній тил – засідку там робили. Але тоді обійшлося без боїв. Я тоді вперше побачила освітлювальну міну. Світло, як удень, здавалося, що ми – як на долоні, страшно було» (Олена Білозерська. «Дівчата зрізають коси»).

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Які докази вторгнення збройних сил Росії на територію України були отримані й задокументовані під час боїв за Іловайськ? ►► 2. Про що свідчить розстріл колон українських військ, які виходили з Іловайська?

«...Була досягнута домовленість... з представниками збройних сил РФ про вихід з технікою та зброєю... О 6 ранку до с. Многопілля прибув російський бронетранспортер, де офіцер Повітряно-десантних військ ЗС РФ повідомив начальнику розвідки оперативного командування "Південь", що умови змінені і російська сторона дозволить вихід українських підрозділів за одним маршрутом, без зброї, боеприпасів, бойової та іншої техніки.

Офіцери ЗС РФ неодноразово відтягували час проходження через так званий зелений коридор. Лише потім стало відомо, що цей час був потрібен ЗС РФ для інженерного облаштування засідок, з яких розстріляли наші колони. Зрештою, російське командування підтвердило вихід сил АТО із зачохленим озброєнням.

За цей час підрозділи збройних сил Російської Федерації зайняли вигідні позиції та під час виходу впритул розстріляли колони українських військ, які виходили з Іловайська» (зі звіту Міністерства оборони України).

4. Мінські домовленості

У цивілізованому світі були вкрай збентежені російською агресією проти України. Хоча партнери України заявили про цілковиту підтримку територіальної цілісності України, проте цього було замало, щоби знайти вихід із ситуації. Поки лідери західних держав зволікали з конкретними діями та остерігалися «розлютити» Росію, остання накачувала терористів зброєю та розхитувала ситуацію. Європа сподівалася знайти спільну мову з В. Путіним за столом переговорів. Перша зустріч відбулася 6 червня 2014 р. у м. Бенувіль, що в Нормандії (Франція), у рамках відзначення 70-річчя відкриття другого фронту Другої світової війни. *У зустрічі брали участь лідери України, Франції, Німеччини та Росії*, які обговорили російсько-українську війну, її наслідки та задекларували бажання якнайшвидшого завершення війни. Переговори за участю представників чотирьох країн дістали назву *«нормандський формат»*. Перемовини в такому форматі відіграли важливу роль у стабілізації ситуації на сході України, проте в подальшому стали неефективними.

↑ «Нормандська четвірка»: В. Путін, А. Меркель, Ф. Олланд, П. Порошенко.
Фото: AP

Неприховане вторгнення російських регулярних військ в Україну наприкінці серпня 2014 р. свідчило про критичну ситуацію, що могла перерости в широкомасштабну агресію Росії та загрожувала тим, що Україна могла втратити свій суверенітет і незалежність. Спробою врегулювати ситуацію стали переговори «нормандської четвірки», які розпочалися *5 вересня 2014 р. у Мінську. Представники ОБСЄ, України та РФ підписали першу угоду про припинення вогню на Донбасі*. Однак бойові зіткнення різної інтенсивності на лінії

розмежування не припинялися ні на день. Підписаний протокол складався з 12 пунктів і передбачав, зокрема, обмін військовополоненими, забезпечення гуманітарної допомоги й моніторинг режиму припинення вогню на кордоні. У протоколі згадувалося зобов'язання України законодавчим шляхом забезпечити особливий порядок місцевого самоврядування окремих районів Донецької і Луганської областей. Утім, це поняття було розмитим. Моніторинг режиму припинення вогню з боку ОБСЄ теж не було конкретизовано.

Незважаючи на низку неузгодженостей щодо проведення на місцевості лінії розмежування сторін протистояння, сили АТО в цей період активних наступальних дій не здійснювали. Натомість російські окупаційні війська постійно вчиняли провокації, спрямовані на ескалацію збройного конфлікту. Зокрема, з 5 вересня 2014 р. до 15 січня 2015 р. було вчинено понад 20 тис. обстрілів наших військ. *Щоби примусити Росію виконувати Мінські угоди, західні союзники запровадили проти неї чергові санкції*. Проте це не дало бажаних результатів і не змінило ситуацію на сході України.

Перемир'я було досить умовним, тож необхідно було й надалі шукати вихід із війни, яку розпочала Росія. *11 лютого 2015 р. у Мінську знову зустрілася*

«нормандська четвірка», щоб обговорити план подальших дій щодо припинення війни. У результаті тривалих переговорів лідери «четвірки» домовилися про негайне і всеосяжне припинення вогню в окремих районах Донецької та Луганської областей, починаючи з 15 лютого, а також про моніторинг і верифікацію ОБСЄ режиму припинення вогню й відведення важкого озброєння із застосуванням усіх потрібних технічних систем, зокрема супутників та радіолокаційних систем.

Провідні держави світу сприйняли підсумки переговорів «нормандської четвірки» (Мінськ-2) з полегшенням. У заяві Білого дому було зазначено: *«Америка вітає угоду, досягнуту в Мінську. Вона є потенційно істотним кроком до мирного врегулювання конфлікту. Тепер услід за домовленістю потрібно зробити негайні конкретні кроки щодо виконання зобов'язань усіх сторін»*. Однак міністр закордонних справ ФРН Ф.-В. Штайнмаєр був менш оптимістичний і в день підписання документів сказав журналістам: *«Сьогоднішні домовленості не є всеосяжним рішенням або проривом. Однак “Мінськ-2” міг би розглядатися як крок уперед на тлі насилля, яке тривало протягом тижнів, міг би відвести нас від спіралі цього насилля в напрямку політичного рішення»*.

Побоювання Ф.-В. Штайнмаєра виявилися цілком обґрунтованими. На міжпарламентській раді Україна – НАТО в червні 2015 р. міністр оборони України С. Полторак поінформував присутніх, що за час перемир'я бойовики понад 4 тис. разів порушили «режим тиші». На тимчасово непідконтрольну Україні територію в Луганській і Донецькій областях РФ стягнула велику кількість озброєння, зокрема 558 танків. Сукупна чисельність місцевих бойовиків і російських військовослужбовців у червні 2015 р. становила 42,5 тис. осіб. У Криму було розміщено 24 тис. військовослужбовців. Фактично Росія скористалася домовленостями, щоби перегрупувати сили та збільшити військову присутність у регіоні. Можливість завершення війни та встановлення миру Росія на цих переговорах не розглядала від самого початку.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Чому для України є важливим, щоби міжнародна спільнота визнала РФ державою-агресором? ►► 2. Чому для припинення агресії Російської Федерації щодо України світові лідери віддають перевагу дипломатичним заходам? ►► 3. Враховуючи сьогоднішній стан справ, поміркуйте, чи є реальним такий спосіб завершення війни. Проведіть історичні паралелі.

«Попри злагоджені дипломатичні зусилля в Женевському, Нормандському та інших форматах, Росія не виконує своїх зобов'язань щодо дотримання загально-визнаних норм міжнародного права та вже досягнутих домовленостей. Так, Крим залишається окупованим, а вимоги демократичної спільноти щодо припинення агресії, постачання зброї, техніки та живої сили терористам ігноруються Кремлем. Добрі наміри залишати двері відкритими для діалогу з керівництвом Російської Федерації лише провокують нові криваві терористичні акти в Україні.

У зв'язку з цим... Верховна Рада України визнає Російську Федерацію державою-агресором та закликає міжнародних партнерів України:

не допустити безкарності винних за злочини проти людяності, вчинені від початку російської агресії проти України...

визнати Російську Федерацію державою-агресором, що всебічно підтримує тероризм та блокує діяльність Ради Безпеки ООН, чим ставить під загрозу міжнародний мир і безпеку, а так звані “ДНР” і “ЛНР” визнати терористичними організаціями.

Закликаємо міжнародне співтовариство визнати факт агресії проти України, окупації її території і посилити вимоги щодо повернення до міжнародно визнаних кордонів України, запобігши створенню небезпечного прецеденту у вигляді грубого порушення світового порядку та системи безпеки, що склалися після Другої світової війни» (з Постанови Верховної Ради України «Про Звернення до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської асамблеї Ради Європи, Парламентської асамблеї НАТО, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором»).

5. Добровольчі батальйони. Волонтерський рух

Стан Збройних Сил України в перші місяці російської збройної агресії проти України не давав змоги розгорнути повноцінне відбиття ворога лише власними силами. Ще у 90-х роках минулого століття українська влада взяла курс на зменшення та роззброєння українського війська. Владні еліти вважали, що геополітичне становище України унеможливує війну в центрі Європи. За часів президентства В. Януковича українську армію фактично контролювали агенти Москви, а її боездатність планомірно зводили нанівець.

Збройні Сили України на початковому етапі війни Росії проти України змогли забезпечити виконання завдань перш за все завдяки відданості та патріотизму військовослужбовців, які з гідністю продемонстрували вірність військовій присязі. Чинити спротив ворогові їм допомагали особливі військові формування –

добровольчі батальйони.

Формування добробатів розпочалося навесні 2014 р. У критичний момент і за досить короткий час українці й українки продемонстрували незламну волю та здатність до самоорганізації. Це стало, зокрема, продовженням досвіду Революції Гідності: більшість перших добровольців вирушали на схід саме з Майдану. Феномен виникнення добровольчих батальйонів, які перебрали на себе військові й організаційні функції в боротьбі за цілісність і збереження України, є унікальним для сучасної історії Європи та українського громадянського суспільства. Патріотичні та свідомі українці й українки, розуміючи важливість ситуації для майбутнього України, стали на захист своєї держави та відіграли вагому (якщо не вирішальну) роль у перший період протистояння з російським ворогом.

Перші добровольчі батальйони сформували переважно активісти Євромайдану, Революції Гідності та небайдужі громадяни.

СЛОВНИК

Добровольчі батальйони (добробати) – військові формування, вступ до яких відбувався на засадах добровільності. Створення почалося з 2014 р. у відповідь на російську агресію задля захисту територіальної цілісності та суверенітету України.

↑ Нарукавний знак батальйону імені генерала Сергія Кульчицького

Більш ніж 80 % особового складу добробатів не мали бойового досвіду, деякі навіть не проходили військової служби. *Перший добровольчий батальйон імені генерала Сергія Кульчицького* – таку назву мав повністю сформований навесні 2014 р. перший в Україні добробат.

Надалі добровольчі батальйони почали створювати й в інших регіонах: на Дніпровщині – добровольчий батальйон «Дніпро-1», із мешканців Луганської області сформувався батальйон «Айдар». У Бердянську розпочали формування добровольчого батальйону «Азов». Добровольчі батальйони створювали також у Києві, Харкові, Львові, Чернігові та інших містах. Добробати швидко здобули довіру та підтримку, а на службу в них приходили й іноземні громадяни.

Восени 2014 р. у боротьбі з російським ворогом брали участь майже 40 повноцінно сформованих добровольчих батальйонів. Оцінюючи їхню значну роль і «з метою вшанування мужності та героїзму захисників незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України», *в Україні щороку 14 березня відзначають День українського добровольця.*

Ще одним проявом свідомої громадянської позиції ще з часів Революції Гідності став **волонтерський рух**. *Розпочинався він як допомога та підтримка учасників протесту на майдані Незалежності, а з початком російсько-української війни перетворився на потужний рух усебічної підтримки.* Виник рух стихійно та був спрямований на допомогу українським військовим і добровольцям, які вели боротьбу з російським агресором. Волонтери завдяки своїй гнучкості та зв'язкам набагато швидше реагували на потреби військових і надавали їм усе необхідне.

Після тимчасової окупації АР Крим, а також окремих районів Донецької та Луганської областей волонтерство поширилося й на надання допомоги тим, хто змушений був залишити свій дім через російську агресію. Надалі волонтерський рух набув різного спрямування: допомога військовим і членам їхніх родин, підтримка переселенців, робота з колишніми військовими та ветеранами російсько-української війни.

Із початком війни Росії проти України відбулося піднесення волонтерського руху.

Надавати допомогу можна незалежно від віку, волонтером може стати кожен і кожна, кому виповнилося 14 років і хто має бажання зробити особистий внесок у підтримку тих, хто цього потребує, щоб наблизити нашу перемогу над російським ворогом.

У всьому світі **5 грудня відзначають Міжнародний день волонтера.**

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Чому автор називає українське волонтерство унікальним явищем? Наведіть аргументи. ►► 2. Як автор визначає роль волонтерського руху в громадянському суспільстві? Чи поділяєте ви думку автора? ►► 3. Що вам відомо про сучасних волонтерів? Чи належите ви чи ваші рідні / близькі до волонтерського руху?

«Про волонтерський рух в Україні сьогодні з захопленням говорять у багатьох країнах світу, називаючи це явище унікальним. Розквіт волонтерської діяльності

СЛОВНИК

Волонтерський рух – добровільна суспільно корисна мотивована діяльність, що здійснюється окремими людьми або організаціями.

у нас припав на час Революції Гідності і початок війни на Донбасі. У надзвичайно складний період саме цей рух об'єднав суспільство, створив дієву структуру громадських організацій, груп людей, готових взяти на себе вирішення найбільш нагальних і болючих проблем держави. Можливо, найбільш значущим результатом Революції Гідності, крім усвідомлення українцями необхідності побудови національної держави, стало виникнення волонтерського руху – важливої складової громадянського суспільства і головної рушійної сили реформування країни. Не буде перебільшенням сказати, що саме завдяки волонтерам у 2014 році країна зберегла свій суверенітет, зупинила російську агресію на сході та відновила боєздатну армію з високим моральним духом» (Михайло Матяш, громадський діяч, професор).

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► початок антитерористичної операції (АТО) ► переговори «нормандської четвірки» в Мінську ► початок тимчасової окупації Криму РФ ► бої за Іловайськ, Іловайський котел ► звільнення Слов'янська.
2. Поясніть значення понять і термінів: антитерористична операція (АТО), Операція об'єднаних сил (ООС), добровольчі батальйони, «кіборги», тимчасово окуповані території, «гібридна війна», «нормандська четвірка».
3. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованих думок політиків. Наведіть кілька аргументів, щоби їх підтвердити або спростувати.

«Америка давно мала діяти за Будапештським меморандумом... Відтепер буде складніше домовлятися з ядерними державами про те, щоб вони відмовилися від своєї ядерної зброї... Абсолютно очевидно, що домовленості Будапештського меморандуму, який мав гарантувати повну територіальну недоторканність Україні, включно з Кримом, цілком порушені...» (сенатор від Республіканської партії США Джон Маккейн).

«Анексія Криму – це подія, що нас у Німеччині та Євросоюзі вразила. Фундамент післявоєнної європейської політики, принцип територіальної цілісності кожної держави – цей принцип не просто поставлено під сумнів, а зовсім проігноровано. Це, м'яко кажучи, надзвичайно небезпечно для Європи. Це неприпустимо. Інакше ми дуже швидко зруйнуємо все, що вибудували після 1945 року» (канцлер Німеччини Ангела Меркель).

4. Скористайтеся додатковими джерелами інформації і прокоментуйте події (або явища), про які йдеться у фрагменті джерела.

«За нашими даними, в бік Іловайська, на Кутейникове, рухалося дві батальйонно-тактичні групи військ Російської Федерації. У нас не було свіжих підготовлених на той час військ, які могли б дати відсіч. Але наші війська постійно відчували допомогу, особливо далекобійної артилерії та реактивних систем, зокрема ракетного комплексу "Точка-У"... Не Іловайськ був головним. На мою думку та на думку багатьох військових фахівців, приблизно 28–30 серпня регулярні підрозділи російської армії повинні були заволодіти містом Маріуполь. Відрізати нас від Азовського моря та за сприятливих умов просунути вглиб нашої країни. Крім трагедії, Іловайськ – це й подвиг наших воїнів» (перший заступник командувача ракетних військ та артилерії Збройних Сил України полковник Юрій Ярусевич).

5. Проаналізуйте фрагмент джерела. 1. Чому для України є важливим, що світ визнає окупацію Криму незаконною? 2. Що дає підстави не визнавати результати псевдореферендуму, проведеного в Криму?

«Генеральна Асамблея, знову підтверджуючи першочергове значення Статуту Організації Об'єднаних Націй у справі сприяння утвердженню верховенства права у відносинах між державами, **посилаючись** на передбачені у статті 2 Статуту зобов'язання всіх держав утримуватися в їхніх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави і вирішувати свої міжнародні суперечки мирними способами... **відзначаючи**, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не був санкціонований Україною,

1. **підтверджує** свою прихильність до суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України в межах її визнаних на міжнародному рівні кордонів...

5. **підкреслює**, що референдум, проведений в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі 16 березня 2014 року, не маючи законної сили, не може бути основою для будь-якої зміни статусу Автономної Республіки Крим або міста Севастополя;

6. **закликає** всі держави, міжнародні організації та спеціалізовані установи не визнавати будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на основі вищезгаданого референдуму і утримуватися від будь-яких дій або кроків, які можна було б розуміти як визнання будь-якого таким чином зміненого статусу» (з Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 68/262 від 27 березня 2014 р. про територіальну цілісність України).

6. Дайте відповіді на запитання, обговоріть їх у групі. Запропонуйте кілька узагальнювальних тез. 1. Чого прагне Російська Федерація, порушуючи усталені норми міжнародного права? 2. Які факти свідчать про те, що сучасній зовнішній політиці РФ притаманні риси, характерні для СРСР часів «холодної війни»?
7. Підготуйте есе на тему «Діалоги про війну: відверті розмови з учасниками / свідками російсько-української війни (воїнами, волонтерами, внутрішньо переміщеними особами)».
8. Підготуйте інфографіку про найважливіші події історії України у 2013–2014 рр.
9. Підготуйте листівку або постер про популяризацію волонтерства й важливість цього явища для України.

§ 34 Соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток України у 2014–2022 рр.

В умовах «гібридної війни», яку Росія розгорнула проти України, потрібно було здійснювати реформи, що дали б змогу подолати радянське минуле. Після Революції Гідності комуністи втратили представництво в парламенті. Дедалі більше громадян усвідомлювали, що комуністична ідеологія не тільки облудна, а й небезпечна для суспільства через фундаментальну відмінність між формою і змістом.

Розв'язана Росією війна переконливо довела необхідність розриву зв'язків, які утримували Україну в імперській орбіті Росії, проте зрозуміли це не всі й не одразу. Виявилось, що перемога Революції Гідності та проєвропейського курсу були лише початком шляху. Щоб стати частиною ЄС, необхідно як працювати над собою та проводити реформи, так і обстоювати ідею членства в ЄС за межами України.

1. Процеси реформування різних сфер життя та їхні особливості

Перемога Революції Гідності поставила питання про виконання вимог протестувальників, серед яких *очищення влади від осіб, що заплямували себе, виконуючи злочинні накази або ухвалюючи незаконні рішення* за часів В. Януковича. У квітні 2014 р. було ухвалено Закон «Про відновлення довіри до судової

лади в Україні», а у вересні того ж року – Закон «Про очищення влади». Останній мав на меті не допустити до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи, спрямовані на узурпацію влади В. Януковичем, підриг основ національної безпеки і оборони України або протиправне

СЛОВНИК

Люстрація – встановлена законом або рішенням суду заборона обіймати певні посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

порушення прав і свобод людини. Згідно з цим Законом в Україні почали застосовувати процедуру **люстрації**.

Революція Гідності та «ленінопад» започаткували масштабний **процес дерадянізації країни**. У квітні 2015 р. Верховна Рада України схвалила ініційований Українським інститутом національної пам'яті Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». У країні розгорнулася масштабна декомунізація. Переіменовували населені пункти, вулиці та навіть обласні центри – Дніпропетровськ став Дніпром, а Кіровоград – Кропивницьким. **Декомунізація прискорилося після початку широкомасштабної війни Росії проти України та доповнилася дерусифікацією.**

↑ В. Гройсман, П. Порошенко, А. Яценюк. Листопад 2014 р.
Фото: ТСН

Верховна Рада перетворилася на проєвропейську, а вплив проросійських сил парламенту значно зменшився. На жаль, суспільство ще не усвідомлювало усю загрозу, яку несли в собі проросійські сили та їхня діяльність. Україна повернулася до Конституції 2004 р., яка закріпила парламентсько-президентську модель влади, коли повноваження глави держави обмежуються питаннями національної безпеки, зовнішньої політики й балансувальними функціями щодо інших органів влади. Отже, Президент України П. Порошенко

зосередився на зовнішньополітичній діяльності. Тим більше, що Україні в умовах «гібридної війни» потрібна була консолідована допомога цивілізованого світу. Натомість Кабінет Міністрів України сфокусував діяльність на стабілізації економіки та реформах, необхідних для відновлення нормального функціонування держави.

За період із 2014 до 2019 р. в Україні працювали два уряди – Арсенія Яценюка (2014–2016) і Володимира Гройсмана (2016–2019). Прем'єр-міністрові А. Яценюку вдалося досягти певних успіхів. Швидкими темпами здійснювали модернізацію Збройних Сил і збільшували їхню чисельність. Було вибрано курс на впровадження стандартів НАТО в армії, проте участь у військових діях і

← Присяга перших в Україні патрульних поліцейських. Київ, Софійська площа, 4 липня 2015 р.
Фото: ТСН

знищена матеріально-технічна база гальмували цей процес. Значним успіхом стали реформи, які привели до формування Національної гвардії.

Завдяки всебічній підтримці європейських та американських партнерів і рішучому прагненню суспільства до змін було проведено реформу правоохоронних органів і створено Національну поліцію. На цей орган влада та громадяни поклали великі надії, адже він мав кадрово оновити систему органів правопорядку та замінити стару міліцію, методи і форми роботи якої вже давно себе скомпрометували.

Особливо складною була економічна ситуація. Режим В. Януковича залишив по собі фактично порожню державну казну. Першочерговим завданням було стабілізувати економіку й не допустити *дефолту* (неможливості відповідати за своїми борговими зобов'язаннями). Було проведено реструктуризацію зовнішнього боргу. Валовий внутрішній продукт (ВВП) за 2013–2015 рр. скоротився зі 183,3 до 90,6 млрд доларів США. Лише у 2016–2018 рр. почалося незначне зростання ВВП.

В умовах війни різко загострилася небезпека антидержавної діяльності широко представленого в українській економіці російського капіталу. Щоб стабілізувати економіку й не допустити її розхитування, на допомогу прийшов Міжнародний валютний фонд. Запозичення валюти з його ресурсів дало змогу відновити загальні золотовалютні резерви на рівні, який забезпечував порівняну стабільність гривні. Загальні золотовалютні резерви скоротилися за 2014 р. з 20,4 до 7,5 млрд доларів, проте на кінець 2021 р. зросли до 30,9 млрд доларів.

Припинився спад промислового виробництва. Україна вперше пережила зиму 2015–2016 рр. без постачання газу російськими компаніями. Попри спротив Росії, було введено в дію *Угоду про асоціацію з Євросоюзом включно з Угодою про зону вільної торгівлі*. Щоб зменшити корупційні ризики та не допустити сумнівні компанії до грошей платників податків, було запроваджено нову, *відкриту систему електронних торгів публічних закупівель ProZorro*.

Саме реформи, які наближали Україну до європейських антикорупційних стандартів, мали стати ключовими в подоланні старої корупційно-олігархічної системи. Було створено систему спеціальних органів та підрозділів, основна діяльність яких спрямована на недопущення корупції, зменшення корупційних ризиків і забезпечення невідворотності покарання за вчинення корупційних правопорушень. У 2015 р. запрацювали *Національне агентство з питань запобігання корупції, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура*. Основна мета цієї реформи – створити в Україні нульовий рівень толерантності до корупції та чітке розуміння, що за зловживання й отримання хабарів рано чи пізно доведеться відповідати.

Антикорупційні реформи в поєднанні з люстрацією не мали б успіху без перезавантаження судової системи. Словосполучення «судді Майдану», що закріпилося за тими суддями, які виконували вказівки, а не закони, свідчило про глибоку недовіру суспільства до всієї судової системи. *Судова реформа* передбачала не лише ухвалення системи законів – потрібно було внести зміни до Конституції України. Було створено трирівневу судову систему (місцеві та окружні суди – апеляційні суди – Верховний Суд), розпочато оновлення кадрового складу та запроваджено кваліфікаційний відбір суддів і кандидатів у судді, громадський контроль за призначенням суддів. Реформа показала як результативність, так і прорахунки, й фактично триває.

Проаналізуйте фрагменти джерел. ►► 1. Що стало причиною появи в Конституції України зазначених положень? ►► 2. Про що свідчить факт появи таких положень в Основному Законі? ►► 3. Чи пов'язані ці положення з реформами, що відбувалися в Україні? ►► 4. Чому закріплені положення називають «цивілізаційним вибором»?

«Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей... піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та підтверджуючи європейську ідентичність Українського народу і незворотність європейського та євроатлантичного курсу України... приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

До повноважень Верховної Ради України належить: визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору» (Конституція України).

«Російська збройна агресія спричинила докорінні зміни у зовнішньому та внутрішньому безпечному середовищі України, що обумовлює необхідність пошуку нових механізмів гарантування національної безпеки України та чіткого закріплення в Основному Законі держави незворотності цивілізаційного вибору України, уособленням якого є європейська та євроатлантична інтеграція України» (з пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України»).

2. Мовна і релігійна ситуація в Україні

Проведіть у вашому навчальному закладі соціологічне опитування (анонімне) щодо релігійної належності та володіння і спілкування різними мовами. Узагальніть результати у вигляді діаграм. Проаналізуйте отримані результати.

Важливим аспектом розвитку й утвердження української держави є мовна політика. Політика зрусифікації та русифікація пустили глибоке коріння в суспільній свідомості. Війна Росії проти України, яка розпочалась у 2014 р., поставила мовне питання серед перших на порядок денний, а широкомасштабна війна зробила його питанням подальшого існування української нації. Розбудова імперій та формування колоніальної залежності завжди були пов'язані зі штучним насадженням мови метрополії. Цим шляхом йшла і надалі йде Росія, тож **подолання імперського минулого неможливе без виведення національної – української – мови на найвищий ступінь суспільного визнання.**

Конституція України визначає **єдину державну мову – українську**. Перепис населення 2001 року показав, що вона є рідною для 67,5 % жителів України. Суперечливість розв'язання мовного питання в Україні полягає не в тому, що для третини населення рідною мовою є не українська (з очевидним переважанням російської мови). Неоднозначність полягає в тому, що задля гармонізації мовної ситуації держава повинна створити сприятливі умови для розвитку саме української мови, зважаючи на високий ступінь русифікованості українців, який штучно формувався впродовж кількох століть. Особливо важливо пам'ятати, що гасло захисту «російськомовного населення» було використано Росією для розв'язання війни проти України.

Підтримка української мови потребує спеціальних заходів, адже її всебічне функціонування – питання національної безпеки України. **Тож утвердження**

суверенної й незалежної держави в Україні можливе лише за активної мовної політики, спрямованої на зміцнення української мови як державної.

У політичній боротьбі за роки незалежності проросійські політичні сили активно використовували гасло надання російській мові статусу другої державної. Фактично в разі реалізації цього гасла буде ліквідовано статус української мови як державної, що вже доведено досвідом багатьох держав, які запроваджували двомовність на офіційному рівні.

Мовна політика попередніх історичних періодів призвела до того, що національна мова функціонувала не в усіх сферах суспільного життя і не на всіх рівнях.

Подолання посттоталітарних деформацій можливе за умови розширення функціональних можливостей української мови, яка в Україні й досі потребує захисту і підтримки. Тому 25 квітня 2019 р. Верховна Рада ухвалила Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». З 2020 р. також функціонує *інститут Уповноваженого із захисту державної мови*, який опікується захистом української мови як державної та захистом права громадян і громадянок України на отримання державною мовою інформації та послуг у всіх сферах суспільного життя.

Проаналізуйте візуальні джерела. ►► 1. Що стало причиною появи карикатури? ►► 2. Поміркуйте, чи можна вважати ситуацію, яку відображають фото і карикатура, нормальною. Свою відповідь обгрунтуйте.

↑ Мітинг на підтримку української мови. Фото: zahid.net

→ Карикатура про стан розвитку української мови. Підпис: «Дівчино, посунься, ти мене утискаєш!». Авторка – Оксана Федько, активістка Громадського руху «Відсіч»

Не лише мовна ситуація перебуває під пильною увагою українського суспільства. Не менш важливим та вразливим питанням став релігійний чинник розвитку України. Конституція відокремлює релігію і церкву від держави та гарантує свободу світогляду і віросповідання, **проте вплив релігії та релігійних організацій на українське суспільство є дуже вагомим.**

ЗАУВАЖТЕ

За даними соціологічних опитувань у 2022 р., релігійна належність в Україні була такою:

- православ'я – 62,7 %;
- не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань – 11,7 %;
- греко-католицизм – 10,2 %;
- просто християни – 8,7 %;
- протестантські та євангелічні церкви – 3,7 %;
- римо-католицизм – 1,9 %;
- іслам – 0,2 %;
- юдеї – 0,1 %;
- інші – 0,8 %.

При цьому *найбільшу кількість релігійних організацій і прихожан мають саме православні церкви*, що пов'язано з глибоким історичним корінням православ'я в Україні. Утім, у царські та радянські часи православна церква була інститутом контролю та русифікації українського населення. Відновлення незалежності України підштовхнуло православних ієрархів до утворення окремої від Московського патріархату Української помісної церкви. Політичні та громадські діячі разом з окремими православними діячами шукали способи, щоб утвердити самостійну церкву, незалежну від Російської православної церкви (РПЦ). Та прагнення не мали успіху, а всі ці події мало торкнулися вірян. Вони не розуміли важливості самостійності церковного життя та політичного підтексту церковних перипетій. Після церковних соборів і політичних суперечок виявилось, що переважна частина православних залишилася в лоні РПЦ.

Війна Росії проти України, тимчасова окупація Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей знову актуалізували питання створення в Україні автокефальної (самостійної) церкви. Представники проукраїнських церковних кіл звернулися до Президента П. Порошенка з проханням порушити перед Вселенським Патріархом питання щодо надання **Томосу про автокефалію** Українській церкві. Розв'язання цього питання мало допомогти об'єднати і консолідувати патріотичні сили проти загарбника та нівелювати вплив Москви на внутрішнє життя, здійснюване через окремі структури або представників УПЦ у єдності з Московським патріархатом.

Українська делегація вирушила на Фанар (історичний район у Стамбулі, Туреччина) до резиденції Вселенського Патріарха Варфоломія I. Розпочався процес консультацій і переговорів, який тривав з 2015 до 2018 р. Головною умовою надання Томосу Українській церкві була єдність православ'я усередині України. **15 грудня 2018 р. у Софійському соборі в Києві відбувся об'єднавчий собор** православних церков, на якому було створено **єдину помісну Українську православну церкву**. Під час собору предстоятелем Православної церкви України – такою є її офіційна назва – обрали **митрополита Епіфанія**. Вселенський патріархат визнав підсумки собору й запросив обраного предстоятеля митрополита Київського і всієї України на Фанар 6 січня 2019 р. для вручення Томосу. 5 січня 2019 р. Вселенський Патріарх Варфоломій I у патріаршому храмі в Стамбулі **підписав Томос про автокефалію Православної церкви України (ПЦУ)**, а 6 січня 2019 р. урочисто вручив його предстоятелю єдиної помісної Православної церкви України митрополиту Київському і всієї України Епіфанію.

СЛОВНИК

Томос – офіційний документ, який надають новій автокефальній Церкві і яким визнається її право бути незалежною і самостійною в управлінні.

↑ Підписання Вселенським Патріархом Варфоломієм I Томосу про автокефалію Православної церкви України. Фанар, храм Св. Георгія. 2019 р. Фото: glavcom.ua

↑ Предстоятель Православної церкви України, митрополит Київський і всієї України Епіфаній (праворуч) зі Вселенським Патріархом Варфоломієм I. 2019 р. Фото: Murad Sezer. Reuters

Проаналізуйте фрагменти джерел. ►► 1. Якими емоціями наповнені джерела? Як ви думаєте чому? ►► 2. Чому в обох джерелах ідеться про «мужність» і «волю» Патріарха Варфоломія I? ►► 3. Про виправлення яких помилок згадано та яке значення надають автори Томосу?

«Нині давня несправедливість, завдяки мужності Вашої Всесвятості й Вселенського патріархату, подолана, і ваша дочка-Церква повернулася у лоно до Церкви-Матері. Колись ми були поділені, а тепер єдині... Благословенна ця мить, і вдячністю і радістю наповнені наші серця. І нині ми особливо натхненно молимося, єднаємося з Богом і між собою... Просимо Божого заступництва і миру для України» (предстоятель ПЦУ Епіфаній).

«Ми стояли всього за кілька метрів від Його Всесвятості Варфоломія I і зворожено спостерігали за тим, як твориться історія. Перед ним лежав Томос. Його підпис означав завершення більш ніж трьохсотрічної історії пошуку визнання самостійності Української Церкви. Патріарх проявив неабияку волю, адже він визнав та виправив помилки своїх попередників. Нам випала честь спостерігати за тим, як у давній Київ повертається повага та шана Церкви-Матері, яку колись привіз сюди Володимир та яку намагалися привласнити наші вороги» (зі спогадів очевидця підписання Томосу Олександра Панаріна).

3. Політичні процеси і зміна влади

Україна, незважаючи на складну ситуацію 2014 р. та продовження російсько-української війни, розвивалася як економічно, так і політично. За Конституцією, у березні 2019 р. мали відбутися чергові вибори Президента України. Попри складність ситуації, президентські вибори 2019 року стали рекордними в Україні за кількістю кандидатів, які виявили бажання змагатися за президентську посаду. Центральна виборча комісія зареєструвала 39 кандидатів, 5 зняли свої кандидатури самостійно, 47 особам було відмовлено в реєстрації через порушення порядку висунення.

Від самого початку виборчого процесу найбільшу підтримку мали два кандидати – Петро Порошенко та Володимир Зеленський. Жодному з них не

вдалося перемогти в першому турі, тож відбувся другий тур виборів Президента, який і визначив переможця. Выборча кампанія супроводжувалася використанням нових політичних технологій та нестандартних рішень. Особливо це набуло виразності під час підготовки до другого туру виборів. Проте саме така відкритість і демократичність продемонстрували, що Україна та українське суспільство зазнали фундаментальних змін.

Володимир Зеленський, здобувши 73,2 % голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, був обраний шостим Президентом України. Міжнародні організації в цілому високо оцінили рівень підготовки та проведення виборів і підкреслювали відповідність демократичним стандартам. Головний опонент В. Зеленського П. Порошенко привітав його з перемогою та визнав свою поразку, засвідчивши тим самим демократичне й мирне передання влади. Українське суспільство та влада в такий спосіб підтвердили відповідність і відданість європейським стандартам.

Ще під час інавгураційної промови Президент оголосив про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України. Це рішення було неоднозначно сприйняте в суспільстві, проте його законність підтвердив Конституційний Суд України. Дострокові парламентські вибори відбулися за змішаною системою 21 липня 2019 р. У результаті пропрезидентська політична сила «Слуга народу», яка вперше брала участь у парламентських виборах, отримала 254 з 450 мандатів.

ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ

Володимир Зеленський (1978)

Український державний діяч, шостий Президент України (з 20 травня 2019 р.). До вступу на посаду здобув популярність як шоумен, актор, комік, режисер, продюсер і сценарист. Був співвласником і художнім керівником «Студії Квартал 95» (2003–2019) і генеральним продюсером телеканалу «Інтер» (2010–2012).

За результатами виборів партія «Слуга народу» сформувала першу в українській історії монобільшість. Це дало можливість Президенту безперешкодно реалізовувати передвиборчі обіцянки та здійснювати намічені реформи.

Виходячи з реалій і потреб різних сфер життя та різних суспільних груп у 2019 р., запропонуйте власні положення передвиборчої програми кандидата в Президенти України. Порівняйте запропоновані варіанти. У чому вони схожі, а в чому відмінні? Чому?

4. Соціально-економічні перетворення після виборів 2019 року

Команда В. Зеленського *продовжила курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію*. З цією метою здійснювали подальші заходи зі впровадження антикорупційної реформи та реформ у сфері правосуддя. Відбулося розширення прав органів місцевого самоврядування та територіальних громад

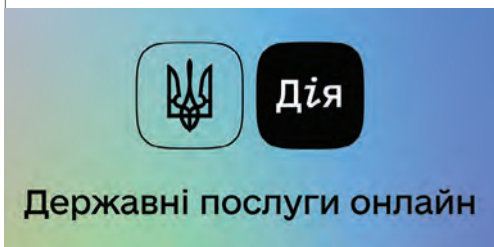
у рамках реформи децентралізації. Уряд узяв курс на дебюрократизацію адміністративних послуг.

Водночас нова влада проводила реформи, окреслені Президентом під час виборчих перегонів. Щоби забезпечити реалізацію прав громадян і громадянок на вільне розпорядження своєю власністю та створити умови для розвитку територіальних громад, було запроваджено **проведення земельної реформи**. Реформа має забезпечити створення повноцінного ринку землі та надати можливість для розвитку сільського господарства, зробивши його прибутковим і привабливим для бізнесу. Впровадження реформи передбачає досить складні та послідовні заходи в різних сферах. Реформу реалізуватимуть у декілька етапів, щоби врешті забезпечити прозорість і законність продажу землі та підтримку сільгоспвиробників. На сьогодні земельна реформа не завершилася, тож говорити про її результативність та ефективність зарано. Очевидно, що вона має сприяти розвитку фермерських господарств і перетворити їх на рушійну силу зростання сільського господарства.

Щоби пришвидшити інтеграцію України в європейську транспортно-торговельну систему та підвищити мобільність населення, запроваджено **інфраструктурну реформу**. Вона передбачає створення регіонального транспортного хабу та покращення умов ведення бізнесу, щоби українські товари і послуги були конкурентоспроможнішими, а національна економіка — ефективнішою. При цьому реформа має відбуватися не лише на загальнонаціональному рівні, а й на рівні громад, щоби було забезпечено послідовність децентралізації влади в Україні. Незважаючи на потребу та своєчасність інфраструктурної реформи, способи її втілення і значні корупційні проблеми, пов'язані з реалізацією інфраструктурних об'єктів, викликають у суспільстві неоднозначні оцінки. З початком широкомасштабної війни було доведено важливість розбудованої в межах реформи інфраструктури, адже вона забезпечує належне функціонування логістики як для фронту, так і для тилу.

З 2019 р. уряд поступово перетворює всі державні послуги на зручні онлайн-сервіси — здійснює **цифровізацію України**. Як наслідок, має зникнути бюрократична тяганина у вирішенні багатьох питань. Оскільки немає спілкування між громадянами та чиновниками, має зменшитися рівень корупції.

Щоби цифровізація охопила різноманітні сфери життя, у міністерствах запроваджено посади заступників міністрів із цифрової трансформації. Керує реформою спеціально створене Міністерство цифрової трансформації України. *У 2020 р. було запущено мобільний застосунок, вебпортал і бренд цифрової держави в Україні «Дія» («Держава і Я»).*

↑ Емблема застосунку «Дія»

Скориставшись смартфоном або комп'ютером, проаналізуйте застосунок «Дія». ►► 1. Які послуги й сервіси доступні для користувачів застосунку? ►► 2. Яких послуг представлено найбільше? ►► 3. Поміркуйте, до яких установ необхідно було б звертатися для отримання тих самих послуг без застосунку. ►► 4. Чи можна вважати реформу цифровізації успішною? Відповідь обгрунтуйте.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► підписання Вселенським Патріархом Варфоломієм I Томосу про автокефалію Православної церкви України (ПЦУ) ► створення інституту Уповноваженого із захисту державної мови ► перемога на президентських виборах В. Зеленського ► об'єднавчий собор українських православних церков, створення помісної Православної церкви України (ПЦУ) ► запуск застосунку «Дія» ► ухвалення закону про люстрацію.
2. Поясніть значення понять і термінів: декомунізація, безвіз, Томос, цифровізація, люстрація.
3. За допомогою тексту підручника і додаткових джерел інформації складіть таблицю, у якій відобразить основні реформи в Україні у 2014–2020 рр. за таким зразком: назва реформи – основні положення – наслідки (оцінки).
4. Прокоментуйте події / явища, про які йдеться у фрагментах джерел.

«Безвіз – це, безумовно, епохальний крок: подія, що знаменує кінець епохи кріпацтва. Адже всі ми, хто нині живе в Україні, – це люди, вирості зі свідомістю так чи інакше обмеженої свободи пересування. Скільки ця свідомість породила зламаных доль уже в період незалежності (про радянські часи годі й згадувати!), нам іще тільки належить усвідомити» (письменниця Оксана Забужко).

«Українська держава з отриманням від Вселенського Патріарха Томосу про автокефалію Православної церкви України набула історичної духовної незалежності від Росії» (телеканал France24).
5. Поміркуйте, що дає підстави для пропонованих висновків. Наведіть кілька аргументів, що їх підтверджують або спростовують.

«Очевидно, якби Україна мала свою єдину Помісну Православну церкву, багатьох нинішніх соціальних потрясінь – анексії Криму, війни на Донбасі тощо – вдалося б як не повністю уникнути, то принаймні вирішити не такою страшною ціною: тисячами життів і мільйонами зламаных доль. Зважаючи на втрату Україною своєї території та частини населення, зауважу, що тільки військове визволення території України від військ агресора та сепаратистів недостатнє. Гарантом неповторення цієї окупації та недопущення подібного на інших територіях України буде духовне визволення наших вірян із тенет “руського міра”. Найважливішою складовою такого визволення є конституювання єдиної помісної Української Православної церкви, що стане як гарантом національного пробудження й відродження, так і чинником реалізації національних ідей» (філософ Олександр Саган).
6. Ознайомтеся з інформацією, розміщеною на сайті Уповноваженого із захисту державної мови <https://mova-ombudsman.gov.ua/>. Оцініть стан справ із використання державної мови в Україні. Чи доводилося вам особисто бути свідком порушення законодавства України про мову? Якими були ваші дії?
7. За допомогою ШІ згенеруйте свою передвиборчу програму, виходячи з історичних реалій 2019 р. Яких помилок чи неточностей припустився штучний інтелект? Запропонуйте однокласникам та однокласницям «всліпу» порівняти програму одного з реальних кандидатів і програму, згенеровану ШІ, та визначити, яку з програм створено ШІ.

24 лютого 2022 р. – початок широкомасштабної війни Росії проти України

15 березня 2022 р. – Сенат США визнав В. Путіна воєнним злочинцем

14 квітня 2022 р. – заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні»

2022

25 лютого – 31 березня 2022 р. – тимчасова окупація Бучі

4 березня 2022 р. – захоплення російськими окупантами Запорізької АЕС

Липень 2022 р. – блокування Росією експорту українського продовольства

Жовтень 2022 р. – початок масованих атак росіян на об'єкти критичної інфраструктури України

§ 35 Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну

Ще у 2014 р. у Росії офіційно обговорювали план збройного захоплення 12 областей України та введення їх до складу РФ. Лише спротив українців, на який не розраховували росіяни, зірвав їхні плани.

Протягом 2021 р. чинник російської агресії у внутрішній та зовнішній політиці України зростає. У листопаді 2021 р. США на підставі аналізу розвідувальних даних уперше попередили Президента В. Зеленського про реальність широкомасштабного вторгнення Росії. При цьому на всій протяжності українсько-білоруського та українсько-російського кордону щодня зростала чисельність військ, проводили маневри під виглядом навчань.

↑ Карта прогнозованого наступу Росії на Україну, створена напередодні широкомасштабного вторгнення

12 січня 2022 р. В. Зеленському повідомили про намір Росії завдати блискавичного удару по Києву з території Білорусі, усунути центральну владу та безперешкодно встановити контроль над Україною. Увечері 22 лютого 2022 р. Вашингтон офіційно надав Києву дані своєї розвідки про готовність російських військ до початку широкомасштабного вторгнення «впродовж наступних 24–48 годин». Європа перебувала на порозі найбільшої війни від 1945 р.

1. Воєнні дії і широкомасштабне вторгнення Росії

Відшукайте в інтернеті повідомлення українських ЗМІ про можливість широкомасштабної війни Росії проти України в лютому 2022 р. Які сценарії в них розглядали? Поміркуйте, чому суспільство виявилось неготовим до широкомасштабної війни.

Багато місяців поспіль Росія готувала проти України широкомасштабну війну – тобто таку, яку відкрито ведуть на всій протяжності російсько-українського кордону. 22 лютого 2022 р. РФ демонстративно визнала квазидержавні «ДНР» і «ЛНР», В. Путін заявив, що Мінські домовленості більше не діють. Водночас було визначено формальний привід до широкомасштабної війни – нібито підготовки України до атаки на ці терористичні утворення.

Близько 5-ї години ранку 24 лютого 2022 р. російські війська вторглися на територію України з території Росії, Білорусі, окупованого Криму та ОРДЛО. По військових і цивільних об'єктах України було завдано ракетних ударів. Першими зазнали ворожого нападу стаціонарні військові об'єкти, передусім позиції протиповітряної оборони, аеродроми базування авіації, місця розташування підрозділів Десантно-штурмових військ і Сил спеціальних операцій, а також підрозділи, які перебували в зоні проведення ООС.

Розпочалася широкомасштабна війна Росії проти України, яку В. Путін назвав **«спеціальною воєнною операцією» («СВО») та планував загалом закінчити протягом 10 днів після початку.** Того самого ранку в Україні було запроваджено воєнний стан, оголошено загальну мобілізацію населення та створено військові адміністрації на базі ОДА. Сили оборони України напружили всі зусилля, щоб дати відсіч ворогові, який стрімко просувався вглиб території України.

Показово, що США та їхні союзники не вірили у тривалий спротив України та вважали, що війна триватиме від кількох днів до декількох тижнів і завершиться перемогою Росії. Це було одним із чинників стриманої допомоги, яку надавали країни Заходу. І це фактично відповідало планам ворога за три доби захопити Київ, усунути від влади Президента В. Зеленського та встановити в Україні контрольований Москвою маріонетковий уряд. Одночасно планувалося захопити значні адміністративно-промислові центри – Харків, Дніпро, Запоріжжя, Херсон, Миколаїв, Кривий Ріг та Одесу. Саме тоді в телефонній розмові лідер США Дж. Байден запропонував В. Зеленському евакуацію. Проте Президент України відмовився, наголосивши: «Мені потрібна зброя, а не таксі».

Росія наразилася на потужний національний опір, якого не очікувала. До того ж західні союзники одразу почали розглядати варіанти надання Україні додаткового, переважно оборонного, озброєння. Щоб позбавити Україну підтримки, ворог 25 лютого захопив недіючу Чорнобильську АЕС, а вже 27 лютого вдався до прямого ядерного шантажу. На жаль, шантаж мав результат: жодна країна не наважилася надати Україні повноцінну воєнну допомогу – безпосередньо взяти участь у війні з Росією. Продовжуючи свій наступ, 4 березня агресор захопив іще один ядерний об'єкт – найбільшу в Європі Запорізьку АЕС.

↑ Виступ Президента України В. Зеленського 27 квітня 2022 р. у Києві. Фото: Офіс Президента України

До кінця березня 2022 р. ворог не полишав спроб захопити Київ, Харків і Миколаїв. Однак контрнаступ Сил оборони України під керівництвом Головнокомандувача ЗСУ генерала Валерія Залужного забезпечив вигнання російської армії із захоплених територій Київської, Чернігівської та Сумської областей. Сили оборони України завдали росіянам значних втрат, до яких ворог не був готовий. Уже у квітні в Росії було розпочато додаткові мобілізаційні заходи, щоби відновити підрозділи та продовжити реалізацію плану із захоплення України.

Із перших годин війни росіяни всіма засобами атакували Київ і намагалися захопити його, висадивши десант на аеродромі в Гостомелі та прорвавшись маршем від кордону аж до передмість Києва. Проте плани ворога зірвали захисники столиці вже того самого дня.

Швидке просування російської армії дало їй можливість 1 березня захопити Херсон. Ворог також зосередив значні сили на захопленні Харкова. Завдяки діям Сил безпеки й оборони вдалося зупинити просування ворога та оточення Харкова. Місто зазнавало постійних обстрілів, проте ворогу довелося відступити. Бої поблизу Харкова тривали аж до вересня. Ціною надлюдських зусиль Сили оборони утримували Маріуполь, проте ворог мав перевагу і зрештою захопив місто. Порахувати кількість жертв в окупованому Маріуполі точно неможливо, проте, за попередніми даними, від рук російських окупантів там загинули понад 20 тис. осіб.

Росія проводила активний наступ і на морі. На світанку 24 лютого 2022 р. до острова Зміїний підійшли кораблі Росії. Військовим поставили ультиматум: «Здавайтеся!». Відповідь українських захисників на адресу «русского военного корабля» увійшла до історії війни та військового мистецтва і відома майже всьому світу. За підтримки авіації острів атакував ракетний крейсер російського

Чорноморського флоту «Москва». Зміїний було захоплено, його інфраструктуру знищено, проте 13 квітня того самого року ЗСУ знищили флагман флоту – крейсер «Москва», а 4 липня встановили контроль над островом.

Протягом лютого – квітня 2022 р. ворогові було завдано численних втрат, що спонукало російські окупаційні війська відмовитися від подальших наступальних дій на півночі України. З кінця березня 2022 р. Сили оборони України послідовно деокупували Київщину, Чернігівщину і Сумщину, а наприкінці квітня – західну частину Харківщини.

↑ Поштова марка на честь оборонців о. Зміїний. 2022 р.

← Головнокомандувач ЗСУ генерал Валерій Залужний на обкладинці журналу «Time». 2022 р.

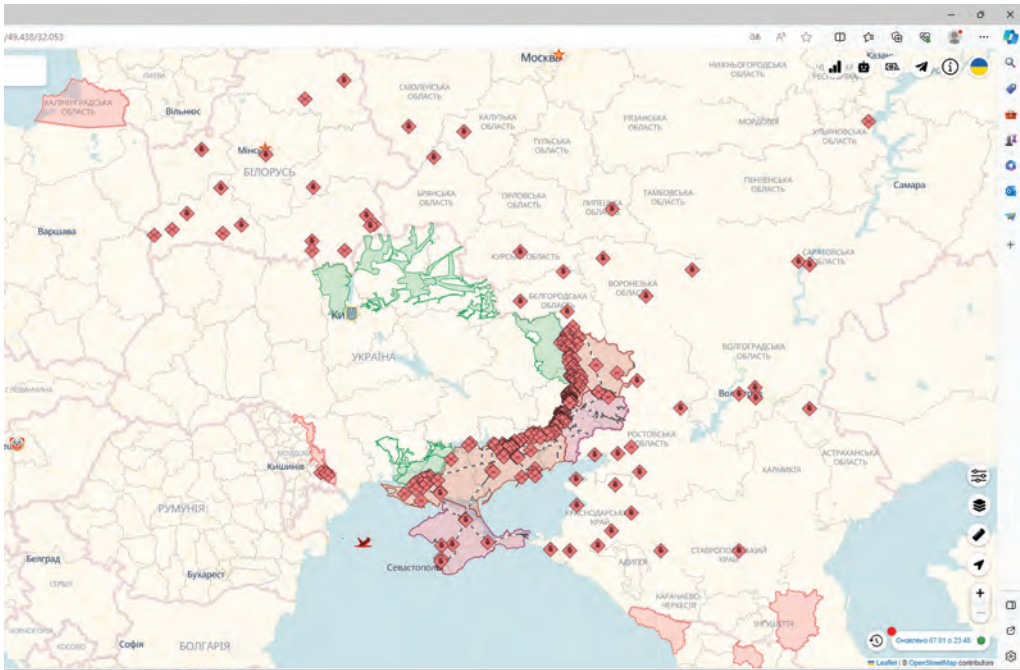

Проаналізуйте карту війни Росії проти України на <https://deepstatemap.live/>.
▶▶ 1. З'ясуйте, які території було захоплено ворогом та які звільнено Силами оборони України в лютому – квітні 2022 р. ▶▶ 2. На яких територіях і поблизу яких населених пунктів відбулися найбільші бої? ▶▶ 3. Що відомо про ці бої та їхні наслідки?

2. Злочини геноциду та воєнні злочини РФ проти України

Росія готувалася до широкомасштабного вторгнення в Україну не лише у військовому аспекті. Був чіткий план знищення не тільки України як держави – росіяни мали наміри вбити чимало населення окупованих територій України. На жаль, частину цього плану вони встигли реалізувати.

Лондонський Королівський інститут об'єднаних служб провів аналіз і дійшов жахливого висновку: *керівництво Росії напередодні вторгнення розділило всіх мешканців України на чотири категорії і планувало фізично знищити цілі групи*. До першої групи належали ті, кого необхідно фізично ліквідувати за наперед складеними списками (активісти Революції Гідності й активні українські патріоти). До другої групи потрапили люди, яких планували всіляко утискувати і пригнічувати, аби не допустити їхнього спротиву окупаційному режиму. Третя група – це «нейтральні українці», лояльні до окупантів. До четвертої групи віднесли потенційних колаборантів. Підготовлені списки, у яких були зазначені представники керівництва держави, журналісти, військові, активісти, свідчили про серйозність намірів щодо знищення політичної, військової та культурної еліти України, а з нею – і обезголовлення

↑ Карта широкомасштабної війни Росії проти України станом на 1 січня 2023 р. (зеленим позначено звільнені території, червоним – окуповані)

↑ В. Путін у компанії кривавих диктаторів ХХ ст. Плакат 2022 р.

всієї нації. Фактично це було підготовкою до геноциду, фізичного знищення передусім тих, хто міг чинити опір.

Війна Росії проти України ще з 2014 р. вирізнялася жорсткою окупаційною політикою та воєнними злочинами. Цілковите нехтування міжнародним гуманітарним правом було також характерною ознакою перебування російських військ в Україні. Уже 28 лютого 2022 р. прокурор Міжнародного кримінального суду Карім Хан заявив про рішення щодо початку розслідувань,

а 16 березня 2022 р. він здійснив візит до України та Польщі. Було розпочато збирання доказів та відповідне юридичне оцінювання задля подальшого використання в судових процесах.

Варто пам'ятати, що кримінальні злочини здійснюють конкретні люди – від президента країни-агресора до звичайного солдата, який убиває мирну беззбройну людину. **Персональну відповідальність за воєнні злочини Росії несе В. Путін, якого 15 березня 2022 р. Сенат США одногласно засудив як воєнного злочинця.**

Утім, ухвалюючи зазначену резолюцію, сенатори навіть уявити не могли масштабів реальних звірств Росії в Україні. Лише після звільнення 31 березня 2022 р. передмістя Києва м. Бучі світ здригнувся! Важка техніка російської окупаційної армії увійшла до Бучі зранку 25 лютого, й місто перебувало під окупацією 33 дні.

Період російської окупації для Бучі став часом геноциду, що дістав назву «Бучанської різанини». Після того, як розкрилися страшні реалії окупованої Бучі та міст і містечок поблизу Києва, про російські воєнні злочини заговорили на міжнародному рівні. Лише в Бучі, за офіційними даними, загинули понад 420 мирних містян. Станом на травень 2022 р. на звільнених територіях було виявлено 1288 тіл мирних жителів, убитих російськими загарбниками під час окупації. Згідно із задокументованими даними, у період між 24 лютого та 6 квітня 2022 р. на звільнених територіях російські окупаційні війська у

↑ Розбита російська техніка на вулиці Бучі. 2022 р. Фото: Reuters

ЗАУВАЖТЕ

«Бучанська різанина», або геноцид у Бучі – масове вбивство українського цивільного населення російськими окупантами в місті Буча та прилеглих населених пунктах Київської області, що супроводжувалося викраденнями, тортурами, зґвалтуваннями, зокрема дітей, і мародерством.

102 населених пунктах і містах трьох регіонів України (Київщина, Чернігівщина та Сумщина) вбили 441 цивільну особу. Кількість осіб, яких досі вважають зниклими безвісти, свідчить про те, що наведені дані далеко не повні.

Відшукайте в інтернеті повідомлення українських та іноземних ЗМІ про звірства військових Росії у Бучі, Ірпені та інших містах. Чи відрізняються українські повідомлення та іноземні? Які фейки поширювала російська пропаганда про своїх військових?

Прикладом нелюдського поводження російських окупантів із мирним населенням є також історія села Ягідне Чернігівської області. Там російські військові утримували в підвалі школи близько 350 місцевих мешканців, серед них було 77 дітей, зокрема 5 немовлят. Перед тим, як помістити людей у підвал, їх привселюдно роздягали за мінусової температури повітря, здійснювали обшук та огляд. У підвалі не було вентиляції, штучного або природного освітлення, водопостачання, водовідведення, вбиральні, а також місць для сидіння й відпочинку, засобів для приготування їжі. Лише після того, як 2 квітня 2022 р. Чернігівщину було повністю звільнено, люди змогли залишити підвал.

Це лише кілька прикладів того, що *Росія має на меті знищити Україну*. Щоби світ визнав воєнні злочини Росії та злочин геноциду проти українців, Верховна Рада України 14 квітня ухвалила постанову «*Про Заяву Верховної Ради України “Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні”*». Станом на травень 2022 р. вісім країн офіційно визнали дії Росії геноцидом українців.

До воєнних злочинів також належить *використання Росією продовольства як зброї*. Перед широкомасштабною війною Україна входила до п'ятірки найбільших експортерів зерна у світі. Основний шлях експорту – морський, який було заблоковано Росією. Припинення експорту українського продовольства загрожує голодом і бідністю 1,7 млрд людей, що становить 20 % населення світу. Росія намагалася використати цей факт, аби міжнародні партнери України змусили нас капітулювати, щоб «урятувати світ від голоду». Натомість Україна разом із міжнародними партнерами робить усе можливе, щоб запобігти голоду у світі та врятувати мільйони безневинних життів на всіх континентах. Завдяки черговому прояву героїзму українських людей усі спроби ворога провалилися.

Наступним способом примусити Україну до капітуляції стали військові злочини, що мали на меті цілеспрямоване руйнування об'єктів *критичної енергетичної та цивільної інфраструктури України*. Атаки розпочалися в жовтні 2022 р., після того, як російський бліцкриг повністю провалився й стало зрозуміло, що українське суспільство надалі чинитиме запеклий опір окупантам. Крізь призму власної малодухості росіяни помилково вважали, що це зломить спротив населення та змусить владу піти на переговори. Натомість такі дії вчергове згуртували українців та українок, яких нині називають «*нацією незламності*».

Ще одним проявом геноциду щодо українців із боку росіян є насильницьке передання українських дітей, їх незаконне вивезення на територію Росії. Цей злочин дав підстави Міжнародному кримінальному суду в Гаазі видати 17 березня 2023 р. ордер на арешт президента Росії В. Путіна. Тепер заарештувати й видати його мусять на території однієї зі 123 країн, що визнають юрис-

дикцію МКС. Це перший в історії подібний випадок і значна правова перемога України у доведенні злочинів В. Путіна.

Усі ці й тисячі інших прикладів дій російської окупаційної армії, усього російського суспільства та російської влади на чолі з В. Путіним є проявом **рашизму**. Цей

Рашизм – маніпулятивна популістська ідеологія та практика російського фашизму, суттю якого є антилюдяність.

термін характеризує ідеологію і практику панівного режиму Росії, що базується на ідеї зверхності росіян, їхній «особливій цивілізаційній місії», антидемократизмі й неоколоніалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини та на інструментах економічного шантажу. Рашизм виправдовує будь-яке свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства. У його основі лежить доктрина «русского міра».

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Що найбільше вражає автора у військових злочинах і злочині геноциду, які здійснює Росія? ►► 2. Яку основну мету діяльності ставить перед собою автор? ►► 3. На підставі чого він говорить саме про геноцид українців?

«Надзвичайно прикро, що ці злочини [військові] продовжуються. Це відображають тисячі нових справ про воєнні злочини, які Офіс генпрокурора виявив протягом останніх кількох місяців. Та їхня кількість продовжує зростати. Сумна реальність полягає в тому, що ці випадки настільки численні та важкі. Врешті-решт за вчинення цих злочинів буде відповідальність. Так, це правда, ми роками визначатимемо, що насправді відбувається в Україні з погляду кримінального права. Роками! Але один із ключових пунктів конвенції проти геноциду – це обов'язок запобігти геноциду. Неможливо йому запобігти, якщо його не ідентифікувати, якщо не назвати все своїми іменами якомога раніше. Якби Буча була винятком, можна було б назвати це воєнним злочином, але ми розглядаємо Бучу як патерн численних схожих актів, у тому числі складається мозаїка геноциду. Отак на це треба дивитися» (професор Девід Шеффер, посол США з особливих доручень із питань воєнних злочинів).

3. Консолідація української політичної нації в боротьбі з російським ворогом

Поміркуйте, що стало причиною надзвичайної згуртованості українського суспільства. Пригадайте з історії, коли ще українці демонстрували такий рівень національної свідомості та самоорганізації.

Протягом щонайменше 20 останніх років Росія витрачала мільярди доларів на те, щоб політично, економічно, релігійно та інформаційно впливати на Україну, тримати Україну поряд із собою, а в українському суспільстві насаджувати ідеологію «старшого брата», як тривало ще за часів СРСР. Проте в Росії ні влада, ні «глибинний народ» так і не зрозуміли: українці й українки принципово відрізняються від росіян і росіянок. Росія прорахувалася, помилково вважаючи, що її армію «асвабадітелів» чекатимуть із квітами, а Київ буде взят за «три дні».

Уже до вечора 24 лютого 2022 р. – першого дня широкомасштабного вторгнення – стало зрозуміло: **українське суспільство об'єднується, щоби будь-що боротися з ворогом**. Не могли нашадки тих народів зі славетною історією,

← Волонтерський штаб в одній із церков Полтави. 2022 р. Фото: armyinform.com.ua

що живуть в Україні й становлять українську політичну націю, сидіти склавши руки. Подолавши перший шок, українці й українки взялися до спільної праці та боротьби. З перших годин війни організовувалися групи евакуації населення з районів, де вже точилися або незабаром могли розпочатися активні бойові дії. **Населення проявило неабияку самоорганізацію і не піддалося паніці**, на яку сподівався ворог.

Завдяки досвіду Майдану та війни на сході України миттєво активізувалася **волонтерська діяльність**. Допомогали як цивільним, так і військовим. Ті, хто першими зустрічав окупантів, виявили неймовірну відвагу: на ворога йшли беззбройні люди, зупиняючи колони техніки. Ті, хто мав будь-яку зброю, фактично одразу стали до партизанської боротьби. Ризикуючи життям, дані про пересування ворога передавали Збройним Силам України. Українці й українки, можливо, навіть несподівано для самих себе, в один день стали монолітною потужною живою нацією. Її метою була боротьба з російським окупантом за власне існування.

Громадська діяльність набула нових форм системної організації, співпраці влади, бізнесу, армії, суспільства, самоврядування, пересічних людей. Та цього не відбулося б, якби не весь попередній досвід, який має українське громадянське суспільство. Довіра до інститутів громадянського суспільства стала складником національної свідомості й культури. Водночас безпрецедентною була довіра до Сил безпеки й оборони України. Тисячі чоловіків і жінок

↑ Черги добровольців до територіальних центрів комплектування в перші дні широкомасштабної війни. Лютий 2022 р.

проривалися до територіальних центрів комплектування або вистоювали кількадевні черги, щоб стати до зброї та захищати Батьківщину від російського окупанта. Із запровадженням воєнного стану на розгортання військових частин територіальної оборони (ТрО) та призов до них 130 тис. резервістів відводили 30 днів. Проте за період 24 лютого – 5 березня до лав ТрО мобілізувалися понад 100 тис. осіб.

Важливим складником загальнонаціонального піднесення і сигналом для партнерів нашої держави стали дії української влади. Рішення Президента України В. Зеленського залишитися в Києві на початку вторгнення замість того, щоб прийняти пропозицію західних партнерів про евакуацію, стало показовим моментом російсько-української війни, продемонструвавши єдність політичної еліти зі своїм народом.

Пригадайте, якими були перші дні та місяці широкомасштабної війни Росії проти України для вас, ваших рідних чи близьких. Чи брали вони участь у волонтерській або оборонній діяльності? Чим саме допомагали в ті дні? Як вони згадують та описують ті події? Поміркуйте, що стало причиною такого гуртування українського суспільства.

4. Боротьба з російською пропагандою. Інформаційна війна

Готуючись до широкомасштабної війни, *Росія розгорнула всеохопну пропагандистську діяльність*, підкріплену масштабним медіаінформаційним супроводом. Її основу становила великодержавницька шовіністична ідеологія «русского міра». Звичною справою російської пропаганди стали перекручування та спотворення історичних фактів і відверта брехня.

Російська пропаганда швидко взяла на озброєння тези Путіна про те, що «Україна – штучна держава», щодо якої потрібно провести «денацифікацію» та демілітаризацію – звільнити від нібито нацистської ідеології та повністю роззброїти. При цьому президент країни-агресора наголошував, що «росіяни та українці є одним народом, а справжній суверенітет України можливий лише в партнерстві з Росією». Цю думку російська пропаганда безперестанно транслює і досі, переконуючи своїх громадян, що «Україна мусить або існувати за правилами Росії, або не існувати зовсім».

Для виправдання свого вторгнення Росія передусім використовувала набір старих штампів, укорінених ще в радянській імперській пропаганді й міфі «Великої Вітчизняної війни»: «діди воювали» й «можемо повторити». На фоні цього на *окупованих Росією територіях України відбувалося масштабне знищення українських книжок у закладах освіти та бібліотеках, а в самій Росії згадки про Україну та Русь із центром у Києві почали вилучати зі шкільних підручників історії*.

Щоб розпалити в російському суспільстві ненависть до України та всіляко виправдати загарбницьку війну, пропаганда використовує різноманітні дурниці, які просуває цілком серйозно. Доходило навіть до примітивних фейків про те, що в Україні за підтримки міністерства оборони США виготовляють «етнічно орієнтовану біологічну зброю». Україні, окрім реальної війни з російськими окупантами на полі бою, доводиться вести й інформаційну війну, постійно спростовуючи фейки. Росія наповнює не лише свій, а й світовий інформаційний простір такими фальсифікатами та ворожою пропагандою,

витрачаючи на це шалені ресурси. Щоби зберегти підтримку країн-партнерів і їхніх суспільств, Україна докладає чимало зусиль для протидії російській пропаганді.

Відшукайте в інтернеті приклади російських фейків і пропаганди, запропонуйте одне одному розвінчати їх, навівши відповідні аргументи. Поміркуйте, чи може така інформація слугувати історичним джерелом. Як Україна може використовувати російські фейки та пропаганду на свою користь? Підготуйте короткі поради, як розпізнати фейк і пропаганду.

5. Вигнання російських окупантів із території України

Розпочинаючи широкомасштабну війну, Росія розраховувала на блицкриг: у найкоротші терміни («за три дні») захопити столицю України – Київ, за тиждень вийти на рубіж річки Дніпро по всій її протяжності та відрізати Україну від морського узбережжя. Російський ворог планував упродовж другого тижня розв'язаної ним війни вийти на лінію Коростень – Житомир – Вінниця й до кінця третього тижня повністю захопити Україну й вийти на західний кордон держави.

ЗАУВАЖТЕ

Третього квітня 2022 р. Генеральний штаб Збройних Сил України офіційно заявив про звільнення Київщини від російських загарбників. За організацію оборони Києва звання «Герой України» отримав генерал-полковник Олександр Сирський.

Пригадайте плани блицкригу, які намагалася реалізувати нацистська Німеччина у роки Другої світової війни. Які території планувала захопити? Яких результатів було досягнуто? Порівняйте їх із планами рашистів під час російсько-української війни, знайдіть спільні та відмінні риси.

Росія планомірно та завчасно готувалася до широкомасштабної війни з Україною. Поступове збільшення чисельності російських військ на кордоні з Україною розпочалося ще у 2016 р. Станом на початок широкомасштабного вторгнення Росія на кордоні з Україною мала концентрацію військ, достатню для ведення наступальної війни: військовослужбовців – близько 190 тис.

(70 % сухопутних військ РФ); танків – до 1100; бойових броньованих машин – до 2600; артилерійських систем – до 1100; реактивних систем залпового вогню – до 360; ракетних комплексів – 18; літаків – 330; вертольотів – 230.

Уже на вечір 24 лютого Сили безпеки й оборони України та пересічні українці зруйнували плани росіян щодо захоплення України. Ворог сподівався, що українці не чинитимуть опір, проте наразився на потужний спротив. Не зумівши захопити Київ, агресор спробував узяти столицю в оточення, а з 15 березня фак-

↑ Генерал-полковник Олександр Сирський і генерал Валерій Залужний під час битви за Київ. Фото: facebook.com/MinistryofDefence.UA

тично перейшов до оборони на захоплених територіях. Наприкінці березня Сили безпеки й оборони України розпочали звільнення Київщини від російської окупації.

Перший удар під час широкомасштабного вторгнення прийняли на себе також Чернігівщина і Сумщина, де одразу розгорнулися активні бойові дії. Щоб не допустити швидкого просування у бік Києва та захоплення великих населених пунктів, Сили безпеки й оборони України вдалися до тактики розпорошення великих колон ворога та їхнього подальшого знищення. Значного успіху було досягнуто завдяки маневреності українських військ і швидкості їх перегрупування, використанню особливостей болотистої місцевості та підриванню мостів.

Важливу роль у боротьбі з російським ворогом відіграло місцеве населення. Воно організувало опір окупантам і налагодило допомогу військовим, зокрема передавало інформацію про рух ворога. Особливо важливу роль у боротьбі з ворогом на Сумщині відіграли підрозділи Сил територіальної оборони, формування яких розпочалося у 2018 р. В окремих районах області вони змогли зупинити ворога, а в умовах окупації продовжували чинити організований опір загарбникам.

На початку березня окупант був змушений відмовитися від планів швидкого просування на Київ і розпочати позиційні бої на Чернігівщині. Битва за Чернігів продемонструвала готовність Сил безпеки й оборони України до останнього боротися з ворогом. До 6 квітня рашистів вигнали з Чернігівщини, а до 11 квітня – із Сумщини. Українські військові відновили контроль за державним кордоном. За професіоналізм і героїзм під час звільнення Чернігівщини та Сумщини звання «Герой України» були удостоєні генерал-майор Віктор Ніколюк – командувач ОК «Північ», полковник Дмитро Кашенко – командир 58-ї окремої мотопіхотної бригади імені гетьмана Івана Виговсько-го, старший лейтенант Артур Кравченко – командир роти цієї бригади.

Уже в перші години широкомасштабного вторгнення розгорнулися бої за Харків. Неспроможні захопити місто, окупанти вдалися до майже постійних ракетно-артилерійських ударів по ньому. Не досягнувши швидкого результату, на початку березня ворог перейшов до оборони на зайнятих позиціях.

↑ Герой України генерал-майор Віктор Ніколюк. Фото: armyinform.com.ua

Українські військові вже 6 березня звільнили Чугуїв. Ворог спрямував значні ресурси на те, щоб хоча б утримати окуповані території. У результаті успішної операції у вересні – жовтні 2022 р. Харківщину було звільнено від рашистів. За успішні дії з оборони Харкова та звільнення Харківщини звання «Герой України» отримав командир 92-ї окремої штурмової бригади імені кошового отамана Івана Сірка полковник Павло Фесенко.

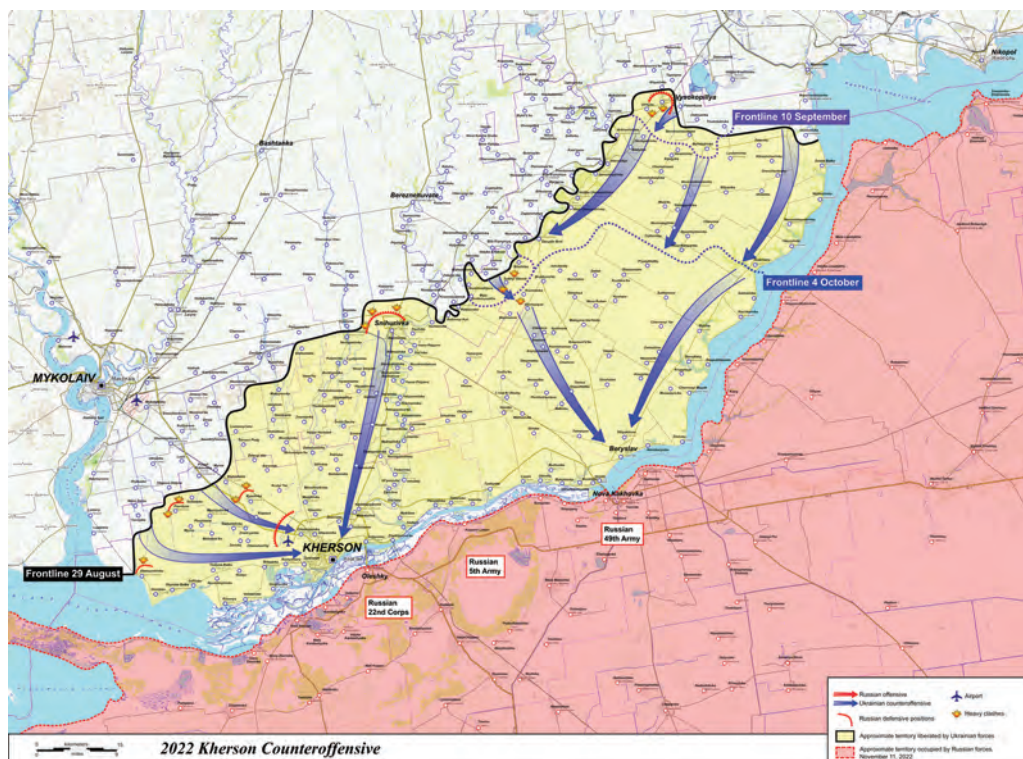
Не менш стрімко розвивалися події на півдні України. Уже близько 5-ї години ранку 24 лютого ворог розпочав атаку з території тимчасово окупованого Криму. Швидко просуваю-

чись великими колонами, росіяни спробували захопити мости через Дніпро й оточити наших військових. Проте воїнам 59-ї окремої мотопіхотної бригади імені Якова Гандзюка вдалося знищити росіян на переправах та зірвати їхні плани щодо швидкого просування вглиб України. Уже 25 лютого було ухвалено рішення про підготовку оборони Миколаєва, куди ворог планував здійснити основний удар. На початку березня розпочалися важкі бої за Вознесенськ, які тривали кілька днів і завдали значних втрат ворогові. Успіх у Вознесенську зірвав плани рашистів щодо захоплення Південноукраїнської АЕС.

Професійні дії українських військових різних родів військ і підрозділів не допустили прориву ворога до центральних областей України та забезпечили контроль над узбережжям Чорного моря. Це дало можливість підготувати й провести успішну операцію зі звільнення Херсона 11 листопада 2022 р., після восьми місяців його окупації росіянами. Командував контрнаступом бригадний генерал Олександр Тарнавський.

↑ Герой України полковник Павло Фесенко. Фото: armyinform.com.ua

↑ Карта Херсонської операції (серпень – листопад 2022 р.)

Виберіть будь-який із регіонів ведення активних бойових дій у 2022 р. Скоординуйте свій вибір так, щоб усі регіони були охоплені різними групами. За допомогою матеріалів в електронному додатку до підручника (<https://nx.litera.ltd/s/Tmq8ARo94FCXD64>) відстежте просування ворога територією України та його вигнання Силами безпеки й оборони України. Нанесіть відповідну інформацію на карту. З'ясуйте, які військові формування брали участь у захисті й звільненні цих регіонів.

Героїзм і відданість як українських військових, так і пересічних громадян зупинили наступ російського ворога та забезпечили його вигнання зі значної частини тимчасово окупованих територій. Самовіддана боротьба наших співгромадян стала подвигом, що відомий на весь світ. Проте війна триває, і для звільнення всієї території України надлюдських зусиль щодня докладають звичайні люди – військовослужбовці та військовослужбовиці Сил безпеки й оборони України.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ► тимчасова окупація Бучі ► початок широкомасштабної війни Росії проти України ► надання розвідкою США перших даних про підготовку Росією широкомасштабної війни проти України ► блокування Росією експорту українського продовольства ► заява Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» ► Сенат США визнав В. Путіна воєнним злочинцем.
2. Поясніть значення понять і термінів: геноцид, рашизм, інформаційна війна, широкомасштабна війна.
3. Визначте ключові причини широкомасштабної війни Росії проти України.
4. За допомогою додаткових джерел інформації пригадайте основні риси фашизму. Проаналізуйте за цими ознаками нинішню російську ідеологію рашизму. Знайдіть спільне та відмінне. Обґрунтуйте або спростуйте думку про рашизм як різновид фашизму.
5. Прокоментуйте подію (або явище), про які йдеться у фрагменті наукової праці. «Усю військову операцію, підкріплену вірою Путіна в неіснування української нації та бажання жити під владою Росії, змодельовали за зразком захоплення Криму. У першому ешелоні сухопутних військ, що наступали на Київ, відразу за десантниками йшли підрозділи ОМОНу [спецпідрозділи російської поліції], а в згорілих танках і бронемашинах українці скоро почнуть знаходити парадну форму, що її російські солдати підготували для переможного маршу Хрещатиком. Пайки солдатам видавали на два-три дні, адже їм обіцяли, що довше операція не триватиме... Такий погляд на розвиток подій поділяв і Путін. У зверненні на початку війни він закликав українських військових скласти зброю. Однак українська армія продовжувала боротися. Жоден підрозділ не здався, не кажучи вже про перехід на інший бік» (Сергій Плохій. «Російсько-українська війна: Повернення історії»).
6. Поміркуйте, що дає підстави для запропонованих висновків. Наведіть кілька аргументів, щоб їх підтвердити або спростувати. «Запах війни ні з чим не сплутаєш, та він вже витав у повітрі. ...Нам було необхідно, щоб противник думав, що всі ми дислоковані у своїх звичайних базах, палимо траву, дивимось телевизор та постимо у Facebook. І нам це вдалося!» (Головнокомандувач Збройних Сил України Валерій Залужний).
7. Підготуйте проєкт на тему «Російські фейки та пропаганда як інструмент гібридної війни».
8. Підготуйте есе на тему «Сила українців у єдності».

§ 36 Міжнародна підтримка України у боротьбі проти агресії Росії.

Практичне заняття № 9

1. Утворення міжнародної коаліції держав для підтримки незалежності й обороноздатності України

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. З якою метою В. Зеленський звернувся до Сенату, Національних зборів Французької Республіки та Ради міста Парижа? ►► 2. Чи мав «нормандський формат» позитивні для України наслідки? Чому? Відповідь аргументуйте. ►► 3. Чому у промові Президент говорить про повноправне членство України в Європейському Союзі? ►► 4. Чому деякі французькі компанії Президент називає «спонсорами для військової машини Росії»? Яка роль санкцій у боротьбі з Росією? ►► 5. Знайдіть на сайті Президента України (<https://www.president.gov.ua/>) звернення до парламентів інших держав. Порівняйте, що в них спільного з цитованою промовою, а що відмінного. Чому? Свою відповідь обґрунтуйте.

«У 2019 році, коли я прийшов на пост Президента, вже існував формат для переговорів з Росією. Це був Нормандський формат. Формат переговорів, які повинні були закінчити війну на Донбасі, війну на сході України, яка триває вже, на жаль, вісім років.

У Нормандському форматі брали участь чотири держави – Україна, Росія, Німеччина та Франція. Чотири, але через них був представлений увесь світ, усі позиції, всього світу. Хтось підтримував. Хтось намагався затягувати процес. Хтось хотів усе зірвати. Але здавалося важливим, що світ був присутній завжди за тим “нормандським столом”, столом миру.

І коли переговори давали результат, коли нам вдавалося звільняти людей з полону, коли ми змогли погодити деякі рішення в грудні 2019 року, це було як ковток свіжого повітря. Як проблиск надії. Надії на те, що розмови з Росією можуть допомогти. Що керівництво Росії можна переконати словами. Щоб Москва обрала мир.

Але настало 24 лютого. День, який перекреслив усі ті зусилля. Усіх нас. Перекреслив старе значення слова “діалог”. Перекреслив європейський досвід відносин із Росією. Перекреслив десятиліття історії Європи [...].

Тому ми очікуємо від вас, очікуємо від Франції, від вашого лідерства, що ви зможете зробити так, щоб Росія шукала мир. Щоб закінчила цю війну проти свободи. Проти рівності. Проти братерства. Проти всього, що зробило Європу єдиною. І сповненою вільним різноманітним життям [...].

І що під час головування Франції у Європейському Союзі буде ухвалене давно дозріле історичне рішення – про повноправне членство України у Європі, в ЄС. Історичне рішення в історичний час. Як це завжди було в історії французького народу [...].

Завтра буде вже місяць, як українці воюють за власне життя, за власну свободу. Як наша героїчна армія протистоїть всім силам Росії, що переважають.

Ми потребуємо більшої допомоги! Ми потребуємо більшої підтримки! Щоб свобода не прогнала, вона має бути добре озброєною. Танки, протитан-

кова зброя, авіація, протиповітряна оборона. Ми потребуємо всього цього! Ви можете нам допомогти, я знаю. Можете!

Щоб свобода не програла, світ повинен підтримувати її санкціями проти агресора. Кожного тижня – новий санкційний пакет. Кожного!

Французькі компанії повинні піти з російського ринку. “Рено”, “Ашан”, “Леруа Мерлен” та інші. Вони повинні перестати бути спонсорами для військової машини Росії, спонсорами вбивств дітей і жінок, спонсорами звалтувань, грабунків, мародерства з боку російської армії.

Всі компанії повинні запам’ятати раз і назавжди, що цінності вартують більше, ніж прибуток. Ще й прибуток на крові. І ми з вами повинні вже думати про майбутнє. Про те, як ми будемо жити після цієї війни.

Потрібні гарантії. Сильні гарантії. Гарантії того, що безпека буде непохитною, а війни справді не буде. І загалом війни будуть неможливими».

Із промови Президента України Володимира Зеленського на спільному зібранні Сенату, Національних зборів Французької Республіки та Ради міста Парижа, 23 березня 2022 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Чому, на думку тодішнього міністра закордонних справ України, підтримка України не є благодійністю? Які аргументи наводить міністр? ►► 2. Які країни надають допомогу Україні? ►► 3. У чому полягає загроза локальних міждержавних війн для світу? ►► 4. Чому важливо «підтримувати та боронити демократію та ринкові економіки»? ►► 5. Чи погоджуєтесь з думкою, що перемога України у війні є запорукою світової безпеки і стабільності? Свою відповідь обґрунтуйте.

«Деякі скептики також кажуть, що підтримка України в боротьбі за свободу надто дорого обходиться і не може тривати нескінченно. Ми в Україні цілком усвідомлюємо обсяги підтримки, яку ми отримали від Сполучених Штатів, європейських та інших партнерів. Ми безмежно вдячні урядам, законодавцям і всім людям, які простягнули руку допомоги нашій країні у час війни. Ми використовуємо цю підтримку максимально прозоро та підзвітно: інспектори військової допомоги США не знайшли жодних свідчень суттєвих розтрат, махінацій чи шахрайств.

Ця підтримка не є і ніколи не була благодійністю. Кожен долар, інвестований в обороноздатність України, приніс суттєві безпекові дивіденди країнам, які нас підтримали. Підтримка дозволила нам відбити агресію та уникнути подальшої катастрофічної ескалації в Європі. Україна досягла усіх цих результатів завдяки американській підтримці, яка загалом склала близько 3 % річного військового бюджету США. Крім того, більшість цих грошей насправді залишилася в США та пішла на фінансування американської оборонної промисловості, стимулювання розвитку передових технологій та створення робочих місць для американців. Саме з цієї причини низка лідерів місцевих ділових кіл у США вже виступили публічно проти затримки чи зменшення військової допомоги для України.

Більше того, в той час як США є ключовим безпековим партнером України, а лідерство Америки в мобілізації міжнародної підтримки нашої держави є взірцевим і життєво необхідним, Сполучені Штати все ж таки не несуть цей тягар самотужки. Як заявив днями Генеральний секретар НАТО Єнс Столтен-

берг, інші члени НАТО, включно з європейськими країнами та Канадою, надали Україні загалом більше половини сукупної військової допомоги. Низка країн надали більше підтримки у відсотковому відношенні до ВВП, ніж США: Велика Британія, Данія, Естонія, Латвія, Литва, Нідерланди, Норвегія, Польща, Словаччина, Фінляндія та Чехія. Підтримка ФРН продовжує зростати, перетворюючи її на ключового партнера України в Європі за абсолютними цифрами.

Спроби деяких інших скептиків нарікати боротьбу України за свободу “ще однією нескінченною та безперспективною війною Америки за кордоном” позбавлені здорового глузду. Україна ніколи не закликала США направити війська на свою територію. Ми пропонуємо справедливую угоду: партнери надають нам все, що необхідно для перемоги, а ми виконуємо решту роботи самі, захищаючи не лише власні кордони, але й кордони глобальної демократії.

Сполучені Штати витратили десятиріччя та сотні мільярдів доларів, створюючи та захищаючи міжнародний порядок, який здатен підтримувати та боронити демократію та ринкові економіки, а отже, безпеку та благополуччя американців. Зараз було би вкрай нерозумно відмовитися від цих інвестицій. Якщо демократії дозволять впасти в Україні, супротивники США розглядатимуть це як слабкість та сигнал про те, що агресія приносить бажані результати. У такому разі цінник захисту національних інтересів США в умовах таких загроз зросте у рази та буде значно вищим за цінник підтримки України нині, не кажучи вже про десятиліття глобальної турбулентності із непевними наслідками.

Науковці та аналітики часто попереджають про загрозу Третньої світової війни, маючи на увазі ядерний конфлікт між великими державами. Але вони схильні нехтувати загрозою світу локальних міждержавних війн, в якому більші країни відчуватимуть можливість нападу на менших сусідів. Це були би Перші світові війни, в множині, а не Третя світова війна. Саме такий світ здатна породити російська агресія, якщо не буде спільної відданості союзників меті перемоги України».

*Дмитро Кулеба. «Шлях до перемоги України».
Foreign Affairs (США),
14 грудня 2023 р.*

Проаналізуйте висловлювання іноземних лідерів. ►► 1. Про що свідчать наведені висловлювання? ►► 2. Які емоції вони у вас викликають? ►► 3. Що в них спільного, а що – відмінного? ►► 4. Хто зі світових лідерів побував в Україні після широкомасштабного вторгнення? Про що це свідчить? Якими були їхні емоції та враження від побаченого? Як це вплинуло на підтримку України? ►► 5. У якому контексті Джон Герbst згадує Глобальний Південь? Проаналізуйте, чому Україна зацікавлена у налагодженні дипломатичних відносин із Глобальним Півнем.

«Здобутки від продовження підтримки України величезні, бо ми вперше за десятиліття показали, що ми дійсно віримо в демократію і свободу і що ми готові обстоювати ті цінності у Європі».

*Колишній прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон, інтерв'ю британському телеканалу Sky News, 6 листопада 2022 р.
«Радіо Свобода»*

«Коли Путін розпочав вторгнення майже рік тому, він вважав, що Україна слабка, а Захід розділений. Він думав, що зможе пересилити нас. Але він глибоко помилявся. За останній рік Сполучені Штати створили коаліцію країн від Атлантики до Тихого океану, щоб допомогти захистити Україну, надаючи безпрецедентну військову, економічну та гуманітарну підтримку — і ця підтримка триватиме. Я оголошу про чергову поставку критично важливого обладнання, включно з артилерійськими боєприпасами, протитанковими системами та радарми повітряного спостереження, щоб допомогти захистити український народ від повітряних бомбардувань».

*Президент США Джоозеф Байден, Київ, 20 лютого 2023 р.
BBC News Україна*

«У багатьох країнах після більше ніж 400 днів повномасштабної війни Росії проти України зростає втома, виснаження і зневіра. Виникає спокуса, підживлювана російською пропагандою та дезінформацією, за всяку ціну якомога швидше домогтись перемир'я. Укладення не вигідного для України миру з Росією, який, по суті, полягатиме в тому, що РФ і надалі займатиме землі, які зараз окупує. На це ніколи не буде нашої згоди. Політика поступок і покірності щодо Росії і політики Путіна, ведена роками, принесла отруйні плоди. Її результатом є сьогоднішня агресія і тисячі невинних жертв. Тільки Україна має вирішувати, на яких підставах проводити мирні переговори. Єдині умови,

↑ Керамічний півник зі зруйнованого будинку в м. Бородянка (Васильківський майоліковий завод, художники-скульптори, імовірно, Надія та Валерій Протор'єви). 2022 р. Фото: Єлизавета Серватинська, «Суспільне»

яких світові лідери мають вимагати від Росії, — повне виведення військ з території України. Повне виведення військ поза міжнародно визнані кордони. Ні про які переговори і рішення над головами українців не може бути й мови.

Якщо хтось у світі починає зі мною таку розмову, я відповідаю: “А ти був у Бучі, ти був у Бородянці? Ірпені? Не був? То поїдь туди. І скажи людям, чиїх близьких катували, вбивали, гвалтували, скажи їм прямо в очі, що жертва їхніх близьких, що їхні страждання не мали значення. Що все буде, як і раніше”. Не може бути так, як колись, і не буде. Україна сама вирішуватиме за себе. Тепер і завжди. А ми будемо стояти на сторожі цього».

*Президент Республіки Польща Анджей Дуда,
Варшава, 5 квітня 2023 р.
«Суспільне»*

«Тут не йдеться про те, що бідна Україна пограбована мерзенною Росією, хоча частково це так і є, а про те, що ревізійністський Кремль, ядерна супердержава, хоч і зі слабенькою економікою, прагне нав'язати системну зміну через пряму агресію. І це критичний виклик, який хвилює Сполучені Штати. Якщо ми визначаємо проблему в такий спосіб, то 55 мільярдів доларів, які ми щорічно надаємо Україні, економічної та військової допомоги не є такою надзвичайною кількістю іноземної допомоги. Це не подарунок країні, яка перебуває в облозі, це життєво важливий внесок у американську безпеку, і в цьому випадку немає причин говорити, що ми даємо країнам Латинської Америки лише 2 мільярди доларів, а ми витрачаємо 55 мільярдів доларів на Україну, бо йдеться про глибинні американські інтереси».

*Надзвичайний і повноважний посол США в Україні у 2003–2006 рр.
Джон Герbst, червень 2023 р.
«Радіо Свобода»*

2. Формат «Рамштайн»

Проаналізуйте наведені джерела. ►► 1. Поміркуйте, з якою метою було створено формат «Рамштайн». ►► 2. Які питання порушують учасники формату? ►► 3. Яке значення має формат «Рамштайн» для України та світу? ►► 4. Обговоріть, чим відрізняються формати Мінськ-1 і Мінськ-2, «нормандський» і «Рамштайн». Свою відповідь обґрунтуйте.

«Зустріч у форматі “Рамштайн” — підбиваємо перші підсумки.

Домовились започаткувати ініціативу створення Capabilities Coalition (Коаліція спроможностей).

Головна мета — підготовка Сил оборони України майбутнього.

Для цього Міністерство оборони визначило п'ять кластерів, які потребуватимуть першочергової уваги:

- протиповітряна оборона;
- артилерія;
- авіація;

- ВМС;
- бронетехніка.

Також закликав наших партнерів продовжувати підтримувати Україну та окреслив пріоритетні потреби.

Наші партнери вкотре підтвердили свої зобов'язання щодо підтримки України.

Вдячний учасникам за непохитну підтримку України. Наша армія навіть після дев'ятнадцяти місяців запеклих боїв залишається високомотивованою, і український народ не має наміру здаватися».

*Допис у соцмережі Facebook міністра оборони України
Рустема Умерова від 19 вересня 2023 р.*

«Потужна зустріч у форматі “Рамштайн”. До зустрічі Контактної групи з питань оборони України долучилися понад 50 країн. Підтримка України залишається непохитною.

Вдячний нашим партнерам, які вже почали оголошувати про нові пакети військової допомоги. Найбільші та найпотужніші анонси лишилися не для розголошення.

Ось 5 ключових підсумків, про які можна говорити публічно:

1. Важливе досягнення сьогодні: сформовано нову коаліцію наземних засобів протиповітряної оборони (Ground-Based Air Defence). Лідери – Німеччина та Франція. До коаліції увійшли 20 країн. Забезпечення наших міст додатковими ППО – один з пріоритетів на цю зиму.

2. Нідерланди підготували 2 млрд євро на військову допомогу Україні.

3. Лідер ІТ-коаліції – Естонія – надає фінансування на суму пів мільйона доларів на діяльність ІТ-коаліції на додаток до зобов'язань Люксембургу у розмірі 10 мільйонів євро.

4. Велика Британія та Норвегія в рамках Морської коаліції шукатимуть способи ще більше посилити безпеку у Чорному морі.

5. Спільно з колегами в Брюсселі продовжуємо роботу над Дорожньою картою взаємосумісності. З Ллойдом Остіном у Києві два дні тому я говорив про необхідність подальшого руху України в НАТО. Українська армія має відповідати усім критеріям НАТО. Треба змінюватися для повної взаємосумісності з партнерами».

*Допис у соцмережі Facebook міністра оборони України
Рустема Умерова від 22 листопада 2023 р.*

«Сьогодні відбулося чергове засідання у форматі “Рамштайн” – уже 17-те. Є й нові пакети підтримки України – наших воїнів. Це стосується і снарядів та ракет, і РЕБ та дронів, і нових потужностей для нашої ППО. Створена й відповідна коаліція – коаліція розвитку ППО. Лідерами в її організації є Німеччина та Франція. Я дякую за таке лідерство. Дякую й кожній країні, яка бере участь у цих зусиллях – у тому, що дає можливість нашим містам і селам бути більш захищеними від російських ударів. Поки не все можна розповідати

публічно, але український повітряний щит стає сильнішим буквально щомісяця».

*Звернення Президента України Володимира Зеленського
від 22 листопада 2023 р.*

3. Санкції проти Росії та лендліз для України

Проаналізуйте запропоновані висловлювання. ►► 1. Чому запровадження санкцій є одним із заходів стримування російської агресії? ►► 2. Наскільки дієвий цей інструмент? ►► 3. Проаналізуйте ще раз фрагмент із промови Президента України В. Зеленського на спільному зібранні Сенату, Національних зборів Французької Республіки та Ради міста Парижа від 23 березня 2022 р. Чому В. Зеленський просив підтримати Україну санкціями проти Росії? ►► 4. Про що свідчить постачання озброєння Україні? Дізнайтеся, які країни постачають Україні озброєння.

«Санкції мають глибокий вплив на російську економіку. Незабаром ми схвалимо 12-й пакет санкцій. Там будуть нові переліки тих, хто відповідає за військову торгівлю та окупацію України, а також тих, хто причетний до викрадення дітей, хто причетний до формування фейкових новин, обхідних імпортерів та експортерів заборон, і тих, хто порушує цінову стелю на нафту».

*Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн,
4 листопада 2023 р.
«Радіо Свобода»*

ЗАУВАЖТЕ

Україна, своєю чергою, офіційно підтримала Японію у питаннях її територіальної цілісності включно з її Північними територіями, які нині перебувають під окупацією Російської Федерації. Про це йдеться у відповідному Указі Президента від 7 жовтня 2022 р.

«З моменту початку неспровокованої повномасштабної збройної агресії російської федерації проти України 24 лютого 2022 року Україна та міжнародні партнери запровадили низку санкцій проти РФ».

На сьогодні російська федерація є найбільш підсанкційною країною світу, і наразі саме санкції є найбільш дієвим інструментом впливу на країну-агресора з боку цивілізованої світової спільноти.

Важливим елементом роботи Міністерства закордонних справ України на санкційному напрямі є взаємодія зі столицями держав – членів ЄС, США, Великої Британії, Канади, Швейцарії, Австралії, Японії, Нової Зеландії та низки інших країн-партнерів».

*Санкції проти РФ. Міністерство закордонних справ України
Опубліковано 19 грудня 2023 р.*

«Шістнадцятого березня Байден оголосив про додаткову військову допомогу Україні в розмірі 800 мільйонів доларів, унаслідок чого схвалена ним за попередній тиждень сума сягнула мільярда доларів. За цим мільярдом уже чекав наступний. Новий пакет містив 800 зенітних комплексів “Стінгер”, що збільшило кількість цих поставлених Сполученими Штатами ракет до 1400, а також 2000 протитанкових ракет “Джавелін”, яких тепер в українців налічувалося до 4600. Новинкою у програмі допомоги стали 100 тактичних безпілотних систем, або дронів. Двадцять першого квітня Білий дім оголосив про додаткові 800 мільйонів доларів військової допомоги. Цього разу в пакет увійшли дрони-камікадзе “Світчблейд” та далекобійні гаубиці. “Зараз ми у критичному вікні часу, коли вони сформуєть основу для наступного етапу цієї війни”, – прокоментував Байден мету нового пакета допомоги.

Байден був готовий збільшити американську підтримку України. Про нову програму американської військової допомоги оголосили 9 травня, того дня, коли Путін проводив на Красній площі парад. За іронією долі, російський “День Перемоги” збігся з підписанням програми лендлізу для України, яку Байден запросив та отримав від Конгресу. Сполучені Штати ініціювали програму лендлізу для союзників уперше з часів Другої світової війни, коли їхніми союзниками були Велика Британія та Радянський Союз. США виділили тоді понад 50 мільярдів доларів (690 мільярдів доларів у сучасній валюті), причому понад половина цієї суми дісталася Британії, а приблизно одна п’ята – СРСР. Новий закон про лендліз давав президенту змогу санкціонувати військову допомогу Україні на суму до 33 мільярдів доларів додатково до 3,8 мільярда доларів, які вже витратили з цією метою від початку війни. Палата представників переважною більшістю голосів підтримала законопроект – 417 голосів “за” і 10 “проти”. “Ціна цієї боротьби недешева, але поступитися агресії буде ще дорожче”, – заявив Байден, підписуючи закон».

*Сергій Плохій. «Російсько-українська війна: Повернення історії».
Харків, 2023. С. 267–268*

4. Надання Україні статусу кандидата в члени ЄС

Проаналізуйте джерела. ►► 1. Чому 28 лютого 2022 р. Президент України Володимир Зеленський, Голова Верховної Ради Руслан Стефанчук та прем’єр-міністр Денис Шмигаль звернулися до ЄС з ініціативою щодо входження України до ЄС за спеціальною спрощеною процедурою? Свою відповідь аргументуйте. ►► 2. Чому у червні 2022 р. лідери Європейського Союзу на саміті в Брюсселі підтримали надання Україні цього статусу? ►► 3. Про які необхідні кроки України сказала Урсула фон дер Ляєн? ►► 4. Як європейські лідери оцінюють початок переговорів про вступ України до ЄС?

«Зеленський підписав заявку на членство України в Європейському Союзі. Історичний момент».

Допис у соцмережі Telegram Верховної Ради України від 28 лютого 2022 р.

«Коли Європейська комісія 17 червня рекомендувала надати Україні статус кандидата, вона також попросила виконати кілька умов, щоб рухатися далі. Серед них, наприклад, необхідність призначення нового керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та виконання чи не найскладніших завдань — “проштовхнути” антиолігархічне законодавство та законодавство проти відмивання грошей.

Чи впоратється Україна із цими та іншими завданнями, Європейська комісія оцінить у грудні цього року. Але чиновники ЄС очікують, що країна, можливо, не зможе виконати все у найближчі шість місяців. Тому було б варто очікувати проведення ще кількох оцінок протягом наступних років».

*Україна — кандидат на членство у ЄС. Пояснюємо, що це означає.
23 червня 2022 р.
«Радіо Свобода»*

«Питання розширення постійно виникало в наших дискусіях. Україна має стати членом Європейського Союзу. Західні Балкани також. Швидко».

*Голова дипломатії ЄС Жозеп Боррель, 1 вересня 2023 р.
«Радіо Свобода»*

«Це рішення було найскладнішим (про початок вступних переговорів України з ЄС. — *Ред.*), одним з найскладніших у житті, з якими я стикався. І, справді, на рівні магії потім склалися всі фактори».

*Дмитро Кулеба, міністр закордонних справ України
(4 березня 2020 — 5 вересня 2024), 15 грудня 2023 р.
«Радіо Свобода»*

«Сьогодні Європейська комісія рекомендує, щоби Європейська Рада розпочала переговори про вступ з Україною і Молдовою.

Україна завершила... понад 90 % необхідних кроків, які ми встановили у нашій доповіді минулого року.

На цій основі ми сьогодні рекомендували, щоби Європейська Рада розпочала переговори про вступ. Ми також рекомендуємо, щоби Європейська Рада схвалила рамки для переговорного процесу, як тільки Україна втілить поточні реформи. Щодо цього ми прозвітуємо у 2024 р.

Якщо Європейська Рада ухвалить політичне рішення: скаже “так”, що ми беремо рекомендацію Єврокомісії і розпочинаємо переговори про вступ, — робота може початися негайно. Це дуже технічне питання.

І до березня ми прозвітуємо про прогрес. Але ми можемо почати одразу, коли Європейська Рада дасть зелене світло у своєму рішенні у грудні».

*Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн,
8 листопада 2023 р.
Інформагенція «УНІАН»*

«Європейська Рада вирішила розпочати переговори про вступ України та Молдови».

*Допис у соцмережі голови Європейської ради Шарля Мішеля
від 14 грудня 2023 р.*

«Це дійсно оцінка – те, що ми відкриваємо переговори з Україною і з Молдовою. Ми хочемо підтримати Україну. Це дуже потужне політичне рішення, і сьогодні, зараз, я думаю, для народу України (це показує. – *Ред.*), що ми на їхньому боці, і це рішення, прийняте країнами-членами, є дуже важливим для довіри до ЄС».

*Коментар для «Суспільне Новини» голови Європейської ради
Шарля Мішеля від 14 грудня 2023 р.
«Суспільне»*

5. Україна і НАТО

Проаналізуйте фрагменти джерел. ►► 1. З якою метою цитований уривок вписано у «Стратегічну концепцію НАТО – 2022»? ►► 2. Які враження викликають у вас наведені джерела? ►► 3. Про що вони свідчать? ►► 4. Як ви ставитеся до вступу України до НАТО? Свою відповідь обґрунтуйте.

«Наш світ сповнений суперництва і непередбачуваний. Загарбницька війна Російської Федерації проти України похитнула мир і значно погіршила наше середовище безпеки. Жорстоке і незаконне вторгнення Росії, неодноразові порушення нею міжнародного гуманітарного права, її жахаючі військові напади і звірства спричинили невимовні страждання і спустошення. Сильна і незалежна Україна є вкрай важливою для стабільності на євроатлантичному просторі. Поведінка Москви є відображенням схеми агресивних дій щодо сусідів Росії і трансатлантичної спільноти загалом. Ми також стикаємося з нагальною загрозою тероризму в усіх його формах і проявах. Повсюдна нестабільність, зростання стратегічного суперництва і поширення авторитаризму становлять виклик для інтересів і цінностей Альянсу. У нашій новій Стратегічній концепції знову підтверджується, що основним завданням НАТО є гарантування колективної оборони на основі підходу “на 360 градусів”».

«Стратегічна концепція НАТО – 2022», ухвалена 29 червня 2022 р.

«По-перше, ми скоротили ваш шлях до НАТО з двох до одного кроку, знявши вимогу щодо Плану дій з підготовки до членства. По-друге, ми узгодили програму для того, щоб зробити Збройні Сили України більш оперативно сумісними з вашими майбутніми союзниками. По-третє, ми зміцнили наші політичні зв'язки до безпрецедентного рівня, створивши Раду Україна – НАТО, орган, де ми можемо консультиватись і приймати рішення разом. Ці три рішення означають, що Україна тепер близька до НАТО як ніколи раніше».

*Генеральний секретар НАТО Єнс Столтенберг,
Київ, 28 вересня 2023 р.*

§ 37 Повсякденне життя і культура в умовах війни Росії проти України

1. Стратегії виживання і протистояння в умовах війни

Хоча війна триває в Україні з 2014 року, для багатьох вона залишалася далекою та фактично не впливала на щоденні турботи. З початком широко-масштабної війни Росії проти України щоденне життя українців і українок кардинально змінилося. Суспільство та його життя мало адаптуватися до нової «нормальності».

Повітряні тривоги, небезпека обстрілів стали постійною загрозою в будь-якій точці нашої країни. Для прикордонних територій поблизу Росії та Білорусі не зникла загроза повторного нападу сухоходом. Звісно, найскладнішою залишається ситуація у прифронтових районах, де обстріли можуть тривати цілими днями.

Багато в чому інфраструктура України виявилася неготовою до широко-масштабної війни. Укриття і бомбосховища були занедбаними та непридатними для перебування людей, населення — невідповідним: люди не знали, куди необхідно прямувати, щоби сховатися під час повітряних тривог. При цьому реальністю більшої сімей стала «тривожна сумка / валізка» — набір речей, ліків і документів, необхідних у разі найшвидшої евакуації з дому. У перші місяці війни бомбосховища надовго стали домівкою для багатьох українців та українок: у них фактично жили, відзначали дні народження, навчалися, влаштовували імпровізовані концерти, навіть народжували дітей. На тимчасово окупованих росіянами територіях люди часто вимушені були перебувати у сховищах тижнями, адже це був єдиний спосіб урятуватися.

↑ Чоловік тримає новонароджену дитину в бомбосховищі пологового будинку. 2 березня 2022 р. Київ. Фото: Chris McGrath / Getty Images

Пригадайте власну історію перших днів війни. Які емоції ви тоді переживали та як організували своє повсякденне життя? Хто чи що допомогло вам пристосуватися до реалій війни? Поділіться власним досвідом у класі та разом складіть емоційний портрет українки / українця перших тижнів війни.

Восени 2022 р. Росія почала втілювати свій новий план із підкорення українців. Російська влада і Путін вважали, що якщо восени — взимку залишити всю Україну без світла й тепла, ми дуже швидко здамося та виконаємо вимоги агресора. Ворог почав масовані атаки на об'єкти критичної інфраструктури. Перш за все намагалися знищити або пошкодити великі тепло- та електро-

↑ Україна без світла вночі на супутниковому знімку в листопаді 2022 р.

↗ Типова картина в «Пункті незламності» в листопаді 2022 р. Фото: Kateryna Pieshykova. Press Service of Dmytro Lunin

станції, щоб одночасно залишити без світла й тепла якомога більше людей. **Такі дії є грубим порушенням правил ведення війни і воєнним злочином.**

Навіть із космосу було видно, що Україна поринула в пітьму, проте не у відчай. Українці пристосувалися навіть до таких умов, коли світло, тепло та вода були доступними по кілька годин на добу. Альтернативні джерела енергії стали найпопулярнішим товаром. Волонтери, центральна влада та місцеві адміністрації створювали «Пункти незламності» – місця для всіх, кому були потрібні тепло та електроенергія. Експерти підрахували, що в Україну було завезено генераторів загальною потужністю в один енергоблок Хмельницької АЕС. Такі самоорганізація та взаємодопомога знову показали, що плани підкорення росіянами українців є безперспективними.

2. Рух опору та колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях

Та хоч би яким складним, без світла чи тепла, було наше життя в Україні, його важко порівняти з тим, як живеться українцям та українкам в умовах російської окупації. Дехто перебуває в окупації ще з 2014 р., дехто – з початку широкомасштабного вторгнення. Вони виявляють неабияку міцність духу та незламність, очікуючи звільнення. Усіх їх об'єднує одне бажання – вигнати російських окупантів зі свого дому, з України.

Станом на кінець 2023 р. під окупацією Росії перебувають близько 109 тис. км² території України. Оцінити кількість людей, які живуть на тимчасово окупованих територіях, немає можливості. До того ж **Росія постійно примусово виселяє громадян України з тимчасово окупованих земель на свою територію, що також є воєнним злочином.**

← Відсоток тимчасово окупованих Росією територій України по областях на кінець 2023 р.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. До якого виду історичних джерел воно належить? Чому саме цей тип є основним джерелом з історії російської окупації? ►► 2. Кого та чому окупанти намагалися знайти перш за все? Хто допомагав окупантам? ►► 3. Як ви думаете, чому очевидиця згадує саме про становище військових і вчителів? Про що це свідчить?

«На початку квітня військові так званої “ЛНР” почали полювати на ветеранів АТО, військових, мисливців, їхні родини. Виходили на них, зокрема, через “стукачів”. Переривали все в їхніх будинках, погрожували автоматами, наводили танки, відбирали зброю, патрони, шукали військову форму. Тих, кого забирали, катували. Одного мого знайомого підвішували догори ногами та били. Є такі, хто вже більше місяця не може знайти рідних, – не знають, живі вони чи в полоні.

Вчителів у школах поставили перед вибором – або навчати за російською програмою, або геть. Дітям оголосили, що все поступово буде переходити на російську мову. З усіх класів вилучили підручники з історії України, як пояснили, на утилізацію. У Сватовому розстріляли нову, ще не добудовану українську церкву. Постріляли ікони, багато з них вкрали. Нічого святого нема, це вандалізм – стріляти по таких місцях» (Олександра, мешканка окупованого селища неподалік від Сватового Луганської обл.).

Українці й українки, які опинилися під тимчасовою російською окупацією, не припиняють боротьби. З перших годин війни на захоплених Росією територіях розгорнувся український Рух опору. Яскравим прикладом стали Сумщина та Чернігівщина, де партизанські загони місцевих мешканців у взаємодії зі Збройними Силами України зупиняли цілі колони російської бронетехніки, знищували танки та військових окупанта.

Рух опору є проявом потужної національної самоорганізації, але досить особливим – із ризиком для життя. Така діяльність надзвичайно важлива на окупованих територіях, не менш важлива, ніж діяльність Сил оборони України. Рух опору в тилу – це постійне нагадування росіянам, що вони є окупантами в Україні, що їх тут не хочуть бачити й не дадуть можливості спокійно жити на нашій землі. Партизани підривають бойовий дух ворога. Будь-яка інформаційна кампанія, кожна розклеєна листівка демонструє фізичну присутність бійців Руху опору, активність національного спротиву на тимчасово окупованих теренах.

Що вже казати про випадки, коли підпільникам вдається знищувати техніку, інфраструктурні об’єкти, залізничні колії! Вантажівка з паливом, будь-який знищений патруль – це те, що сковує дії окупанта, не дає проводити повномасштабні репресії. Для прикладу, у грудні 2023 р. учасники Руху опору підірвали вантажний потяг окупантів, який шодня возив із Криму до Мелітополя і Дніпрорудного боєприпаси та пальне.

Варто розуміти, що опір окупації може бути активним (листівки і рейди), а може бути пасивним – коли пенсіонер відмовляється від росій-

→ Листівки руху «Жовта стрічка» в Херсоні

ських виплат, аби не отримувати примусово російський паспорт. Це означає, що місцеве населення не приймає окупаційної влади. Надсилати інформацію про розташування ворога й техніки, його пересування чи військові плани – теж важлива місія в тилу ворога, адже за такі дії можна заплатити життям. У міру того, як ворог нарощує репресії щодо місцевого населення, збільшується й інтенсивність Руху опору.

Проте не всі чекають вигнання окупантів і повернення контролю України над своїми територіями. Серед місцевих мешканців є непоодинокі випадки свідомої співпраці з ворогом – **колабораціонізму**. Колабораційна діяльність не просто засуджується суспільством: за неї передбачено кримінальне покарання відповідно до Кримінального кодексу України. При цьому варто розуміти, що співпраця з окупаційною владою може мати різний характер, особливості, а головне – різні причини та мотиви. Тож виокремлюють *власне колабораціонізм* і *вимушений колабораціонізм*. Якщо другий вид є досить специфічним і потребує вкрай обережних висновків, то перший переважно є очевидним вибором конкретної людини.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Як ви думаєте, чому статтю про колабораціонізм внесли до Кримінального кодексу України лише у 2022 р.? ►► 2. Чому гостро стоїть потреба документувати факти колабораційної діяльності? ►► 3. Як вважаєте, що змушує людей вдаватися до колабораціонізму?

«З початку повномасштабної агресії рф СБУ викрила понад 700 таких осіб [у 2022 році]. І це саме за статтею 111-1 Кримінального кодексу України – колабораційна діяльність, якої до березня цього року взагалі не існувало. Тобто, на відміну від державних зрадників, тут ми говоримо про колаборантів у чистому вигляді. ...Ми цілодобово працюємо, щоби не лише викрити зрадників і колаборантів, а й якісно задокументувати їхні злочини та в результаті притягнути до відповідальності... Робота у цьому напрямку триває. Нам поіменно відомий кожен колаборант, усі його установчі дані, коло спілкування і маршрути переміщення. Питання покарання цих осіб – це лише питання часу» (із заяви пресслужби СБУ).

3. Біженці й вимушені переселенці під час війни

Широкомасштабна війна Росії проти України спричинила появу ще одного явища – масового переміщення населення. **Біженці й внутрішньо переміщені особи** – це категорія громадян України, іноземців або осіб без громадянства,

ЗАУВАЖТЕ

Країнами, які приймають найбільше переселенців з України, є **Німеччина, Польща та Чехія**. Якщо брати до уваги співвідношення кількості прийнятих українців до власного населення, то найбільше біженців прихистили **Естонія, Польща та Чехія**.

які були змушені покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків війни Росії проти України. Біженці від внутрішньо переміщених осіб (переселенців) відрізняються тим, що останні не виїжджали за межі України.

За оцінками експертів, до 15 млн осіб були змушені покинути свої домівки після початку широкомасштабної війни. Хтось переселився до інших регіонів України, а хтось виїхав за кордон. Враховуючи, що найбільше українців були змушені тікати

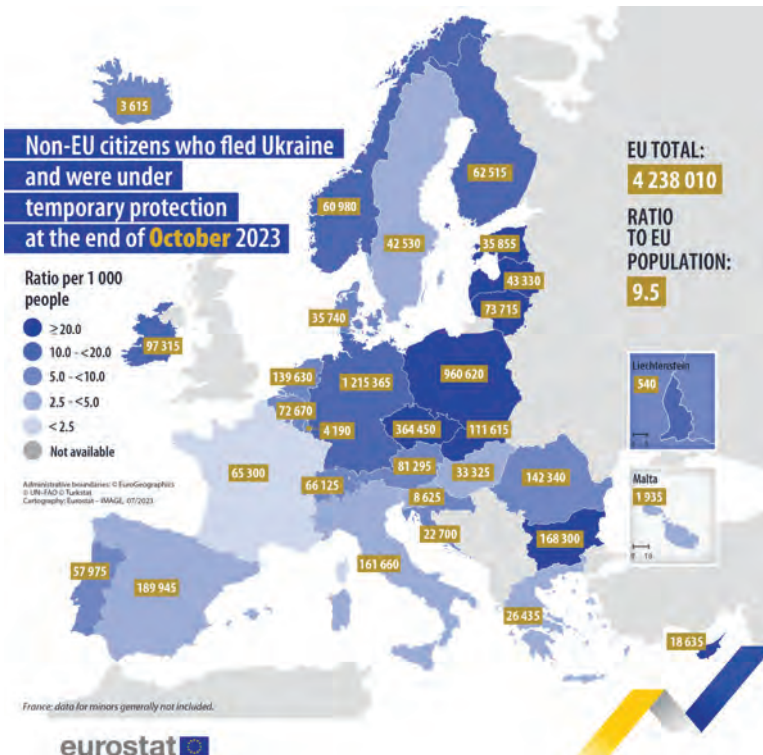

← Люди евакууються через війну Росії проти України. Харків.
 Фото: 24tv.ua/harkiv

саме до Європи, Євросоюз запровадив спеціальну директиву. Вона передбачає режим тимчасового захисту, який застосовують лише країни Євросоюзу і тільки стосовно переміщених людей з України.

Проаналізуйте дані карти. ▶▶ 1. У яких країнах Європи кількість переселенців з України найбільша? Чому? ▶▶ 2. Чи маєте ви або ваші близькі чи рідні досвід виїзду за кордон через початок широкомасштабної війни Росії проти України? Що змусило залишитися або повернутися до України?

↑ Кількість переселенців з України у різних країнах Європи.
https://images.unian.net/photos/2023_12/1702301206-8944.png?r=376298

Більшість країн ЄС одразу почала приймати переселенців з України, надаючи їм усю необхідну першу допомогу. Уряди різних країн були єдині у розв'язанні складної проблеми українських переселенців: їм безкоштовно надавали тимчасовий прихисток і створювали умови для розміщення.

У регіонах, де зареєстровано найбільшу кількість українських біженців, місцева влада створює спеціальні координаційні штаби. Європейський Союз наголошує, що надаватиме українцям і українкам, які тікають від війни, допомогу так довго, скільки це буде потрібно. Єврокомісія наводила такі дані щодо переселенців з України у 2022 р.: «16 млн українців приїхали на територію Євросоюзу. 11 мільйонів з них повернулися. 4 мільйони залишаються. Ще 1 мільйон поїхав далі за межі України, наприклад, до Канади, США та Великої Британії». Показово, що серед тих, хто повернувся, багато хто зробив це спеціально, щоби долучитися до боротьби з російським ворогом. Водночас негативною тенденцією є намагання осіб, які здатні боротися з ворогом, виїхати до Євросоюзу, переважно незаконним шляхом.

Осіб, які залишили свої домівки та не виїжджали або вже повернулися з-за кордону, називають *внутрішньо переміщеними особами*. Щоб забезпечити їм належні умови для життя, ухвалено спеціальні закони. На жаль, держава не була готова до такої кількості переміщених осіб. Місця для їхнього розташування готували нашвидкуруч, а всім необхідним забезпечували за рахунок волонтерів. Хтось віддавав свої квартири чи будинки, щоби розміщувати переселенців, хтось переобладнував під ці потреби школи та дитячі садочки. Станом на осінь 2023 р. в країні майже 5 млн внутрішньо переміщених осіб. Ця кількість залежить від інтенсивності бойових дій у певних регіонах.

Одним із методів російської окупації є система примусового переселення – *депортації*. Вона спрямована на насильницьке переміщення українців до Росії, незаконне усиновлення та русифікацію. Для цього окупанти створили систему фільтраційних таборів, «центрів тимчасового розміщення» для депортованих українців на території Росії. Вони фактично повторюють систему нацистських і радянських концентраційних таборів. Очевидці повідомляють про допити, побиття й тортури людей, а також про зникнення. За даними міжнародних організацій, станом на кінець 2022 р. діяли кілька десятків фільтраційних таборів, значну частину з яких було підготовлено ще до широкомасштабного вторгнення.

Тих, хто пройшов ці табори, переселяють до віддалених регіонів Росії. За оцінками ООН, до Росії були примусово переміщені 2,8 млн українців і українок, серед яких може бути від 150 до 300 тис. дітей. *Російські окупанти підда-*

ють масовій депортації саме дітей, оскільки вони легше підлягають «перевихованню» і вразливіші до пропаганди та дезінформації. Незважаючи на те, що вони мали батьків чи опікунів, багато викрадених українських дітей були при-

← Цивільні, яким першим довелося пройти фільтрацію, очікують на гуманітарний коридор. Маріуполь, 20 квітня 2022 р. Фото: Alexander Ermochenko. Reuters

мусово усиновлені російськими родинами та отримали російське громадянство, а це ще більше ускладнює повернення їх із Росії. Такі дії теж засвідчують прагнення росіян до знищення української нації та **є воєнним злочином**.

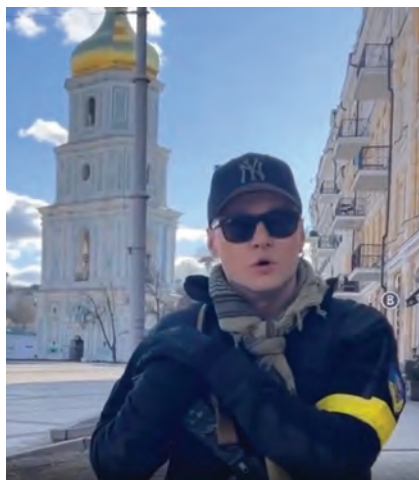
Опитайте ваших рідних, близьких чи знайомих, які були вимушені залишити свої домівки через розв'язану Росією війну. Як вони описують пережите? З якими труднощами стикалися та хто або що допомогло їм пристосуватися до нових умов життя?

4. Культурне й релігійне життя під час широкомасштабної війни

Важливу роль для суспільства відіграє під час війни культура. Особливо коли йдеться про впливових її діячів, які не просто заявляють свою позицію, а й реальними діями допомагають боротися з ворогом. Це стало точкою неповернення для багатьох діячів культури, що намагалися уникати чіткої позиції та не називали речі своїми іменами. Натомість багато співаків, артистів, письменників, музикантів одразу почали активну діяльність, розповідаючи про війну шанувальникам і прихильникам через соціальні мережі. Для багатьох українців та українок вони стали прикладом для наслідування.

Яскравим прикладом світового розголосу стало відео лідера гурту «Бумбокс» Андрія Хливнюка – бійця Територіальної оборони в перші дні широкомасштабної війни, у якому він заспівав гімн Українських січових стрільців та бійців УПА «Ой у лузі червона калина». Відео розлетілося інтернетом, а легендарний гурт «Pink Floyd» записав кавер-версію цієї пісні й випустив кліп, що містить кадри наслідків війни Росії в Україні. Лише на офіційній сторінці гурту кліп подивилися понад 12 млн глядачів. Пісня стала народним символом війни проти російського ворога, а за впізнаваністю у світі у 2022 р. поступалася лише Гімну України та «Щедрику» Миколи Леонтовича.

➔ Андрій Хливнюк співає «Ой у лузі червона калина» на Софійській площі в Києві. Фото: vikka.ua

↑ Культовий британський рок-гурт «Pink Floyd» уперше за останні 28 років записав і презентував пісню під назвою «Hey Hey Rise Up», присвячену боротьбі України за свою волю

Культурні заходи відіграють важливу роль у протидії російській пропаганді, адже це допомагає розповідати всьому світові про російську війну проти України та звірства окупантів. Така діяльність підтримує постійну увагу світового співтовариства до війни. Водночас ми боремося із засиллям російської культури та привласненням Росією українського культурного надбання.

Україну публічно підтримують сотні діячів культури в усьому світі. Щоб їх перелічити, створили спеціальну сторінку у «Вікіпедії», адже українське суспільство дякує всім, хто підтримує нас у боротьбі з російським ворогом.

Проаналізуйте фрагмент джерела. ►► 1. Чому автор приділяє таку увагу культурі? ►► 2. Чи погоджуєтеся ви з думкою, що незалежність країни і незалежність культури пов'язані? ►► 3. Як ви вважаєте, чому про підтримку України йдеться саме в контексті культури?

«Мета Путіна – знищити українську культуру. Бо Путін вважає, що незалежної української культури не існує. Він стирає з лиця землі не тільки те, що залишилося. Він знищує усі культурні центри, музеї, школи, історичні пам'ятки, він намагається знищити культуру. Тому США надає допомогу Україні» (Джозеф Байден, президент США).

На жаль, в Україні ще залишаються діячі, які не підтримують боротьбу своєї країни з ворогом. Перш за все йдеться про представників окремих релігійних організацій, які заперечують розв'язану Росією війну. Як уже йшлося в попередніх параграфах, релігія та церква в незалежній Україні посідають важливе місце. Релігійні діячі мають не менший вплив на суспільну думку, аніж діячі культури. Деякі соціологічні дослідження демонструють, що під час війни церква за рівнем довіри поступається лише Збройним Силам України.

Представники різних конфесій беруть активну участь у допомозі цивільним і військовим. Православні, греко-католики, мусульмани, римо-католики, юдеї, протестантські громади та представники інших релігійних напрямів беззастережно підтримують незалежність і територіальну цілісність України й засуджують розв'язану Росією війну. Щоб показати, що релігія не роз'єднує, а об'єднує в спільному прагненні до майбутнього України, постійно проводять міжконфесійні заходи.

Відповідно до ухваленого у 2021 р. закону представники релігійних громад можуть нести службу у війську як **капелани**. Капелани привозять їжу та одяг військовим і цивільним, допомагають бійцям, яким потрібна психологічна реабілітація, займаються соціальною роботою.

↑ Капелан Сергій Дмитрієв. Фото: glavcom.ua

На жаль, не всі релігійні організації та їхні представники визначили свою позицію та підтримали Батьківщину. Зокрема, Українська православна церква (у єдності з Московським патріархатом) фактично продовжує заперечувати війну Росії проти України та просуває ідеї «руського міра».

Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну спонукало українську

владу відкрито говорити про українців на українських етнічних землях, що опинилися під контролем країни-окупанта. Реалізація Росією концепції «руського міра» передбачала створення образу «споконвічно російського регіону» для сходу та півдня України. При цьому російська влада замовчувала, а українська особливо й не нагадувала про те, що не лише ці регіони, а навіть значні частини самої Росії є українськими етнічними територіями. До історично населених українцями земель офіційно віднесено Кубань, Стародубщину, Північну та Східну Слобожанщину в межах сучасних Краснодарського краю, Білгородської, Брянської, Воронежської, Курської, Ростовської областей Російської Федерації (згідно з Указом Президента України від 22 січня 2024 р.). Таке визнання дає сподівання, що після перемоги України над російським окупантом на цих територіях буде відновлено історичну справедливість і українці зможуть користуватися своїм правом на розвиток національної культури.

Варто пам'ятати, що Росія, розпочавши війну проти України, ставила собі за мету водночас зі знищенням України як держави викоринити українську культуру та її носіїв – українців і українок. Кожен із нас може і має зробити все, щоб плани російського ворога провалилися. Це не лише всебічне підтримування Сил безпеки й оборони України, волонтерство чи щось подібне. Це щоденна праця в тилу, українська мова і українська музика, український фільм і українська книжка. Це шана всім тим, хто вже віддав своє життя за наше майбутнє. Це шана тим, хто зараз виборює наше майбутнє!

Слава Україні!

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Поясніть значення понять і термінів: колабораційна діяльність, воєнні злочини, внутрішньо переміщені особи.
2. Підтвердьте фактами або спростуйте твердження.
 - ▶ Росія знищенням об'єктів критичної інфраструктури змогла досягти переваги у війні.
 - ▶ Європейські країни всіляко допомагають українцям і українкам, які вимушені були тікати від російської війни.
 - ▶ Усі без винятку релігійні організації в Україні визнали Росію агресором і засудили її дії.
 - ▶ Рух опору на тимчасово окупованих територіях є важливим і повноцінним складником боротьби з російським ворогом.
3. Прокоментуйте висловлювання. Чому автор виводить боротьбу українців далеко за межі України?
«Весь світ із захватом спостерігає за вашою мужністю, честю, силою. Ви боретеся за всіх нас – за право жити у мирі. Дуже вдячний вам за це! Ми молимося за вас щодня» (американський актор і режисер Ітан Гоук).
4. За допомогою додаткових джерел інформації знайдіть дані про діячів української культури та спорту, які добровільно стали до лав Сил оборони України або започаткували волонтерську діяльність. Чи є такі серед ваших кумирів? Як ви думаєте, яку роль у суспільстві вони відіграють? Своїми міркуваннями поділіться в класі.
5. У чому полягає історичне значення об'єднання української нації в боротьбі з російським агресором?
6. Підготуйте есе на тему «Чи справді сьогодні Україна – щит Європи?».
7. Виконайте проєкт на тему «У 1918 р. Україна здобула незалежність, у 1991 р. – відновила, сьогодні – захищає» і представте його результати в класі.

ЗМІСТ

Як працювати з підручником	3
Вступ	5
Розділ 1. Україна в повоєнний період	11
§ 1 Україна в системі міжнародних відносин	11
§ 2 Депортації українців. Національно-визвольний рух	19
§ 3 Радянізація західних областей УРСР	33
§ 4 Економічне й суспільно-політичне життя	40
§ 5 Особливості розвитку культури повоєнних років	52
§ 6 Повсякденне життя. Практичне заняття № 1	63
Розділ 2. Україна в умовах десталінізації	71
§ 7 Суспільно-політичне становище в УРСР	71
§ 8 Соціально-економічні процеси за доби «відлиги»	82
§ 9 Вхідження Кримської області до складу УРСР	95
§ 10 Народження опозиційного руху	102
§ 11 Феномен українського шістдесятництва. Практичне заняття № 2	112
§ 12 Наука, освіта, література й мистецтво	118
§ 13 Кримські татари у місцях депортації: форми опору, боротьба за повернення додому. Практичне заняття № 3	130
Розділ 3. Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік	134
§ 14 Суспільно-політичне життя. Міжнародне становище	134
§ 15 Опозиційний рух	143
§ 16 Українські дисиденти — виклик системі. Практичне заняття № 4	156
§ 17 Наростання економічної кризи	164
§ 18 Освіта, наука, література й мистецтво	175
§ 19 Повсякденне життя в місті та селі (на прикладі кількох населених пунктів або родинних історій 1970–1980-х років). Практичне заняття № 5	185
Розділ 4. Відновлення державної незалежності України, її роль у розпаді Союзу Радянських Соціалістичних Республік	187
§ 20 Початок «перебудови»	187
§ 21 Соціально-економічне становище	197

§ 22 Зростання суспільно-політичної активності громадян	207
§ 23 Суверенізація УРСР	218
§ 24 Відновлення незалежності України	227
§ 25 Боротьба за прорив інформаційної блокади довкола теми Голодомору в Україні. Практичне заняття № 6	240
§ 26 Аварія на Чорнобильській АЕС – найбільша техногенна катастрофа в історії людства: передумови, наслідки. Практичне заняття № 7	245
Розділ 5. Розвиток України як незалежної держави	249
§ 27 Державотворчі процеси та стан економіки	249
§ 28 Міжнародні відносини України. Помаранчева революція	261
§ 29 Суспільно-політичне життя України у 2005–2013 рр.	273
§ 30 Суспільні й культурні процеси в 1991–2013 рр. в Україні	282
§ 31 Трансформація українського визвольного руху у XX столітті. Практичне заняття № 8	295
Розділ 6. Європейський вибір України. Російсько-українська війна	296
§ 32 Геополітичний вибір України	296
§ 33 Початок війни Російської Федерації проти України	310
§ 34 Соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток України у 2014–2022 рр.	324
§ 35 Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну	334
§ 36 Міжнародна підтримка України у боротьбі проти агресії Росії. Практичне заняття № 9	347
§ 37 Повсякденне життя і культура в умовах війни Росії проти України ...	357

Словник термінів і понять <http://istukr-11-profil-2024.e-litera.com.ua/>
Персоналії <http://istukr-11-profil-2024.e-litera.com.ua/>

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав Владиславович
ПАНАРІН Олександр Євгенійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (профільний рівень)

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Фахове редагування *О. А. Радзивілл*

Відповідальна за видання *О. О. Бородіна*

Підп. до друку 02.12.2024. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 29,9.
Обл.-вид. арк. 25,00. Наклад 32 030 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД».
Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, к. 508.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6901 від 10.09.2019 р.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДК № 6115, від 29.03.2018.
03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12.

УКРАЇНА

1990–2000

28 червня 1996 р. – ухвалення Конституції України

1990 р. – Революція на граніті

1996 р. – запровадження національної валюти – гривні

24 серпня 1991 р. – відновлення державної незалежності України

16 липня 1990 р. – ухвалення Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України

1992 р. – підписання в Нідерландах членами Європейської спільноти Договору про утворення Європейського Союзу

1990–2000

2000–2010

2004 р. – Помаранчева революція

2004 р. – перша перемога України на пісенному конкурсі «Євробачення»

2006 р. – визнання Голодомору геноцидом українського народу

2019 р. – зміни до Конституції про стратегічний курс держави на набуття членства в ЄС і НАТО

червень 2001 р. – візит Папи Римського Іоанна Павла II до України

2008 р. – Україна надіслала заяву про готовність приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО, стала членом Світової організації торгівлі

2008 р. – російсько-грузинська війна

11 вересня 2001 р. – терористичний акт у США

2010–

2013–2014 рр. – Революція Гідності

6 січня 2019 р. – вручення Томосу про автокефалію Православної церкви України Вселенським Патріархом Варфоломієм I

24 лютого 2022 р. – початок широкомасштабної війни Росії проти України

2012 р. – проведення в Польщі та Україні чемпіонату з футболу Євро-2012

2010–

2000–2010

СВІТ